

БЕЛАРУСКАЕ ГІСТАРЫЧНАЕ ТАВАРЫСТВА

ГІСТАРЫЧНЫ АЛЬМАНАХ Том 12. 2006

Навуковы гістарычны і крэязнаўчы часопіс

УТОМЕ

Ад рэдакцыі	3
<i>Грох Міраслаў (Прага)</i>	
Нацыя як прадукт сацыяльнай камунікацыі? (да праблемы параўнання чэшскай і беларускай “мадэлей” нацыянальнага Адраджэння)	5
Матэрыялы V навуковай канферэнцыі Беларускага Гістарычнага Таварыства БЕЛАРУСКАЯ СЯЛЯНСКА-РАБОТНІЦКАЯ ГРАМАДА Ў КАНТЭКСЦЕ НАЦЫЯНАЛЬНАГА АДРАДЖЭННЯ XIX – XX ст. (Менск, 4 – 5 чэрвеня 2005 г.)	
Уступнае слова старшыні аргкамітэту	22
<i>Пашкевіч Алесь (Менск)</i>	
Беларуская сялянска-работніцкая Грамада ў першае паўгоддзе існавання (чэрвень-снежань 1925 г.)	23
<i>Вашкевіч Андрэй (Гародня)</i>	
Да пытання аб узаемаадносінах Беларускай хрысціянскай дэмакратыі і Беларускай сялянска-работніцкай Грамады. 1925 – 1927 г.	37
<i>Мірановіч Яўген (Беласток)</i>	
Барацьба санацыйных уладаў са спадчынай Грамады	51
<i>Тоць Сяргей (Гародня)</i>	
Дзейнасць гурткоў БСРГ у Берштаўскай гміне Гарадзенскага павету	58
<i>Чарнякевіч Андрэй (Гародня)</i>	
Беларускія паланафілы і Грамада. 1925 – пачатак 1927 г.	64
<i>Смалянчук Алесь (Гародня)</i>	
Разгром “Грамады” на старонках польскага віленскага друку (“Пшэглэнд Віленьскі”, “Кур’ер Віленьскі”, “Слова”)	79
<i>Героўска-Калаўр Ёанна (Варшава)</i>	
Генезіс беларускіх надзеяў і польскіх страхаў у траўні 1926 г.	87
<i>Матяш Ірына (Кіў)</i>	
Білоруськія дакументы в україньскіх архівах	94
<i>Унучак Андрусь (Менск)</i>	
“Нашаніўства” і “заходнерусізм”: да пытання ідэйнай барацьбы за беларускую інтэлігенцыю на пачатку 20 ст.	108

<i>Кукса Александр (Минск)</i> Центральная белорусская войсковая рада (ЦБВР) и ее тактика в национальном вопросе (октябрь 1917 – январь 1918 г.).	123
---	-----

Круглы стол

Праблемы беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння 19-20 ст.

<i>Смалянчук Алякс (Гародня)</i> Беларускі нацыянальны рух у сучаснай гістарыяграфіі: праблемы, пошукі, дасягненні	132
--	-----

<i>Шыбека Захар (Менск)</i> Беларускі нацыянал-камунізм або “няправільны” погляд на гісторыю савецкай Беларусі	137
Дыскусія	141

Дакумент

Тэрытарыяльная ці нацыянальная? Дыскусія аб Грамадзе на III канферэнцыі Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі (<i>А. Пашкевіч</i>)	163
---	-----

Васіль Рагуля і Фабіян Ярэміч у абароне Грамады. 1927 г. (<i>А. Смалянчук</i>)	171
---	-----

Вячаслаў Адамовіч (малодшы) і лёс “Брацтва рускай праўды” (<i>А. Лыін, А. Смалянчук</i>)	185
---	-----

“Нацыянальны катэхізіс Літвы” (1905) як першы маніфест краёўцаў (<i>А. Смалянчук</i>)	189
--	-----

Артыкулы

<i>Тарасюк Дарыюш (Люблін)</i> Польскі друк у Менску ў 1905 – 1918 г.	202
---	-----

<i>Кажэніўскі Марыюш (Люблін)</i> Польскія арганізацыі ў Віцебску ў гады першай святовай вайны	213
---	-----

Рэцэнзія

<i>Марозава Святлана (Гародня)</i> П.А.Лойка. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст. – Мн.: БДУ, 2002. – 100 с.	224
--	-----

Навуковая хроніка	230
-------------------------	-----

Кніжны анонс	236
--------------------	-----

Ад рэдакцыі

На 2005 г. прышаў 80-гадовы юбілей стварэння Беларускай сялянска-работніцкай Грамады. Беларускае гістарычнае таварыства адзначыла яго правядзеннем V міжнароднай навуковай канферэнцыі “**Беларуская сялянска-работніцкая Грамада ў кантэксце нацыянальнага Адраджэння XIX–XX ст.**”

Галоўнай мэтай канферэнцыі было абмеркаванне найбольш актуальных пытанняў гісторыі БСРГ і нацыянальнага Адраджэння ў 19–20 ст. У прыватнасці, у цэнтры ўвагі даследчыкаў апынуліся праблемы ідэалогіі Грамады і практычнай дзейнасці яе мясцовых арганізацый; адносінаў БСРГ з іншымі беларускімі партыямі; лёс асобных дзеячаў партыі; крыніцы па гісторыі Грамады і гістарыяграфія праблемы.

Як вядома, гісторыя самай масавай у Беларусі палітычнай арганізацыі пачалася летам 1925 г. са стварэння Б.Тарашкевічам, С.Рак-Міхайлоўскім, П.Мятлой і П.Валошыным пасольскага клубу БСРГ. Яны ж пры актыўным удзеле КПЗБ пачалі ператвараць пасольскі клуб у партыю. Спалучэнне сацыяльных і нацыянальных лозунгаў аказалася даволі эфектыўным. На працягу ўсяго 1926 г. назіраўся хуткі рост шэрагаў Грамады. Напрыканцы 1926 – пачатку 1927 г. колькасць яе сяброў перакročыла 100 тыс. і працягвала расці. Польскія ўлады паступова страчвалі кантроль над палітычнай сітуацыяй у Заходняй Беларусі. У студзені 1927 г. пачаліся рэпрэсіі. Першымі былі арыштаваныя кіраўнікі Грамады. Адначасна адбывалася ліквідацыя мясцовых арганізацый, масавыя арышты грамадоўскіх актывістаў. У сакавіку 1927 г. партыя была афіцыйна забаронена. Але яе існаванне засведчыла вялізны патэнцыял беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. Праўда, вострай праблемай гісторыі БСРГ застаецца пытанне пра ролю сацыяльнага і нацыянальнага фактараў у працэсе “грамадаўскай рэвалюцыі”.

Падчас канферэнцыі адбыўся таксама **круглы стол “Праблемы гісторыі беларускага Адраджэння. XIX-XX ст.”** Ягоньня ўдзельнікі засяродзілі ўвагу на наступных сюжэтах:

- Беларускае шлях да нацыянальнага Адраджэння ў 19–20 ст. у кантэксце нацыянальных рухаў у Цэнтральна-Усходняй Еўропе.
- Ідэя беларускай незалежнай дзяржавы і спробы яе рэалізацыі ў 20 ст.
- Пospехі і няўдачы беларускага руху ў 20 ст.

У канферэнцыі прынялі ўдзел беларускія і замежныя даследчыкі Захар Шыбека, Арсень Ліс, Віталь Скалабан, Уладзімір Ляхоўскі, Алесь Пашкевіч, Андрэй Кіштымаў, Ірына Раманова, Алесь Белы, Андрэй Унучак, Валянцін Мазец, Валянцін Голубеў, Аляксандр Кукса, Алэг Трусаў (усе Менск), Яўген Мірановіч і Алэг Латышонак (абодва Беласток), Аляксандр Краўцэвіч, Алесь Смалянчук, Андрэй Вашкевіч, Віталь Карнялюк, Іна Соркіна, Андрэй Чарнякевіч, Эдуард Мазько, Сяргей Токць (усе Гародня), Валянціна Лебедзева (Гомель), Ірына Мацяш і Вольга Ямкова (Кіеў), Ёанна Героўска-Калаўр (Варшава).

Канферэнцыя паказала, што нацыянальная гістарыяграфія зрабіла значны крок наперад у вывучэнні праблемаў беларускага руху ў 20 ст. Пра гэта яскрава сведчаць апублікаваныя ў гэтым томе рэфераты і стэнаграмы дыскусій*.

Тэму БСРГ і нацыянальнага Адраджэння таксама працягваюць упершыню апублікаваныя дакументы.

Рэдакцыя вырашыла распачаць гэты том публікацыяй артыкула вядомага чэшскага гісторыка, спецыяліста ў галіне нацыятворчых працэсаў прафесара Міраслава Гроха (Прага).

* На жаль, не ўсе ўдзельнікі канферэнцыі прадставілі тэксты сваіх выступаў. У прыватнасці, аргкамітэт так і не атрымаў рэфератаў Эдуарда Мазько, Уладзіміра Ляхоўскага, Віталія Карнелюка і Вольгі Ямковай. Адсутнасць іх тэкстаў прымусіла рэдакцыю адмовіцца ад публікацыі пытанняў да названых выступаўцаў і іх адказаў.

*Міраслаў Грох (Прага),
прафесар Карлавага універсітэту*

Нацыя як прадукт сацыяльнай камунікацыі?

(да праблемы параўнання чэшскай і беларускай “мадэлей” нацыянальнага Адраджэння)

Пры параўнанні працэсаў фармавання нацый у Чэхіі і Беларусі мы павінны пазбягаць павярхоўнай сінхроннай кампаратывістыкі. Безумоўна, не трэба вялікіх намаганняў, каб даказаць, што, напрыклад, каля 1900 г. г.зн. напачатку фазы “Б” беларускага руху, чэшскае нацыянальнае жыццё было значна больш развітым. У адрозненне ад беларускай чэшская нацыя ўжо ўяўляла сабой цалкам сфармаваную супольнасць з уласнай акадэмічнай элітай, буржуазіяй і г.д. Гэты факт ніхто не можа падвергнуць сумненню, аднак для тлумачэння прычынаў, узамасувязяў і асаблівасцяў беларускага руху ягонага інфармацыйнага каштоўнасць будзе вельмі нізкай.

Калі мы хочам, каб параўнальны аналіз меў навуковы эфект, нам прыйдзеца адмовіцца ад сінхроннасці і параўноўваць абодва рухі не храналагічна, а сітуацыйна. У дадзеным выпадку прадметам параўнання будзе з’яўляцца пачатак перыяду нацыянальнай агітацыі, г.зн. пераходу ад навуковага і рамантычнага інтарэсу (фаза “А”) да нацыянальна ангажаванай фазы “Б”. Толькі ў гэтым выпадку можна паспрабаваць адказаць на пытанне, чаму нейкая група людзей вырашыла пачаць патрыятычную агітацыю, г.зн. прапанаваць новую нацыянальную ідэнтычнасць прадстаўнікам “уласнай” этнічнай групы.

Выкарыстоўваючы тэрмін “адраджэнне”, не трэба забываць пра яго метафарычнасць. Уяўленне пра існаванне нейкай карэннай нацыі, якая “спала” і якую было неабходна абудзіць і адрадіць, належыць да баласту, пакінутага нам у спадчыну 19 ст., з якім мы павінны развітацца. Да пачатку нацыянальных рухаў не існавала ні чэшскай, ні беларускай сучасных нацый. Існавалі толькі этнічныя групы (іх называюць або тэрмінам “ethnos”, або “ethnie”), прадстаўнікі якіх мелі больш ці менш высокую ступень усведамлення сваёй адметнасці. У адпаведнасці з гэтым брытанскі сацыёлаг Энтані Сміт адрознівае два супрацьлеглых тыпа “ethnie”. Першым тыпам этнічнасці была група, якая звонку характа-

Прафесар Карлавага універсітэту Міраслаў Грох (Прага)

рызавалася як своеасаблівая і адрозная ад іншых. Разам з тым яе прадстаўнікі не ўсведамлялі ўласнай адметнасці і іншым разам нават не мелі агульнапрынятага і замацаванага этноніма. А вось этнічную супольнасць складалі людзі, якія мелі этнонім, уяўленне пра агульнае паходжанне, валодалі элементамі калектыўнай памяці, а таксама ўсведамлялі ўласную сувязь з пэўнай, хоць, магчыма, яшчэ не дакладна вызначанай тэрыторыяй.

Ужо тут можна заўважыць першае адрозненне: у той момант, калі чэхі напярэдадні нацыянальнага руху ўяўлялі сабой этнічную супольнасць, беларускае насельніцтва знаходзілася недзе на мяжы пераходу ад этнічнай групы да этнічнай супольнасці. Гэтая розніца была істотнай для ўспрыняцця насельніцтвам знешніх імпульсаў, пасрэднікам якіх з'яўлялася сацыяльная камунікацыя. Мы будзем удзяляць асноўную ўвагу гэтаму фактару не толькі таму, што праблема сацыяльнай камунікацыі ў існуючай літаратуры ўдзяляецца недастатковай ўвага, але перш за ўсё таму, што менавіта ў гэтай сферы трэба шукаць ключ да тлумачэння прычынаў “спазнення” беларускай нацыянальнай агітацыі.

Больш чым паўстагоддзя таму амерыканскі палітолаг чэшска-жыдоўскага паходжання Карл Дойч апублікаваў кнігу “Nationalism and Social

Communication”, у якой ён ахарактарызаваў сучасную нацыю як супольнасць людзей, якіх аб’ядноўвае “камплементарнасць сацыяльнай камунікацыі” і ў выніку – “камплементарнасць сацыяльных і гаспадарчых прырыгэтаў”. Прыкметай такой камплементарнасці, на думку даследчыка, з’яўляецца здольнасць і магчымасць больш эфектыўнай камунікацыі з прадстаўнікамі адной вялікай сацыяльнай групы (у дадзеным выпадку ўласнай), чым з тымі, хто знаходзіцца за яе межамі. К. Дойч быў упэўнены, што інтэнсіўнасць і камплементарнасць камунікацыі можна вызначыць колькаснымі паказчыкамі яе складовых, да якіх даследчык адносіў перш за ўсё гарызантальную (міграцыя ў пошуках працы) і вертыкальную сацыяльныя мабільнасці, узровень адукацыі і ўдзел у грамадскім жыцці.

Ідэя К. Дойча заставалася невядомай некалькі дзесяцігоддзяў. Толькі пачынаючы з 60-х гг. мінулага стагоддзя яна аказалася запатрабаванай. Я належаў да ліку тых першых гісторыкаў, якія пачалі выкарыстоўваць канцэпцыю сацыяльнай камунікацыі ў якасці падставы для тлумачэння сацыяльнай базы і складу нацыянальных рухаў. Аднак амаль адразу я ўсвядоміў слабыя месцы гэтай тэорыі.

Па-першае, яе можна выкарыстоўваць толькі ў дачыненні да перыяду, які папярэднічае з’яўленню сучасных масмедыяў – тэлебачання і радыё. Разам з ім з’явіўся цалкам іншы тып распаўсюджвання інфармацыі, які характарызуецца не толькі надзвычайнай інтэнсіўнасцю, але таксама шырокімі магчымасцямі для маніпуляцый адборам і апрацоўкай гэтай інфармацыі.

Па-другое, поспех альбо няўдачу нацыянальнага руху немагчыма растлумачыць выключна з пункту погляду большай альбо меншай ступені інтэнсіўнасці сацыяльнай камунікацыі, паколькі важнымі і вызначальнымі для нацыянальнай ідэнтычнасці з’яўляюцца таксама змест і моўная форма інфармацыі, якая, аднак, пашыраецца дзякуючы той жа самай сацыяльнай камунікацыі. Так, напрыклад, інфармацыя пра лепшую апрацоўку глебы, развядзенне пчолаў не з’яўляецца істотнай для нацыянальнага руху, але інфармацыя такога кшталту набывае нацыянальна-мабілізуючае значэнне, калі, напрыклад, прадстаўляе нейкага святога як нацыянальнага святога або звяртаецца да публікі на “роднай” мове.

Па-трэцяе, камунікацыя не з’яўляецца абстрактным паняццем, якое існуе па-за грамадскім падзелам працы, а гэта значыць, што яе ўплывы абумоўлены сацыяльнай сітуацыяй. Таксама трэба ўлічваць і тое, каму адрасаваная інфармацыя. Напрыклад, інфармацыя, якая датычыць умоваў прамысловасці і збыту, важная для прадпрыемстваў, аднак яна не адыграе камунікацыйнай ролі паміж рабочымі або паміж сялянамі. Не менш важна, хто з’яўляецца носьбітам інфармацыі. Актыўны абмен

інфармацыяй паміж чыноўнікамі можа не паўплываць на камунікацыю шырокіх колаў насельніцтва.

Мэтаю дадзенага артыкула не з'яўляецца тлумачэнне працэсу фармавання нацыі ў беларускіх умовах. Пакідаю гэтую праблему больш кваліфікаваным спецыялістам. Хачу толькі звярнуць увагу на некаторыя даследчыя магчымасці і падумаць над тым, у якой ступені мы можам выкарыстоўваць фактар сацыяльнай камунікацыі пры тлумачэнні нацыянальнага руху і, асабліва яго “беларускай мадэлі” ў кантэксце з іншымі нацыянальнымі рухамі ў Еўропе і перш за ўсё ў параўнанні з чэшскім нацыянальным рухам, які знаходзіцца на “супрацьлеглым полюсе” тыпалогіі працэсу фармавання нацыі. Я паспрабую правесці і даказаць тэзіс, што асноўная розніца паміж чэшскім і беларускім нацыянальнымі рухамі – па перыядызацыі, інтэнсіўнасці і характару – заключалася ў ступені інтэнсіўнасці і камплементарнасці сацыяльнай камунікацыі. Гэты тэзіс зыходзіць з маіх ранейшых даследаванняў і заснаваны на тым факце, што чэшскі нацыянальны рух, які разгортаўся ва ўмовах развітой сацыяльнай камунікацыі, з'яўляецца адным (але не адзіным) з прыкладаў надзвычай паспяховага і ранняга фармавання сучаснай нацыі з непануючай этнічнай групы.

Амаль адначасна ў той жа самы перыяд, г.зн. на рубяжы 19 ст. нацыянальная агітацыя (імякненне да мэтанакіраванага распаўсюджвання нацыянальнай ідэнтычнасці) пачалася толькі сярод венграў, нарвежцаў і грэкаў. У параўнанні з імі беларускі нацыянальны рух, які адбываўся ва ўмовах вельмі нізкага ўзроўню сацыяльнай камунікацыі, належыць разам з македонскім, албанскім і галісійскім да найбольш запозненых. Ці выпадкова?

Варта пералічыць асноўныя складовыя сацыяльнай камунікацыі. Пры кампаратывісцкім аналізе нацыянальных рухаў мы можам выкарыстоўваць іх у якасці крытэрыяў параўнання.

1. Элементарнай формай камунікацыі з'яўляліся звычайныя міжасабовыя адносіны ў межах звычайнага падзелу працы ў жыллі. З гэтай формы аўтаматычна вырастала больш высокая інтэнсіўнасць камунікацыі ў гарадах і ў месцах з больш высокай ступенню грамадскага падзелу працы;

2. Камунікацыя, якая ажыццяўлялася і кантралявалася традыцыйнай царквой падчас набажэнстваў і ў штодзённым жыцці прыходу;

3. Адносіны з установамі, а менавіта з органамі мясцовай адміністрацыі (памешчыцкай) альбо з органамі дзяржаўнага кіравання;

4. Вайсковая служба, якая з'яўляецца своеасаблівай, але, тым не менш, вельмі эфектыўнай складовай адносінаў з дзяржавай і тым самым фармавання ідэнтычнасці;

5. Распаўсюджванне пачатковай адукацыі і звязанай з ёй пісьменнасці, г.зн. распаўсюджванне ўмення чытаць і пісаць;
6. Міжасабовыя адносіны на мясцовым рынку, значэнне якіх залежала ад колькасці наведванняў;
7. Самастойная (асабліва гандлёвая) прадпрымальніцкая дзейнасць і звязаная з ёй мабільнасць, якая парушала межы маёнтку або мясцовага рынку;
8. Ісnavанне перыядычных выданняў ды іншай друкаванай прадукцыі на мове нацыянальнага руху;
9. Вышэйшая адукацыя (гімназіі, універсітэты);
10. Рэгулярныя падарожжы ў пошуках працы (калі такая магчымасць існавала).

Калі мы выкарыстаем гэтыя паказчыкі як крытэрыі параўнання ролі сацыяльнай камунікацыі ў чэшскім і беларускім нацыянальных рухах, то атрымаем даволі кантрастную карціну, якая будзе карыснай пры тыпалагізацыі абодвух рухаў у еўрапейскім кантэксце.

Здаецца, што першы крытэрыі не павінен істотна адрознівацца ў чэшскім і беларускім выпадках. Але, калі пад міжасабовымі адносiнамі мы будзем разумець не кантакты падчас працоўнай дзейнасці, а выключна кантакты ў грамадскіх месцах, то адразу ўзнікае праблема колькасці падобных сустрэч. Калі пакiнем без увагі кантакты ў царкве, то акажацца, што да грамадскай прасторы старой вёскі належалі, па-першае, корчмы, а па-другое, народныя святы, як правіла прымеркаваныя да рэлігійных. Тут можам толькі паставіць задачы для даследчыкаў альбо пытанні для дыскусіі: Наколькі шчыльнай была сетка корчмаў і шынок на тэрыторыі Беларусі? Якую функцыю выконвала вясковая карчма (шынок)? Наколькі часта адбываліся народныя святы? Які характар яны мелі? (у чэшскай традыцыі – гэта паломніцтва, масленіца, крыжовы ход) Яшчэ больш важную ролю адыгрываў тып вясковай забудовы, колькасць паселішчаў, а таксама, верагодна, іншы тып сям’і. Напрыклад, тып чэшскай парнай сям’і вызначаў колькасць рэгулярных кантактаў паміж сваякамі, асабліва ў выпадку сямейных святаў (хрэсьбіны, вяселле). У сувязі з міжасабовымі кантактамі неабходна ўлічваць шчыльнасць насельніцтва і прыродныя ўмовы. Міжасабовыя кантакты ў шчыльна населеным раёне з добрымі шляхамі, безумоўна, былі больш рэгулярнымі і частымі, чым у мала населенай горнай або балоцістай мясцовасці.

Камунікацыя, апасродкаваная духоўнымі асобамі, у Чэхіі была звычайнай з’явай. Рэгулярнае наведванне набажэнстваў у пачатковы перыяд нацыянальнага руху ўсё яшчэ не фармальна кантралявалася святарамі і “грамадскай думкай” вясковых жыхароў. Царкоўная арган-

ізацыя была краёвай, чэшскай. Яна мела ўласных “нацыянальных” святых. Святары ў сваёй большасці належалі да чэшскага этнасу. Мовай набажэнства была лацінская, але казанні чыталіся па-чэшску. А вось у беларускай вёсцы царква была праваслаўнай, а значыць расейскай. Таму ўзнікаюць пытанні, якім было паходжанне праваслаўных святароў? Якой мовай яны карысталіся? Якое значэнне мела казанне праваслаўнага святара ў параўнанні з каталіцкім? Мяркую, што ў выпадку Беларусі важную ролю адыгрываў той агульнавядомы факт, што ўзровень адукацыі праваслаўнага кліру быў ніжэйшым, чым у каталіцкага. Тое ж можна казаць пра ўзровень і якасць перадаваемай інфармацыі. З улікам таго, што частка беларускага насельніцтва была каталіцкага веравызнання і арыентавалася на польскі касцёл, варта таксама паставіць пытанне, якую ролю ў беларускім нацыянальным руху адыгрываў фактар канфесійнага расколу?

Няма неабходнасці праводзіць спецыяльныя даследаванні, каб сцвердзіць, што адміністрацыйная сістэма, а значыць і бюракратызацыя ў Габсбургскай імперыі яшчэ ў дарэвалюцыйны перыяд была больш развітая, чым у царскай Расеі. Па гэтай прычыне “простыя людзі” часцей кантактавалі з адміністрацыйнымі органамі. Пры гэтым варта адзначыць, што чэшскі этнас уключаў сярэднія і ніжэйшыя колы гарадскога насельніцтва, якія даволі часта кантактавалі з адміністрацыяй, а беларускі этнас амаль цалкам складаўся з сялянства.

Ролю вайскавай службы можна параўнаць з працай, паколькі тып войска ў Імперыі Габсбургаў напрыканцы 19 ст. істотна адрозніваўся ад тыпу расейскага войска. Тым не менш можна сцвярджаць, што ў аўстрыйскім войску салдат атрымліваў значна больш інфармацыі пра сваю зямлю. Пэўнае значэнне меў таксама моўны бок камунікацыі ў войску. У Габсбургскай імперыі, пачынаючы з перыяду праўлення Марыі-Тэрэзы, імкнуліся да таго, каб афіцэр мог паразумецца з салдатам, які не ведаў нямецкай мовы. А вось у расейскім войску, відавочна, былі ўпэўненыя, што беларускі і “маларускі” салдаты разумеюць расейскую мову.

Агульнавядомая розніца ва ўзроўні пісьменнасці ў Расеі і ў заходняй частцы Габсбургскай імперыі. Калі ў Чэхіі непісьменныя былі хутчэй выключэннем, у беларускай вёсцы яны складалі пераважную большасць. Пэўную ролю адыгрывала таксама адсутнасць гарадскога асяродку. З пэўнай доляй рызык можна выказаць меркаванне, што ўзровень пісьменнасці на тэрыторыі Беларусі ў момант пачатку нацыянальнага руху прыблізна адпавядаў узроўню пісьменнасці ў Чэхіі напярэдадні рэформаў Марыі-Тэрэзы, а ў перыяд разгортвання нацыянальнага руху ў Чэхіі ўменне чытаць і пісаць было больш пашыраным, чым у

той жа перыяд на тэрыторыі Беларусі. Таксама неабходна ўлічваць, што ў фармаванні нацыянальнай ідэнтычнасці розную ролю адыгрывала пісьменнасць, атрыманая ў пачатковай школе, дзе навучанне вялося на роднай мове вучняў (што было ў Чэхіі), і там, дзе дамінавала чужая мова, у беларускім выпадку – расейская.

Рэгулярныя рынкавыя адносіны ў гарадскім асяродку былі звычайнай з’явай. Гэты факт у сувязі з раней названымі прычынамі меў, безумоўна, вялікае значэнне для Чэхіі. Чэшскія вясковыя жыхары ўжо пачынаючы з 18 ст. (калі не раней) рэгулярна наведвалі мясцовыя, гарадскія рынкі. Іх наведванне не абмяжоўвалася звычайным абменам таварамі. Яго неад’емнай часткай былі кантакты з людзьмі, якія жылі ў аддаленых мясцовасцях. Месцам кантактаў апроч рынку была яшчэ і карчма. У пераважнай большасці гарадоў цэнтральнай Чэхіі сярод рамеснікаў і дробных гандляроў пераважала чэшская мова. Падчас кантактаў вясковыя жыхары даведваліся пра падзеі ў аддаленых вёсках, пра якія ў сваіх родных мясцовасцях маглі атрымаць інфармацыю толькі ад святара.

На тэрыторыі Беларусі, наколькі мне вядома, рэгулярнае наведванне рынку не было звычай з’явай (нават не існавала такіх рынкаў). Абмен таварамі адбываўся дзякуючы перакупшчыкам, якія гэта рабілі не пасрэдна ў вёсках. З улікам таго, што найчасцей гэта былі жыдоўскія гандляры, няма падставы сцвярджаць, што яны былі носьбітамі неафіцыйнай інфармацыі. Да таго ж большасць насельніцтва гарадоў альбо мястэчак не былі прадстаўнікамі беларускага этнасу і нават не належалі ў сваёй большасці да праваслаўнай канфесіі. Апошняе, аднак, не з’яўлялася выключнай рысай Беларусі. Падобная сітуацыя мела месца ў Літве і ў галіцыйскай частцы Украіны.

Гандлёвае прадпрымальніцтва, якое выходзіла па-за межы мясцовага рынку, безумоўна, не з’яўлялася заняткам чэшскіх сялянаў (калі не браць у разлік “далёкія фуры”). Аднак з прадпрымальніцкай дзейнасцю жыхароў чэшскіх гарадоў і мястэчак мы сустракаемся ўжо напрыканцы 18 ст., асабліва там, дзе развівалася мясцовая тэкстыльная вытворчасць, як правіла, арганізаваная па прынцыпу “расеянай мануфактуры”. Звычайна небагатыя чэшскія купцы былі здольныя перадаць заказчыкам, па меншай меры некаторыя веды пра навакольны свет, г.зн. пра “замежжа” і пра “замежнікаў”.

Уменне чытаць для нацыянальнай актывізацыі не было істотным да моманту пакуль да патэнцыяльных чытачоў не трапіла перыёдыка або іншыя друкаваныя выданні на мове, якую яны разумелі, а інфармацыя, што ўтрымлівалася ў гэтых выданнях, і публікацыі не зацікавілі іх. У Чэхіі папулярная і рэлігійная літаратура на чэшскай мове выдавалася

бесперапынку ўжо з 16 ст. У 18 ст. пачала выдавацца асветніцкая літаратура, напрыканцы гэтага ж стагоддзя – газеты, а пачынаючы з 20-х гг. 19 ст. – культурныя, сямейныя і літаратурныя часопісы. Падобнае было немагчымым у Беларусі да рэвалюцыі 1905 г. Першыя перыядычным выданнем, якое звярнулася да шырокага кола беларускамоўных чытачоў, была “Наша Ніва”. Друк і распаўсюджванне беларускамоўнай літаратуры сталі масавай з’явай толькі ў пачатку савецкага перыяду.

Доступ да вышэйшай адукацыі на землях Габсбургаў з моманту рэформаў Марыі-Тэрэзы не быў абмежаваны ні паходжаннем, ні (да пэўнай ступені) узроўнем дабрабыту. У сярэдняй школе і універсітэце маг трапіць кожны здольны малады чалавек, калі ён валодаў нямецкай мовай, а бацькі маглі прафінансаваць навучанне альбо з уласных сродкаў, альбо дзякуючы царкоўнай, а пазней і дзяржаўнай стыпендыі. Студэнты, якія не мелі стыпендыі, займаліся рэпетытарствам. Верагодны псіхалагічны бар’ер, які мог перашкаджаць бацькам, што не мелі вышэйшай адукацыі, накіраваць сына на вучобу ўжо даўно быў пераадолены. Сяляне звычайна пасылалі аднаго з сыноў “вучыцца на святара”, г.зн. у духоўную семінарыю. Такім чынам, адпраўка вясковых дзяцей на вучобу была звычайнай з’явай.

Рызыкну сцвярджаць, што для беларускага насельніцтва сітуацыя была цалкам іншай. Вышэйшая адукацыя была недаступнай не толькі таму, што адсутнічалі фінансавыя сродкі. У першай палове 19 ст. навучанне было прывілеям толькі шляхецкіх дзяцей. Да таго ж было цяжка вызваліцца з прыгону. І нават пасля ягонай адмены доступ да вышэйшай адукацыі беларусы атрымлівалі ў выключных выпадках. Ім заставалася настаўніцкая і духоўная адукацыя, і тая на даволі нізкім узроўні. Да таго ж асобы з этнічна беларускага асяродку, якія траплялі ва універсітэты Масквы і Пецябургу, аўтаматычна прымалі (ужо па прычыне моўнай блізкасці) расейскую ідэнтычнасць.

Дзеля дакладнасці трэба дадаць, што адносная “дэмакратызацыя” адукацыі ў Габсбургскай манархіі не была звычайнай з’явай у тагачаснай Еўропе. Вышэйшая адукацыя на працягу 19 ст. была практычна недаступная дзецям, якія належалі да ніжэйшых колаў грамадства, нават у такіх развітых і ліберальных краінах, як Англія і Францыя. У Скандынавіі доля студэнтаў з вясковых сем’яў і сем’яў рамеснікаў таксама была значна ніжэй, чым у Цэнтральнай Еўропе, хоць тут дзейнічаў перш за ўсё псіхалагічны бар’ер.

Падарожжы ў пошуках працы сталі актуальным сацыяльным феноменам толькі з пачаткам індустрыялізацыі, і іх значэнне для нацыянальнай самасвядомасці іншым разам перабольшваецца. Гэты фено-

мен павінен стаць прадметам канкрэтнага гістарычнага даследавання ў чэшскім і беларускім выпадках.

Таксама трэба ўлічваць аспект сацыяльнага складу. Калі беларускі этнас пражываў перш за ўсё ў сельскай мясцовасці, то чэшскі быў добра прадстаўлены сярод сярэдніх і ніжэйшых колаў гарадскога насельніцтва ў цэнтральнай Чэхіі, г.зн. у гарадах, з чэшскамоўным вясковым наваколлем. Значна вышэйшы ўзровень сацыяльнай камунікацыі ў гарадах азначаў, што ўжо сацыяльны склад насельніцтва ствараў перадумовы для больш хуткага распаўсюджвання інфармацыі ў Чэхіі напачатку 19 ст., чым у Беларусі сто гадоў пазней.

Значэнне ўсіх гэтых крытэрыяў камунікацыі трэба разглядаць у яшчэ адным кантэксце. Як ужо адзначалася, сацыяльную камунікацыю не трэба ўспрымаць як нейкую абстрактную катэгорыю. Камунікацыя азначала перадачу інфармацыі, якая магла быць прынятай і ператварыцца ў істотны фактар нацыянальнай ідэнтыфікацыі толькі ў тым выпадку, калі, па-першае, гэтая інфармацыя датычыла нацыі і ўтрымлівала нацыянальныя аргументы, а па-другое, калі адрасаты маглі яе ўспрыняць. Нацыянальнае свядомае ўздзеянне патрыятычнай інфармацыі залежала ад таго, наколькі яна была прыёмальнай і адпаведнай ведам і светапогляду адрасатаў. Інфармацыя ўздзейнічала толькі тады, калі яна хача б часткова адпавядала вопыту, ведам і стэрэатыпам. Вялікае значэнне мела структура свядомасці адрасатаў і тое, наколькі прыняцце новай інфармацыі было “падрыхтавана” папярэдніяй інфармацыяй.

У гэтым сэнсе чэшская нацыянальная агітацыя ізноў жа аказалася ў лепшай зыходнай сітуацыі. Звычайны чэшскі грамадзянін, які жыў у горадзе або вёсцы, ужо задоўга да пачатку нацыянальнага руху сутыкаўся з інфармацыяй пра тое, што з’яўляецца падданым Чэшскага караляўства, што пражывае ў Чэхіі або Маравіі, і што “яго” зямля мае сярод розных святых уласных “ апекуноў” (св. Вацлава, св. Кірылу і Мефодыя і г.д.). Базавая адукацыя, якая паступова распаўсюджвалася дзякуючы рэформам Марыі-Тэрэзы, хоць і была арыентаваная перш за ўсё на трыяду (чытанне, пісьмо, лік), але ўтрымлівала асноўную інфармацыю пра “радзіму”, у якой маглі прысутнічаць звесткі таксама пра “нацыянальную” гісторыю. Калі чэшскія патрыёты прапаноўвалі новую нацыянальную ідэнтычнасць, іх агітацыя ператваралася ў абмен інфармацыяй пра сумесны вопыт, агульныя пачуцці і жыццёвыя пазіцыі. Ва ўмовах самадзяржаўнай Расеі сітуацыя выглядала цалкам па-іншаму.

Усе гэтыя дадзеныя пацвярджаюць значэнне сацыяльнай камунікацыі як ускоснага фактару фармавання нацыі, г.зн. як элемента, які хоць і не павінен быць мець характар нацыянальнай агітацыі, але павышаў

верагоднасць таго, што гэтая агітацыя будзе паспяховай. Нельга сцвярджаць, што фармаванне сучаснай нацыі, а дакладней, поспех нацыянальнага руху, быў вынікам высокай інтэнсіўнасці сацыяльнай камунікацыі. Падобны тэзіс будзе моцным спрашчэннем. Узаемасувязь паміж камунікацыяй і прыняццем нацыянальнай ідэнтычнасці не з'яўляецца прасталінейнымі адносінамі тыпу “прычына – наступства”. Гэта пацвярджае еўрапейская гісторыя. Дастаткова звярнуць увагу на падабенства і розніцу некаторых вышэйзгаданых крытэрыяў у гісторыі нацыянальных рухаў.

Калі мы звернем увагу на гарадскі асяродак, то ўбачым, што нацыянальныя рухі, што раней за іншых уступілі ў фазу агітацыі, пераважна былі рухамі, удзел у якіх у першую чаргу прымалі гараджане – чэхі, нарвежцы, грэкі і венгры. Затое большасць запозненых нацыянальных рухаў знаходзілі сваё апірышча пераважна ў сельскай мясцовасці – літоўцы, эстонцы, латышы, украінцы і, безумоўна, беларусы. Але можна прывесці цалкам адваротныя прыклады. У прыватнасці, сербскі нацыянальны рух, якія быў адным з ранніх, меў пераважна сялянскі склад удзельнікаў, а ў запозненым каталонскім руху дамінавалі гараджане. Рухі, якія па сацыяльнаму складу балансавалі на мяжы вёскі і горада, уступалі ў фазу “Б” у 30 – 40-я г. 19 ст. Гэта датычыць харватаў, славенцаў, фінаў, балгар і фламандцаў.

Вынікі параўнання крытэрыю адукаванасці альбо пісьменнасці таксама неадназначныя. Высокі ўзровень базавай адукацыі дэманстравалі ў ранніх нацыянальных рухах разам з чэхамі нарвежцы, але гэтага не было ў палякаў і венграў. Дастаткова высокі ўзровень пісьменнасці быў у фінаў і славенцаў, тым не менш іх нацыянальны рух пачаўся і дасягнуў поспеху адначасна з менш адукаванымі харватамі. Узровень пісьменнасці ў сербскім руху быў не шмат вышэйшым, чым у запозненага руху ірландцаў, украінцаў альбо беларусаў. У гэтым выпадку трэба таксама ўлічваць сацыяльны склад этнасу. Там, дзе да этнасу належалі сярэднія, вышэйшыя, а таксама гарадскія колы, іх высокая адукаванасць была відавочнай, чаго нельга сказаць пра большасць сельскага насельніцтва. Гэта датычыць Польшчы, Венгрыі, Каталоніі і Ірландыі.

Будзе памылкай абмяжоўваць сувязь школьнай адукацыі і нацыянальнай свядомасці толькі праблемай пісьменнасці. Прыняцце нацыянальнай ідэнтычнасці залежала не толькі ад такога тэхнічнага навыку як уменне чытаць. Прачытаны тэкст, які прапанаваў падобную ідэнтычнасць, таксама як і вуснае слова, трэба было зразумець. Каб нехта мог прыняць аднолькавую з вялікай сацыяльнай групай – нацыяй – ідэнтычнасць, ён павінен быў уявіць, што належыць да супольнасці людзей, з

пераважнай большасцю якіх ён ніколі не сустрэнецца і ніколі не будзе іх ведаць асабіста. Больш 20 гадоў таму Бенедыкт Андэрсан ахарактарызаваў нацыю як “уяўленую супольнасць” (“imagined community”), г.зн. як супольнасць, прадстаўнікі якой здольныя ўявіць дадзеную канкрэтную супольнасць у выглядзе абстрактнага паняцця. Аднак гэтая здольнасць не даецца чалавеку ад прыроды. Чалавека трэба навучыць гэтаму тады, калі ён ужо здольны мысліць абстрактна і карыстацца абстрактнымі паняццямі. Дадзеную здольнасць чалавеку дае адукацыя. Толькі людзі, якія наведвалі школу ва ўзросце, здольным да абстрактнага мыслення (г.зн. прыблізна пасля 11-12 гадоў), маглі прыняць агульную з нацыяй ідэнтычнасць. Калі мы будзем улічваць гэтае палажэнне ў нашым параўнанні, то ўбачым, што роля школьнай адукацыі ў справе нацыянальнай агітацыі яшчэ больш узрастае (толькі не ў абмежавальных рамках звычайнай пісьменнасці).

Здольнасць да засваення абстрактнага паняцця “нацыя” і атаясамлівання сябе з пазначанай гэтым тэрмінам вялікай сацыяльнай групай была звязана з іншай непазбежнай перадумовай нацыянальнай агітацыі (фаза “Б”), якой з’яўлялася здольнасць прыймаць і засвойваць ідэйныя імпульсы, якія паступалі звонку. Іншымі словамі, толькі на пэўным узроўні адукаванасці, па меншай меры, некаторыя прадстаўнікі этнічнай групы маглі прыняць удзел у культурнай трансляцыі інфармацыі пра тое, чым ёсць альбо чым павінна быць нацыя. Тым не менш, гэта не дае падставы сцвярджаць, што ідэя нацыі і “нацыяналізм” з’яўляліся асноўнымі прычынамі ўзнікнення сучаснай нацыі, як лічыў Ганс Кон. Так, напрыклад, у чэшскай самасвядомасці тэрмін “нацыя” існаваў яшчэ ў перыяд позняга сярэднявечча, а ўжо ў 17 ст. нам вядомыя, па меншай меры, дзве чэшскія дэфініцыі, якія вызначалі нацыю з дапамогай агульнага мінулага, агульнага лёсу і агульнай мовы. У беларускім выпадку падобная паняццёва-лексічная традыцыя адсутнічала. Такім чынам, прызнанне культурнай трансляцыі важным момантам нацыянальнага руху, зусім не азначае, што прыняцце ідэі нацыі аўтаматычна адчыняла шлях да масавай фазы нацыянальнага руху.

Відавочна, што для прыняцця нацыянальнай ідэнтычнасці традыцыйная камунікацыя, апасродкаваная рэлігійным жыццём, мела большае значэнне, чым мы звычайна лічым. Моцныя рэлігійныя сувязі, безумоўна, кампенсавалі нізкі ўзровень урбанізацыі і непісьменнасць непануючага этнасу як у выпадку з сербамі, балгарамі і ірландцамі, г.зн. там, дзе ідэнтыфікацыя з уласнай канфесіяй адначасна адрознівала прадстаўнікоў дадзенай этнічнай групы ад пануючай эліты – асману або англічан. Значэнне канфесіі для пашырэння адукацыі (што ў меншай ступені ўплывала на

непасрэдную нацыянальную мабілізацыю) мы можам канстатаваць таксама ў фінскім і нарвежскім выпадках. Тут варта прыгадаць ранейшы тэзіс наконт таго, што не толькі пісьмовае, але і вуснае распаўсюджванне ідэі нацыі можа быць паспяховым толькі тады, калі прадстаўнікі этнічнай групы здолелі пераканацца ў існаванні “іншых” альбо, калі адукацыя пэўнай часткі прадстаўнікоў дадзенай групы дазваляла ім разумець тое абстрактнае паняцце, з якім было звязана існаванне нацыі.

Тым не менш высокая ступень сацыяльнай камунікацыі не была толькі перадумовай нацыянальнай мабілізацыі. Пры пэўных умовах яна магла выклікаць асіміляцыйны эффект. Асіміляцыю можна праілюстраваць прыкладам развіцця паўднёвага Уэльса (таксама можна было б разгледзець прыклад Шатландыі або Лужыцаў). Прамысловасць, якая развівалася ў гэтым рэгіёне з канца 18 ст., патрабавала рабочую сілу і прыцягвала капітал. У слаба заселеным ўсё яшчэ кельцкамоўным Уэльсе не хапала рабочых рук. Сюды прыезджалі рабочыя з Англіі (пераважна кваліфікаваныя) і рабочыя з Ірландыі (пераважна без кваліфікацыі). Кельцкія рабочыя з Уэльса траплялі ў асяродак, дзе толькі ангельская мова стварала магчымасць сацыяльнага росту, і паступова асіміляваліся. Тым не менш яшчэ на пачатку 40-х г. 19 ст. парламенцкая камісія, якой было даручана высветліць прычыны галечы ў гэтым рэгіёне, у якасці адной з галоўных назвала недастатковае валоданне ангельскай мовай і рэкамендавала поўную англафікацыю школьнай адукацыі ва ўсім Уэльсе. Ці не з’яўлялася гэта прататыпам (значна больш позніх) асіміляцыйных вынікаў індустрыялізацыі на тэрыторыі Беларусі і, асабліва ў Менску?

Заўважальны таксама “адваротны накірунак” асіміляцыйнага ефекту сацыяльнай камунікацыі. Яе нізкі ўзровень з’яўляўся свайго роду фільтрам, які перашкаджаў асіміляцыі. Прыкладам гэтага можна лічыць якраз беларускі выпадак. Нізкі ўзровень сацыяльнай камунікацыі, як падаецца, выратаваў беларускую вёску ад асіміляцыі ці ў выглядзе русіфікацыі, ці ў выглядзе паланізацыі. Пры гэтым трэба адзначыць, што гарадскі асяродак, які, як вядома з гісторыі еўрапейскіх рэгіёнаў, з’яўляўся галоўным фактарам асіміляцыі, у Беларусі (таксама ў Літве і на тэрыторыі заходняй Украіны) аказаў мінімальны асіміляцыйны эффект. Галоўнай прычынай гэтага было тое, што ядром гарадскога насельніцтва з’яўляліся жydы, якія не мелі ні амбіцый, ні магчымасцяў каго-небудзь асіміляваць.

У гэтай сувязі ўзнікае пытанне, якую ролю ў нацыянальным руху адыгрывала блізкасць або аддаленасць моваў суседніх этнічных групаў? Відавочна, што ўласную моўную адметнасць лягчэй усведамляюць тыя групы, якія не могуць кантактаваць з суседзямі па прычыне поўнай адрознасці іх мовы або дыялекту ад суседзяў. У гэтым і заключаецца ас-

ноўная розніца паміж сітуацыяй чэшскага этнасу, галоўным суседам і партнёрам якога быў нямецкі этнас (г.зн. носьбіты незразумелай мовы, і становішчам беларусаў. Апошнія суседнічалі пераважна з носьбітамі ўсё ж такі даступных для разумення моваў – расейскай і ўкраінскай. Прычым на мяжы існавалі пераходныя дыялекты.

Гэтая розніца мае таксама рашаючае значэнне для мадыфікацыі развіцця моўнай сітуацыі ад дыгласіі да білінгвізму. Гэтую мадэль як камбінацыю суадносінаў паміж H(igh) і L(ow) language сканструяваў вядомы сацыялінгвіст Джошуа Фішман. Яна характарызавала сітуацыю ў поліэтнічнай дзяржаве дамадэрнізацыйнага перыяду. У такой дзяржаве пражывалі носьбіты розных моваў (альбо дыялектаў), з якіх толькі адна знаходзілася ў становішчы літаратурнай і больш-менш кадыфікаванай (H-language), іншыя трактаваліся як мясцовыя дыялекты (L-language). Ва ўмовах грамадства дамадэрнізацыйнага тыпу з характэрным для яго нізкім узроўнем камунікацыі сітуацыя шматмоўя (diglossie) не выклікала ніякіх праблемаў. Разам з ростам сацыяльнай камунікацыі, складовай якой з'яўляліся не толькі адносіны ў гарызантальнай плоскасці, але таксама стасункі з адміністрацыйнымі органамі і памешчыкамі, носьбіты L-language пачалі ўспрымаць сваю моўную адрознасць як гандыкап альбо недахоп. Гэтае адчуванне магло ўзмоцніцца тым, што носьбіты L-language пераставалі ўспрымаць моўную сітуацыю як непазбежнае наступства ўласнага прыгнечанага сацыяльнага становішча, а адцэньвалі як сацыяльную дэградацыю. Відавочна, што адметнасць уласнай моўнай сітуацыі, а, значыць, і моўны гандыкап, больш выразна адчувалі тыя, чыя L-language не з'яўлялася ні дыялектам, ні варыянтам дамініруючай H-language. Тэарэтычна існавала магчымасць ліквідацыі гэтага гандыкапа шляхам засваення афіцыйнай H-language. Пры гэтым месца дыгласіі займаў білінгвізм. Іншая магчымасць, якая, як вядома, рэалізавалася, была звязаная з арыентацыяй на стварэнне ўласнай літаратурнай мовы H-language і дасягнення яе прававой роўнасці з дамініруючай мовай. Такім чынам, адкрываўся новы шлях, які з'яўляўся ўскосным прадуктам сацыяльнай камунікацыі і паступова ператвараўся ў нацыянальны рух.

Пры выкарыстанні гэтай мадэлі ў дачыненні да нашых нацыянальных рухаў не цяжка ўбачыць адну істотную розніцу. Чэшская этнічная група, ці, дакладней, маладыя адукаваныя людзі, якія яе прадстаўлялі, вельмі рана пачалі ўспрымаць стан дыгласіі і ўласную моўную непаўнавартасць як несправядлівасць. Ужо на рубяжы 18 – 19 ст. яны пачалі арыентавацца на чэшскую моўную эмансипацыю, г.зн. на стварэнне літаратурнай чэшскай мовы (H-language). Лагічным наступствам гэтага стала барацьба за чэшскую моўную праграму. У параўнанні з чэхамі ў

прадстаўнікоў беларускага этнасу доўгі час не ўзнікала праблемы з дугарадным становішчам сваёй мовы, бо яна ўспрымалася ў якасці складовай уласнага прыгоннага або залежнага стану. Інтэнсіфікацыя адносна ў з расейскімі адміністрацыйнымі органамі адбывалася павольна і па прычыне моўнай блізкасці не стварала такіх камунікацыйных бар’ераў як у Габсбургскай манархіі. Сацыяльная і палітычная сітуацыя абумовіла з’яўленне беларускай інтэлігенцыі толькі на рубяжы 19 – 20 ст. Такім чынам, у беларускім выпадку рэакцыяй на мадэрнізацыю быў хутчэй білінгвізм, чым эмансipaцыя ўласнай H-language.

Мэтаю дадзенага артыкула не з’яўлялася спроба агульнаеўрапейскага параўнальнага аналізу ролі сацыяльнай камунікацыі. Яе інтэнсіўнасць у пэўных абставінах, безумоўна, з’яўлялася асноўнай умовай поспеху нацыянальнай агітацыі, а значыць і поспеху ў фармаванні сучаснай нацыі. Тым не менш яе нельга лічыць адзінай перадумовай і прычынай працэсаў фармавання нацый. Нельга таксама ўстанавіць і даказаць прамую залежнасць паміж інтэнсіфікацыяй сацыяльнай камунікацыі і хуткасцю поспеху нацыянальнай агітацыі. Інтэнсіўная камунікацыя пры пэўных умовах магла, наадварот, паспрыць асіміляцыі.

Калі мы хочам зразумець пачатак нацыянальнай агітацыі і шукаем матывы, якія прывялі піянераў нацыянальнага руху да дзейнасці ў пэўным накірунку, то нам нельга абмяжоўвацца толькі фактарам камунікацыі. Параўнанне пачатку фазы нацыянальнай агітацыі ў іншых еўрапейскіх рухах прымушае ўлічваць таксама іншыя фактары, якія мы можам каротка ахарактарызаваць.

1. Перш за ўсё, гэта ідэалагічная спадчына хрысціянства і Асветніцтва, а менавіта ідэя “абранага народу”, гісторыя Вавілонскай вежы, барацьба іўдзейскай “нацыі” з ворагамі.

2. Асветніцкая ідэя рэгіянальнага патрыятызму, пад якім разумелася адказнасць адукаванага чалавека за жыццёвыя ўмовы народу, які жыве на яго роднай зямлі. Наступствам гэтай ідэі быў абавязак працаваць дзеля паляпшэння адукацыі і ўзроўню жыцця гэтага народу.

3. Яшчэ больш важнай спадчынай Асветніцтва з’яўлялася перакананне ў тым, што ўсе людзі роўныя і адмова ад феадальных прывілеяў, якая праявілася спачатку ў сферы прававых нормаў (зборнікі законаў), а пазней у патрабаванні роўных магчымасцяў.

4. Самое Асветніцтва, аднак, было толькі складовай больш шырокага працэсу мадэрнізацыі, у выніку якога былі падвергнутыя крытыцы традыцыйныя каштоўнасці і выказана сумненне ў легітымнасці іх існа-

вання, парушання патрыманіяльных і патрыярхальных адносін, якія дакладна вызначалі ідэнтычнасць і месца кожнага чалавека ў грамадстве. Адбываўся частковы, а іншым разам поўны распад традыцыйнай сістэмы каштоўнасцяў, што вяло да крызісу існуючай ідэнтычнасці.

5. Гэтую дэстабілізацыю ўсведамлялі перш за ўсё людзі з акадэмічнай адукацыяй. У выпадку, калі сярод іх аказваліся прадстаўнікі плебейскіх колаў этнічнай групы, г.зн. неасіміляваныя прадстаўнікі чэшскага або беларускага этнасу, то адбываліся пошукі новай ідэнтычнасці і шырылася ўяўленне пра тое, што іх этнічная група ўтварае або павінна ўтварыць НАЦЫЮ. Апошняя, як яны даведваліся, з'яўлялася каштоўнасцю самой па сабе і, адначасна, адвечнай супольнасцю, дзеля якой трэба фармаваць новую або рэфармаваць старую сістэму каштоўнасцяў. Ад гэтага пазнання заставаўся толькі адзін крок да пераканання, што гэтыя веды неабходна данесці да іншых прадстаўнікоў групы, якія належаць да нацыянальнай супольнасці, што гэтая прыналежнасць узвялічвае іх, але адначасна абавязвае працаваць дзеля добра іншых.

Тым не менш, прыняцце рашэння пра пачатак агітацыі, як вядома, само па сабе не было гарантыяй поспеху нацыянальнага руху. Нацыянальная ідэнтычнасць павінна была пранікнуць у масы, і менавіта тут галоўную ролю адыгрывала сацыяльная камунікацыя, якой мы ўдзялілі асноўную ўвагу. Пры гэтым неабходна ўлічваць, што для прыняцця “сігналаў” з патрыятычных цэнтраў вельмі важнай з'яўлялася яшчэ адна перадумова: існаванне моцнага нацыянальнага канфлікту, які падзяляў два розныя этнасу і мог быць “перакладзены” на мову нацыянальных інтарэсаў. Якраз нацыянальна аформленая супярэчнасць альбо, дакладней, спалучэнне некалькіх істотных нацыянальных супярэчнасцяў, было важным фактарам чэшскай нацыянальнай мабілізацыі і спрыяла поспеху нацыянальнай агітацыі. Уяўляецца, што на тэрыторыі Беларусі нават на рубяжы 20 ст. нацыянальныя супярэчнасці не былі занадта вострымі.

Аднак адной інтэнсіўнасці сацыяльнай камунікацыі разам з нацыянальнымі супярэчнасцямі ўсё ж такі было недастаткова для фармавання нацыянальнай супольнасці. Наступнай перадумовай з'яўлялася магчымасць сацыяльнага росту для прадстаўнікоў этнічнай групы. Такая магчымасць была, як здаецца, большай для чэхаў на парозе 19 ст., чым для беларусаў на пачатку 20 ст.

Кожная канцэпцыя нацыі павінна была быць яснай і зразумелай. Гэта лягчэй дасягалася там, дзе падчас папярэдняй навуковай дзейнасці (фаза “А”) пэўная моўная норма была кадыфікаваная ў якасці “нацыянальнай”, пэўная інфармацыя стала асновай для канстрування нацыянальнага мінулага, а пэўная тэрыторыя была вызначана ў якасці “нацы-

янальнай” і быў створаны канон літаратурнай традыцыі. Усяму гэтаму цалкам адпавядала фаза “А” ў чэшскім нацыянальным руху. І гэта адбылося не столькі дзякуючы высокаму ўзроўню навукоўцаў, колькі таму, што мінуўшчына і тагачаснасць чэшскага этнасу прадставіла для гэтага вялікую колькасць матэрыялаў (літаратура на чэшскай мове, рэшткі дзяржаўнасці, сталіца ды інш.). Я не магу ўзяць на сябе смеласць падобным чынам ахарактарызаваць фазу “А” ў беларускім руху і яе ролю ў самавызначэнні нацыі.

Апошняя, але тым не менш, вельмі значнай перадумовай поспеху або няўдачы нацыянальнай агітацыі з’яўляўся “знешні фактар”, а менавіта палітычныя ўмовы Імперыі, на тэрыторыі якой адбываўся нацыянальны рух, знешнія ўплывы, інспірацыі і ўзоры. Палітычны прыгнёт быў характэрны для фазы “Б” абодвух нацыянальных рухаў, аднак істотным адрозненнем было тое, што Аўстрыйская імперыя не адмаўляла існавання чэшскага этнасу і цярпіма ставілася да моўнай і культурнай дзейнасці прадстаўнікоў чэшскага руху, хоць не падтрымлівала яго палітызацыі і стварэння арганізацыйнай структуры. У беларускім выпадку ўсё было інакш. Знешняя інспірацыя, “трансляцыя” ідэі ў абодвух выпадках былі абцяжараныя, тым не менш, можна ў якасці гіпотэзы сцвярджаць, што ў дадзеным выпадку сітуацыя ў Расеі пачатку 20 ст. была больш спрыяльнай для “культурнай трансляцыі”, чым у Аўстрыі напачатку 19 ст. Да гэтага кантэксту, безумоўна, належаць інспірацыя і маральная падтрымка, якую беларускія патрыёты маглі атрымаваць з чэшскага і не толькі з чэшскага асяродкаў. Аднак гэта тэма ўжо іншага даследавання.

Заўвагі

Як ужо адзначалася, мэтаю дадзенага артыкула не з’яўляецца ўстанавленне новых фактаў з гісторыі чэшскага або беларускага нацыянальных рухаў. Сэнс артыкула ў пастаноўцы пытанняў і пошуку адказаў, а таксама ў выкарыстанні параўнальнага падыходу. Менавіта таму я не даю бібліяграфічных спасылак, а абмяжоўваюся толькі спісам прац, на якія абаліраўся. Тэарэтычная канцэпцыя заснаваная на падыходах, якія я ўжо апісаў (гл. “Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich” (Guttingen, 2005) і “Maie narody Europy” (Wrociaw, 2002). У дадзеных працах прыводзяцца спасылкі на іншую навуковую літаратуру па праблематыцы фармавання нацыі і нацыяналізму, якая згадвалася ў тэксце.

Па праблематыцы беларускага нацыянальнага руху, спецыялістам па якому я сябе не лічу, выкарыстоўваліся:

1. Вьргенер М. Pripet-Polessie. Petermanns Mitteilungen. Ergdnzungsheft 237. Gotha, 1939;
2. Вьураи D., Lindner R. (ed.). Handbuch der Geschichte Weissrusslands. Gttingen, 2001;
3. Довнар-Запольский М.В. Народное хозяйство Белоруссии 1861 – 1914 гг. Минск, 1926;
4. Lindner R. Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weissrussland im 19. und 20. Jahrhundert. Mnchen, 1999;
5. Radzik R. Mkdzy zbiorowosci№ etnicz№ a wspolnot№ narodow№. Biaiorusini na tle przemian narodowych w Europie Ёrodkowo-Wschodniej XIX stulecia. Lublin, 2000;
6. Smith A.D. National Identity. Penguin Books, 1991;
7. Терешкович П.В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. В контексте Центрально-Восточной Европы. Минск, 2004;
8. Tomaszewski J. Z dziejw Polesia 1921-1939. Warszawa, 1963;
9. Vakar N.P. Belorussia. The Making of a Nation. Cambridge, 1956;
10. Wasilewski L. Die nationalen und kulturellen Verhdlnisse im sogenannten Westrussland. Wien, 1915;
Па праблематыцы чэшскага нацыянальнага руху прывяду толькі найноўшыя даследаванні і працы на замежных мовах:
11. le Caine Agnew H. Origins of the Czech National Renaissance. Pittsburg, 1993;
12. Hroch M. Na prahu пбродн existence. Touha a skuteinnost. Praha, 1999;
13. Koshalka J. Tschechen im Habsburgerreich und in Europa. Wien, 1991;
14. Лмпииковб J. Ёескй земм v добм ршедбшезновй 1792-1848. Praha, 1999;
15. Ретрбт J. (ed.). Ройбтку ёескйho пброднho оброзепп 1770-1791. Praha, 1990;
16. Ётаif J. Obezшетпb elita. Ёескб спoleппost mezi tradicп a revolucп. Praha, 2005;
17. Трапl M. Ёескй пбродн оброзепп на Моравам v добм ршедбшезновй а v революцпнпч letech 1848-1849. Brno, 1977;
18. Urban O. Die tschechische Gesellschaft 1848-1914. Wien, 1994;
19. Тэћ. Kapitalismus а ёескб спoleппost. Praha, 2003 (2 vyd.).

Ліпень 2006 г.

Матэрыялы V навуковай канферэнцыі
Беларускага Гістарычнага Таварыства
БЕЛАРУСКАЯ СЯЛЯНСКА-РАБОТНІЦКАЯ ГРАМАДА
Ў КАНТЭКСЦЕ НАЦЫЯНАЛЬНАГА АДРАДЖЭННЯ
XIX–XX ст.
(Менск, 4 – 5 чэрвеня 2005 г.)

Уступнае слова старшыні аргкамітэту

Сёлетні год – год юбілеяў. Па-першае, мы праводзім V канферэнцыю БГТ, па-другое, выйшаў 10 том *Гістарычнага Альманаху*. Апроч таго, трое актыўных сяброў БГТ таксама святкуюць юбілеі. Гэта Святлана Марозава, Валянціна Лебедзева і Валянцін Голубеў. Выканкам Беларускага гістарычнага таварыства вырашыў узнагародзіць нашых юбіляраў за актыўную і плённую навуковую дзейнасць спецыяльнымі дыпламамі.

Некалькі слоў пра нашу працу. Беларускае гістарычнае таварыства было створана ў 2000 г. як рэалізацыя ініцыятывы, выказанай у Беластоку годам раней. Наша арганізацыя ўключае ў сябе прафесійных гісторыкаў і фармальнай падставай для сяброўства ў Таварыстве з’яўляецца навуковая ступень кандыдата навук. Мэтай дзейнасці БГТ мы лічым стварэнне суб’ектнай гісторыі Беларусі. На сённяшні дзень у складзе Таварыства каля 60 сяброў.

Мы ўжо арганізавалі чатыры канферэнцыі. У 2000 г. у Гародні – “Праблемы беларускай гістарычнай навукі”, напрыканцы таго ж году ў Магілёве – “Праблемы перыядызацыі беларускай гісторыі”, у 2003 г. у Менску – “Праблемы тэрміналогіі гістарычнай навукі”, і таксама ў Менску ў 2004 г. – “Гістарыяграфія часоў БССР”. Матэрыялы апошняй канферэнцыі апублікаваныя ў томе 10 *Гістарычнага Альманаху*. Пятая канферэнцыя прысвечаная Беларускай сялянска-работніцкай Грамадзе. Яна таксама юбілейная, бо ў гэтым годзе спаўняецца 80 гадоў з дня заснавання Грамады. Ідэя правядзення сённяшняй канферэнцыі належыць прафесару Яўгену Мірановічу. Арганізацыйны камітэт вырашыў пашырыць тэматыку і разглядаць гісторыю Грамады ў кантэксце беларускага нацыянальнага Адраджэння двух апошніх стагоддзяў. Мэтаю канферэнцыі з’яўляецца акцэнтацыя ўвагі навуковай грамадскасці Беларусі на азначанай праблеме.

Аляксандар Краўцэвіч

*Алесь Пашкевіч(Менск),
вучоны сакратар
Беларускага нав.-даследчага цэнтру
электроннай дакументацыі*

Беларуская сялянска-работніцкая Грамада ў першае паўгоддзе існавання (чэрвень-снежань 1925 г.)

Датай нараджэння Беларускай сялянска-работніцкай Грамады лічыцца дзень 24 чэрвеня 1925 г., калі з раней адзінага Беларускага пасольскага клуба (БПК) у польскім сейме вылучылася асобная дэпутацкая фракцыя, якая складалася з сяброў БПК левых палітычных поглядаў. Гэты факт – агульнавядомы і хрэстаматыйны. За гады даследавання пытання складалася і пэўная схема апісання падзеяў, якія адбываліся пасля падзелу БПК і стварэння БСРГ. Адзначалася, што адразу пасля падзелу паміж сябрамі паасобных фракцыяў пачаліся вострыя дыскусіі, якія мелі пад сабой ідэалагічны грунт.

Аднак варта звярнуць увагу на тое, што пры гэтым першапачатковы перыяд існавання Грамады, г.зн. другое паўгоддзе 1925 г., практычна аказваўся па-за ўвагай даследчыкаў. Падрабязны аналіз гісторыі БСРГ распачынаўся фактычна толькі ад канца 1925 – пачатку 1926 г., калі Грамада распачала працу па ператварэнню з пасольскага клуба ў масавую арганізацыю, а апаненты грамадоўцаў Васіль Рагуля і Фабіян Ярэміч стварылі ўласную палітычную партыю – Беларускі сялянскі саюз (БСС). Між тым аналіз дзейнасці БСРГ і складвання яе адносінаў з іншымі палітычнымі сіламі менавіта на першапачатковым этапе існавання партыі дазваляе па-іншаму зірнуць на праблему развіцця беларускага нацыянальнага руху ў Польшчы ў сярэдзіне 20-х гг. 20 ст. Пры гэтым трэба заўважыць, што ў пэўных спрэчных момантах аўтар артыкула з-за недахопу крыніц вымушаны будзе выказваць толькі гіпатэтычныя меркаванні.

Падзел беларускага парламенцкага прадстаўніцтва адбыўся ва ўмовах, калі ў сейме разглядаўся вельмі важны для беларускага грамадства практ закона аб парцэляцыі і асадніцтве. У беларускай прэсе адзначалася, што “для беларускіх паслоў будзе генеральная баталія ня толькі аб зямлю для нашых беззямельнікаў і малазямельнікаў... але і аб права беларускага народу быць гаспадаром у сваёй старонцы”. Праўда, пры

гэтым адзначалася, што барацьба будзе “зусім няроўнай і наперад засуджанай на паражэньне”¹.

Нягледзячы на няўхільнае нарастанне супярэчнасцяў паміж асобнымі пасламі ў папярэдні падзелу час, канчатковае рашэнне пра ўтварэнне новага клуба было, падобна, прынятае літаральна ў апошні момант. Пра гэта можа сведчыць рэакцыя на дадзеную падзею рэдакцыі тагачаснага неафіцыйнага друкаванага органа БПК – газеты “Іскра”. У нумары, які выйшаў праз тры дні пасля падзелу парламенцкага прадстаўніцтва, было паведамленне толькі пра сам гэты факт, які, аднак, не каментавалася па прычыне “неатрымання інфармацыі ад паслоў”. Выказвалася толькі меркаванне, што гэтая падзея азначае “праяву перастройкі палітычных групавак у Сойме”, якая “трэба думаць, будзе адбывацца ўжо не паводле нацыянальнага прынцыпу, а сацыяльнага”².

Нават у аднаднёўцы “Рэха”, якая выйшла пасля забароны “Іскры” 8 ліпеня 1925 г., падавалася інфармацыя, што клуб БСРГ сваёй праграмай дэкларацыі яшчэ не апублікаваў, а сутнасць рознагалоссяў паміж дзвюма фракцыямі тлумачылася агульнымі фразамі, што “новая беларуская парламанцкая фракцыя... шукае *новых шляхоў змаганьня* за ідэалы нашага працоўнага народу, веручы ў здзяйсненне іх ня шляхам парламентарызму, а выключна ў *сувязі з сусветнымі вялікімі здарэннямі і перастройкай сацыяльнага ладу ў Польскай Дзяржаве...* Астаўшыся ў складзе старога Беларускага Пасольскага Клубу беларускія паслы і сэнатары йдуць далей шляхам парламанцкае барацьбы за правы беларускага народу, як і маніліся, ідучы ў Сойм і Сэнат”³. Орган беларускіх хадэкаў “Кгупіса” толькі 12 ліпеня 1925 г. падаў кароткую нататку пра падзел БПК, адзначыўшы, што “прычыны выхаду покуль што няведаны”⁴.

Афіцыйна прычыну рознагалоссяў паміж дэпутатамі дзвюх фракцыяў пастараўся сфармуляваць 11 ліпеня 1925 г. старшыня клуба БСРГ Браніслаў Тарашкевіч у сваім інтэрв’ю газеце “Walka” (нумар быў канфіскаваны ўладамі). Тарашкевіч паведаміў, што “мы рэвалюцыйныя сацыялісты і інтэрнацыяналісты, у той час як нашы калегі з Беларускага клуба стаяць на грунце нацыянальным. Яны яшчэ прытрымоўваюцца лозунга аўтаноміі Беларусі і ўводзяць сябе ў зман, нібыта выганяюць у польскага ўрада палёгку для народа. У нас няма гэтых ілюзіяў”⁵.

¹ Змаганьне за зямлю // Іскра. 1925. 24 чэрвеня. № 6. С. 1.

² Перастройка фронту // Іскра. 1925. 27 чэрвеня. № 7. С. 1.

³ На палітычным гарызонце // Рэха (аднаднёўка). 1925. 8 ліпеня. С. 1.

⁴ Z białoruskaha zyciia. Raǰdział Białoruskaha Pasolskaha Klubu // Krynica. 1925. 12 lipienia. Nr. 30. S. 7.

⁵ Бергман А. Слова пра Браніслава Тарашкевіча. Мінск, 1996. С. 81.

За тое, што такія прычыны падзелу прыводзіліся толькі з-за нежадання выяўлення прычынаў сапраўдных, можа сведчыць хоць бы параўнаўчы аналіз тагачасных выступленняў прадстаўнікоў абедзвюх частак беларускага парламенцкага прадстаўніцтва. Ужо на другі дзень пасля падзелу В.Рагуля, які не далучыўся да Грамады, напрыканцы вельмі вострай прамовы падкрэсліў, што “з мэтай замены гэтага закона ў духу, які адпавядае імкненням беларускага народа, мы будзем прапаноўваць папраўкі, аднак загадзя выдатна ведаем, што ніякія нашыя папраўкі не будуць прынятыя”⁶. Дакладна такой жа тактыкі трымаліся і паслы БСРГ, якія таксама прапаноўвалі папраўкі да закона, загадзя ведаючы, што большасць сейма іх адхіліць⁷. Прынцыповых разыходжанняў у поглядах беларускіх дэпутатаў з розных фракцыяў на сутнасць аграрнай рэформы не было, і ўсе папраўкі аднаго клуба безагаворачна падтрымоўваліся другім⁸.

У рэшце рэшт, нават персанальны склад БПК, які застаўся пасля вылучэння клуба БСРГ, наводзіць на думку, што падзел клуба адбыўся не з-за глыбокіх ідэалагічных разыходжанняў. Толькі недалучэнне да Грамады пасла Адама Станкевіча і сенатараў Вячаслава Багдановіча і Аляксея Назарэўскага выглядала ў гэтай сітуацыі лагічным, бо яшчэ раней яны выступалі з крытыкай прасавецкай пазіцыі сваіх калег. Аднак, напрыклад, В.Рагуля ўвесь папярэдні перыяд з’яўляўся адным з найбольш радыкальных беларускіх паслоў, што праявілася ў выбранні яго старшынёй клуба пасля адстаўкі ў сакавіку 1924 г. Б.Тарашкевіча. Нават само выстаўленне яго ў свой час на спісе БНМ падчас выбараў тлумачылася ўплывам Менска. Падчас жа справаздачных мітынгаў ён раней заўсёды выступаў на расейскай мове з леварадыкальных і прасавецкіх пазіцыяў⁹. Ёсць звесткі і пра пэўны ўдзел Рагулі ў арганізацыі партызанскага руху ў Заходняй Беларусі, які насіў прасавецкі характар¹⁰. Паслы Ярэмч і Аўсянік таксама ў 1922-1925 г. лічыліся несумненнымі палітыкамі левай арыентацыі і саветафіламі¹¹. За год настроі ўсіх згаданых парламента-

⁶ Sejm RP. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 221 posiedzenia z dnia 25 czerwca 1925 r. Ł. CCXXI/54.

⁷ Sejm RP. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 228 posiedzenia z dnia 6 lipca 1925 r. Ł. CCXXVIII/36, 49, 76.

⁸ Цітова А. Беларускі дэпутатскі клуб і праблема аграрнай рэформы ў польскім сейме ў 1922-1925 гг. // Беларусіка=Albaruthenica: Кн. 3: Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне / Рэд. А. Мальдзіс і інш. Мінск, 1994. С. 272.

⁹ Murdelio M. “Śep nam wyjada nie serce lecz mozgi”, Jak tworzyliśmy hurtki. Do obronców sprawy białoruskiej. Wilno, 1927. S. 24; Wydźga W. Z wycieczki na Kresy (Województwo Nowogródzkie). Warszawa, 1923. S. 11.

¹⁰ Атаман Іскра (С.Хмара). Партызанскімі спежкамі // Слоні́мскі край. 2000. № 1. С. 48.

¹¹ Krótki zarys zagadnienia białoruskiego. Warszawa, 1928. S. 220.

рыяў карэнным чынам не змяніліся, пра што сведчыць танальнасць іх выступленняў у сейме, а таксама паводзіны ў першыя месяцы пасля стварэння БСРГ.

Так, яшчэ перад падзелам быў распрацаваны план далейшай тактыкі беларускіх парламентарыяў, згодна з якім, нават нягледзячы на падзел, збольшага дзейнічалі ўсе беларускія паслы. План прадугледжваў перш за ўсё ўзмацненне арганізацыйнай працы на месцах, і ўсе беларускія парламентарыі, без розніцы клубнай прыналежнасці, падчас летніх вакацыяў праводзілі арганізацыйную дзейнасць, а таксама заснаванне сялянскіх камітэтаў дзеля наступнай рэвалюцыйнай барацьбы за зямлю. Асаблівую актыўнасць у гэтым кірунку праяўлялі разам з пасламі Грамады паслы БПК Аўсянік і Рагуля. Апошні, паводле справаздачы віленскай паліцыі, у жніўні 1925 г. нават абвясціў пра сваё ўступленне ў БСРГ, прытым, праводзячы энергічную працу на карысць Грамады на тэрыторыі Наваградчыны, арганізаваў адпраўку сялянамі падзяк за абарону інтарэсаў беларускага насельніцтва як на адрас клуба БСРГ, так і БПК¹². Падобную падзяку, таксама на адрас абодвух клубаў, прыслала ў тых дні і рэдакцыя газеты “Толас беларуса”, якая выходзіла ў Латвіі¹³.

Улічваючы вышэйадзначанае, сам факт вылучэння новай фракцыі яшчэ не азначаў канчатковага падзелу беларускага парламенцкага прадстаўніцтва на дзве ідэалагічна сфармаваныя плыні. У справаздачы віленскай паліцыі падкрэслівалася, што “Беларускі пасольскі клуб ужо з даўніх часоў працаваў у гэтым напрамку і ў імя тых самых палітычных і сацыяльных ідэалаў, якія з’яўляюцца палітычнай асновай платформы Беларускай сялянска-работніцкай грамады”¹⁴. Па гэтай прычыне ў першыя месяцы існавання двух беларускіх парламенцкіх фракцыяў паміж іхнімі сябрамі не даходзіла да вялікіх ідэалагічных дыскусіяў. Іх у гэты час можна ацэньваць хутчэй не як праціўнікаў, а як саюзнікаў.

Саюзнікамі яны заставаліся і ў час разгляду ў сейме ўжо згаданага законапраекта аб аграрнай рэформе ў чэрвені-ліпені 1925 г. Пасля адхілення сеймавай большасцю ўсіх сваіх паправак паслы з БПК пасля адпаведнай заявы Ф. Ярэміча ў знак пратэста пакінулі залу пасяджэнняў¹⁵. Паслы БСРГ разам з камуністамі і дэпутатамі з НПХ былі выключаныя з пасяджэння маршалам за правядзенне сеймавай абструкцыі¹⁶.

¹² Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) w Rembertowie. Oddział II Sztabu Generalnego, sygn. I.303.4.5249.

¹³ Хроніка. Прывітаньне беларускім дэпутатам // Селянін (аднадніўка). 08.08.1925. С. 4.

¹⁴ CAW, Oddział II Sztabu Generalnego, sygn. I.303.4.5249.

¹⁵ Sejm RP. Okres I. Sprawozdanie stenograficzne z 239 posiedzenia z dn. 20 lipca 1924 r. Ł. CCXXXIX/10.

¹⁶ Cimek H. Sojusz robotniczo-chłopski w Polsce 1918-1939. Warszawa, 1989. S. 192.

Аднак трэба адзначыць, што клуб БСРГ разам з КПФ і клубам Незалежнай сялянскай партыі (НСП) выступіў з уласным праектам закона, які прадугледжваў канфіскацыю памешчыцкай і царкоўнай зямлі плошчай звыш 30 гектараў, перадачу яе зямельным камітэтам і падзел без выкупу паміж беззямельнымі і малазямельнымі сялянамі¹⁷. Праект быў унесены ў сейм 26 чэрвеня 1925 г., і, магчыма, менавіта з гэтым звязана фарсаванне працэсу вылучэнне клуба БСРГ з БПК. У беларускай савецкай прэсе менавіта пытанне, ці далучацца ўсім клубам да гэтага праекта, адразу ж падавалася за фармальную прычыну падзелу, праўда, з агаворкаю, што “сапраўдныя прычыны сягаюць глыбей і датычаць таксама і іншых пытанняў”¹⁸. Вядома, што спачатку польскае прадстаўніцтва пры Камуністычным інтэрнацыянале, якому падпарадкоўвалася КПП, рэкамендавала дабівацца, каб пад праектам закона падпісаліся беларускія і ўкраінскія паслы, а таксама частка паслоў з левых польскіх партыяў¹⁹. Аднак камуністам удалося дабіцца толькі падтрымкі НСП, што давала ім усяго 11 подпісаў, у той час як сеймавы рэгламент патрабаваў для ўнясення прапановы падтрымкі 15 паслоў²⁰.

Вызначэнне прычынаў непадтрымання камуністычнага праекту закона ўсімі беларускімі пасламі немагчымае без аналізу адносін, якія панавалі ў БПК ў ранейшы перыяд. На гэтыя адносіны ўплывалі многія фактары, у тым ліку і знешні ціск на сяброў клуба, у першую чаргу з боку камуністаў. Пра мэтанакіраваную працу камуністаў па расколу БПК казаў на III канферэнцыі КПЗБ у студзені 1926 г. адзін з лідэраў гэтай партыі Лазар Аранштам (Артур): “Пачынаючы з 1924 г. мы вядзём кампанію за раскол сеймавых фракцыяў па класавых швах... І ў [...] 1925 г. мы дабіліся гэтага раскола”²¹. Ад пачатку 1924 г. з пасламі асабіста працаваў адзін з кіраўнікоў КПЗБ Міхаіл Гурын. Апошньому якраз і было дадзенае заданне дабіцца як мага хутчэйшага падзелу клуба.

Трэба адзначыць, што Гурын, які быў прысланы на падпольную працу ў Заходнюю Беларусь з Менску, заняў асабліваю пазіцыю ў дачыненні да даручанага яму задання. Ён лічыў, што клуб павінен распрацаваць і выставіць праграму аўтаноміі Заходняй Беларусі ў складзе Польшчы, пры тым абмежавацца толькі арганізацыйнай радыкальнай фрак-

¹⁷ Полуян В. А., Полуян И. В. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии в 1920-1939 гг. Минск, 1962. С. 83.

¹⁸ Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР. Т. 1 (1921-1929). Минск, 1962. С. 295.

¹⁹ Cimek H. Sojusz robotniczo-chłopski... S. 192.

²⁰ Regulamin Sejmu z 1923 r. // Przegląd Sejmowy. 1993. Nr. 2. S. 138.

²¹ Глинская Т. Ю. КПЗБ – руководитель освободительной борьбы трудящихся Западной Белоруссии. 1924-1928 гг. Минск, 1965. С. 82.

цыі ўнутры знешне адзінага клуба. Галоўным саюзнікам Гурына ў клубе быў тагачасны яго старшыня В.Рагуля. Гэтых двух асобаў звязвала яшчэ перадаваенае знаёмства. Па сведчанні Гурына, калі яшчэ вясной 1924 г. у размове з Рагулем ён выказаў думку, што “калоць Клюб ня трэба, а толькі арганізаваць соцыялістычную фракцыю, якая б узяла лейцы ў свае рукі, але ня зрывала з Клюбам, ён (Рагуля – А. П.) напалавіну згадзіўся... Трэба прызнаць, што Рагуля вытрымаў сваю пазыцыю да канца...”²² Гэтае сцверджанне можна было б лічыць сумнеўным, тым больш што выказанае яно было ўжо пасля таго, як Гурын адыйшоў ад камунізму і перайшоў да супрацоўніцтва з польскімі ўладамі. Аднак вельмі падобныя звесткі змяшчаюцца і ў аўтабіяграфіі Браніслава Тарашкевіча: “Адносна клуба было вырашана так: стварыць у ім сваю большасць, а астатніх выключыць. Але стварэнне гэтай большасці тармазілася і зацягвалася па прычыне ўхілення Рагулі”²³. Можна меркаваць, што ненавіта пад уплывам М.Гурына супраць сумеснага выступлення з КПФ і НСП запратэставаў В.Рагуля, а таксама А.Станкевіч. Магчыма, таму камуністам і прыйшлося спешна ажыццяўляць даўно задуманы раскол у БПК.

Варта пры гэтым заўважыць, што нават пасля фактычнага падзелу клуба камуністы не мелі адзінай пазіцыі наконт таго, якую форму павінна набыць дзейнасць новай парламенцкай фракцыі і, у перспектыве, масавай арганізацыі. У жніўні 1925 г. у Гданьску адбылася нарада ЦК КПП і ЦК КПЗБ з удзелам Б. Тарашкевіча, на якой у асноўным абмяркоўвалася пытанне будучай праграмы БСРГ. Першапачатковы яе варыянт мала чым адрозніваўся ад праграмы кампартыі, аднак пасля доўгіх спрэчак перамагла думка, што павінна быць створаная масавая легальная арганізацыя, фармальна не звязаная з камуністамі²⁴. Гэтае рашэнне было пацверджанае на IV канферэнцыі КПП і III канферэнцыі КПЗБ, якія адбыліся адпаведна ў канцы 1925 г. і ў пачатку 1926 г. у Маскве. Пры гэтым на III канферэнцыі КПЗБ разгарэліся гарачыя спрэчкі па праблеме, якой павінна быць новаствораная арганізацыя – тэрытарыяльнай ці нацыянальнай. Пасля дыскусіі большасць удзельнікаў канферэнцыі прагаласавалі за тое, каб БСРГ мела тэрытарыяльны характар, г. зн. з’яўлялася фактычна легальнай радыкальнай арганізацыяй для прадстаўнікоў усіх нацыянальных групаў Заходняй Беларусі²⁵.

²² Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НА РБ). Ф. 60, воп. 3, адз. з. 606, арк. 39.

²³ Валахановіч А. І., Міхнюк У. М. Сповідзь у надзеі застацца жывым. Мінск, 1999. С. 55-56.

²⁴ Орехво Н. С. Дела и люди КПЗБ: Воспоминания. Минск, 1983. С. 74.

²⁵ НА РБ. Ф. 242-п, воп. 1, адз. з. 71, арк. 422-427.

Асабліва трэба адзначыць, што падчас усіх гэтых падзеяў не было заўважана практычна ніякай ідэалагічнай палемікі сяброў двух беларускіх пасольскіх клубаў на старонках беларускай прэсы. Наадварот, выданні абодвух бакоў дастаткова прызна адгукаліся ў гэты час аб дзейнасці адзін аднаго. Так, напрыклад, грамадоўскае “Жыцьцё беларуса” змясціла ў гэты час на сваіх старонках прамовы Ф.Ярэміча і А.Станкевіча ў сейме, справаздачу аб паездцы Ярэміча на кангрэс еўрапейскіх нацыянальных меншасцяў у Жэневу. Усе публікацыі былі вытрыманыя ў прызным для згаданых паслоў тоне²⁶. У лістападзе 1925 г. у сумеснай нарадзе ўсіх парламенцкіх клубаў нацыянальных меншасцяў ў справе далейшых дзеянняў у сувязі з забаронай міністэрствам асветы выкладання гісторыі і геаграфіі на роднай мове бралі ўдзел як старшыня БПК Ф.Ярэміч, так і старшыня клуба БСРГ Б.Тарашкевіч²⁷.

Пэўнае ўзаемнае неразуменне паміж прыхільнікамі двух палітычных напрамкаў было адзначанае ў гэты перыяд толькі па г. зв. “жыдоўскаму пытанню”. Якраз у гэты час, 7 ліпеня 1925 г., жыдоўскія сеймавыя паслы і сенатары заключылі пагадненне з польскім урадам. Як прадстаўнікі БСРГ, так і іхнія апаненты адразу асудзілі жыдоў за гэтае пагадненне, бачачы ў ім небяспеку пераходу сваіх былых саюзнікаў у праўрадавы лагер. Аднак беларускія хадэкі ў сваёй прэсе выказалі больш радыкальную пазіцыю, акрэсліўшы пагадненне як “польска-жыдоўскую змову супраць беларусаў і ўкраінцаў”²⁸. Беларусы ў выніку заклікалі да эканамічнага байкоту жыдоў: “Калі жыды за беларускае дабро варожа выступілі проці беларусаў, дык мы павінны абыйсьціся бяз жыдоў, патрапіць жыці так, як-бы жыдоў у Беларусі зусім ня было... Кажучы каротка, мы павінны развіць свой гандаль і свой промысл”²⁹.

Грамадоўцы выступілі з крытыкай падобнага падыходу, але, што цікава, толькі больш чым праз месяц пасля яго агучвання. Да гэтага часу самі хадэкі паспелі перагледзець сваю пазіцыю і выступіць з самакрытычным артыкулам, у якім сцвярджалася, што “ўмову польска-жыдоўскую падпісалі жыдоўскія соймавыя паслы (і то ня ўсе), а дзеля гэтага можа быць з боку беларусаў незадавольненне на іх-жа, а не на ўвесь народ жыдоўскі. Народ беларускі і народ жыдоўскі, беручы іх адносіны наагул,

²⁶ Сойм. Кс. Станкевіч – аб палажэньні ў Зах. Беларусі // Жыцьцё беларуса. 1925. 7 лістапада. № 18. С. 1-2; Востражная справа ў Польшчы (Прамова пас. Ярэміча ў Сойме 28.X.25 пры першым чытаньні ўстава аб вязьніцтве) // Жыцьцё беларуса. 1925. 12 лістапада. № 20. С. 2; Першы кангрэс нацыянальных меншасцяў Эўропы ў Жэневе // Жыцьцё беларуса. 1925. 4 лістапада. № 17. С. 1.

²⁷ SAW. Oddział II Sztabu Generalnego, sygn. I.303.4.2686, k. 554.

²⁸ Davidovič. Polska-żydowska zмова // Bielaruskaja krynica. 1925. 20 wieraśnia. Nr. 1. S. 1.

²⁹ Davidovič. Čym adkažam żydom? // Bielaruskaja krynica. 1925. 25 kastryčnika. Nr. 5. S. 5.

жывуць у згодзе і ўмеюць быць адны адным карысны, шануючы ўзаемныя правы і часам дапамагаючы ўзаемна ў змаганні за гэтыя правы”³⁰.

Грамадоўская прэса адрэагавала на ўсе публікацыі хадэкаў толькі ў нумары ад 2 снежня 1925 г. У гэты дзень Антон Луцкевіч у перадавым артыкуле адзначыў, што “гэтым сваім дзіцячым гневам “на жыдоў” газета заслужыла службу толькі польскаму нацыяналізму і імперыялізму”. Аднак цікава тое, што напрыканцы артыкула канстатавалася, што “мы з свайго боку з няменшай прыемнасьцяй можам сьвярдзіць, што выяўлены п. Давідовічам жыдаедзкі настрой аказаўся толькі яго асабістым настроем, непадзеленым усей групай беларускіх хрысьціянскіх дэмакратаў. Можам сьвярдзіць, што вялікія агульналюдзкія ідэалы, якія ад пачатку беларускага адраджэнскага руху напісаны на нашых штандардах, дагэтуль ня ўтрацілі сваёй сілы і павагі сярод усіх запраўды беларускіх партыяў і груп”³¹. Змест і форма крытыкі хадэкаў з боку Грамады далі пазней падставу органу камуністычнай эцэсіі – газеце “Большевик” акрэсліць адносіны паміж Грамадой і БХД у гэты час як “хутчэй сяброўскія”³².

Аднак ужо ў снежні 1925 г. сітуацыя пачала мяняцца. У канцы лістапада паслы Ф.Ярэміч і В.Рагуля стварылі новую партыю – Беларускі сялянскі саюз (БСС). Фактычна стварэнне гэтай партыі было рэалізацыяй ранейшых ідэяў А.Станкевіча. Наогул, ксёндз А.Станкевіч, нягледзячы на фармальнае старшынства ў БПК Ф.Ярэміча, фактычна з’яўляўся сапраўдным ідэалагічным лідэрам клуба, будучы паслядоўным, у адрозненне ад многіх сваіх калегаў, праціўнікам апанавання беларускага руху камуністамі. Вялікую ролю Станкевіча ў клубе адзначалі ў сваіх паслявыбарчых каментарыях нават польскія публіцысты, лічачы, што афіцыйнае невыбранне яго на пасаду старшыні БПК пасля падзелу было абумоўленае толькі яго становішчам духоўнай асобы і нежаданнем па гэтай прычыне ўвайсці ў адкрыты канфлікт з касцёльнымі ўладамі³³. Магчыма, пэўная доля рацыі ёсць у змешчаным у справаздачы польскай выведкі дапушчэнні, што Рагуля і Ярэміч заснавалі сваю партыю са згоды Масквы дзеля таго, каб перахапіць гэтую ідэю ў А.Станкевіча³⁴. Апошні яшчэ ў траўні 1925 г. выказваўся пра неабходнасць стварэння ўласнай беларускай арганізацыі – Беларускага сялянскага саюза, які абпіраўся б на шырокія масы беларускага сялянства³⁵.

³⁰ Biełaruska-žydouskija adnosiny // Biełaruskaja krynica. 1925. 22 listapada. Nr. 9. S. 1.

³¹ Мялешка І. Хатнія справы // Беларуская ніва. 1925. 2 снежня. № 5. С. 1.

³² НА РБ. Ф. 242-п, воп. 1, адз. з. 50, арк. 13а-14.

³³ Smreczyński K. O istocie białoruskiego rozłamu // Słowo. 1925. 12 lipca. S. 2.

³⁴ CAW. Oddział II Sztabu Generalnego, sygn. I.303.4.2696, k. 90-91.

³⁵ Krušina M. Śukańnie nowych daroh // Krynica. 1925. 3 traunia. Nr. 18. S. 1-2.

Апошняя версія тым больш верагодная з-за наяўнасці цэлага шэрагу фактаў, якія сведчаць, што некаторыя апазіцыйныя да БСРГ дэпутаты нават пасля падзелу адзінага клуба не былі вольныя ад непасрэдных савецкіх уплываў. Так, 31 ліпеня 1925 г. на закрытым пасяджэнні сакратарыята ЦК КП(б)Б разглядалася прапанова В.Рагулі аб паездцы беларускіх дэпутатаў польскага сейма па Еўропе, якая, праўда, была адхіленая³⁶. Перад Берлінскай канферэнцыяй 15 кастрычніка 1925 г., на якой была ліквідаваная Рада БНР, на падобным пасяджэнні сакратарыята (6 кастрычніка 1925 г.) было прынятае рашэнне пра магчымае выступленне на канферэнцыі таго ж Рагулі ў якасці прадстаўніка Віленшчыны³⁷. Пра прысутнасць Рагулі ў Берліне звестак не выяўлена, аднак віленскія арганізацыі прадстаўляў старшыня БПК Ф.Ярэміч, які без пярэчанняў падпісаў рэзальцыю канферэнцыі аб прызнанні ўрада БССР адзіным правамоцным беларускім урадам³⁸.

У тэзісах ЦК КП(б)Б, прысвечаных пытанням беларускай эміграцыі, сябрам БПК давалася наступная характарыстыка: “Нацыяналістычна настроеныя, палавінчатыя [...] баяцца рэвалюцыйных захадаў і дзеянняў, яны яшчэ не прыйшлі ўшчыльную да Грамады і Кампартыі. Знаходзяцца ў блізкіх зносінах з Грамадой, а некаторыя з іх, як напрыклад Рагуля, падзяляюць цалкам палітычную праграму Грамады, вагаючыся ўступіць у яе па сваіх персанальных якасцях”³⁹. Безумоўна, гэтую ідэалагічную блізкасць некаторых сяброў БПК мела на ўвазе кіраўніцтва КПП, выпускаючы 10 снежня 1925 г. адкрыты ліст да сяброў парламенцкіх фракцыяў левых польскіх партыяў, а таксама Беларускага і Украінскага клубаў з прапановай склікаць канферэнцыю для міжклубнага паразумення дзеля наступнага стварэння адзінага рабоча-сялянскага фронту⁴⁰. Гэтая прапанова ў той час не знайшла шырокай падтрымкі, што не перашкодзіла прадстаўніку КПФ О.Скрыпе казаць на IV канферэнцыі КПП у канцы 1925 г. пра магчымасць далучэння сяброў некаторых фракцый, у тым ліку і БПК, да агульнага рабоча-сялянскага блока ў сейме⁴¹. Трэба сказаць, што А.Станкевіч і сам разумеў двухсэнсоўнасць пазіцыі сваіх калегаў па пасольскаму клубу і не зусім ім давяраў, хоць і вымушаны

³⁶ Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў. Т. 2 (1923-1927 гг.) / Склад. У. М. Міхнюк, У. К. Ракашэвіч, Я. С. Фалей, А. В. Шарапа. Мінск, 1999. С. 159.

³⁷ Тамсама. С. 177.

³⁸ Krótki zarys zagadnienia białoruskiego. S. 279.

³⁹ Идеологическая деятельность Компартии Белоруссии, 1918-1945: Сб. документов. В 2 ч. Ч. 1. 1918-1928 / Сост. Н. С. Сташкевич и др. Минск, 1990. С. 193.

⁴⁰ Cimek H. Sojusz robotniczo-rolniczy... S. 192.

⁴¹ Zaporowski Z. Między Sejmem a wiecem. Działalność Komunistycznej Frakcji Poselskiej w latach 1921-1935. Lublin, 1997. S. 129.

быў у студзені 1926 г. пайсці на заключэнне пагаднення з Ярэмічам і Рагулем аб супрацоўніцтве як у сейме, так і на тэрыторыі Заходняй Беларусі⁴². Тым не менш, у справаздачы II аддзела Д.О.К. III за I квартал 1926 г. пры характарыстыцы адносін у Беларускам пасольскім клубе адзначалася, што “Ярэміч і Рагуля, хоць афіцыйна з клуба не выйшлі, трымаюць з ім толькі вольную сувязь. Ксёндз Станкевіч таксама мае намер выйсці з клуба”⁴³.

У першым нумары партыйнай газеты “Сялянская ніва” Ярэміч і Рагуля прадставілі свой погляд на сутнасць супярэчнасцяў з БСРГ. Яны сцвярджалі, што на Беларусі рабочы клас у большасці не беларускі, таму на першы план трэба выносіць сялянскія патрабаванні. Пры гэтым адмова падпісаць камуністычную дэкларацыю ў справе зямельнай рэформы абгрунтоўвалася тым, што гэтая дэкларацыя залішне памяркоўная і прадугледжвае максімальны памер зямельнай уласнасці 30 га замест прапанованых пасламі БПК 20 га⁴⁴. Б.Тарашкевіч у сваім артыкуле ў адказ адзначыў, што “творцы “Беларускага сялянскага саюза” ў аснову сваёй ідэалогіі паклалі зусім фальшывы погляд на істоту сацыяльных адносін, прыняўшы бескрытычна за факт існаванне супярэчнасці інтэрэсаў вёскі – сялянства і мястowych работнікаў”⁴⁵.

Кідаецца ў вочы пэўная штучнасць гэтых тэарэтычных супярэчнасцяў. Нягледзячы на тое, што БСС і сапраўды выносіў на першы план сялянскія пастулаты, патрабаванне асноўных правоў для рабочых таксама атрымала месца ў яго праграме, хоць і дэманстратыўна на самым апошнім месцы. Больш таго, праграма БСС прадугледжвала, што “ў барацьбе за свае паасобныя ідэалы, як сяляне, так і работнікі павінны ісці разам і старацца адны адных падтрымліваць”⁴⁶. Спрэчка ж наконт максімальнага памеру зямельнай уласнасці наогул не мела сэнсу, бо любы праект зямельнай рэформы з канфіскацыяй памешчыцкай зямлі ў той час было абсалютна нерэальна правесці праз парламент. І ўсе гэта выдатна разумелі.

Таму асноўнай прычынай пагаршэння ў канцы 1925 г. адносін памяж сябрамі былога БПК можна лічыць нязгоду апанентаў Грамады, перш за ўсё А.Станкевіча, з усё большым падпарадкаваннем кіраўнікоў БСРГ дырэктывам кампартыі. Другой праблемай было стаўленне да магчымасці супрацоўніцтва з польскай НСП, якую ўзначальваў Сільвестр Ваявудскі.

⁴² Тамсама.

⁴³ SAW. Oddział II Sztabu Generalnego, sygn. I.303.4.2696.

⁴⁴ Рагуля В., Ярэміч Ф. Падзел у Беларускам Пасольскім Клубе // Сялянская ніва. 1925. 6 снежня. № 1. С. 1.

⁴⁵ Тарашкевіч Б. Выбранае: Крытыка, публіцыстыка, пераклады / Укладанне, уступ, каментарыі А. Ліса. Мінск, 1991. С. 76.

Дзейнасць Ваявудскага не дачакалася яшчэ падрабязнага адмысловага даследавання, а многія перыяды з яго біяграфіі дастаткова цьмяныя. Вядома, аднак, што з 1919 па 1922 г. ён быў кіраўніком нацыянальнай секцыі II аддзела польскага Генеральнага штаба, дзе курыраваў беларускія справы. Гэты факт быў агульнавядомы, аднак розныя беларускія дзеячы ставіліся да гэтага па-рознаму. Сярод найбольш перакананых праціўнікаў Ваявудскага трэба назваць ксяндза Адама Станкевіча і Міхаіла Гурына. Першы выступаў з рэзкай крытыкай дзейнасці Ваявудскага яшчэ падчас парламенцкіх выбараў 1922 г., другі ж пачаў наступ на апошняга адразу пасля арганізацыйнага афармлення “сэцэсіі” ў канцы 1924 г.

Камуністамі-сэцэсіяністамі ў пачатку 1925 г. была распачатая супраць Ваявудскага шырокая кампанія ў сваёй прэсе. Апошняга называлі “адным з катаў польскай дэфензівы ў Менску, які безумоўна расстрэльваў беларускіх сялян-паўстанцаў падчас польскага захопу Усходняй Савецкай Беларусі”, а таксама абвінавачвалі ў “паланізацыі беларускіх сялян”⁴⁷. У абарону Ваявудскага тады выступілі Б.Тарашкевіч і С.Рак-Міхайлоўскі, якія засведчылі, што „грамадзянін Ваявудскі, прыкамандзіраваны афіцэрам у 2 аддзел, выконваў абавязкі не ў дэфензіве, а ў якасці шэфа секцыі па справах нацыянальнасцяў і друку. Мы яго ведаем, як чалавека асабіста па-сяброўску настроенага да беларускага адраджэнцкага руху, які не раз выступаў у абарону арыштаваных нават з рызыкай для сябе”⁴⁸.

Пасля гэтага Гурын запатрабаваў ад Тарашкевіча і Рак-Міхайлоўскага, каб яны адмовіліся ад такой характарыстыкі Ваявудскага. Рак-Міхайлоўскі, паводле сведчання М.Гурына падчас маршалкоўскага суда над С.Ваявудскім у 1927 г., на гэта пагадзіўся, а Тарашкевіч вагаўся. Аднак Ваявудскі, паводле Гурына, паабяцаў у выпадку іх адмовы ад сваіх слоў раскрыць факты супрацоўніцтва Тарашкевіча і Рак-Міхайлоўскага з II аддзелам Генеральнага штаба польскага войска у канцы 10-х – пачатку 20-х гг. 20 ст. і такім чынам дыскрэдытаваць увесь беларускі рух. Трэба сказаць, што супрацоўніцтва згаданых асоб у 1919-1921 г. з II аддзелам сапраўды мела месца, і было поўнаасцю зразумелым, бо ў тых гістарычных умовах сімвалізавала перш за ўсё падтрымку федэралісцкай палітычнай праграмы Юзафа Пілсудскага. Цікава, што падчас разгляду справы самога С.Ваявудскага маршалкоўскім судом у 1927 г. менавіта такую ацэнку яго працы ў II адзеле Генеральнага штаба далі сябры пасольскага клуба НСП: “Супрацоўніцтва яго з нацыянальнай секцыяй II аддзела, якая гуртавала пілсудчыкаў і была інструментам маршала Пілсудскага,

⁴⁶ З жыцця арганізацыйнага Беларускага Сялянскага Саюзу (Праект праграмы). Працяг // Сялянская ніва. 1926. 21 сакавіка. № 10. С. 3.

⁴⁷ Sylwester Wojewódzki przed Sądem Marszałkowskim. Warszawa, 1997. S. 182.

⁴⁸ НА РБ. Ф. 242-п, воп. 1, адз. з. 30, арк. 137.

было палітычна зусім зразумелым”⁴⁹. Тым не менш, у пачатку 1925 г. абнародаванне факта супрацоўніцтва беларускіх дзеячоў з дэфензівай азначала б, безумоўна, канец іх палітычнай кар’еры.

Таму на пасяджэнні БПК, якое адбылося праз некалькі дзён пасля таго, хоць большасць клуба прагаласавала за рэзалюцыю ў гэтай справе, не карысную для Ваявудскага, аднак пад ціскам Тарашкевіча яна апублікаваная не была⁵⁰. Сам Ваявудскі падчас маршалкоўскага суда запярэчыў, што ён аказваў ціск на паслоў Тарашкевіча і Рак-Міхайлоўскага, але не адмаўляў, што некаторыя з іншых сяброў БПК у той час адкрыта выступілі супраць яго⁵¹.

Улічваючы выкладзеныя вышэй факты, нельга выключыць, што ў тым ліку і праблема стаўлення да асобы С.Ваявудскага і ацэнкі яго ролі ў беларускім руху, а не праграмныя адрозненні, стала тым фактарам, які рабіў немагчымым пераадоленне супярэчнасцяў паміж сябрамі дзвюх беларускіх парламенцкіх фракцыяў. Праўда, імя Ваявудскага да пэўнага часу не гучала падчас публічнай крытыкі дзеянняў БСРГ з боку паслоў БПК (гэта пачалося толькі з восені 1926 г.), аднак з самага пачатку ўзаемнай канфрантацыі сцвярджалася, што “разьбіўшы супольны беларускі фронт і ўвайшоўшы ў бліскую лучнасць з “Niezależną Partiją Chłopską”, якая мала чаго супольнага мае з беларускім сялянствам – нашыя таварышы, паводле нашых поглядаў, зрабілі палітычную памылку, якая можа некарысна адбіцца на інтарэсах нашага народу”⁵². Адам Станкевіч падобную думку выказаў яшчэ перад падзелам БПК, лічачы, што паглыбленне супрацоўніцтва з НСП сімвалізуе “поўнае банкруцтва беларускага незалежнага руху ў Польшчы [...] выраджэнне здаровай беларускай думкі, якая аказалася б няздатнай стварыць свайго камунізму, хоць-бы для тых, хто яго хоча і ўважае за патрэбны”⁵³.

Падсумаваць усё сказанае ў гэтым артыкуле можна цытатай з артыкула ў сэцэсійным “Большевике”, які быў надрукаваны ў лютым 1926 г. і прысвечаны аналізу тагачасных узаемаадносінаў у беларускім нацыянальным руху: “Будучы ў клубе, гэтыя дэпутаты (клуба БСРГ – А. П.) мала адрозніваліся ад астатніх яго сяброў... Пра прычыны выступлення “Грамады” з клуба вядома вельмі мала, прынцыповых рознагалоссяў... паміж адкалоўшыміся ад клуба і астаўшыміся ў ім не было. Ды і цяпер, праз некаторы час пасля раскола, не відаць у органах гэтых дзвюх групаў якой-небудзь рэзкай узаемнай крытыкі... У расколе відаць ней-

⁴⁹ Dymek B. *Niezależna Partia Chłopska 1924-1927*. Warszawa, 1972. S. 301.

⁵⁰ Sylwester Wojewódzki przed Sądem Marszałkowskim. S. 183-184.

⁵¹ Тамсама. S. 189.

⁵² Рагуля В., Ярэмч Ф. Падзел у Беларускім Пасольскім Клубе. С. 1.

⁵³ Krušina M. *Šukařnie nowych daroh*. S. 2.

кая штучнасць. Расколатыя нібыта бачаць сябе расколатымі кімсьці звонку, насуперак іх уласнай волі, не знаходзяць нагодаў для ўзаемных нападак і бясконца шкадуюць адзін аднаго... Як бачым, беларускія легальныя “парты”, што абараняюць інтарэсы “розных класаў” працоўнага беларускага народа, складаюцца з групаў асоб, якія падобныя па ідэалогіі, але па непаразуменню знаходзяцца “ў розных лагерах”⁵⁴.

Пытанні да Алеся Пашкевіча

Арсень Ліс (Менск): Алесь Пашкевіч распавядаў пра пачатковы перыяд дзейнасці Грамады, які раней не даследаваўся. Узнятыя ім пытанні маюць прынцыпова важны характар для адказу на пытанне, ці паўставала Грамада як форма беларускага незалежніцкага руху, ці была інспіраваная звонку? Можна варта звярнуць увагу на сацыяльныя прычыны. Гурын-Маразоўскі, чья дзейнасць заслугоўвае не меншай увагі, чым дзейнасць Ульянава, быў ініцыятарам расколу ў КПЗБ. На жаль, ён не пакінуў поўнага тэксту сваіх успамінаў. Частка з іх друкавалася ў *Беларускім слове*, але працяг абарвала куля... Варта звярнуць большую ўвагу на гэтую постаць таксама ў сувязі са стварэннем БСРГ. Мяне асабіста насцярожылі словы Б.Тарашкевіча на старонках польскай *Walki*. Ён там падкрэсліў інтэрнацыянальны пачатак Грамады і Беларускага пасольскага клуба.

Аляксандра Бергман пісала, што першыя спробы Гурына-Маразоўскага заваяваць давер Тарашкевіча не мелі поспеху. Ці гэта сапраўды так? Яна лічыла, што Б.Тарашкевіч псіхалагічна не ўспрыняў Гурына-Маразоўскага. Хацелася б пачуць Вашу думку адносна постаці Гурына-Маразоўскага і ягонага імкнення ўплываць на Тарашкевіча, як на лідэра Грамады.

Андрэй Чарнякевіч (Гародня): Навошта стваралася Грамада, калі існаваў Беларускі пасольскі клуб, Беларускі нацыянальны камітэт, Краёвы цэнтр? Што адрознівала Грамаду, напрыклад, ад Беларускага пасольскага клуба?

Эдуард Мазько (Гародня): Калі пачалося стварэнне Беларускага сялянскага саюза? Вы казалі, што ў снежні 1925 г., але *Беларуская крыніца* пісала пра Беларускі сялянскі саюз яшчэ ў ліпені гэтага году.

Адказы Алеся Пашкевіча

Адказ Арсеню Лісу: Далучаюся да тэзіса спадара Арсеня Ліса, што асоба Гурына-Маразоўскага павінна грунтоўна даследавацца. Гэты чалавек моцна паўплываў на беларускі рух. Параўноўваючы ролю Ульянава і Гурына, адзначу, што першы быў хутчэй выканаўцам, а другі

⁵⁴ НА РБ. Ф. 242-п, воп. 1, адз. з. 50, арк. 13а-14.

гуляў у сваю ўласную гульню. Па меншай меры, пра гэта сведчаць тыя матэрыялы, якімі мы сёння распалагаем.

Гурын прыехаў з Менску зусім не для таго, каб уплываць на дэпутата Рагулю. Той хоць і быў старшынёй Беларускага пасольскага клубу, але як палітык вялікай ролі не адыгрываў. У першую чаргу Гурына цікавіў Тарашкевіч. Пра гэта сведчыць таксама ліст Ігнатоўскага (1924) да Гурына, у якім беларускі гісторык раіў апошняму адразу “ўзяцца” за Б.Тарашкевіча. Пра гэта можна доўга распавядаць, але адзначу толькі галоўнае. У сваім імкненні ўплываць на Тарашкевіча Гурын знайшоў моцнага канкурэнта ў асобе Сяльвестра Радуцкага. За “душу” Б.Тарашкевіча пачалося змаганне. Напрыканцы 1924 і напачатку 1925 г. паміж Гурынём і Радуцкім на старонках беларускага друку ішла даволі вострая дыскусія. А ў тыя часы Радуцкі дзейнічаў сродкамі шантажу. Ён пагражаў распаўсюдзіць інфармацыю, што Б.Тарашкевіч і С.Рак-Міхайлоўскі ў свой час супрацоўнічалі з II аддзелам польскага Генеральнага штаба. У тым суперніцтве Гурын адступіў і сканцэнтраваў сваю ўвагу на Рагулі.

Адказ Андрэю Чарнякевічу: Магчыма, стварэнне Грамады было абумоўлена тым, што, нягледзячы на даволі моцныя ўплывы, усё ж такі беларускія камуністы не кантралявалі цалкам дзейнасць Беларускага пасольскага клубу. Напрыклад, адкрыта антыкамуністычнай пазіцыі прытрымліваўся Адам Станкевіч. Камуністам патрэбна была падкантрольная арганізацыя, якая б выконвала ўсе іх інструкцыі.

Адказ Эдуарду Мазько: Прапанову аб стварэнні Беларускага сялянскага саюза Адам Станкевіч выказаў у траўні 1925 г. Яна прагучала ў артыкуле *Шуканне новых дарог*, які быў падпісаны псеўданімам *М.Крушына*. Размова ішла пра стварэнне беларускай сялянскай арганізацыі. Але толькі ў лістападзе гэтага ідэя была рэалізаваная. Невядома, чаму так доўга цягнулася арганізацыйная праца? Невядома, чаму новую арганізацыю стваралі Рагуля і Ярэміч, а не Станкевіч? Патрэбнае даследаванне. На маю думку, звязаныя з камуністамі Рагуля і Ярэміч паспрабавалі перахапіць ініцыятыву А.Станкевіча. Вядома, што перамовы пра супрацоўніцтва з А.Станкевічам адбываліся толькі ў студзені 1926 г. Прычым Станкевіч даў згоду. Паабяцаў знайсці сродкі на дзейнасць Саюза. Але адносіны паміж беларускім дзеячамі ў Беларуска-пасольскім саюзе на працягу 1925 г. моцна сапсаваліся. Запанаваў узаемны недавер. Пры абмеркаванні тактыкі на будучых выбарах у сейм (студзень 1926 г.) пытанне пра саюз БХД і БСС ужо нават не ўзнікала. Толькі пасля роспуску БСРГ яны прымірыліся.

Рэпліка Эдуарда Мазько: Лічу, што стварэнне БСС распачалося ў жніўні 1925 г. Менавіта да гэтага часу належаць першыя звесткі пра пачатак арганізацыйнай працы, якую вялі, дарэчы, беларускія хадэкі.

*Андрэй Вашкевіч (Гародня),
малодшы нав. супрацоўнік
Гарадзенскага дзяржаўнага
гісторыка-археалагічнага музею*

Да пытання аб узаемаадносінах Беларускай хрысціянскай дэмакратыі і Беларускай сялянска- работніцкай Грамады. 1925 – 1927 г.

У 1926 г. назіраўся найвышэйшы ўздым беларускага нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. У пэўным сэнсе гэта быў год Беларускай сялянска-работніцкай Грамады, феномен якой яшчэ будзе вывучацца гісторыкамі, сацыёлагамі, палітэхолагамі. У гісторыі БСРГ застаецца шмат надзвычай важных пытанняў без грунтоўнага вывучэння якіх нельга сказаць, чым была ў беларускай гісторыі гэтая партыя. Адным з такіх пытанняў з’яўляюцца ўзаемаадносіны БСРГ і Беларускай хрысціянскай дэмакратыі. У савецкай гістарыяграфіі яны разглядаліся тэндэнцыйна, у духу партыйных устаноў і газетных штампаў канца 1920–1930-х гг., як правіла, без асвятлення канкрэтнага фактычнага матэрыялу. БСРГ была “рэвалюцыйнай дэмакратычна-радыкальнай партыяй”, якая змагалася за ўз’яднанне Заходняй Беларусі з БССР. БХД у сваю чаргу трапляла ў лік “буржуазна-нацыяналістычных арганізацый”. І гэта пры тым, што палітычныя праграмы партыяў былі практычна аднолькавыя, аднолькавым было і іх стаўленне да бягучага палітычнага моманту (напрыклад, да майскага перавароту). У дадзеным артыкуле праблема ўзаемаадносінаў будзе прааналізавана на падставе фактычнага матэрыялу.

У сярэдзіне 1920-х гг. Беларускі пасольскі клуб (БПК) апынуўся ў стане глыбокага ідэйна-палітычнага крызісу. Парламенцкая дзейнасць не прыносіла пажаданых вынікаў. На пярэдні план выходзіла масавая работа сярод насельніцтва. Па-сутнасці, існавалі два асноўныя варыянты развіцця падзеяў. Першы варыянт заключаўся ў захаванні адзінства БПК, разпрацоўцы праекту аўтаноміі Беларусі і стварэнні моцнай сялянскай арганізацыі. Яшчэ за некалькі месяцаў да стварэння БСРГ, у маі 1925 г. у “Віеіарускай Кругіцы” з’явіўся артыкул, дзе канстатавалася неабходнасць стварэння масавай беларускай палітычнай партыі: “Словам,

паводле нас, выхад з цяперашняга застарэўшага палажэння і Беларускага Клубу і агулам беларускага руху, знаходзіцца ў арганізацыі ўласнай, абавязковай на шырокія сялянскія беларускія масы. Прасьцей кажучы, мы за абнаўленьне беларускага руху, разумеючы яго, як вызваленне Беларускага Народу палітычнае, культурнае і сацыяльнае, ўважаем Беларускі Сялянскі Клясавы Саюз, які трэба стварыць безадкладна. І толькі такі Саюз Сялян Беларусаў, як арганізацыя, стоячы на ўласных нагах, мог-бы ў далейшай сваёй працы, прадусім разам з сялянствам літоўскім і ўкраінскім, а тады разам і з польскім змагацца за сваё поўнае вызваленне”¹.

Над рэалізацыяй іншага варыянту працавалі прадстаўнікі Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі, а таксама эмісары, што прысылаліся з Менску. Яны актыўна імкнуліся раскалоць БПК з мэтай “узьяць беларускі нацыянальна-вызваленчы рух пад сваё крыло”² і таксама стварыць масавую беларускую палітычную арганізацыю, але ўжо пад уласным кантролем. Стварэнне Пасольскага клубу Грамады стала вынікам такой дзейнасці.

З самага пачатку апазіцыю паслам Грамады склаў ксёндз Адам Станкевіч. Ён меў шчыльныя кантакты з Вацлавам Ластоўскім, у яго распараджэнні знаходзіліся даволі шматлікія хрысціянска-дэмакратычныя арганізацыі на месцах (яны, як правіла, існавалі ў форме неафіцыйных суполак, што дзейнічалі пры касцёлах, дзе працавалі ксяндзы-прыхільнікі БХД). Фабіян Ярэміч і Васіль Рагуля былі вядомыя галоўным чынам у сваіх родных мясцінах і не прадстаўлялі акрэсленай палітычнай ідэалогіі. Больш таго, В.Рагуля доўгі час лічыўся галоўным прэтэндэнтам на ролю правадыра Грамады. Гэта і дало падставу Браніславу Тарашкевічу ў пачатку 1926 г. сцвердзіць, што Ф.Ярэміч і В.Рагуля “паляўнічыя, што палююць за пасольскімі мандатамі, няздольныя нават з’арыентавацца ў найбольш простых грамадскіх ці палітычных пытаннях... На жаль за іх плячыма стаіць разумны і трывалы ў сваіх памкненнях кс. Станкевіч”³. У справаздачах польскай паліцыі захавалася характарыстыка лідэра БХД: “Ён даўно змагаўся за пераўтварэнне рэлігійнага фактара ў адну з асноваў беларускага руху і ідэалогіі”.

Ксёндз Станкевіч імкнуўся да стварэння арганізацыі, што абаліралася б на шырокія масы беларускага сялянства і імкнулася да палітычнага, культурнага і грамадскага вызвалення беларускага народу. Ён быў

¹ Крушына М. Śukannie nowych daroh // Bielaruskaja Krynica. 1925. № 4. S.1-2 (тут і далей цытаты падаюцца з поўным захаваннем моўных асаблівасцяў арыгіналу – А.В.).

² Орехов Н.С. Дела и люди КПЗБ. Воспоминания. Минск, 1983. С. 71.

³ Centralne Archiwum Wojskowe (далей – CAW). Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.2696.

супраць як пагаднення з камуністамі, так і з Незалежнай сялянскай партыяй (НСП). Як адно, так і другое пагадненне А.Станкевіч лічыў доказам таго, што беларуская ідэалогія зыходзіць з правільнай дарогі. Найважнейшай рысай, што адрознівала БХД ад БСРГ, было імкненне БХД да нацыянальнага і рэлігійнага вызвалення беларускага народу. Арганізацыя выступала і супраць бальшавікоў і супраць Польшчы. Яна не магла пагадзіцца з інтэрнацыянальнымі лозунгамі і атэзізмам камуністаў, паколькі засцерагалася новай расейскай няволі. Таксама не пагаджалася на пагадненне з Польшчай, паколькі лічыла, што Польшча імкнецца да поўнага закабалення і дэнацыяналізацыі беларусаў⁴.

Апроч негатыўнага стаўлення да камуністаў А.Станкевіч з восені 1922 г. знаходзіўся ў вельмі дрэнных стасунках з правадыром НСП С.Ваявудзкім, якога лічыў правакатарам. Не выключана, што менавіта доказамі ў правакатарскай ролі Ваявудзкага, правадыр БХД прыцягнуў на свой бок В.Рагулю.

У другой палове 1925 г. узаемаадносіны БПК і Клуба БСРГ былі спакойныя. “*Біеларуская Крыніца*” увогуле не закранала справаў Грамады, а па сур’ёзных пытаннях адбываліся міжпартыйныя нарады. Так, яшчэ ў пачатку студзеня 1926 г. Браніслаў Тарашкевіч, Васіль Рагуля, ксёндз Адам Станкевіч, Аляксандр Уласаў і Сымон Рак-Міхайлоўскі абмяркоўвалі тактыку сумеснай барацьбы супраць прыняцця новага закону пра парцэляцыю і асадніцтва⁵.

Упершыню пра Грамаду “*Біеларуская Крыніца*” загаварыла толькі ў пачатку 1926 г. Аўтар артыкулу “Пашыраецца і паглыбляецца...”, нейкі *S.K-i* даў разгорнуты аналіз розных накірункаў беларускага руху. Увогуле большасць перадавіцаў у гэтай газеце друкавалася ў той час пад псеўданімамі *S.K-i* і *М.Крыўна*. *S.K-i* аднойчы згадаў аб сваім удзеле ў Першым Усебеларускім з’ездзе, таму гэта, хутчэй за ўсё, быў кс. Вінцэнт Гадлеўскі. Адпаведна, *М.Крыўна* мог быць кс. Адам Станкевіч, хоць не выключана і калектыўнае карыстанне псеўданімамі. Аўтар вышэйзгаданага артыкулу сцвердзіў, што Грамада разам з НСП “у сваёй ідэалогіі і кірунку прыбліжаецца да Маскоўскага прававернага камунізму і сялянскага камуністычнага інтэрнацыяналу”⁶.

18 студзеня 1926 г. у газеце з’явіўся артыкул пад назвай “Два камунізмы”, які варта лічыць квінтэсенцыяй поглядаў беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў на Грамаду. Аўтар артыкулу гаварыў, што існуюць два камунізмы, палітычны і сацыяльны. Сацыяльны камунізм трымаецца на

⁴ Krótki zarys zagadnienia białoruskiego. Warszawa, 1928. S. 353-354.

⁵ Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (далей – БДАМЛіМ). Ф. 3, воп.1, адз. 195, арк. 17.

⁶ S. K-i. Pašyraecca i pałhyblaecca // *Bielaruskaja Krynica*. 1926. № 1. S. 2-4.

вучэнні Маркса і мае сваёй мэтай абагульненне ўласнасці і новы сацыяльны лад. Аднак камуністы з Савецкай Расеі адышлі ад яго і зрабілі значныя палёгкі для насельніцтва сваёй краіны. Заходнебеларускія сяляне не прымаюць сацыяльны камунізм і ставяцца да яго негатыўна. Палітычны камунізм выкліканы негатыўным стаўленнем беларусаў да Польшчы, якая не хоча вырашаць найбольш актуальных праблемаў насельніцтва, таму жыхары Заходняй Беларусі з надзеяй глядзяць на ўсход, дзе сяляне атрымалі зямлю і беларускую школу.

Гэты артыкул быў, па-сутнасці, спробай падкрэсліць, што палітыка бальшавікоў у СССР хоць і можа выклікаць сімпатыю, аднак з’яўляецца хутчэй часовай і не можа быць асновай для безагляднага захаплення Савецкай Беларуссю⁷. “І тут і там ўсякі шчыры беларус відзіць, што “беларусізацыя” праводзіцца толькі для людскога вока і службыць спосабам, каб лягчэй дайсці да душы беларуса,” – сцвярджаў крыху пазней яшчэ адзін з аўтараў “Беларускай крыніцы”⁸.

Артыкулы далі пачатак газетнай палеміцы паміж БСРГ і БХД, якая працягвалася да канца 1926 г. Грамадоўская прэса асабліва хваравіта ўспрымала крытыку ў адрас БССР: “На чале “Віеіарускай Крыніцы” і “Сялянскай нівы” стаяць паслы, якіх беларускі народ выбраў дзеля таго, каб яны казалі праўду перад усім аб тым, як жыве і што церпіць беларускае насяленне пад Польшчай. Здаецца-б у гэтым накірунку і павінны былі-б паслы рэдактары накіраваць свае сілы. Калі ў Польшчы тое і другое – блага, дык трэба паказваць, што можа быць і лепей, трэба тыкаць перад вочы свайго і польскага грамадзянства прыклады гэтага лепшага, калі яно дзе ёсць. Мы гэтае ўсыяж і робім. Але ксяндзоўска-“сялянская” прэса йдзе нейкім асаблівым шляхам: яна стараецца даводзіць нашаму народу, быццам у другіх дзяржавах, дзе жывуць беларусы, йшчэ гарэй, чым у Польшчы”⁹.

Такая рэакцыя грамадоўцаў на крытыку сітуацыі ў БССР не выклікае здзіўлення. Функцыянеры КПЗБ асабліва ўважліва сачылі, каб у газетах БСРГ пастаянна падтрымліваўся міф аб Савецкай Беларусі як аб “беларускім доме”, і адразу адкідвалася ўсялякая, трэба сказаць, вельмі памярковаўная крытыка “Беларускай крыніцы” ў адрас БССР. Хаця грамадоўцы ў сваіх выказваннях часам і самі абганялі апекуноў-камуністаў, патрабуючы, напрыклад далучыць да БССР Смаленшчыну і Браншчыну і дэкларуючы, што прыйшоў час “падумаць аб аб’яднанні каля менскага цэнтру... усіх беларускіх тэрыторыяў на ўсходзе”¹⁰. Гэты і падобныя

⁷ S. K-i. Dwa kamunizmy // Bielaruskaja Krynica. 1926. № 2. S.1-2.

⁸ Bielaruskaja Krynica. 1926. № 12. S. 3.

⁹ У адкрытыя карты // Беларуская Ніва. 1926. № 18. С. 1-2.

¹⁰ Вялікая пара! // Беларуская Ніва. 1926. № 9. С. 1.

“глыбока апартуністычныя, глыбока памылковыя артыкулы”¹¹ выклікалі ў кіраўніцтве КПЗБ вялікае незадавальненне.

Варта адзначыць, што перад прадстаўнікамі польскіх палітычных партыяў Адам Станкевіч заўсёды займаў да БССР прыхільную пазіцыю. Каб пераканацца ў гэтым дастаткова пачытаць яго соймавыя выступленні, калі за празмернае выхваленне дасягненняў беларусізацыі ў БССР паслы з польскай “правіцы” неаднаразова заклікалі яго ехаць у “Саўдэпію”. Думаю, тлумачыць апраўданасць такой палітыкі не трэба. Адам Станкевіч заклікаў беларусаў празмерна не захапляцца БССР і адначасова карыстаўся беларусізацыяй як важкім аргументам перад польскімі шавіністамі.

Разам з прапагандай БССР як “беларускага дому”, адной з галоўных задачаў, якую паспяхова выконвалі паслы Грамады, было стварэнне імі прыхільнай грамадскай думкі ў Заходняй Беларусі адносна роспуску ўраду БНР, які адбыўся ў кастрычніку 1925 г. у Берліне. Грамадоўская прэса граміла беларускіх эмігранцкіх дзеячаў Вацлава Ластоўскага, Пятра Крэчэўскага, Тамаша Грыба, якія не падтрымалі рашэнне аб ліквідацыі БНР і абвінавачвала іх у расколе беларускага руху.

Пытанне аб адносінах да спробаў аднаўлення БНР абмяркоўвалася Віленскім БНК. Адам Станкевіч актыўна выступіў у падтрымку П.Крэчэўскага. Ён “сцвердзіў, што безагляднае падпарадкаванне камуністам знаходзіцца ў супярэчнасці з рашэннем 25.ІІІ.1918 г., пахваліў [з пэўнымі агаворкамі – *А.В.*] імкненне П.Крэчэўскага да стварэння самастойнай беларускай дзяржавы і прызнаў, што ён стаіць на стражы згаданага незалежнаскага рашэння”¹². Гэта была прынцыповая пазіцыя, якая грунтавалася ў першую чаргу на захаванні ідэі БНР як сімвала незалежнасці Беларусі. Грамадоўцы і прыхільныя да іх асобы (у тым ліку Радаслаў Астроўскі і Антон Луцкевіч) прынялі рашэнне ніяк не адзначаць восьмую гадавіну незалежнасці¹³.

Публічнае святкаванне адбылося толькі ў асяродку беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў. 25 сакавіка пасля імшы ў касцёле св. Мікалая кс. А.Станкевіч выступіў з патэтычным казаннем, “у якім пераконваў, што сам Ісус Хрыстос плача над лёсам Беларусі, заклікаў скласці прысягу, каб няўхільна імкнуцца да ажыццяўлення свайго нацыянальнага ідэалу Беларускай Незалежнай Народнай Рэспублікі”¹⁴. На фоне маўчання грамадоўскай прэсы гэтая прамова была асабліва паказальнай.

¹¹ Говін С.В. Друк Заходняй Беларусі. Мінск, 1974. С. 27.

¹² Krótki zarys zagadnienia białoruskiego. S. 328-329.

¹³ БДАМЛіМ. Ф. 3, воп.1, адз.з. 195, арк. 22.

¹⁴ САУ. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.2696.

Дзейнасць Адама Станкевіча ў абароне ідэі БНР не абмяжоўвалася толькі правамі ў касцёле. Савецкія спеслужбы канстатавалі факт усталявання сувязяў паміж эмігрантамі-незалежнікамі і заходнебеларускімі дзеячамі: “Наблюдается трогательное единение Кричевского с Грибом с Селянским Союзом и хадеками. Эта в некотором роде консолидация обращает на себя внимание и я думаю корни её надо искать в Вильно, где Еремич и ксёндз Станкевич, работая в тесном контакте, пытаются наладить и установить добрососедские отношения между Прагой, Ковно и Вильно”¹⁵. Каментуючы гэтае сцверджанне, трэба адзначыць, што стварыць супольны фронт беларускіх незалежніцкіх арганізацый не ўдалося. Вацлаў Ластоўскі ў пачатку 1927 г. пераехаў у Менск, а дзейнасць беларускіх супольнасцей у Празе і Коўне так і не выйшла на ўзровень масавай грамадска-палітычнай работы. Па-сутнасці, БХД, нягледзячы на ўсе ваганні сваёй палітычнай лініі, пад канец 1920-х г. засталася **адзінай беларускай палітычнай партыяй, што мела даволі значныя ўплывы сярод насельніцтва і пры гэтым выстаўляла незалежнасць Беларусі ў якасці галоўнага палітычнага пастулату.**

Адной з самых важных справаў, якая прывяла да адкрытага канфлікту, стала пытанне аб рэарганізацыі віленскага Беларускага нацыянальнага камітэту. БНК дзейнічаў з 1919 г. і лічыўся агульнабеларускай арганізацыяй. У БНК уваходзілі прадстаўнікі беларускіх грамадскіх і культурных арганізацый, многія з якіх да вясны 1926 г. перасталі існаваць. Кіраўніцтва Грамады імкнулася рэфармаваць БНК наступным чынам: увесці прадстаўнікоў новых арганізацый і заснаваць асобную палітычную камісію, рашэнні якой былі б абавязковыя для ўсіх арганізацый. Пасля шэрагу сустрэчаў новы склад БНК быў зацверджаны, прычым БСС, Грамаду і БХД прадстаўлялі па тры чалавекі. Аднак, паколькі большасць прадстаўнікоў іншых арганізацый складалі прыхільнікі БСРГ, то хрысціянскія дэмакраты і сельсаюзаўцы заставаліся ў меншасці. У такіх умовах удзел у палітычнай камісіі фактычна азначаў згоду падпарадкавання дырэктывам, якія атрымлівала Грамада ад кіраўніцтва КПЗБ. 18 красавіка адбыўся канчатковы раскол. З гэтага моманту БНК страціў сваё значэнне і ў 1926 г. больш не збіраўся¹⁶. Перыяд з мая да позняй восені 1926 г. стаўся часам найбольш вострага супрацьстаяння хрысціянскіх дэмакратаў і грамадоўцаў, калі газетная палеміка часта выходзіла за межы палітычнай карэктнасці.

Яшчэ адной паказальнай старонкай ва ўзаемаадносінах хрысціянскіх дэмакратаў і грамадоўцаў стала справа прызначэння беларуса на паса-

¹⁵ Докладная запіска І.Апанскага старшыні АГПУ СССР тав. Менжынскаму // Скарыніч. № 5. Мінск, 2002. С. 156.

¹⁶ Krótki zarys zagadnienia białoruskiego. S. 334-336.

ду віленскага арцыбіскупа. У пачатку 1926 г. такая перспектыва магла здавацца больш рэальнай, чым падаецца нам зараз. Беларускія ксяндзы мелі моцнага саюзніка ў асобе кардынала О'Рурка, які жыў у Гданьску, выразна сімпатызаваў беларусам і выступаў у іх абароне перад папай. Пры ўмове супольнага выступлення ўсіх беларусаў справа прызначэння біскупа-беларуса ў Вільні магла б набыць шырокі міжнародны розгалас. Ёсць звесткі, што ў пачатку сакавіка 1926 г. Адам Станкевіч запрашаў паслоў Грамады наведаць О'Рурка, аднак тыя па розных прычынах ехаць адмовіліся¹⁷. Польскія спецслужбы патлумачылі нежаданне паслоў БСРГ сустракацца з кардыналам іх прыхільнасцю да метадызму. Але, магчыма, што яны ўжо мелі інструкцыі з Менску не падтрымліваць рэлігійнай дзейнасці ксяндза. Тым больш, што ў тым жа 1926 г. А. Станкевіч атрымаў канфідэнцыйную прапанову ўзначаліць Менскае каталіцкае біскупства ў БССР. Пасля ён расцэньваў гэтую прапанову як спробу зацягнуць яго ў Менск, пераўтварыць у “чырвонага біскупа”, а пасля знішчыць. Гэтая версія мае пад сабой грунт яшчэ і таму, што некаторыя “саветафільскія дзеячы” (напэўна з ліку тых, што адмовіліся ехаць у Гданьск) актыўна заклікалі ксяндза Станкевіча ўзначаліць Менскае біскупства¹⁸.

Майскі пераварот быў сустрэты беларускімі хрысціянскімі дэмакратамі без асаблівых ілюзіяў. 20 мая сябры БПК правялі ў Варшаве нараду, на якой было вырашана патрабаваць ад ураду Баргля новых выбараў, змяншэння падаткаў, амністыі, рабоча-сялянскага ўраду¹⁹. 23 мая “Bieiaruskaja Krynica” напісала: “...3 гэтага “пераварота” бадай цалкам немагчыма спадзявацца змены ў польскай палітыцы на лепшае, як для народных меньшасцяў, так і агулам для Польшчы. Усё ў Польшчы пасья крывавых варшаўскіх здарэнняў становіцца на стары шлях. А шлях гэты нам добра ведамы як самы дрэнны”²⁰. 31 мая і 1 чэрвеня паслы БПК, таксама як і паслы Грамады, устрымаліся пры галасаванні за кандыдатуры Пілсудскага і Масціцкага пры выбарах прэзідэнта Польшчы²¹. Пазнейшая пазіцыя грамадоўцаў і хрысціянскіх дэмакратаў адносна польскай дзяржаўнасці мала адрознівалася. Браніслаў Тарашкевіч 23 чэрвеня, выступаючы з Сойме, акрэсліў тагачасны стан рэчаў “як незамаскіраваную ваенную дыктатуру”²². Праз два тыдні коендз Станкевіч таксама з соймавай трыбуны сцвердзіў, што Пілсудскі імкнецца здабыць для сябе лаўры Мусаліні²³.

¹⁷ CAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.2696.

¹⁸ Stankiewicz Ad. Bieiaruski Chryścijanski Ruch. Vilnia, 1939. S. 167.

¹⁹ БДАМЛіМ. Ф. 3, воп.1, адз.з. 195, арк. 37-38.

²⁰ Bieiaruskaja Krynica. 1926. № 17. S. 1-2.

²¹ Беларуская Справа. 1926. № 14. С. 1.

²² Бергман А. Слова пра Браніслава Тарашкевіча. Мінск, 1996. С. 92.

²³ Bieiaruskaja Krynica. 1926. № 23. S. 3.

Як сцвярджалася ў матэрыялах польскай паліцыі, ксёндз Станкевіч заняў адносна Польшчы непрыхільную пазіцыю і ад гэтага свайго становішча ўзалежніў накірунак БХД²⁴. З гэтай цытаты становіцца зразумела, што палітычная лінія БХД у 1926 г. выпрацоўвалася дзякуючы радыкальным беларускім ксяндзам, найперш Адаму Станкевічу. Ужо з канца вясны 1926 г. яны ўзялі курс на стварэнне масавай, радыкальнай у сацыяльным плане хрысціянска-дэмакратычнай арганізацыі, якая б, абараняючы незалежнасць Беларусі, змагалася і супраць палякаў і супраць саветафіліства ў беларускім руху. Палякі небезпадстаўна лічылі “Аб’яднанне беларусаў-каталікоў” (папярэдніцу БХД, якой кіравалі ксяндзы Станкевіч, Гадлеўскі і Рэшэць) самай моцнай пасля БСРГ арганізацыяй.

Далёка не ўсе прыхільнікі хрысціянскай дэмакратыі былі задаволеныя бескампраміснай пазіцыяй БХД адносна Польшчы і радыкальнай праграмай партыі, прынятай у кастрычніку 1926 г. Падчас абмеркавання праграмы БХД кс. Фабіян Абрантовіч пісаў Адаму Станкевічу: “Гэты праект – гэта не Хрысціянская Дэмакратыя”²⁵. Аднак Адам Станкевіч, які да таго часу ўжо мабыць расчараваўся ў перспектывах Сялянскага саюзу, працягваў дзейнічаць у выбраным накірунку. 24 кастрычніка 1926 г. БХД пачала працаваць як палітычная партыя.

Другое паўгоддзе 1926 г. вылучалася даволі супярэчлівымі тэндэнцыямі ва ўзаемаадносінах БХД і БСРГ. З аднаго боку, пад хвалямі Грамады, рост якой перайшоў у стадыю ланцуговай рэакцыі, “фронт БХД яўна курчыўся”²⁶, з другога – у лоне самой Грамады пачалі з’яўляцца першыя прыкметы палітычнай крышталізацыі. Першае пацвярджалася тым, што БСРГ пачала пранікаць у каталіцкія (традыцыйна хадэцкія) рэгіёны Беларусі. Так, са снежня 1926 г. грамадоўцы пачалі друкаваць лацінкай газету “*Narodny Zwon*”, мэта выдання якой была вызначана вельмі проста, “каб палажыць канец дэмаралізуючай манаполіі сярод беларусаў-каталікоў палітыкана-ксяндза Станкевіча”²⁷.

Праўда, неабходна адзначыць, што ў стадыю адкрытай барацьбы на вёсцы супрацьстаянне БСРГ і БХД так і не перайшло, хоць польскія ўлады гэтага і чакалі. Калі ж гаварыць аб праявах палітычнай крышталізацыі БСРГ, то хрысціянскія дэмакраты і сельсаюзаўцы з трывогай чакалі развязкі гістарычнай драмы партыі. “Гэта будзе вялікан на гліняных нагах,” – прарочыў адзін з аўтараў “Беларускай крыніцы” кажучы аб

²⁴ БДАМЛіМ. Ф. 3, воп.1, адз.з. 195, арк. 53.

²⁵ Адзел рукапісаў Цэнтральнай Навуковай Бібліятэкі імя Я. Коласа Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі. Ф. 4, Воп. 1, адз.з. 138, арк. 6.

²⁶ Stankiewicz Ad. Biełaruski Chryścijanski Ruch. S. 188.

²⁷ Наша Справа. 1926. № 5. С. 5.

тым, што разбуджаная сацыяльнымі лозунгамі маса здольная толькі на адзін рашучы рывок, аднак не змога пераўтварыцца ў паўнаважную палітычную партыю²⁸. Публіцысты, што пісалі ў “Беларускую крыніцу”, бачылі для грамадоўцаў толькі адзін выхад – развіццё беларускай нацыянальнай і культурнай працы з мэтай умацавання сярод сялян беларускай нацыянальнай свядомасці. “Разумею гэта Грамада і што раз прыймае выразнейшы твар беларускі, аддаляючыся ад імкненняў сацыялістычнага інтэрнацыяналу, каторы нашыя соцыялістыя прывыклі разумець па-расейску,” – пісаў у кастрычніку 1926 г. Янка Дудар²⁹.

Падобныя выказванні і далі пазней савецкім гісторыкам глебу для сцверджанняў, што хрысціянскія дэмакраты хацелі перавесці рэвалюцыйную дзейнасць БСРГ у рэчышча мірнай стваральнай працы і такім чынам імкнуліся да супрацоўніцтва з “санацыяй”. Насамрэч справа заключалася ў ліхаманкавым пошуку выхаду з узнікшай сітуацыі з найменшымі для ўсяго беларускага руху стратамі. Было ўжо вядома, што паўстанне ў Заходняй Беларусі не будзе падтрымана з БССР і непазбежна пацярпіць паражэнне. Браніслаў Тарашкевіч у пагадненні з кіраўніцтвам КПЗБ паспешна “капаў” для сваёй партыі другую лінію акапаў у выглядзе гурткаў Таварыства беларускай школы (думаю, менавіта гэта стала сапраўднай прычынай выключэння Адама Станкевіча з праўлення ТБШ восенню 1926 г.) і адначасова шукаў шлях да збліжэння з былымі калегамі па БПК.

Разгон павятовага з’езду БСРГ у Стара-Бярозаве яркава прадэманстравалі схільнасць палякаў да рашучых дзеянняў і немінучасць разгону Грамады. Як пісалі функцыянеры польскай паліцыі, наступствы разгону з’езду “выразіліся ў нараджэнні пачуцця агульнабеларускай салідарнасці, якая праявілася ў пэўным збліжэнні лідараў беларускіх партыяў”³⁰. У “Сялянскай ніве” і “Беларускай крыніцы” былі надрукаваныя гнеўныя артыкулы. Паслы Грамады і БПК склалі маршалку Сойму інтэрпеляцыю. Відавочна менш стала на старонках грамадоўскіх газетаў лаянкі ў адрас БХД і БСС. У канцы 1926 г. адбыўся цэлы шэраг сустрэчаў грамадоўскіх паслоў і прадстаўнікоў БПК. Так, 11 снежня 1926 г. кс. Адам Станкевіч і Васіль Рагуля прысутнічалі на абедзе ў гонар пасла лейбарысцкай партыі Вялікабрытаніі Артура Шэферда, які ладзіўся Б. Тарашкевічам³¹. Крыху раней, у лістападзе 1926 г., беларуская друкарня імя Францішка Скарыны, якая была ўласнасцю кс. А. Станкевіча, надрукавала другое выданне праграмы Грамады³².

²⁸ Bielaruskaja Krynica. 1926. № 42. S. 2.

²⁹ Bielaruskaja Krynica. 1926. № 35. S. 4-5.

³⁰ SAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.2696.

³¹ Тамсама.

³² Бергман А. Слова пра Браніслава Тарашкевіча. Мінск, 1996. С. 87.

Гэты факт даволі яркая адлюстроўвае сапраўдную сутнасць стасункаў лідэраў абедзвюх партыяў. Неабходна таксама звярнуць увагу на тое, што будучы выключаным амаль з усіх арганізацыяў, якія былі пад уплывам БСРГ, Адам Станкевіч да самага канца заставаўся сябрам праўлення адной з самых важных грамадоўскіх інстытуцыяў – Беларускага кааператыўнага банку і нават штомесяц атрымоўваў 200 злотых³³ (кошт выдання прыкладна аднаго нумару “Кгунісу”). Гэтыя грошы можна разглядаць як сваеасабліваю “плату за рызык”, бо ксёндз Станкевіч выдатна ведаў, адкуль ідуць гэтыя грошы і быў гэтым незадаволены. Аднак ён трымаўся кампрамісу з грамадоўцамі, мабыць, згаджаючыся з тэзісам В.Рагулі, што грошы на беларускую справу можна браць нават у чорта.

Сёння надзвычай цяжка сцвярджаць, наколькі сур’ёзным магло б быць пагадненне БСРГ і БХД, але перспектыва яго існавала. “Імкненне БХД да незалежнасці беларусаў не можа выклікаць прынцыповых разыходжанняў дзвюх арганізацыяў, паколькі вядома, што беларускія незалежніцкія тэндэнцыі не чужыя некаторым кіраўнікам БСРГ і на гэтай аснове яны маглі б дасягнуць пагадненне з кс. Станкевічам, тым больш што яны знаёмыя і знаходзяцца ў добрых асабістых стасунках”³⁴, – паведамлялася ў камунікаце польскай паліцыі. Аднак, сціплыя крокі да згоды аказаліся запозненымі.

У ноч з 14 на 15 студзеня 1927 г. паслы Грамады былі арыштаваныя. Аднымі з першых, хто выступіў у іх абарону, былі сябры БПК. Ф.Ярэміч і В.Рагуля выступілі ў Сейме з прамовамі. “Масавыя арышты. Арышты паслоў. Зламаныя канстытуцыі”, – пісалі друкаваныя ворганы БХД і БСС³⁵. Лейтматыў усіх выступленняў быў аднолькавы. Беларусы, незалежна ад палітычных поглядаў, ацанілі разгром БСРГ як паход супраць усяго беларускага руху³⁶. У красавіку Р.Ялбжыкоўскі забараніў ксяндзу Станкевічу займацца палітычнай дзейнасцю. Крыху пазней адбыўся суд над ксяндзом В.Гадлеўскім.

У заключэнні адзначым, што па-першае, паміж лідэрамі БСРГ і БХД не існавала прынцыповых разыходжанняў адносна будучага сацыяльна-эканамічнага развіцця беларускай нацыі. Яны схіляліся да тэзісу аб бяскласавасці беларускага народу і задавальняліся эканамічнай палітыкай, што праводзілася ў БССР у 1920-х гг. Па-другое, палітычнае супрацьстаянне БСРГ з аднаго боку, і БХД з БСС з другога, тлумачылася ў першую чаргу ідэалізацыяй лідэрамі Грамады БССР як “беларускага дому” і не-

³³ CAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.2696.

³⁴ Тамсама.

³⁵ Сялянская Ніва. 1927. № 6. С. 1.

³⁶ Sprawy Narodowościowe. 1927. № 1. S. 51.

прыняццем гэтага тэзісу хадэцкімі і сельсаюзаўскімі правадырамі. Адам Станкевіч і ягоныя аднадумцы небеспадстаўна разглядалі ўзбудынненні БССР, беларусізацыю і НЭП як часовыя з’явы, арганізаваныя ў тым ліку і дзеля таго, каб падпарадкаваць камуністам беларускі нацыянальны рух за межамі БССР.

Лідэры Грамады, карыстаючыся неабмежаванымі фінансавымі рэсурсамі, арганізацыйным апаратам КПЗБ і прапагандуючы поспехі нацыянальнага і эканамічнага будаўніцтва ў Савецкай Беларусі, павялі за сабой народ, чаго не маглі зрабіць хрысціянскія дэмакраты, якія аб’ектыўна не маглі разлічваць ні на адзін з вышэйпералічаных фактараў.

Адказ на пытанне, чым была ў такім выпадку Грамада, правакацыя ГПУ³⁷ ці спробай нацыянал-камуністаў арганізаваць народнае паўстанне ў Заходняй Беларусі³⁸ дадуць толькі новыя даследаванні. Аднак з пэўнасцю можна канстатаваць факт, што БСРГ была грандыёзным у гісторыі Беларусі масавым рухам, які варта разглядаць як важны этап у фармаванні беларускай нацыі.

Што тычыцца пазнейшай ацэнкі беларускімі хрысціянскімі дэмакратамі ролі Грамады ў беларускай гісторыі, то яна была даволі стрыманай, хаця лаянкі ў адрас грамадоўцаў не было ніколі. Так, у сваёй кнізе “Беларускі хрысціянскі рух” ксёндз Адам Станкевіч напісаў: “Была гэта, як потым выяснілася, марксісцкая, дэмагогічная, збліжаная да камунізму, з’орэнтаваная на Саветы, беларуская арганізацыя... На народныя беларускія аднак справы звяртала яна ўвагі мала, а найбольш на справы сацыяльныя ў духу марксізму”³⁹. За дванаццаць пасляграмадоўскіх гадоў у хадэцкай прэсе толькі аднойчы з’явілася фраза аб тым, што “дзякуючы партыі БХД і яе воргану “Кгуніса” дзейнасць “Грамады” была паралізавана і многа душ было ўратавана ад матэр’ялізму і атэізму”⁴⁰. Гэтае выказванне ўзята з тэксту мемарыяла, які хадэцкія дэлегаты ў пачатку 1929 г. склалі папскаму нунцыю ў Варшаве ў спадзяванні апраўдацца перад абвінавачваннямі віленскага арцыбіскупа Р.Ялжыкоўскага ў тым, што беларуская хадэцыя “дапускае памылкі камунізму і матэр’ялізму”.

Паколькі гэтая фраза была не больш чым спробай хоць неяк уціснуць беларускую палітычную дзейнасць у рэчышча касцельнай ідэалогіі і мела канкрэтны палітычны падтэкст, то наўрад ці яна адлюстроўвала сапраўдную пазіцыю лідэраў БХД. Больш рэальна яе высветліў артыкул, які з’явіўся на старонках “Беларускай крыніцы” вясной 1931 г.

³⁷ Х.Х. Візвольны рух Білорусі // Скарыніч. № 5. Мн., 2002. С. 127-128.

³⁸ Аркуш А. Савецкая Рэспубліка была шанцам // Наша Ніва. 2005. № 1. С. 14.

³⁹ Stankiewicz Ad. Bielaruski Chryścijanski Ruch. Vilnia, 1939. S. 187.

⁴⁰ Bielaruskaja Krynica. 1929. № 7. S. 2.

Аўтар, які схаваўся пад псеўданімам *Вясковец*, сцвердзіў, што дзейнасць Грамады была шкодная найперш таму, што лідэры партыі звязаліся з камуністамі, і гэта дало палякам нагоду разагнаць Грамаду бо “няма як назваць беларусаў за тое, што яны беларусы”⁴¹.

Галоўную ж цытату пакінем без каментараў, адзначыўшы толькі, што ад яе ўжо павявала легендай Беларускай сялянска-работніцкай Грамады, легендай, якая ўзнікне толькі праз некалькі дзесяцігоддзяў: “Дзейнасць “Грамады” была карыснай перадусім тым, што скранула беларускі народ ад векавога сну. Трэба было бачыць той уздым духа і тую бадзёрасць у людзей, якія запісваліся ў “Грамаду”. Ім здавалася, што час нядолі кончыўся, а набліжаецца сьветлая пара адраджэння; усе былі захоплены радыкальнымі клічамі нацыянальнай і сацыяльнай свабоды; гэтае захопленне абыймала ня толькі маладых, але і старых – усе верылі, што вось-вось наступіць “нешта рашучае”; гэтае “нешта” пераменіць у адзін міг усе няшчасці і злыбяды на сьветлае бытаваньне... Рух “грамадаўскі” быў стыхійны, яго можна параўнаць з рухам вады, якая ў часе паводкі залівае ўсё; з рухам паветра, якое ў часе буры шуміць і ломіць дрэвы; з рухам сьнегу, які валіцца з гары ў даліну. Беларускі народ паказаў тады сваю стыхійнасць, гэтак блізкаю да прыроды і разам з гэтым сваю натуру... Клічы “грамадаўскія” – гэта былі клічы беларускага народу ўзятыя не ў паасобных адзінках, але ў цэлай народнай масе, якая бывае падобнай да вады, сьнегу, буры, словам да масы, якая ляціць, сама ня ведаючы куды... І можна сказаць з цэлай пэўнасцю, што не правадары зрадзілі “Грамаду”, але яе зрадзіла нутро беларускага народу. У “Грамадзе” адбіваліся, як у люстры, усе пажаданні беларускага нутра, беларускай душы”⁴².

Дадатак

З дзённіка Пятра Сяўрука (1905-1929)⁴³

Ноябрь 1926 года. Понедзелік 15 [...]

Но жизнь можно сказать сдавила меня и я невольно восхищаюсь тем, что делается вокруг. Творить[ся] что-то изумительное, непонятное,

⁴¹ Bielaruskaja Krynica. 1931. № 15. S. 1.

⁴² Тамсама.

⁴³ Беларускі філосаф і паэт, грамадскі і культурны дзеяч са Свідзеля, які некаторы час узначальваў Гарадзенскую павятовую ўправу Таварыства беларускай школы. Перапісваўся з Антонам Луцкевічам, Ігнатам Дварчаніным, Зоськай Верас. Быў прыхільнікам канцэпцыі Льва Талстога непраціўлення злу сілай, шмат зрабіў для развіцця беларускага культурнага жыцця на Гарадзеншчыне (заўвага аўтара).

но что-то хорошее. Я не могу сочувствовать доктринам “Грамады”, которые меня оттолкнули сразу, как только я прочитал их, но тем не менее самое движение связанное с “Грамадой” меня восхищает. Меня радует та солидарность, которая начинает рождаться в народе в связи с организацией “Грамады”, и только неприятно действует служение тем доктринам, которые выдвинуты “Грамадой” и которые являются чем-то наподобие церковных догматов о троице, о рае, о сотворении мира и т. п. в прекрасном христианском учении. Удивительно как же похоже требование доверия к социалистическим доктринам на церковное требование слепым догматам церковной веры. Как здесь так и там настойчиво утверждают что вера в эти доктрины, догматы приведёт к спасению от существующего зла или от ада, но как здесь так и там не видят, что сильнее и вернее предполагаемого чуда спасает и освобождает людей то хорошее, что находится в основе их объединения согласия. Они не подозревают, что союз, единение, хорошие чувства друг к другу рвёт пути той неволи, в которой они находились, ибо их поработали не землевладельцы и капиталисты, не короли и аристократы, но их невежество раздоров, несогласий и т. п. Следовательно, если началось объединение и согласие, то уже кончена неволя, но предполагая, что их кто-то неволит, они ещё ожидают “чуда”, ещё готовятся что-то делать, не делая того, что нужно. И это ожидание “чуда,” эта борьба за доктрины в своё время разъединит этих людей, которые теперь с таким энтузиазмом объединяются. И это опять поведёт их к неволи [...]

Пытанні да Андрэя Вашкевіча

Эдуард Мазько (Гародня): Як на фоне той ідыліі ва ўзаемаадносінах Станкевіча і Грамады, якую Вы паказалі, ацаніць выключэнне ксяндза Адама Станкевіча ў студзені 1927 г. з Таварыства беларускай школы з абвінавачваннямі яго ў амаральнасці ды інш.? Адначасна з з’явіўся заклік да беларускай грамадскай байкатаваць яго асобу.

Таксама хачу запытацца пра “прыхільнасці” беларускіх друкароў з друкарні імя Ф.Скарыны. Вядома, што яны друкавалі нават расейскія газеты. Ці можна гэта разглядаць як праяву прыхільнасці да пазіцыі расейскай меньшасці і яе арганізацый? Можа ўсё ж такі гэта была хутчэй праява прадпрымальніцтва, бо пазней друкарня пачала друкаваць газету “Змаганне”. І апошняе. Наколькі адназначнай была рэакцыя Хрысціянскай дэмакратыі на майскі пераварот Ю.Пілсудскага?

Захар Шыбека (Менск): Калі Грамада гэта “прыродная стыхія”, то чым была для беларускага руху Хрысціянская дэмакратыя?

Адказы Андрэя Вашкевіча

Адказ Эдуарду Мазько: Думаю, што Б.Тарашкевіч “працаваў” у двух накірунках. Ён падтрымліваў сувязі з КПЗБ і адначасна з БХД. Нельга забываць таксама пра ролю Антона Луцкевіча. Нагадаю, што Б.Тарашкевіча выключылі з ТБШ за знявагу Антона Луцкевіча. Нават палеміка паміж грамадоўцамі і “хадэкамі” адбывалася па ініцыятыве А.Луцкевіча (пра гэта пісаў Рагуля).

Што датычыць выданняў віленскай друкарні імя Скарыны, то звяртаю ўвагу, што прэсу апанентаў (таго ж Паўлюкевіча) Адам Станкевіч не друкаваў ніколі. Газета “Змаганне” друкавалася па дамоўленасці з самым “беларускім” з лідэраў гэтай партыі Дварчаніным, і гэта можна разглядаць як выключэнне. Ёсць звесткі (1938), што ў друкарні імя Скарыны працавалі нават сябры распушчанай КПЗБ.

Адносна рэакцыі БХД на травеньскі пераварот... Толькі К.Гамулка ў сваёй кнізе сцвердзіла, што прэзідыум БХД паслаў віншавальную тэлеграму Ю.Пілсудскаму. Дакументальных пацверджанняў мы не маем. Прэзідыум партыі, фактычна, яшчэ не існаваў. Працэс арганізацыі БХД не быў закончаны. Вытрымкі з друку БХД сведчаць хутчэй пра адмоўную рэакцыю. Хоць матэрыялы дэфензівы паведамляюць пра стрыманае стаўленне Станкевіча да травеньскіх падзеяў. Ён быццам бы чакаў, чым гэты пераварот абярнецца для беларусаў.

Адказ Захару Шыбеку: Калі Грамаду можна параўнаць са стыхіяй, то хадэцыю – з цвярозым розумам беларускага руху. Калі б атрымалася спалучэнне стыхіі і розума... Але па аб’ектыўных прычынах гэтага не адбылося.

*Яўген Мірановіч (Беласток),
доктар габілітаваны,
кіраўнік кафедры беларускай культуры
Беластоцкага Універсітэту*

Барацьба санацыйных уладаў са спадчынай Грамады

Пасля разгрому Грамады беларуская праблема бачылася польскім уладам як лёгкая для вырашэння па прычыне адсутнасці арганізаваных структураў нацыянальнага руху і нізкага ўзроўню нацыянальнай свядомасці. Хаця пілсудчыкі ў першыя гады пасля прыходу да ўлады і адхрышчваліся ад палітыкі нацыянальнай асіміляцыі, але, па меншай меры, не збіраліся спрыяць развіццю беларускіх арганізацый. Тадэуш Галуўка, палітык санацыйнага лагера, які лічыўся прыхільнікам ліберальнай палітыкі ў адносінах да нацыянальных меншасцяў, сапраўды падкрэсліваў патрэбу развіцця беларускай мовы, літаратуры, школьніцтва, народнага мастацтва, аднак у выступленні ў сейме ў 1927 г. назваў беларускія партыі асяродкамі антыпольскага нацыяналізму¹. Арганізаваныя структуры нацыянальнага руху, якія з'яўляліся натуральнымі фактарамі, спрыяўшымі развіццю нацыянальнай свядомасці, а такім фактарам, несумненна, была і Грамада, успрымаліся ўладамі як пагроза для польскай дзяржавы. Грамада мела рэальны ўплыў на кшталтаванне палітычнай свядомасці беларусаў, а таму яе канфлікт з дзяржавай быў непазбежным, паколькі ўлады лічылі, што толькі яны павінны ўплываць на фармаванне свядомасці беларускага грамадства.

Сувязі кіраўнікоў Грамады з камуністычным рухам давалі ўладам падставу для расправы з усёй партыяй. Быў пастаўлены знак роўнасці паміж Грамадой і Камінтэрнам. У ацэнцы санацыйных уладаў мэты камуністаў з'яўляліся таксама і мэтамі Грамады². Гэтая тэза дамінавала ў даволі аб'ёмнай урадавай аналітычнай запісцы, прысвечанай БСРГ. Толькі на некаторых старонках узгадана, што апроч камуністычнага крыла, у гэтым руху існавала вельмі моцная нацыянальная фракцыя, якая імкнулася будаваць беларускую нацыянальную свядомасць, далёкую ад той

¹ Цьг. па: Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926-1939). Lublin, 1997. S. 211.

² Lietuvos Centrinis Valstybes Archyvas (далей: LCVA). Fondas (f.) 51, apybrasas (ap.) 17, bylos (b.) 521, k. 1-3.

канцэпцыі сацыяльнага ладу, што прадстаўлялі камуністы³. Праблему Грамады ўлады разглядалі толькі як вынік умяшальніцтва знешняга фактара і дзяржаўнай здрады грамадзян беларускай нацыянальнасці. Затое яны зусім не ўлічвалі ўнутраных умоваў, спрыяўшых трываласці беларускага руху і спіхвалі яго на шлях радыкальнай антыдзяржаўнай апазіцыі.

Пасля ліквідацыі Грамады засталіся людзі, якія шчыра ёй сімпатызавалі, засталіся створаныя грамадоўцамі выдавецтвы, газеты, бібліятэкі, кааператывы. Гэта была спадчына партыі, і зліквідаваць яе судовымі працэсамі і зняволеннем у турмах аказалася немагчымым.

На пачатку 1927 г. улады дэманстравалі шмат рашучасці ў пошуках прычын да закрыцця асобных выданняў і канфіскацыі цэлых накладаў газетаў, некалі звязаных з Грамадой. Камісар ураду па Вільні, калі выдаваў у 1927 г. шматлікія загады аб канфіскацыі накладаў такіх газет, як “Беларуская Ніва”, “Наш Сцяг”, “Вольны Сцяг”, аргументаваў гэта тым, што выдаўцы акрэслівалі свае газеты як незалежніцкія, а значыцца, на думку камісара, самыя прызнавалі, што яны мелі антыдзяржаўны характар і ў сувязі з тым іх канфіскацыя ці закрыццё ўяўлялася цалкам слушным⁴. Калі суд не зацвярджаў прызначанай камісарам канфіскацыі, той выдаваў дазвол на зварот накладу, аднак толькі праз два месяцы ад часу прыняцця пастановы, калі друкаванія матэрыялы трацілі актуальнасць⁵.

Лёгкасць, з якой была ліквідавана партыя, якая налічвала болей ста тысяч сяброў, не выклікаючы пры тым значнай грамадскай рэакцыі, прывяла ўлады да пераканання, што для вырашэння ўсіх беларускіх пытанняў хопіць адміністрацыйных і паліцэйскіх метадаў. Урад цалкам адыйшоў ад палітыкі партнёрскага трактавання якога-небудзь беларускага асяродку, узяўшы на ўзбраенне патэрналістычны падыход, які палягаў на сістэме ўзнагародаў за лаяльнасць, а таксама пакаранняў, паводле арбітральных ацэнак сітуацыі прадстаўнікамі ўлады. Улічваючы магчымасць беларускіх пратэстаў, на міжнародных форумах быў прыняты прынцып аргументацыі, што гэтыя пратэсты адлюстроўваюць пазіцыі толькі нязначнай колькасці маргіналаў, адарваных ад сапраўдных патрэбаў і жаданняў беларускага насельніцтва ў Польшчы.

У 1929 г. улады прыступілі да рашучага наступлення на Таварыства беларускай школы, якое было наймацнейшай і найбольш уплывовай арганізацыяй, укладанай у часы Грамады. Пасля дэлегалізацыі партыі і арышту яе лідэраў амаль палова гурткаў ТБШ спыніла сваю дзейнасць⁶.

³ Тамсама. К. 13.

⁴ Тамсама. Ар. 1, б. 129, к. 333-339.

⁵ Тамсама. К. 344-347.

⁶ Дзяржаўны архіў Брэскай вобласці (ДАБВ). Ф. 1, воп. 9, адз. з. 490, арк. 4-18.

На пачатку 1929 г. Таварыства пачало разбудоўваць свае структуры, што ў выніку мабілізавала ўлады да наступлення на іх. Часам прычынай да ліквідацыі мясцовых гурткоў была адсутнасць бухгалтарскіх кнігаў і абгрунтавання выдаткаў у суме некалькіх злотых⁷. Напрыклад, слонімска стараста на падставе фармальных недахопаў у дакументацыі зліквідаваў некалькі гурткоў. Аднак часцей улады знаходзілі ў шэрагах гурткоўцаў сапраўдных ці ўяўных камуністаў, што ўжо служыла апраўданнем для любых рэпрэсіўных дзеянняў. Нясвіжскі стараста ў рапарце за ліпень 1930 г. пісаў, што камуністы апанавалі пажарную варту, самаўрады і ТБШ. Каля 80 камуністаў, на яго думку, дзейнічалі ў гуртках ТБШ Нясвіжскага павету, якія аб'ядноўвалі ўсяго 269 сяброў⁸. Гэтая інфармацыя была атрыманая ад канфідэнтаў паліцыі. Аднак у самым рапарце, што складаўся з 6 старонак, узгадваўся толькі адзін факт актыўнасці камуністаў на тым абшары – знойдзеная паліцыянтамі ў леснічоўцы брашура, змест якой быў прызнаны прапагандай камуністычных ідэяў. З увагі на ўсеагульную пагрозу камунізму стараста дамагаўся забароны ТБШ, якое займалася галоўным чынам зборам подпісаў ад бацькоў на адкрыццё беларускіх школаў. “Скамунізаваных” (на думку старасты) структураў пажарнай варты і мясцовых самаўрадаў ён, праўда, забараняць не прапаноўваў.

Шматлікія аналітычныя запіскі Палітычнага дэпартаменту МУС, якія датычылі дзейнасці КПЗБ, сведчаць пра тое, што ўрад меў даволі шырокую інфармацыю на тэму камуністычных уплываў у беларускім руху і адносінах паміж нацыянальнымі арганізацыямі і КПЗБ. У камуністычнай прапагандзе ўсе беларускія арганізацыі акрэсліваліся як “фашыстоўскія”, “кулацкія”, “буржуазныя”, “палонафільскія”, а памяркоўныя дзеячы з ТБШ, як “нацыяналісты”, “сацыял-фашысты”, “агенты фашыстоўскай дыктатуры”⁹. Нягледзячы на гэта, улады пераследавалі “агентаў санацыі” пад лозунгам змагання з камунізмам.

Моладзь з беларускай гімназіі ў Вільні, якая ўдзельнічала ў розных формах пратэсту падчас працэсу Грамады, па загаду ваяводы была выдалена са школы. Камендантам паліцыі ў месцах пражывання выключаных вучняў было прадпісана ажыццяўляць за імі сталы нагляд. Чыталіся і перакладаліся паліцыяй на польскую мову лісты гэтых вучняў да сваіх бацькоў, прычым найперш шукалі там доказы ўдзелу ў грамадоўскім руху¹⁰. Кіраўнік Грамадска-палітычнага аддзелу Ваяводскага ўраду ў На-

⁷ Дзяржаўны архіў Гарадзенскай вобласці (ДАГВ). Ф. 551, воп. 1, адз.з. 1083, арк. 1.

⁸ Тамсама. Арк. 2.

⁹ LCVA. F. 51, ар. 17, b.123, k. 3.

¹⁰ ДАБВ. Ф. 1, воп. 9, адз. з. 1323, арк. 43-53.

ваградку ў лісце да беластоцкага, палескага і віленскага ваяводаў прасіў звярнуць асаблівую ўвагу на змест тэатральных прадстаўленняў, арганізаваных гімназічнай моладдзю, якая, на яго думку, пераняла тактыку Грамады. Паліцыя лічыла, што хоць гэтыя прадстаўленні, што ладзіліся ў вясковых хагах, навязвалі да царскіх часоў, у сапраўднасці інтэрпрэтавалі рэчаіснасць 1930 г. Таму наваградскі ваявода прапаноўваў сваім калегам-ваяводам забараніць, паводле прыкладу свайго ваяводства, беларускія тэатральныя прадстаўленні, у якіх маглі ўтрымлівацца антыдзяржаўныя акцэнтывы¹¹.

У верасні 1929 г. пружанскі стараста Р.Валеўскі накіраваў ліст да палескага ваяводы, у якім інфармаваў апошняга, што шэсць маладых людзей з яго павета выехалі ў Вільню, каб паступіць у беларускую гімназію. Усе яны былі выключаныя са школы за ўдзел у дэманстрацыі падчас працэсу супраць лідэраў Грамады. Стараста апасаўся, што захопленныя ўплывамi Грамады, яны маглі стаць носьбітамі беларускай ідэалогіі на абшары яго павету, таму прасіў ваяводу аб дазvole асаблівага нагляду над імі¹².

Беластоцкі ваявода ў сітуацыйнай справаздачы ў 1929 г. называў “грамадоўцамі” ўсіх беларускіх дзеячаў, а асабліва актывістаў ТБШ. Іх дзейнасць, якая палягала на спробах стварэння беларускіх школаў і адклікання непажаданых войтаў і ўраднакаў, характарызаваў як злачынную¹³.

Віленскі ваявода Людвік Бацянскі сваю пастанову аб забароне ТБШ ад 22 студзеня 1937 г. аргументаваў тым, што гэтая арганізацыя пераняла ўсе структуры Грамады пасля яе дэлегалізацыі і пад лозунгам культурна-асветніцкай дзейнасці праводзіла антыдзяржаўную дзейнасць у форме распальвання нацыянальных антаганізмаў. Доказам было тое, што ў 1928 – 1929 г. былі асуджаныя польскімі судамі кіраўнікі ТБШ – Браніслаў Тарашкевіч і Сымон Рак-Міхайлоўскі¹⁴.

У лістападзе 1936 г. гарадзенскі стараста Ян Дражаньскі выслаў камендантам паліцэйскіх пастарункаў ліст з прадпісаннем сабраць інфармацыю пра ўсіх былых сяброў Грамады¹⁵. Праз дзесяць гадоў пасля ліквідацыі партыі ўлады разглядалі яе былых сяброў як патэнцыйных ворагаў. Стараста патрабаваў збору інфармацыі пра іх дзейнасць да і пасля 1927 г. У 1936 г. ужо існавала магчымасць пакарання тых асобаў, адносна якіх не было праўных падстаў да пераследу судовым шляхам.

У канцы 1930-х гадоў улады рашуча абралі курс на нацыянальную асіміляцыю беларускага насельніцтва. Галоўным крытэрыем ацэнкі ўдзе-

¹¹ Тамсама. Арк. 20. Ліст кіраўніка з 12.02.1930 г.

¹² Тамсама. Ф. 1, воп. 9, адз. з. 462, арк. 68.

¹³ Тамсама. Ф. 1, воп. 9, адз. з. 639, арк. 236.

¹⁴ Тамсама. Ф. 1, воп. 9, адз. з. 1306, арк. 9-9б.

¹⁵ Тамсама. Ф. 24, воп. 1, адз. з. 157, арк. 57.

лу пэўнай асобы ў беларускім нацыянальным жыцці з'яўляўся факт яе прыналежнасці да Грамады. У лютым 1937 г. судом Беластока быў зарэгістраваны кааператыў пад назвай Згуртаванне працаўнікоў беларускага тэатру “Польмя”. Калі паліцыя сабрала інфармацыю пра заснавальнікаў кааператыву Канстанціна Сідаровіча і Васіля Лукашыка, дык было прызнана, што, як быліся сябры Грамады, яны ўяўляюць небяспеку для дзяржавы. Кіраўнік Грамадска-палітычнага аддзелу ваяводства ў Беластоку выдаў загад старастам, каб яны не давалі дазвонаў на дзейнасць такога кшталту¹⁶. Такім чынам было забаронена ажыццяўленне статуснай дзейнасці легальна існуючай гаспадарчай арганізацыі.

Асабліва рашуча ўлады расправіліся з бібліятэкамі і чытальнямі, калісьці закладзенымі дзеячамі Грамады, а пасля падлеглымі ТБШ. Пасля ліквідацыі ТБШ гэтыя бібліятэкі фармальна не мелі ўладальніка. У сувязі з гэтым некалькі старастаў у Палескім ваяводстве высунулі ініцыятыву, каб польскія кніжкі з тых бібліятэк перадаць Польскай мацежы школьнай, а астатнія (найперш беларускія) знішчыць “як шкодныя на гэтай тэрыторыі”¹⁷. Ад імя ваяводы ім адказаў кіраўнік Грамадска-палітычнага аддзелу К.Ралевіч. У лісце пад грыфам “сакрэтна” ён рэкамендаваў “знішчыць праз спаленне”¹⁸. Напэўна гэты ўраднік усё жразумеў, што падпісаў пастанову, якая кампраметавала дзяржаўную ўладу, таму загадаў мясцовым ураднікам вярнуць яму азначаны ліст з загадам спалення беларускіх бібліятэк адразу пасля яго прачытання.

Пераклад з польскай мовы Сяргея Тоця

Пытанні да Яўгена Мірановіча

Валянцін Мазец (Менск): Калі погляды Грамады і БХД прынцыпова не розніліся, як Вы паказалі, то, што перашкаджала іх збліжэнню? Што развяло іх пазней у розныя бакі?

З Вашага выступу можна зрабіць выснову, што любая культурніцкая дзейнасць з'яўляецца, фактычна, палітычнай. Ці правільна я Вас зразумеў?

Арсень Ліс (Менск): Вы казалі пра Таварыства беларускай школы як пра пераемніка Грамады, а Тарашкевіч яго характарызаваў, як “дру-

¹⁶ Тамсама. Ф. 1, воп. 9, адз. з. 1306, арк. 1-15.

¹⁷ Тамсама. Ф. 1, воп. 10, адз. з. 1292, арк. 24. Ліст Пружанскага старасты Г.Збераньскага да палескага ваяводы з 04.04.1938 г.

¹⁸ Тамсама. Арк. 25. Ліст ад 13.04.1938 г.

гую лінію акапаў”. Ці не сустракалі Вы згадак, што ў перыяд Грамады Таварыства беларускай школы змяніла свой Статут і ўвяла ў яго палажэнне пра дзейнасць Таварыства на ўсёй тэрыторыі Заходняй Беларусі і нават на этнічных польскіх землях?

Захар Шыбека (Менск): Мяне цікавіць, ці не была Грамада правакацыяй з боку польскіх спецслужбаў? Методыка зразумела: стварыць арганізацыю, выявіць яе прыхільнікаў, каб потым адным ударам усё знішчыць.

Эдуард Мазько (Гародня): Ці баяліся польскія ўлады беларускага руху?

Алесь Смалянчук (Гародня): Ці можна казаць пра змаганне супраць спадчыны Грамады з боку савецкіх уладаў напрыканцы 20-х гг.? І яшчэ адно. Вы развялі паняцці асіміляцыі нацыянальнай і асіміляцыі дзяржаўнай. А якая розніца паміж імі, калі палітыка асіміляцыі адбываецца ва ўмовах польскай нацыянальнай дзяржавы?

Адказы Яўгена Мірановіча

Адказ Валянціну Мазцу: Да 30-х гг. культурніцкая дзейнасць такой і заставалася. Яна не лічылася антыдзяржаўнай. А ў 1937 г. з’явілася пастанова наваградскага ваяводства пра ліквідацыю ўсіх беларускіх кааператываў. Фактычна, быў узяты курс на знішчэнне ўсіх арганізацый, у т.л. нават танцавальных калектываў. Асаблівым прыкладам можна лічыць акцыю кіраўнікоў беларускіх нацыянал-сацыялістаў Акінчыца і Казлоўскага, якія прапанавалі ўладам узамен за іх падтрымку змаганне супраць беларускіх камуністаў і незалежнікаў. Але тыя адмовіліся, заявіўшы, што і “вы будзеце развіваць беларускі рух”.

Адказ Арсену Лісу: Была пастанова кіраўніцтва ТБШ пашыраць сваю дзейнасць там, дзе існуюць структуры Грамады. У 1926 г. арганізацыі Грамады з’явіліся нават там, дзе не было беларусаў, а менавіта, у заходняй частцы Беластоцкага павету. Таксама яны з’яўляюцца сярод беларусаў-каталікоў Саколышчыны. Пазней іх ужо не было. Але найбольш цікавая сітуацыя склалася на Палессі. Тут структуры ТБШ доўгі час не існавала, але ў 1926 г. польскія ўлады зліквідавалі ўкраінскія асветныя арганізацыі як камуністычныя. І ТБШ адразу пачала ў тых мясцовасцях ствараць сваю структуру. Менавіта на Палессі яны аказаліся найбольш трывалай спадчынай Грамады, якая праіснавала да 30-х гг.

Адказ Захару Шыбеку: Няма ніякіх слядоў, што да стварэння Грамады прычыніліся польскія спецслужбы. Напэўна можна сцвярджаць, што Грамаду польскія ўлады не стваралі.

Адказ Эдуарду Мазько: Польскія ўлады баяліся беларускага руху толькі як часткі “савецкага фактара”. У 20-я гг. яны часцей яго проста ігнаравалі як палітычную сілу. Былі пэўныя, што гэты рух будзе няцяжка знішчыць пры ўмове адсутнасці ягонай падтрымкі звонку. У 30-я гг. раздаваліся асобныя галасы з лагера санацыі, якія крытыкавалі ігнараванне ўладамі “беларускага пытання”. Але ўсе яны належалі да кансерватыўнай часткі санацыі, якая амаль не мела ўплыву на рэальную палітыку. Напрыклад, вельмі адмоўна гэтую палітыку ацэньвалі Леан Васілеўскі і Юзаф Цат-Мацкевіч. Апошні сцвярджаў, што гэта гібельная палітыка, бо ў выніку яе палякі ў Заходняй Беларусі не маюць ніякіх партнёраў. Гэта былі рэдкія галасы сярод польскіх палітыкаў.

Адказ Алесю Смаленчуку: Калі прасачыць лёсы лідэраў Грамады, пасля таго як яны выйшлі з польскіх турмаў і перасяліліся ў БССР, адказ будзе адназначны: Так. Савецкія ўлады змагаліся супраць спадчыны Грамады. У 1938 г. усе дзеячы Грамады былі рэпрэсаваныя. Цікавы прыклад з І. Дварчаніным. У 1937 г. віленскі пракурор распачаў пошукі Дварчаніна як савецкага шпіёна. У 1938 г. гэты загад быў паўтораны. А Дварчанін ужо некалькі месяцаў таму быў расстраляны ў СССР як польскі шпіён.

Дзяржаўная асіміляцыя грунтуецца на ляальнасці грамадзянаў да дзяржавы. Пры гэтым дзяржаўныя органы не звяртаюць асаблівай увагі на этнічную прыналежнасць гэтых грамадзянаў. У перыяд 1926–1929 гг. такая палітыка праводзілася ў дачыненні да ўсіх нацыянальных меншасцяў Польшчы. У 30-я г. пачаўся адыход ад гэтай палітыкі, які значна прыспешыў пасля смерці Ю. Пілсудскага. Асабліва “даставалася” беларусам, якія, паводле Рамана Дмоўскага, былі “найгоршым гатункам палякаў”. Іх трэба было прывесці да “нормы”, што і рабілі дзяржаўныя чыноўнікі.

Сяргей Токць (Гародня)
кандыдат гіст. навук,
дацэнт ГрДУ

Дзейнасць гурткоў БСРГ у Берштаўскай гміне Гарадзенскага павету

У сваім выступленні я паспрабую асвятліць дзейнасць гурткоў БСРГ на прыкладзе канкрэтнага мікрарэгіёну – Берштаўскай гміны Гарадзенскага павету. Гэтая гміна ў міжваенны перыяд знаходзілася ў паўночна-ўсходняй частцы Беластоцкага ваяводства, а большасць насельніцтва складалі беларусы праваслаўнага веравызнання. На пачатку 1920-х гадоў тут разгарнуўся даволі моцны ўзброены партызанскі рух супраць польскай улады, а на парламенцкіх выбарах 1922 г. у мясцовых выбарчых участках упэўненую перамогу атрымаў Блок нацыянальных меншасцяў, у які ўваходзілі і беларускія нацыянальныя дзеячы. Такім чынам, насельніцтва Берштаўскай гміны дастаткова актыўна падтрымлівала беларускі рух і часта выказвала сваю незадаволенасць палітыкай польскіх уладаў. Невыпадкава, што і ўтварэнне Беларускай сялянска-работніцкай Грамады знайшло водгук сярод мясцовых сялян.

Масавае ўзнікненне на Гарадзеншчыне гурткоў Грамады пачалося летам 1926 г. У Берштаўскай гміне гэты працэс распачаўся на пачатку восені. 2 верасня быў утвораны гурток БСРГ у Берштах. У яго склад запісаліся каля 50 вясцоўцаў. Старшынёй быў абраны былы настаўнік Мікалай Касцевіч, сакратаром – Язэп Васілевіч, скарбнікам – Іван Даніловіч¹. 15 верасня таго ж месяца адбыўся сход берштаўскага гуртка, на якім выступіла ў якасці прадстаўніка павятовай арганізацыі актывістка Грамады з мястэчка Парэччы Марыя Саволік. Яе прамова перад сабраўшыміся сялянамі, як можна меркаваць з паліцэйскага данясення, была насычаная лева-радыкальнай рыторыкай, заклікам мацаваць саюз працоўных масаў супраць памешчыкаў і буржуазіі. Разам з тым, Саволік таксама заклікала мясцовую люднасць актывней выпісваць беларускія газеты і часопісы. Прысутныя на сходзе сяляне абралі дэпутатаў на павятовы сход БСРГ у Гародні – Мікалая Касцевіча і Максіма Шаставіцкага.

¹ Дзяржаўны архіў Гарадзенскай вобласці (далей ДАГВ). Ф. 38, воп. 1, адз. з. 19, арк. 181 адв.

Берштаўскі паліцэйскі камандант Ал.Сламчынскі ў справаздачы за верасень адзначаў: “Беларускае насельніцтва... настроенае да польскай дзяржавы і ўладаў варожа. Яго сталым намерам з’яўляецца аддзяленне ад Польшчы і здабыццё ці аднаўленне незалежнасці Беларусі”². А ў справаздачы за кастрычнік 1926 г. камандант ужо біў трывогу, што варожы настрой сярод беларусаў увесь час узмацняецца. У тым месяцы на абшарах Берштаўскай гміны існавалі ўжо шэсць гурткоў БСРГ – у вёсках Бершты, Сухары, Шкленск, Шчанец, Навасёлкі, Замасцяны. Камандант так ацэньваў першы вынік іх дзейнасці: “Беларуская люднасць на абшары тутэйшага пастарунка за пасрэдніцтвам новаўтвораных гурткоў усвядоміла значэнне захавання сваёй мовы. Зараз складае дэкларацыі на ўтварэнне ў мясцовасцях з беларускай люднасцю беларускіх школ”³. У гэтай жа справаздачы таксама адзначалася, што сябры гурткоў актыўна праводзяць арганізацыйную працу і заахвочваюць мясцовых сялян запісвацца да іх складу, “папярэджваючы, што толькі моцная арганізацыя дапаможа здабыць незалежнасць ці аўтаномію”⁴.

У кастрычніку 1926 г. у Берштаўскай гміне былі яшчэ заснаваныя гурткі ў вёсках Матылі і Якубавічы, а агульная колькасць сяброў БСРГ на тутэйшым абшары дасягнула 309 чалавек. Мясцовая паліцыя знаходзілася ў стане пэўнай разгубленасці. Яе спробы завербаваць сярод грамадоўцаў канфідэнтаў напачатку скончыліся няўдачай. Пра гэта сведчыў ліст павятовага каманданта паліцыі, дасланы 22 снежня 1926 г. да кіраўніка Берштаўскага пастарунку: “... Чаму камандант пастарунку не паведаміў, што гмінны камітэт выслаў пратэст на імя Маршалка Пілсудскага і Міністра ўнутраных спраў супраць уціску арганізацыі праз адміністрацыйныя ўлады. Гэты пратэст падпісалі 100 чалавек. Належыць зараз жа падаць імя ініцыятара, а таксама паведаміць імёны тых, хто гэты пратэст падпісаў”. На гэты запыт кіраўнік Берштаўскага пастарунку Ал.Сламчынскі адказаў так: “Пасля ўтварэння ў вёсцы Бершты гуртка Бел. Сял. Раб. Грамады антыпольская дзейнасць яго ахапіла ўсю вёску, паколькі яна населеная выключна беларусамі, настроенымі як да дзяржавы, так і да ўладаў вельмі варожа, і гэтым самым вельмі моцна падарвала давер люднасці да тут. пастарунку, які праз гэта страціў пакуль усялякі кантакт нават з асобамі раней даверанымі, а зараз разагітаванымі праз камітэт... Пастарунак не быў у стане здабыць канкрэтных дадзеных, што да збірання падпісаў і асобаў, якія маглі іх падпісаць”⁵. Трэба адзначыць, што пошук тайных інфарматараў сярод мясцовага насельніцтва стаў даволі

² Тамсама. Арк. 183 адв.

³ Тамсама. Арк. 201.

⁴ Тамсама. Арк. 210.

⁵ Тамсама. Арк. 261.

складаным заданнем для паліцыі. Пераемнік каменданта Сламчынскага Лінднэр сцвярджаў: “Асобаў у якасці канфідэнтаў апроч ураднікаў на абшары пастарунку няма, а гэта са страху перад помстай з боку варожай люднасці, бо былі выпадкі забойства канфідэнтаў і іх сваякоў, а таксама збіцця іх да непрытомнасці”⁶.

14 лістапада 1926 г. адбыўся ваяводскі з’езд дэпутатаў БСРГ у Бела-стоку. У яго рабоце прынялі ўдзел таксама прадстаўнікі Берштаўскай гміны Мікалай Касцевіч з Берштаў, Уладзімір Гардзей са Шкленска і Мацей Варабей з Якубавічаў⁷. А 26 снежня 1926 г. кіраўнікі ўсіх гурткоў гміны сабраліся ў Берштах у хаце Мікалая Касцевіча і абралі гмінны камітэт БСРГ. Яго старшынёй стаў Максім Шаставіцкі, сакратаром – Мікалай Касцевіч, скарбнікам – Аляксандр Гіль.

Максіму Шаставіцкаму было на той час 26 гадоў. Як адзначаў камендант паліцыі, аднавяскоўцы лічылі яго ідэйным і моцным духам чалавекам. Ён быў удзельнікам беларуска-літоўскай партызанкі, пасля яе паражэння падаўся ў Літву, а пазней спрабаваў перабрацца ў БССР, але быў затрыманы пры перасячэнні дзяржаўнай мяжы. На судовым працэсе супраць партызанаў у Гародні ў траўні 1925 г. атрымаў 2 гады турмы. У чэрвені 1926 г. Шаставіцкі вярнуўся з турмы ў родную вёску. За ім адразу быў устаноўлены паліцэйскі нагляд.

Камендант пастарунка паведамляў у Гародню: “Як высветлена, вышэйназваны праз некалькі дзён пасля свайго прыбыцця атрымаў беларускую газету “Народная справа”, а пазней яшчэ выпісаў гумарыстычны часопіс “Маланка”. Гэтыя выданні Шаставіцкі раздае мясцоваму насельніцтву, заахвочваючы да выпіскі толькі беларускіх выданняў. З паводзінаў яго відаць, што хоча ці залежыць яму на з’яднанні мясцовага насельніцтва, каб у будучыні мець поле для дзейнасці. У свой час у мясцовай школе яе кіраўніком былі наладжаныя аматарскія прадстаўленні на польскай мове. Як даведаўся вышэйназваны, то быў вельмі незадаволены, што беларуская моладзь бярэ ўдзел у польскіх штучках і загітаваў яе, каб не брала ў іх удзелу, а толькі ў беларускіх”⁸. У наступнай справаздачы паліцэйскі камендант паведамляў: “Максім Шаставіцкі правозіць найперш агітацыю за найшырэйшую і наймацнейшую зарганізаванне (гуртка БСРГ – С.Т.), намаўляючы мясцовую беларускую люднасць запісвацца ў яе сябры. Апроч таго агітуе за беларускае школьніцтва і наогул імкнецца (...) * за-п’яўняваючы, што незалежнасць Беларусі будзе здабыта”⁹.

⁶ ДАГВ. Ф. 38, воп. 1, адз. з. 23, арк. 1 адв.

⁷ ДАГВ. Ф. 38, воп. 1, адз. з. 19, арк. 250.

⁸ ДАГВ. Ф. 38, воп. 1, адз. з. 19, арк. 128.

* неразборліва.

⁹ ДАГВ. Ф. 38, воп. 1, адз. з. 19, арк. 215.

Але, напэўна, рэальным кіраўніком і арганізатарам гуртка БСРГ і ўсёй беларускай справы з'яўляўся былы настаўнік Мікалай Касцевіч. У 1926 г. яму было 30 гадоў. Касцевіч да вайны скончыў Свіслацкую настаўніцкую семінарыю. У часе вайны служыў у царскім войску афіцэрам. Вярнуўся ў Бершты ў 1922 г. Спрабаваў паступіць на працу настаўнікам, але атрымаў адмову ад уладаў. У 1924 г. зрабіў спробу паступіць на беларускія настаўніцкія курсы, але зноў атрымаў адмову. Паліцэйскі камендант пісаў: “Пасля прыняцця закону аб беларускім школьніцтве агітаваў мясцовае насельніцтва, каб дамагалася беларускай школы, спадзяваючыся, што з яе ўтварэннем стане настаўнікам”¹⁰.

Цікавым з'яўляецца той факт, што сціслыя кантакты з грамадоўцамі падтрымліваў і настаўнік Берштаўскай дзяржаўнай школы Эдвард Боднар, які сам быў палякам. Камендант паліцыі нават абвінавачваў яго ў імкненні вылучыцца ў сейм ад мясцовага насельніцтва. Магчыма, што так яно і было. У выніку Боднара перавялі з Берштаў у вёску Парэччы – цэнтр суседняй гміны, якая складалася амаль цалкам з каталіцкага насельніцтва, больш лаяльнага да ўрада. Пазней гэты настаўнік стаў ужо актывістам праўрадавых арганізацый. З вядомых нам матэрыялаў незразумела, ці ён шчыра спачуваў беларускаму руху, ці выконваў заданне дэфензівы.

У студзені 1927 г. супраць БСРГ ўладамі былі распачатыя рэпрэсіі, а яе кіраўнікі абвінавачаныя ў антыдзяржаўнай дзейнасці. Працэс ліквідацыі структураў Грамады на тэрыторыі Берштаўскай гміны прайшоў адносна спакойна. Паліцыя правяла 14 вобыскаў у хатах найбольш актыўных беларускіх дзеячоў, але яны не далі ніякіх вынікаў за выключэннем таго, што ў Мікалая Касцевіча быў знойдзены адзін французскі набой.

Камендант берштаўскай паліцыі адзначыў у справаздачы за люты 1927 г.: “Пасля апошняй ліквідацыі ўдалося заўважыць, што дзейнасць у тых арганізацыях знешне як бы занікла [...] да гэтага часу выпадкаў выступлення іх сяброў не адзначана. Аднак, як відаць, далейшая праца ў названых арганізацыях праводзіцца, але больш скрытна, чым раней”¹¹. Доказам скрытнай працы БСДГ камендант лічыў тое, што старшыня гміннага камітэту М. Касцевіч звярнуўся да яго з просьбай дазволіць сход, але атрымаў адмову. Тым не менш, грамадоўцы збіраліся па хатах па дзве-тры асобы і абмяркоўвалі справы, спадзяючыся, што ў хуткім часе цалкам адновяць сваю дзейнасць. Паліцыя таксама адзначала “пэўную незадаволенасць” сярод беларускага насельніцтва ў сувязі з ліквідацыйнай гурткай Грамады. Не змянілася ў лепшы бок пасля забароны Грамады і стаўленне беларусаў да польскай улады: “Беларускае насельніцтва прагне ўтва-

¹⁰ Тамсама. Арк. 208.

¹¹ ДАГВ. Ф. 38, воп. 1, адз. з. 22, арк. 37 адв.

рэння ў іх мясцовасцях беларускіх школ і захавання сваіх звычаяў і мовы. Да польскасці не схільнае і стараецца трымацца ад яе як найдалей”¹².

Як сведчаць архіўныя матэрыялы, на працягу некалькіх наступных гадоў былыя грамадоўцы заставаліся актыўнымі дзеячамі беларускага нацыянальнага руху на абшары Берштаўскай гміны.

Пытанні да Сяргея Токця

Эдуард Мазько (Гародня): Што Вы маеце на ўвазе, калі гаворыце, што паланафільскія арганізацыі з’яўляліся “псеўдабеларускімі”? Што наогул значыць тэрмін “псеўдабеларускасць”?

Андрэй Чарнякевіч (Гародня): Наколькі Берштаўскую гміну можна лічыць тыповай і праецыраваць мадэль паводзінаў яе жыхароў на тэрыторыю ўсёй Заходняй Беларусі? І колькі карта распаўсюджвання грамадаўскіх арганізацыяў супадала з картай этнічнага размеркавання насельніцтва?

Алесь Пашкевіч (Менск): Вы казалі, што грамадаўскі рух ахапіў практычна ўсю праваслаўную частку Берштаўскай гміны. А якім было становішча ў каталіцкай частцы гміны? Ці спрабавалі сябры БСРГ там пашырыць свае ўплывы?

Іна Соркіна (Гародня): Ці спрабавалі Вы паглядзець на праблему Грамады скрозь прызму вусных успамінаў? Што сёння згадваюць людзі? Таксама мяне цікавіць, ці можна казаць пра местачковы грамадаўскі рух, пра ягонныя асаблівасці і тэндэнцыі?

Ірына Мацяш (Кіеў): Вы заўважылі, што паведамленне пра закрыццё Грамады было напісана на расейскай мове. Як Вы лічыце, ці з’яўляецца веданне роднай мовы і культуры неабходнай умовай развіцця нацыянальнага руху?

Уладзімір Калаткоў (Менск): Ці ёсць прыклады па Берштаўскай гміне культурных акцый Грамады акрамя школьнай справы? Ці там пераважала палітычная дзейнасць?

Адазы Сяргея Токця

Адказ Эдуарду Мазько: Існавалі таксама лакальныя гурткі паланафілаў. Як мне здаецца, грамадоўцы цалкам слухна абвінавачвалі іх у данасіцельстве. Але такіх гурткоў было мала.

Адказ Андрэю Чарнякевічу: Напэўна, што Берштаўская гміна не была зусім тыповай. Яна знаходзілася на літоўскай мяжы, і ў 1922 – 1923 г. там актыўна дзейнічалі літоўскія і беларускія партызаны, якія кіраваліся

¹² Тамсама.

з Літвы. Аднак не думаю, што яна вельмі моцна адыходзіла ад пэўнай “беларускай нормы”.

Што датычыць пытання наконт супадзення карты этнічнасці з тэрыторыяй дзеяння Грамады, то калі разумець пад этнічнасцю мову, культуру і менталітэт, гэтыя карты не супадаюць.

Адказ Алесю Пашкевічу: У каталіцкай частцы гміны, жыхары якой размаўлялі па-беларуску, але лічылі сябе палякамі, беларускіх арганізацый не было. Затое была спроба стварыць у адной з вёсак лакальны гурток Беларускага Інстытута гаспадаркі і культура. Спроба не ўдалася.

Адказ Іне Соркінай: Спецыфіку местачковага грамадоўства можна знайсці ў тых мястэчках, дзе былі даволі вялікія групы жыхароў з беларускай ідэнтычнасцю. Тым больш, іх культурны ўзровень звычайна моцна адрозніваўся ад вясковага. Напрыклад, сябры Скідальскага гуртка ТБШ спалучалі нацыянальную ідэю з філасофіяй негвалтоўных дзеянняў Льва Талстога. Пры гэтым яны дыстанцыраваліся ад грамадаўскай арганізацыі, сябры якой у прынцыпе не адмаўляліся ад гвалтоўных дзеянняў. У вусных успамінах жыхароў Скідальшчыны захавалася толькі адна рыса жыцця гуртка ТБШ, а менавіта тое, што яны не елі мяса. Вусныя ўспаміны трэба выкарыстоўваць асцярожна. Яны вельмі карысныя пры правярцы нейкіх фактаў, але мысленне вяскоўцаў вельмі канкрэтнае, а калі нешта выходзіць за межы гэтай канкрэтыкі, то ператвараецца ў міф і становіцца ірацыяльным.

Адказ Ірыне Мацяш: Лічу, што ў тэя часы і ў тых абставінах веданне роднай мовы або імкненне да гэтага ведання было характэрнай рысай нацыянальнага руху. Тэя грамадоўцы, што на расейскай мове напісалі абвестку пра ліквідацыю гуртка ТБШ, безумоўна, размаўлялі паміж сабой на беларускай мове. Але не ведалі яе літаратурнага варыянту і не ўмелі на ёй пісаць. Сапраўдныя свядомы беларус павінен быў хаця б вучыцца. Калі чалавека не цікавіла пісьмовая беларуская мова, то гэта сведчыла пра ягоную абьякавасць да нацыянальнага руху і адсутнасць беларускай ідэнтычнасці.

Адказ Уладзіміру Калаткову: Ёсць прыклады культурна-асветніцкай дзейнасці ў Берштаўскай гміне. У прыватнасці, ужо згаданы вайт Мікалай Касцевіч, паводле мясцовага карэспандэнта грамадаўскай газеты, у 1928 г. паставіў у гміне 28 спектакляў на беларускай мове. Лічба фантастычная! Тым больш, што гэта рабілася без гуртка ТБШ. (Вайт адмовіўся яго ствараць, спаслаўшыся на палітычныя аспекты гэтай справы) Больш таго, калі ў чэрвені 1928 г. у Бершты прыехалі павятовы староста Пецюкевіч і дэпутат сейма Казімір Вашкевіч, то з нагоды завяршэння кравецкіх курсаў М.Касцевіч прывёў гасцей у школу, дзе моладзь адыграла ім п’есу па твору Я.Купалы “Раскіданае гняздо”.

Андрэй Чарнякевіч (Гародня)
кандыдат гіст. навук, дацэнт ГрДУ

Беларускія паланафілы і Грамада. 1925 – пачатак 1927 г.*

Аналізуючы феномен Беларускай сялянска-работніцкай Грамады, варта звярнуць увагу і на тых беларускіх нацыянальных асяродкі, якія былі ў ценю грамадоўскага руху: беларускіх эсэраў, прадстаўнікоў ураду БНР і паланафілаў. Яны ў новых умовах аказаліся амаль поўнасьцю адсунутымі на маргінэс палітычнага жыцця. Розніца заключалася бадай толькі ў тым, што як БНР-аўская рыгорыка, так і эсэраўская ідэалогія былі для БСРГ своеасаблівай гістарычнай спадчынай, тады як паланафілы спрабавалі адыгрываць ролю супрацьлеглага палітычнага полюсу, альтэрнатыўнага не толькі ўласна Грамадзе, але і ўсім іншым беларускім партыям наогул, ролю, якая, і гэта варта адзначыць адразу, не знаходзіла свайго пацверджання ў рэальных уплывах паланафільскіх арганізацый на беларускае грамадства.

Некаторыя з беларускіх дзеячаў з цягам часу змянялі свае адносіны да супрацоўніцтва з польскімі ўладамі. Напрыклад, у перыяд польска-савецкай вайны 1919 – 1920 г. да паланафілаў залічваліся Антон Луцкевіч, Аркадзь Смоліч, Кузьма Цярэшчанка, Язэп Лёсік, Сымон Рак-Міхайлоўскі, Аляксандр Уласаў, Браніслаў Тарашкевіч, Вацлаў Іваноўскі ды іншыя беларускія дзеячы, якія спадзяваліся на падтрымку беларускай справы з боку Ю.Пілсудскага, аднак пазней расчараваліся, як у асобе кіраўніка польскай дзяржавы, гэтак і ў самой польскай арыентацыі. Асобна ад іх стаіць кола дзеячаў, якія адкрыта дэкларавалі сваю лаяльнасьць да польскай дзяржаўнасці: Казімір Цвірка-Гадыцкі, Павел Аляксюк, А.Янсан, Раман Скірмунт, Макар Касцевіч, Арсен Паўлюкевіч, Яўген Ладноў, Яўген Міткевіч, Лявон Дубейкаўскі, Рамуальд Зямкевіч, Станіслаў Булак-Балаховіч, бацька і сын Адамовічы, Аляксандр Аршун, Тодар Вернікоўскі, Франц Умястоўскі, Язэп Мамонька, Феліцыян Цяўлоўскі, Янка Шурпа, Міхаіл Ханевіч (больш вядомы як Гурын-Маразоўскі). Пры гэтым палітычныя погляды амаль кожнага з пералічаных цягам часу маглі кардынальна змяняцца, як гэта сталася, напрыклад, з В.Адамовічам-сынам, які пасля ад'езду ў Гданьск у сярэдзіне 1920-х гадоў з паланафіла ператварыўся ў амаль адкрытага праціўніка польскай ула-

* Аўтар выказвае падзяку А.Пашкевічу за прадастаўленьня ў карыстанне дакументы, без якіх артыкул быў бы значна бяднейшы.

ды, ці з Я.Мамонькам, што прайшоў дакладна адваротны шлях – ад непрымірымага беларускага эсэра на пачатку 1920-х гадоў да дэклараванага прыхільніка “польскай арыентацыі” ў сярэдзіне 1920-х.

Таксама няпроста вызначыцца з унутраным зместам і ідэалагічнай платформай гэтага накірунку. На Беларускай нацыянальна-палітычнай нарадзе ў Празе ў канцы верасня 1921 г. ці не ўпершыню канцэпцыю беларускіх паланафілаў сфармуляваў П.Аляксюк: “Мы ідзем шляхам эвалюцыі. З аднаго боку Расея, з другога – Польшча. Расея ніколі ня дасць незалежнасці Беларусі. Мы апіраемся на захад – на Польшчу. Мы прадстаўнікі народу, павінны абAPERціся на Польшчу, нягледзячы на чорную працу ўраднікаў. Але мы вышэй гэтага і павінны адзначыць, што момант палітычны заставіў Польшчу памагаць адбудове Беларусі”. Адначасова П.Аляксюк на пытанні з залы заявіў, што беларускі народ да палякаў адносіцца варожа, а сам ён Рьжскага міру “не вызнае і галасаваў проціў”. На выказванне С.Барана супраць “эвалюцыйных” метадаў працы П.Аляксюк адказаў: “Чорная справа на Беларусі часовая, а потым пойдзе лепей. Мы можам ісці на кампрамісы з польскаю ўладаю да тых пор, пакуль мы ня бачым змены у польскіх адносінах, а калі гэта ня зменіцца, мы ўзарвём тое зданіе, якое мы збудавалі...”¹ Афіцыйна, аднак, гэтая “платформа” абмяжоўвалася да паняццяў лабянасці і кампрамісу з існуючай ўладай, амаль ніколі не выходзячы па-за межы палітычнага канфармізму.

Бесперспектыўнасць “польскага вектару” ў беларускім руху выветлілася яшчэ ў перыяд Грамадзянскага кіравання Усходніх земляў і польска-савецкай вайны, калі ўсе без выключэння ініцыятывы ўзаемнага супрацоўніцтва, пачынаючы ад фатальнага па сваіх выніках для арганізатараў Беларускага з’езду Віленшчыны і Гарадзеншчыны ў чэрвені 1919 г. прыезду ў Варшаву А.Луцкевіча, стварэння Беларускай вайскавай камісіі і Найвышэйшай Рады і канчаючы беларуска-польскімі перамовамі ў Менску вясной 1920 г., пацярпелі крах. Акцыя генерала С.Балаховіча, Палітычны камітэт, Сялянская партыя “Сялібнікі” і Краёвая сувязь П.Аляксюка, “Зялёны дуб” Адамовічаў толькі канчаткова скампрамітавалі паланафільскі асяродак, як у вачах беларускіх дзеячаў, гэтак і перад самымі польскімі ўладамі. Восенню 1921 г. на беларускай палітычнай канферэнцыі ў Празе арыентацыя на Польшчу была адкінутая большасцю дэлегатаў, як супярэчная з інтарэсамі беларускага народа.

Неўзабаве відочная параза на выбарах у Віленскі сейм, якую папярэдзвала беспрэцэдэнтная кампанія з боку палітычных праціўнікаў, пры-

¹ Пратакол паседжанняў Беларускай Нацыянальна-Палітычнай Нарады ў Празе, 26-30 верасня 1921 г. // Спадчына. 1999. № 5-6. С. 38-39.

мусіла П.Аляксюка адыйсці ад актыўнай грамадскай працы і перабрацца з Вільні ў Наваградак. Месца Краёвай сувязі ў паланафільскім крыле заняла Арганізацыя беспартыйных актывістаў на чале з Яўгенам Міткевічам. Паводле газеты “Беларускі звон”, Яўген Антонавіч Міткевіч падчас польска-савецкай вайны служыў на польскім вайсковым тэлеграфі ў Менску. Пры адступленні палякаў у ліпені 1920 г. застаўся пад бальшавікамі, дзе быў камісарам тэхнічна-тэлеграфнай часткі, аднак, скраўшы вялікую суму грошай, перабег у Польшчу. Восенню 1920 г. Я.Міткевіч-стаў сябрам Беларускага палітычнага камітэту. Быў у складзе дэлегацыі ад беларускага насельніцтва да польскага ўраду 28 лістапада 1920 г.²

Менавіта Я.Міткевіч паспрабаваў замяніць П.Аляксюка ў якасці лідэра паланафільскай плыні пасля паразы апошняга на выбарах у Сейм Сярэдняй Літвы. Арганізаваны ім беларускі з’езд прадстаўнікоў ад вёсак 23 красавіка 1922 г. у Гародні зрабіў вымову старшыні Камітэту краёвай сувязі П.Аляксюку за тое, што той павёў працу ў “шкядлівым эканамічна-палітычным напрамку патрэбнасцям сялянства”³.

Адначасова пастараліся звярнуць на сябе ўвагу польскага ўраду дзеячы Варшаўскага БНК Я.Ладноў і Л.Дубейкаўскі. Ён аддзел Польскага Генеральнага штабу нават прафінансаваў выданне кнігі Я.Ладнова “Огнем и мечом, голодом и болезнями”, у якой, пры дапамозе тэндэнцыйна падабраных фактаў, даказвалася, што толькі дзякуючы нямецкім інтрыгам была знішчана Расея, а зараз можа быць разбураная Польшча (акрамя гэтай кнігі, Ладноў у той самы час выдаў прапагандысцкую брашуру на польскай мове “Супраць блоку з немцамі” падобнага зместу, надрукаваную ў Баранавічах). Чарговая параза – на гэты раз пад час парламенцкіх выбараў восенню 1922 г., пазбавіла Актывістаў і Варшаўскі БНК дзяржаўных субсідыяў і паспрыяла поўнаму ўпадку гэтых арганізацый.

На фоне далейшага пашырэння ўплываў Беларускага пасольскага клубу паланафілы спрабуюць адыгрываць ролю дамбы на шляху гвалтоўнай радыкалізацыі беларускай вёскі. Пасля вядомай прамовой вясной 1923 г. Б.Тарашкевіча ў Сейме (“з дымам пажараў”), 7 красавіка ад імя Варшаўскага БНК з дэкларацыяй пратэсту выступаюць Л.Дубейкаўскі і Я.Ладноў, а ўжо 11 красавіка да іх з адкрытым лістом на імя Б.Тарашкевіча далучаецца генерал С.Булак-Балаховіч. “...Я, разам са ўсімі сябрамі маёй былой арміі, а таксама са ўсім свядомым, спакойным і ляльным беларускім народам, – гаварылася ў звароце, – ганарова клянуся, што буду лічыць Пана за ворага нашай Айчыны, а вашае неаблічальнае выс-

² Archiwum Akt Nowych (Warszawa) – (далей ААН). ТСК. Т. 99. С. 48; Жыцьцё Беларуса. 5.9.1925. № 6; Беларуская доля. 14.1.1925. № 2.

³ Беларускі шлях. 8.5.1922. № 2. С. 3.

тупленне за галоўную прычыну, якая ў сваіх наступствах сцягне на нешчаслівы беларускі народ прывід Грамадзянскай вайны, рэпрэсіі, голад і галечу. У сувязі з чым, стоячы на стражы Права, Ладу і Парадку, мы будзем усялякімі сродкамі весці барацьбу супраць Пана і пачатай праз Вас пагібельнай акцыі”⁴. Падобны крок, аднак, замацаваў за аўтарамі кляймо агентаў II аддзела Генеральнага штабу (польскай дэфензівы) і адштурхнуў ад іх ня толькі беларускі рух, але... і самыя польскія улады. Афіцэр польскай контрразведкі ў канцы лістапада 1923 г. дакладаў: “...Л.Дубейкаўскі і Е.Ладноў у сваім часе выкарыстоўваліся II аддзелам Генеральнага Штабу дзеля “беларускіх спраў”. Зараз жа ў сувязі са стратаю імі ўплываў у беларускім грамадстве, кантакт з імі захоўваецца настолькі, на колькі існуе патрэба атрымаць нейкую інфармацыю...”⁵

Напачатку 1924 г. частка былых паланафілаў (Я.Міткевіч і Я.Шурпа) замест бесперспектыўнай (у тым ліку ў матэрыяльным сэнсе) палітычнай дзейнасці ў Арганізацыі беспартыйных актывістаў узялі на сябе кіраванне Гарадзенскім беларускім дабрачынным таварыствам. Астатнія засталіся незапатрабаванымі ў дзяржаўных структурах. Характэрна, што сярод найбольш “ідэйных” паланафілаў, няхай і скампрамітаваных у мінулым, у гэты час пад уплывам агульнай сітуацыі ў краіне вызначаецца пэўная змена “арыентацыі”. Гэтак у данясенні Наваградскага ваяводскага ўпраўлення за сакавік 1924 г. адзначалася, што “прадстаўнікі найбольш лаяльных адносна Рэчы Паспалітай беларускіх арганізацый: Аляксюк і д-р Паўлюкевіч у справаздачны перыяд поўнаасно падпалі пад уплывы пасла Рагулі і разам з ім развіваюць савецка-беларускую палітычную ідэю “Вывалення Айчыны”...⁶ Паведамляючы аб тым, што “вядомы здаўна беларускі дзеяч Аляксюк, які ад часу выбараў (маюцца на ўвазе выбары ў Сейм 1922 г. – А. Ч.) зусім адсунуўся ад палітычнага жыцця, зараз зноў вяртаецца на палітычную сцэну” і на прапанову Віленскага БНК “збіраецца аднавіць працу ТБШ у Наваградку”, аўтары “Справаздачы з эканамічна-грамадскага і палітычнага жыцця” за красавік 1924 г. дадалі: “Падтрымаць падарваны аўтарытэт Аляксюка ў Наваградку выехалі паслы Уласаў і Рак-Міхайлоўскі...”⁷

Аднак ужо восенню 1924 г. адбываецца раптоўная мабілізацыя паланафільскіх арганізацый (варта адзначыць, што аднаўленне дзейнасці

⁴ CAW. II oddział Sztabu Generalnego. Syg. I.303.4.2663. S. 144; тамсама, syg. I.303.4.2685b. S. 115.

⁵ CAW. II oddział Sztabu Generalnego. Syg. I.303.4.2685. S. 115.

⁶ Sprawozdanie sytuacyjne Nowogródzkiego Urzędu Wojewódzkiego za miesiąc marzec 1924 r. // CAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.5148. Podteczka 3.

⁷ Sprawozdanie z ruchu ekonomiczno-społecznego i politycznego za miesiąc kwiecień 1924 r., 12 maja 1924 r. // CAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.5229.

паланафільскага крыла амаль супадае па часе з ліквідацыяй партыі беларускіх эсэраў і спробай падпарадкавання структураў БНР Краёваму цэнтру). У канцы верасня 1924 г. арганізуецца Цэнтральны камітэт беларускіх спраў на чале з Феліцыянам Цяўлоўскім, у які між іншымі ўвайшлі сын і бацька Адамовічы, Фёдараў, Я. Міткевіч, Я. Шурпа. У дэкларацыі, прынятай на арганізацыйным сходзе адзначалася: “Узяўшы пад увагу, што датыхчасовыя беларускія арганізацыі пайшлі... ў напрамку арыентацыі ўсходняе, Камітэт, які ў сучасны момант арганізуецца, будзе стаяць на грунце Польскае дзяржаўнасці і толькі ў цеснай лучнасці з Польскім Народам з якім звязаўся жыццёва і гістарычна будзе ісці да адбудавання Беларусі і здзяйснення сваіх палітычных і эканамічных правоў”⁸.

Ужо ў лістападзе 1924 г. Цяўлоўскі звярнуўся з прапановай да польскага Генеральнага штабу выкарыстоўваць сяброў Цэнтральнага беларускага камітэта ў вывадоўчых мэтах. Аднак адказны за беларускія справы Г. Сухэнак адмовіўся ад гэтай ідэі, палічыўшы яе ад самага пачатку “бесперспектыўнай”. Тады Цяўлоўскі “перапрадаў” ідэю Міністэрству ўнутраных спраў, якое на гэтым праекце вырашыла пабудаваць усю беларускую палітыку ў паўночна-ўсходніх ваяводствах II Рэчы Паспалітай. Афіцэр II аддзела, які аналізаваў усю справу, прыйшоў да нечаканых высноваў: “Магчыма, што прапанаваны праект мог быць заканспіраванай плячоўкай выведкі на карысць Савецкай Расеі і адначасова – матэрыялам для шантажу адміністрацыйных уладаў”⁹.

У хуткім часе справаздачы палітычнай паліцыі Віленскага ваяводства зафіксавалі “агульную кансалідацыю беларусаў польскай арыентацыі вакол Беларускага грамадскага сходу” Валейшы¹⁰. А ўжо 21 верасня 1924 г. пасля расколу ў Беларускім грамадзянскім сходзе арганізуецца Часовая беларуская рада, якая аб’яднала вакол сябе “памяркоўныя элементы, што жадалі лаяльна супрацоўнічаць з польскай дзяржавай”. Асаблівай увагі заслугоўвае асоба кіраўніка Рады – А. Паўлюкевіча.

Арсен Васільевіч Паўлюкевіч нарадзіўся ў 1889 г. у сям’і случкага святара. Пасля сканчэння медычнага факультэта Маскоўскага ўніверсітэту працаваў лекарам у Слуцку. Да беларускага руху далучыўся ўжо ў сталым узросце на пачатку 1920 г. У лістападзе 1920 г. узначаліў адноўлены Слуцкі БНК, адначасова стаўшы кіраўніком яго медычна-санітарнага аддзелу. Восенню таго ж году на з’ездзе Слуцчыны А. Паўлюкевіч выступіў супернікам У. Пракулевіча ў барацьбе за пасаду старшыні Бела-

⁸ SAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.5248. S. 9.

⁹ SAW. II oddział NDWP. Syg. I.301.8.770.

¹⁰ Gomółka K. Białoruskie partie i organizacje prorządowe w II Rzeczypospolitej // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1997. № 7 S. 65.

рускай рады Случчыны. Падчас Слуцкага збройнага чыну загадваў шпіталем паўстанцаў. На пачатаку 1920-х г. жыў у Няевіжы, мястэчку Сіняўцы і нават быў арыштаваны польскімі ўладамі ў 1922 г. за стварэнне нелегальнай арганізацыі “Народны хаўрус за Бацькаўшчыну”. Пазней пераехаў у Вільню, дзе, паводле А. Бочкі, служыў вайсковым лекарам пры адной з польскіх частак¹¹. Трэба адзначыць, што Арсен Паўлюкевіч быў адным з нямногіх, хто ў канцы 1921 г. адкрыта падтрымаў на канферэнцыі ў Празе палітычную арыентацыю П.Аляксюка. Ён заявіў звяртаючыся да прыхільнікаў ураду В.Ластоўскага: “Я апырдызелёна іду на кампрамісы, я апырдызелёна староннік Польшчы. Тая пазіцыя, якую вы займаеце да Польшчы, адзавецца потым на тых партызанах, якія сядзяць у лясах...”¹²

Гэткая надзвычайная актыўнасць сярод праўрадавых беларускіх арганізацый, абумоўленая ў значнай ступені палітычнай кан’юнктурай, амаль адразу выклікала паважны крызіс у паланафільскім асяродку. Ужо на наступны дзень пасля стварэння Цэнтральнага камітэта беларускіх спраў было прынятае рашэнне “спыніць усялякія зносіны з Беларускаім грамадскім сабраннем, а Часовую беларускую Раду лічыць як установу палітычна няпэўную”. Адначасова з Варшавай ды Вільняй “раскольныя” тэндэнцыі выявіліся і ў Гародні, дзе ўжо меліся пэўныя традыцыі паланафільскага руху. 11 кастрычніка 1924 г. падчас арганізацыйнага паседжання Гарадзенскага павятовага камітэту беларускіх спраў была падрыхтаваная адозва ў падтрымку Ф. Цяўлоўскага з крытыкай “фальшывай дзейнасці Міткевіча і Шурпы” – найбольш актыўных мясцовых паланафілаў¹³. У адказ 16 кастрычніка Я.Шурпа прыбыў з Гародні ў Вільню для перамоваў з А.Паўлюкевічам і Валейшам пра ўваходжанне ў склад Часовай беларускай рады аднаго прадстаўніка ад “групы Міткевіча”.

Вярнуўшыся з Вільні, Я. Шурпа вырашыў парваць з Я. Міткевічам, супраць якога напярэдадні былі высунутыя абвінавачванні ў фінансавых

¹¹ ДАБВ. Ф. 67, воп. 1, адз. з. 325, ст. 25; там жа, адз. з. 939, арк. 28, 29; Беларускі шлях. 17.5.1922. № 3; Наша воля, 4.3.1927; Слуцкі збройны чын 1920 г. у дакументах і ўспамінах. С. 317-318; Стужынская Н.І. Беларусь мяежная. С. 153-154; Русская мысль (Париж) 1.3.1984. № 3506; Незабытые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917-1999: В 6 т. Т. 5. О-П / Рос. гос. б-ка; Сост. В.Н. Чуваков; Под ред. Е.В. Макаревич. Москва 2004. С. 308.

¹² Гэтыя апошнія словы, дарэчы, шмат у чым аказаліся прароцкімі... гл.: Пракакол паседжанняў Беларускай Нацыянальна-Палітычнай Нарады ў Празе, 26-30 верасня 1921 г. // Спадчына. 1999. № 5-6. С. 26-32.

¹³ Аналізуючы ход паседжання Гарадзенскага камітэту, прадстаўнік польскай паліцыі рабіў выснову, што новаствораная арганізацыя, быццам бы паланафільская, наўрад ці здольная да адведзенай ёй ролі, а верагодныя субсідыі на гэтую справу не дасягнуць сваёй мэты.

злоўжываннях у кіраваным ім Гарадзенскім беларускам дабрачынным таварыстве. 28 кастрычніка на паседжанні Арганізацыйнага камітэту Беларускіх беспартыйных актывістаў у Гародні было прынятае рашэнне выключыць з арганізацыі Я.Міткевіча, які “скампраметаваў сябе членствам у Беларускам дабрачынным таварыстве” і накіраваць Я.Шурпу ў Варшаву, для ўсталявання кантактаў з Цэнтральным камітэтам беларускіх спраў Ф.Цяўлоўскага. Я.Міткевіч у хуткім часе, быў вымушаны пакінуць Гародню і перанесці сваю працу ў Баранавічы, тады як Я.Шурпа 23 лістапада 1924 г. быў абраны старшынёй Гарадзенскага беларускага дабрачыннага таварыства, адначасова увайшоўшы ў склад Камітэта беларускіх спраў. 18-19 снежня 1924 г. як прадстаўнік ад Гарадзеншчыны, ён удзельнічаў у беларускім настаўніцкім з’ездзе ў Вільні, а ў канцы 1924 г. “група Шурпы” актыўна супрацоўнічала з “Пястам” па скліканні з’езду гэтай партыі ў Гародні¹⁴.

Адначасова адбываліся адчувальныя змены ў супрацьлеглым лагеры і ў першую чаргу гэта датычыла стаўлення да паланафільскай арыентацыі, як адной з плыняў беларускага нацыянальнага руху. Адным з наступстваў актывізацыі дзейнасці Я.Шурпы на гарадзенскай глебе стаў артыкул у выдадзенай 27 лістапада 1924 г. у Гародні на беларускай мове аднадзеўцы лева-радыкальнага характару “Тудок”, дзе, магчыма, упершыню, было прызнана існаванне “ідэйных паланафілаў”, якіх аўтар супрацьпастаўляў “паланафілам казённым”. У перадавіцы гаварылася: “Пад “казённымі беларусамі”...мы разумеем тых беларускіх “дзеячаў”, ці, называючы адпаведным іменем, палітычных авантурнікаў, якія знаходзяцца на казёнай службе, як штатныя “беларусы”, нешта падобнае да так званых “штатных вучоных евреев” пры царскіх генерал-губернатарствах. Казённых беларусаў ня можна змешваць з ідэёвымі паланафіламі дзеля таго, што апошнія маюць свае ўласныя перакананні і ў працы сваёй кіруюцца, сваёй уласнай праграмай. Казёння-ж беларусы сваёй праграмы не маюць, а праводзяць у жыццё праграму ўрадавую. Па складу сваёй мыслі яны зусім нават не паланафілы, але гэта не перашкаджае ім верна служыць ураду і адыграваць ролю генералаў на мяшчанскім вяселлі, вядома, за добрую заплату”.

18 студзеня 1925 г. “Беларуская доля” каментуючы артыкул П.Аляксюка ў “Грамадскім голасе”, (той пратэставаў супраць выкарыстання тэрміну “алюксюкоўшчына” як сіноніму паланафільскай арыентацыі ў дачыненні да дзеячаў Часовай беларускай Рады ды Прасветы), дазволіла зрабіць сабе заўвагу адносна П.Аляксюка і М.Краўцова: “Грамадзян-

¹⁴ Тады ж Я.Шурпа беспаспяхова спрабаваў арганізаваць у Гародні аддзел арганізацыі “Прасьвета”.

ства ужо ацаніла гэтых безумоўна здольных, але на жаль, зышоўшых з простае дарогі некалі сапраўдных беларускіх дзеячаў...”¹⁵.

Менш чым праз паўгады пасля ўтварэння адбываецца адзін з першых расколаў унутры Часовай беларускай Рады: 10 лютага 1925 г. з яе складу выйшлі Усевалад Більдзюкевіч, Шышкоў і Валейша, у выніку чаго ў арганізацыі ўзмацнілася роля А.Паўлюкевіча, які з часам пачаў адгрываць ролю галоўнага беларускага паланафіла. Адным з наступстваў гэтага стаў пошук Радай саюзнікаў сярод паланафільскіх колаў ва ўкраінскім нацыянальным руху. 8 красавіка 1925 г. у Роўне адбылася агульная канферэнцыя з мэтай кансалідацыі паланафільскага лагера сярод нацыянальных меншасцяў II Рэчы Паспалітай, аднак працягу гэтая ініцыятыва не атрымала.

Адначасова з пошукам партнёраў унутры самога паланафільскага лагера, Рада спрабавала здабыць прыхільныя адносіны з боку органаў улады, дзеля чаго ў сярэдзіне 1925 г. яна звярнулася да У. Рачкевіча з просьбаю аб нармалізацыі адносінаў на “крэсах”. Рада мела праблемы з разбудовай арганізацыйных структураў і пашырэннем уплываў на правінцыі. На працягу ўсяго 1925 г. не адбыўся ніводны з запланаваных з’ездаў – ні ў Гародні, ні ў Баранавічах, ні ў Вільні. Як адзначаў пазней “Кароткі нарыс беларускага пытання”, “гэта было зроблена або таму... што ён (А.Паўлюкевіч – А. Ч.) баяўся, каб з’езд не апанавалі варожыя арганізацыі, або, урэшце, таму, што разам з іншымі асобамі часткова распусціў прызначаны на правядзенне з’езду грошы...” Па сутнасці, уся практычная дзейнасць Рады звязалася толькі да выдання газеты “Грамадскі голас”, а таксама да асабістай акцыі доктара А.Паўлюкевіча. Палітычная дзейнасць Часовай беларускай рады абмяжоўвалася агульнымі заявамі дэкларатыўнага зместу на старонках свайго друкаванага органа ды своеасаблівай “барацьбой кампраматаў” накіраваных перш за ўсё на дыскрэдытацыю асобы Антона Луцкевіча, як адной з найбольш уплывовых постацей Віленскага БНК і ўсяго беларускага руху.

Менавіта па ініцыятыве А.Паўлюкевіча ў сярэдзіне 1925 г. грамадскі рэзананс атрымала гэтак званая “Справа Шалешкі”. Уладзімір Шалешка – актыўны дзеяч беларускага нацыянальнага руху ў Гародні і Вільні, сябра шматлікіх арганізацый, супрацоўнік шэрагу беларускіх газет, у канцы 1924 г. нелегальна пераправіўся ў БССР, адкуль у хуткім часе прыйшлі звесткі пра ягоны арышт і нават расстрэл у ДПУ. А. Паўлюкевіч, які ўзяўся актыўна распаўсюджаць гэтую інфармацыю, галоўную віну за гібель У. Шалешкі паклаў менавіта на А. Луцкевіча, які быццам бы наўмысна пераправіў за мяжу аднаго са сваіх папчелнікаў занад-

¹⁵ Беларуская доля. 18.1.1925. № 4.

та інфармаванага ў розных сакрэтных справах, каб ліквідаваць яго рукамі органаў савецкай дзяржбяспекі¹⁶.

31 ліпеня 1925 г. у Вільні ў памяшканні рэдакцыі газеты “Грамадскі голас” адбыўся сход беларускіх дзеячаў, на якім разглядалася “справа Шалешкі” і згадвалася, быццам апошні быў расстраляны бальшавікамі. Аднак, ужо на паседжанні 6 жніўня 1925 г. Валейша заявіў, што У.Шалешка, па ягоных дадзеных, не расстраляны, а жыве на тэрыторыі Савецкай Беларусі і працуе настаўнікам. У хуткім часе ў віленскіх беларускіх газетах левага накірунку з’явіўся адкрыты ліст У.Шалешкі з абвясненнем чутак пра ягоную смерць. Паводле газет, ён у Менску быў у польскага консула і прасіў яго абвергнуць праз польскі друк інфармацыю пра ягоны расстрэл¹⁷.

У адрозненні ад А.Паўлюкевіча, Цэнтральны камітэт беларускіх спраў Ф.Цяўлоўскага галоўны націск паклаў на працу ў правінцыі і перш за ўсё ў Баранавіцкай павяце, дзе выдаваў сваю газету “Сялянская Воля”. Гэтая арганізацыя, як адзіная з усяго паланафільскага асяродка, на працягу 1925 г. праводзіла шэраг мітынгаў і сходаў, галоўнай ідэяй якіх было супрацьдзеянне радыкальнай камуністычнай агітацыі¹⁸. Згодна данясенням паліцыі, на восень 1925 г. Камітэт здолеў пашырыць свае ўплывы на Наваградскі, Стаўбцоўскі, Нясвіжскі, Слоні́мскі, Гарадзенскі ды Косаўскі паветы.

Галоўным праціўнікам Ф.Цяўлоўскага выступаў Беларускі пасольскі клуб у асобе В.Рагулі, як канкурэнта за ўплывы сярод мясцовых сялян. Нечакана ў якасці саюзніка апошняга правяіў сябе П.Аляксюк, які на гэты час узначальваў Наваградскае ТБШ. Як гіпотэзу магчыма дапусціць, што менавіта В.Рагуля, які з сакавіка 1924 па чэрвень 1925 г. быў старшынёй Беларускага пасольскага клубу, першым знайшоў з П.Аляксюком паразуменне і пралабіраваў інтарэсы апошняга ў Вільні. Пасля таго, як у чэрвені 1925 г. была створаная Беларуская сялянска-работніцкая грамада (БСРГ) ужо самому В.Рагулі мог спатрэбіцца П.Аляксюк, не столькі дзеля супрацьдзеяння Ф.Цяўлоўскаму,

¹⁶ CAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.5249.

¹⁷ Яшчэ адной праяваю супрацоўніцтва Валейшы з Віленскім БНК магла быць ягоная спроба пры негаласнай падтрымцы А.Луцкевіча ў сярэдзіне 1925 г. арганізаваць у Гародні альтэрнатыўную Радзе А.Паўлюкевіча паланафільскую арганізацыю // CAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.5230. К. 150; ДАГВ. Ф. 17, воп. 1, адз. з. 110, арк. 122; там жа ф. 662, воп. 2, адз. з. 10, арк. 107; Жыцьцё Беларуса. 3.10.1925. № 8.

¹⁸ Sprawozdanie sytuacyjne Komendy Policji Państwowej w Nowogródzkim Okręgu za miesiąc maj 1925 r., 8 czerwca 1925 r. // CAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.5248.

колькі ў магчымых камбінацыях супраць былых калегаў па Беларускаму пасольскаму клубу¹⁹.

Раскол унутры Беларускага пасольскага клубу і ўзнікненне БСРГ прывялі да перагрупоўкі сілаў на беларускай палітычнай сцэне і падштурхнулі ўжо існуючыя паланафільскія групоўкі да кантактаў з апанентамі Грамады. У справаздачы камісарыята паліцыі аб палітычным і эканамічна-грамадскім руху ў Вільні за сакавік 1926 г. адзначалася: “...Дзейнасць Часовай беларускай рады ў дадзены час накіраваная на выкарыстанне непаразуменняў паміж беларускімі пасламі і зводзіцца да намаганняў навязаць кантакт з Беларускім сялянскім саюзам і групаю ксяндза Станкевіча”. Аднак пагадненне паміж А. Паўлюкевічам і той часткай Беларускага клубу, што дэманстравала апазіцыйна да заснавальнікаў Грамады, было сарванае рэзалюцыяй з’езду Беларускага сялянскага саюзу 24 сакавіка, згодна якой “ніякіх бліжэйшых кантактаў нацыянальных беларускіх групаў з Часоваю Радаю быць не можа”²⁰.

Акрамя А.Паўлюкевіча за супрацоўніцтва з Саюзам змагаліся і іншыя паланафілы. На адбыўшымся ў пачатку лютага 1926 г. у Варшаве сходзе выканаўчага камітэту Беларускага сялянскага саюзу В.Рагуля паведаміў, што Я.Міткевіч і Цяўлоўскі з Баранавіч прапанавалі Саюзу супрацоўніцтва. Прысутны на сустрэчы кс. А.Станкевіч заўважыў, што да падобнай прапановы трэба аднесціся з вялікай асцярогай, бо магчымая правакацыя з боку дадзеных асобаў. У выніку сход вырашыў устрымацца ад збліжэння і з гэтай паланафільскай групоўкай²¹.

Не маючы рэальных вынікаў сваёй працы, па сугнасі адмовіўшыся ад актыўнай дзейнасці сярод шырокіх масаў беларускага насельніцтва, А.Паўлюкевіч на старонках “Беларускага слова” працягваў кампанію па дыскрэдытацыі А. Луцкевіча як ключавой постаці беларускага віленскага асяродка. У канцы лютага 1926 г. у “Беларускім слове” з’явіўся артыкул пад крыптонімам Т.Г. з абвінавачваннем былога старшыні ўраду БНР у супрацоўніцтве з нямецкай і французскай разведкамі, а таксама – польскай палітычнай паліцыяй. Інтрыга была тым большай, што ў якасці аўтара ліста выступаў Тамаш Грыб, у мінулым лідэр беларускіх эсэраў і дэклараваны праціўнік паланафілаў.

¹⁹ Пра асабліваць адносінаў П.Аляксюка з В.Рагулям можа сведчыць і той факт, што менавіта П.Аляксюк стаў адным з адвакатаў В.Рагулі ў лютым 1928 г. перад Наваградскім судом па абвінавачванні ў антыдзяржаўнай дзейнасці // САВ. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.5248;

²⁰ Разам з тым паліцыя адзначала перамовы паміж паслом Аўсяннікам, які быццам бы быў выключаны са складу Беларускага пасольскага клубу, і А.Паўлюкевічам // САВ. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.5249.

²¹ БДАМЛіМ. Ф. 3, воп. 1, адз. з. 195, арк. 32-34.

Віленскае беларускае грамадства не магло праігнараваць гэткай падзеі. У першай палове сакавіка 1926 г. адбыўся агульны сход прэзідыума Віленскага БНК і некалькіх сяброў БСРГ па абмеркаванню артыкула. Паводле Р.Астроўскага, ліст Т.Грыба быў спробай “разбіць агульны пралетарскі фронт, які ствараецца ў Польшчы”. Прэзідыум Віленскага БНК пастанавіў у сувязі з гэтым пільна адсочваць кожны крок пражскай групы беларускіх эсэраў, а таксама іх віленскіх саюзнікаў, у першую чаргу Беларускі сялянскі саюз у Вільні, а таксама “А. Паўлюкевіча, які паспешна прадставіў сваю газету дзеля надрукавання ў ёй эсэраўскіх інсінуацый і брудных пасквіляў на такога заслужанага беларускага дзеяча, якім у вачах усіх беларусаў з’яўляецца Антон Луцкевіч, а адначасова бязлітасна змагацца са ўсімі тымі, хто парушае адзінства беларускага фронту”²². Ужо 20 сакавіка беларускія студэнты ў Празе ўхвалілі пратэст супраць “нападкаў вырадкаў беларускай інтэлігенцыі”, аплочаных польскай дэфензывай, супраць А.Луцкевіча. Пратэст заканчваўся заклікам: “Ганьба прадажным, ганьба польскім служакам! На чорную дошку Паўлюкевіча, Валейшу і іх кампанію!”²³

Працягваючы палеміку 24 красавіка 1926 г., А.Паўлюкевіч змясціў у “Беларускім слове” артыкул “Мой адказ” назваўшы пражскіх студэнтаў “бальшавіцкімі сученёрамі”, “якія, як і той, каго яны абараняюць, стаяць на ўтрыманні бальшавікоў, узамен за што, павінны выконваць загады сваіх кіраўнікоў”. А.Паўлюкевіч у чарговы раз паўтарыў папярэднія абвінавачванні супраць А.Луцкевіча, адзначаючы пры гэтым, што яму вядомыя радыкальныя настроі, якія пануюць сярод беларускага студэнцтва, што, аднак, можна патлумачыць “маладзёвым парывам”²⁴.

На гэты раз публікацыя ў “Беларускім слове” выклікала актыўную рэакцыю з боку Віленскага саюзу студэнтаў беларусаў. 28 красавіка Саюз склікаў агульны сход дзеля абмеркавання артыкула. Выступаючы пад час дэбатаў М.Марцінчык назваў А.Паўлюкевіча “прадажным інсінуатарам і даносчыкам, які за ідэал лічыць здабыванне грошаў...” Ён заклікаў па прыкладу пражскіх студэнтаў выступіць з адкрытым пратэстам супраць дзейнасці апошняга і ягонай Часовай беларускай рады²⁵.

Аднак прыход да ўлады пілсудчыкаў прымусіў А.Паўлюкевіча змяніць тактыку. 15 мая 1926 г., калі ў Вільні стала вядома пра падзеі ў сталіцы, Часовая беларуская рада на надзвычайным паседжанні пастанавіла выслаць віншавальную тэлеграму на імя Ю.Пілсудскага. Хутка пасля тэлеграмы А.Паўлюкевіч асабіста выехаў у Варшаву з мэтай ат-

²² БДАМЛіМ. Ф. 3, воп. 1, адз. з. 195, арк. 20-21;

²³ Пратэст быў надрукаваны ў газеце “Беларуская справа”. 15.4.1926. № 4.

²⁴ Беларускае слова. 24.4.1926. № 11.

²⁵ БДАМЛіМ. Ф. 3, воп. 1, адз. з. 195, арк. 46-48.

рыманья падтрымкі і фінансавай дапамогі з боку новага ўраду. Прэм'ер Бартэль, з якім размаўляў А.Паўлюкевіч, падтрымку і дапамогу абяцаў, аднак запатрабаваў большай актыўнасці і ўзмацнення ўплываў у беларускім грамадстве.

Мяркуючы па ўсім, А.Паўлюкевіч прапанову прыняў, бо ўжо ў канцы мая ён правёў агітацыйныя мітынгі ў Наваградку, Баранавічах і Нясвіжы, а прадстаўнікі Рады з мэтай вядзення агітацыі выехалі ў Гарадзенскі, Віленскі і Лідскі паветы. Нарэшце, 16 чэрвеня 1926 г. Рада выступіла з “Мемарыялам Часовай беларускай рады да пана прэм'ера Рады міністраў”, які па сутнасці стаў праграмным дакументам. Асноўныя пастулаты мемарыялу зводзіліся да вырашэння “...зямельнага пытання, справы беларускага школьніцтва, удзелу ў самаўрадах, працы для інтэлігенцыі ў школах і адміністрацыі, людскага абыходжання з боку паліцыі і адміністрацыі, спынення прыдзірак і пераследу за прывідны камунізм – гэта найбольш балючыя справы беларускага жыцця, ад урэгулявання якіх залежыць стварэнне нармальных умоваў жыцця на нашых землях...”

Дзеля гэтага, на думку аўтараў “Мемарыялу”, трэба прыцягнуць да працы ў адміністрацыі мясцовыя дэмакратычныя элементы, не выключваючы і беларускай інтэлігенцыі; згадзіцца на правядзенне зямельнай рэформы, адкрыццё беларускіх школаў, адкрыццё курсаў для беларускіх настаўнікаў, наданне выпускнікам настаўніцкіх курсаў у Вільні і Кракаве права на працу (кваліфікацыі), гарантаванне ім пасады і дапамогі, выданне дазvolaў на адкрыццё новых беларускіх гімназій пад кіраўніцтвам “Прасьветы”, прызначэнне субсідый для наяўных беларускіх гімназій, выданне распараджэння аб прыняцці выпускнікоў беларускіх гімназій у вышэйшыя школы, перш за ўсё ў Вільні, адкрыццё ў Віленскім універсітэце аддзелення беларусістыкі і беларускага гуманітарнага факультэта, забеспячэнне магчымасці таварыству “Прасьвета” вядзення шырокай культурна-асветніцкай працы, дазвол на адкрыццё ў Вільні новай беларускай культурна-асветніцкай пляцоўкі – “Беларускай хаткі”; выданне канцэсіі на адкрыццё Беларускага банку і выдзяленне яму крэдытаў, урэгуляванне справаў праваслаўнай царквы”. Абвяшчэнне мемарыялу, як адзначалася ў “Кароткім нарысе...”, узмацніла пазіцыі доктара Паўлюкевіча сярод беларускага грамадства. Разам з тым галоўныя пастулаты, якія ў ім былі агучаныя, адлюстравалі асноўныя патрабаванні большасці беларусаў II Рэчы Паспалітай. Невыпадкова кс. А. Станкевіч заявіў, што пад гэтым мемарыялам ён сам мог бы падпісацца, змяніўшы яго толькі ў некаторых месцах.

Вынікам гэткай надзвычайнай актыўнасці сталася правядзенне 26-28 чэрвеня 1926 г. пад эгідаю Часовай беларускай рады доўгачаканага

з'езду Заходняй Беларусі, які адкладваўся па розных прычынах. Характэрна, што дата з'езду трымалася ў таямніцы амаль да апошняга моманту. У першым паседжанні ўдзельнічалі ўся Часовая беларуская рада, сябры Таварыства “Прасьвета” і яшчэ каля дзесяці прадстаўнікоў віленскай і варшаўскай прэсы, а таксама госці, у асноўным з ліку мясцовай польскай інтэлігенцыі. Больш важным, аднак, падаецца тое, што з'езд праігнаравалі як беларускія паслы так і іншыя больш-менш уплывовыя беларускія палітыкі. Больш таго, некалькі дэлегатаў дэманстратыўна пакінулі залу пасяджэнняў, аб чым пазней паведаміў орган Грамады “Народная справа”²⁶.

Сам сход адкрыў А. Паўлюкевіч. Ён выступіў з доўгай палітычнай прамовай, пасля чаго прапанаваў выслаць прывітальныя тэлеграмы да прэзідэнта Рэспублікі маршала Ю. Пілсудскага, прэм'ера Баргэля, а таксама ваяводы У. Рачкевіча, што было аднагалосна ўхвалена. На з'ездзе адбылася змена назвы арганізацыі. Замест Часовай беларускай рады ўзнікла Беларуская нацыянальная рада ў Вільні. У выніку праведзеных выбараў у склад праўлення Рады ўвайшлі: А. Паўлюкевіч – старшыня, Сокал-Кутылоўскі, Ф. Аляхновіч, А. Якімовіч, Т. Вернікоўскі, Яраш, Вітко. Акрамя гэтага на з'ездзе былі прынятыя рэзалюцыі па палітычнаму, рэлігійнаму, школьнаму і зямельнаму пытаннях.

Аднак не толькі Грамада крытычна адрэагавала на спробу Рады выступіць ад імя ўсёй Заходняй Беларусі. А. Станкевіч змясціў у “Беларускай крыніцы” артыкул “Пасля з'езду Паўлюкевіча”, у якім падкрэсліў, што рэальная паланафільская ідэя для беларусаў у дадзены момант не існуе: “Лёс нашага народу ў апоры на Польшчу нават тэрэтычна немагчыма сабе ўявіць. Гэта тое ж самае, што будаваць дому на пяску без адпаведных фундаментаў. Не магчыма таксама і рэальная апора нашага народу на Польшчу. Сучасная Польшча застаецца пры сваіх захопніцкіх імкненнях, якія калісьці давялі нас да страты нашай незалежнасці і якія зараз аж занадта выразна адыгрываюць у Польшчы галоўную ролю”.

Сапраўды, ажыўленне ў дзейнасці Рады было шмат ў чым штучным, а таму ўжо праз месяц пасля з'езду ў працы паланафілаў зноў пачаўся застоі, выкліканы ў значнай ступені спыненнем урадавых субсідый. Некаторы час А. Паўлюкевіч працягваў друкаваць “Беларускае слова”, а ў жніўні 1926 г. распаўсюдзіў адозву, у якой рашуча выказваўся супраць дзейнасці БСРГ. Дзеля паляпшэння фінансавага становішча ён разам з Друцкім-Падбярэскім, А. Кабычкіным, Ф. Аляхновічам, Знамяроўскім, Г. Канапацкім і В. Шышковым звярнуўся да ўладаў па дазвол на адкрыццё г. зв. “Беларускага клубу”, які мог бы за кошт камерцыйнай

²⁶ Народная справа. 7 ліпеня 1926 г. № 3. С. 3-4.

дзейнасці прыносіць пэўныя прыбыткі. Аднак пасля зацвярджэння ўладамі статуту арганізацыі А. Паўлюкевіч не быў абраны ва ўправу клубу. Улада перайшла ў рукі У.Більдзюкевіча і С.Валейшы, які даў грошы на арганізацыю.

Ужо 19 жніўня 1926 г. перастала выдавацца “Беларускае слова”. Друкарня адмовілася друкаваць газету па прычыне запазычанасці. Былыя супрацоўнікі і папчэчнікі А.Паўлюкевіча – А.Кабычкін і Б.Друцкі-Падбярэскі, не атрымаўшы ад яго дапамогі, канчаткова адышлі. У адказ А.Паўлюкевіч у № 22 “Беларускага слова” ад імя Беларускай нацыянальнай рады выступіў супраць сваіх былых папчэчнікаў, аднак сустрэў пратэст з боку іншых сяброў Рады. Ф. Аляхновіч на старонках “Віленскага кур’ера” заявіў, што Беларуска нацыянальная рада не мае з адозвай нічога агульнага, і што яна з’яўляецца выключна творам самога А. Паўлюкевіча. Друкарня Двожэца, не атрымаўшы заплаты, з 19 жніўня перастала друкаваць “Беларускае слова”²⁷.

Затое 7 кастрычніка 1926 г. выйшаў першы нумар “Беларускай хаты” пад рэдакцыяй А.Кабычкіна. У перадавіцы гаварылася: “Стоячы безумоўна на грунце польскай дзяржаўнасці, мы павінны адкрыта выказацца за супрацоўніцтва з польскай дэмакратыяй у мэтах супольнай барацьбы з польскай рэакцыяй... Пры гэтым агаварываемся, што здабыццё правоў загарантаваных польскай канстытуцыяй ня ёсць наш пэўны ідэал, і мы разглядаем гэта як першы этап на шляху здзяйснення ідэалу поўнай незалежнасці Беларускага Народу”²⁸.

Такім чынам, напрыканцы 1926 г. Беларуска нацыянальная рада апынулася ў стане поўнага заняпаду. І хоць 16 кастрычніка А.Паўлюкевіч выдаў адозву з абвяржэннем чутак аб ліквідацыі Рады, заклікаючы да працы і барацьбы на карысць беларускай культуры і супрацьстаянню камуністам, ягона я палітычная кар’ера падавалася скончанай.

Яшчэ меншую жыццяздольнасць паказаў Цэнтральны камітэт па беларускіх справах. Ягоныя намаганні па пашырэнню ўплываў на Гарадзеншчыне поўнасцо праваліліся. Толькі ў Палескім ваяводстве В.Адамовіч-Дзяргач легалізаваў статут Камітэту і стварыў некалькі філіяў, якія, аднак, не вялі ніякай дзейнасці. Пэўную актыўнасць прадэманстравалі Ф.Цяўлоўскі і Я.Міткевіч у Наваградскім ваяводстве. Паводле баранавіцкай газеты “Іскра”, Я.Міткевіч з’яўляўся фактычным рэдактарам беларускай газеты “Сялянская воля”. 26 мая 1926 г. ён сарваў выступленне ў Баранавічах А.Паўлюкевіча, аб чым пазней даслаў справаздачу ў сеймавы клуб БСРГ²⁹.

²⁷ БДАМЛіМ. Ф. 3, воп. 1, адз. з. 195, арк. 53, 84;

²⁸ Беларуска хата. 7.10.1926. № 1.

²⁹ Іскра 27.6.1925. № 7. С. 4; Беларуска справа. 4.9.1926. № 14.

Тым ня менш, арганізаваныя абодвума дзеячамі лакальныя мітынгі не мелі вялікага поспеху.

Варта яшчэ ўзгадаць спробу палітычнай рэанімацыі некаторых дзеячаў з ліку “старых” паланафілаў. Гэтак 7 лістапада 1926 г. пасол Е. Сабалеўскі склікаў у Баранавічах з’езд беларускіх дзеячаў Стаўбцоўскага, Баранавіцкага і Наваградскага павеатаў з мэтай прыцягнення да БСРГ новых элементаў. Галоўным чынам гаворка ішла аб так званай “групе Аляксюка”. Прыхільнікі Аляксюка са свайго боку высунулі ў якасці ўмовы аб’яднання – пасольскі мандат для самога П.Аляксюка і ў будучыні – пасаду міністра ў незалежнай Беларусі. Але паразуменне дасягнута не было³⁰.

Польскі бок разумеў, што ў дадзеных абставінах беларускі рух не ў стане самастойна высунуць сілу, якая па ўплывах і актыўнасці магла б спрацаваць з Грамадою. Якраз у пачатку студзеня 1927 г. напярэдадні роспуску БСРГ Заходнюю Беларусь візітаваў адзін з найбліжэйшых супрацоўнікаў Ю. Пілсудскага Леан Васілеўскі дзеля выяўлення настрояў мясцовых элітаў. Пасля сустрэчы з В. Рачкевічам Л. Васілеўскі адзначыў: “Праграма ваяводы даволі разумная. Беларускаю газету яўна праўрадавую павінен рэдагаваць Умястоўскі. Падтрымоўваюцца інвестыцыі. ...Дзе насельніцтва жадае, трэба даваць беларускія школы. Патрэбна прымаць беларусаў на пасады”. У наступныя дні Л.Васілеўскі правёў сустрэчы з Я.Мамонькам, М.Гурынам, А.Луцкевічам ды Я.Станкевічам. 7 студзеня па сустрэчы з А.Луцкевічам Л.Васілеўскі занатаваў наступныя моманты з размовы: “Няма кантактаў з польскім грамадствам. ...Падтрымка адкідаў (мктуw): Валейша (шулерня), Паўлюкевіч – маскаль...” У размове з ім Янка Станкевіч адзначыў, што “...рэпрэсіі супраць Грамады, магчыма, бы і не перашкодзілі, аднак могуць яе і ўзмацніць”³¹.

Крызіс паланафільскага асяродку на фоне радыкалізацыі беларускага грамадства паспрыяў таму, што ўжо восенню 1926 г. замест асобаў, якія скампраметавалі саму ідэю супрацоўніцтва з польскай адміністрацыяй, вылучаецца шэраг “новых” постацяў. У якасці прыхільнікаў паланафільскага накірунку ў гэты час сябе задэкларавалі беларускія дзеячы, якія да гэтага ці не прымалі актыўнага ўдзелу ў палітычным жыцці на мясцовай глебе, як Францішак Умястоўскі ды Янка Станкевіч, ці наогул з’яўляліся прадстаўнікамі антыпольскай “ірыдэнтэ” – як Я.Мамонька ды М.Гурын-Маразоўскі. Гэткая “ратацыя” кадраў была характэрнай праявай ўплываў грамадоўскіх настрояў, што паспрыялі размыванню межаў паміж ідэалогіямі розных накірункаў беларускага руху. Тым не менш да канца 1926 г. дзейнасць узгаданых дзеячаў не набыла размаху.

³⁰ CAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Syg. 1.303.4.2696.

³¹ AAN. Akta Leona Wasilewskiego. Sygn. 77. S. 42, 45.

*Алесь Смелянчук (Гародня),
доктар гіст. навук,
прафесар Беларускага
інстытуту правазнаўства*

Разгром “Грамады” на старонках польскага віленскага друку (“Пшэглэнд Віленьскі”, “Кур’ер Віленьскі”, “Слова”)

Тэма Беларускай сялянска-работніцкай Грамады і яе разгрому ў беларускай гістарыяграфіі мае даволі багатую літаратуру. Але звычайна даследчыкі апроч дзейнасці Грамады звярталі ўвагу таксама на стаўленне да партыі і беларускага руху наогул уладаў і найбольш уплывовых польскіх палітычных сілаў. У выніку часам падаецца, што ліквідацыя найбольш моцнай беларускай арганізацыі сустрэла падтрымку амаль усёй польскай эліты, за выключэннем польскіх камуністаў і арганізацый нацыянальных меншасцяў.

Але ці было гэта на самой справе? Ці існавалі польскія некамуністычныя грамадскія і палітычныя арганізацыі, якія выступілі ў абарону беларускіх дзеячаў і асудзілі дзеянні ўрада? Дзеля адказу на гэтае пытанне варта зрабіць кароткі агляд матэрыялаў польскага віленскага друку за студзень – сакавік 1927 г. Аб’ектам увагі сталі публікацыі трох віленскіх газет – “Пшэглэнда Віленьскага”, “Кур’ера Віленьскага” і “Слова”. Гэтыя выданні прадстаўлялі розныя палітычныя сілы – ад дэмакратаў да кансерватараў, але іх аб’ядноўвала непрыяцце шавінізму партыі польскіх нацыянальных дэмакратаў.

Трэба адзначыць, што перыядычны друк “ажыўляе” гістарычнае даследаванне між іншым тым, што дазваляе выслухаць аргументы прадстаўнікоў той часткі грамадскасці, якая была статыстычнай меншасцю і таму зрэдку трапляла ў катэгорыю “абраных”, з якімі гісторыкі вялі свой дыялог. У нашым выпадку друк стварае магчымасць паглядзець на дзейнасць і ліквідацыю буйнейшай беларускай арганізацыі вачыма польскіх апанентаў Партыі нацыянальных дэмакратаў.

Упершыню газета з назвай “Пшэглэнд Віленьскі” выдавалася ў 1911 – 1915 г. Гэта была газета краёўцаў ліберальна-дэмакратычнага накірунку, хоць у яе тагачаснага рэдактара Людвіка Абрамовіча пастаянна ўзнікала

непаразуме́нні з вядучым ідэолагам краёвасці Міхалам Ромэрам. Адраджэ́нне газеты адбылося ў студзені 1922 г. Ініцыятыва зыходзіла ад Людвіка Абрамовіча, які і ў новай палітычнай і геапалітычнай рэчаіснасці захаваў вернасць ідэалам краёвасці і застаўся прыхільнікам адраджэння ВКЛ як шматнацыянальнай дзяржавы. Напачатку 1927 г. “Пшэглэнд Віленьскі” ператварыўся ў акцыянерную суполку, у якую ўвайшла вядомая публіцыстка Канстанцыя Скірмунт. У гэты момант газета стала сапраўдным цэнтрам краёўцаў. У рэдакцыйным артыкуле першага нумару адноўленай газеты адзначалася імкненне рэдакцыі ператварыць выданне ў цэнтр яднання тых, “хто любіць нашу літоўска-беларускую зямлю, для каго дабро нашага краю не з’яўляецца пустым гукам, хто верыць у яго светлую будучыню, якая будзе грунтавацца на згодным сужыцці нацыянальнасцяў, адным словам, яднання ўсіх, каму дарагі спрадвечны сцяг “Пагоні”¹.

На разгром Грамады “Пшэглэнд Віленьскі” адрэагаваў рэдакцыйным артыкулам “Супакаенне... без рэформаў”². Назва нагадала славыты выраз Пятра Сталыпіна, а сам змест артыкула падкрэсліваў падабенства ў дзеяннях колішняга кіраўніка кабінету міністраў Расейскай імперыі і міністра юстыцыі Польшчы Аляксандра Мэйштовіча.

Рэдакцыя паведамляла пра масавыя арышты сяброў Грамады і звяртала ўвагу на тое, што арышт дэпутатаў Сейму адбыўся без дазволу гэтай дзяржаўнай установы. Газета характарызавала гэтую падзею як “здзек над Канстытуцыяй”. Таксама падкрэслівалася, што абвінавачванні носяць агульны характар і нагадваюць пераказ розных чутак і плётак, некаторыя з якіх ужо не пацвердзіліся. Аўтар артыкула (верагодна Л. Абрамовіч) быў перакананы, што рэпрэсіі зробіць беларускую ідэю яшчэ больш папулярнай і прадказваў рост колькасці гурткаў Грамады ў бліжэйшы час. Рэзка крытыкавалася асоба міністра юстыцыі Аляксандра Мэйштовіча, які, дарэчы, напачатку 20 ст. належаў да краёўцаў кансерватыўна-ліберальнай арыентацыі. У артыкуле згадвалася, як А. Мэйштовіч у якасці кіраўніка ўраду Сярэдняй Літвы выслаў за яе межы найбольш папулярных літоўскіх і беларускіх палітыкаў. Пры гэтым ён абяцаў, што

¹ Przegąd Wileński. Nr 1 ад 16.01.1927. Варта заўважыць, што “Пшэглэнд Віленьскі” з’яўляецца вельмі цікавай і каштоўнай крыніцай па гісторыі грамадска-палітычнага, культурнага і рэлігійнага развіцця Заходняй Беларусі ў міжваенны час. На старонках газеты сярод іншых друкаваліся Уладзіслаў Талочка, Адам Станкевіч, Антон Луцкевіч і іншыя дзеячы беларускага руху. Газета шмат увагі надавала праблеме беларусаў-каталікоў, спробе адраджэння уніяцкай царквы, намаганням ТБШ па адкрыццю беларускіх школ і культурных устаноў, нарэшце, польска-беларускім адносінам.

² Тамсама. Nr 2 ад 30.01.1927

будзе суд, які пацвердзіць мэтазгоднасць дзеянняў ураду, але суд так і не адбыўся. Аўтар артыкула нагадаў, што рэдакцыя “Пшэглэнда Віленскага” неаднаразова падкрэслівала важнасць і актуальнасць “беларускага пытання”, якое цалкам ігнаравалася ўрадам.

Пра польскую віну ў тым, што адсутнічае польска-літоўска-беларускае паразуменне пісала ў *Адкрытым лісце да рэдакцыі “Дня польскага”* Канстанцыя Скірмунт. Паколькі “Дзень польскі” адмовіўся публікаваць гэты ліст, ён быў змешчаны на старонках “Пшэглэнда Віленскага”³. Канстанцыя Скірмунт абвінавачвала польскі ўрад у злачынстве супраць Беларусі, якое адбылося падчас падпісання Рыжскага міру. На яе думку, як і на думку большасці колішніх і тагачасных краёўцаў, Польшча павінна была далучыць усю Беларусь. Толькі гэта магло выратаваць “зямлю Рэйтана і Міцкевіча” ад бальшавіцкай акупацыі і стварала магчымасць развіцця беларускай культуры ў межах новай Рэчы Паспалітай. Таксама непрымальнай для аўтаркі ліста было адмоўнае стаўленне польскай палітычнай эліты да патрабаванняў нацыянальных меншасцяў, у прыватнасці, да імкнення мець школы на роднай мове. Паводле К.Скірмунт, штрафы і турэмнае заняволенне бацькоў, якія не пускаюць уласных дзяцей у польскія школы, толькі павялічваюць колькасць сяброў “гурткоў і ячэек”.

У Польшчы, – на думку вядомай публіцысткі, – ніколі не будзе ладу і спакою, пакуль урад не працягне іншым народам рукі дапамогі, “якая выхоўвае і стварае, прычым выхоўвае не нявольнікаў, а людзей вольных у іх мове і іх традыцыях”. У іншым выпадку, паводле К.Скірмунт, польская ўлада запляміць сябе несправядлівасцю і адсталасцю.

Таксама крытычна “Пшэглэнд Віленскі” выказаўся адносна забароны Міністэрствам унутраных спраў Грамады і Незалежнай сялянскай партыі. Гэтая забарона разглядалася, як небяспечны прэцэдэнт, які можа абярнуцца супраць саміх польскіх уладаў⁴. Адначасна газета зноў узняла праблему беларускіх школ, стварэнне якіх забаранялася польскімі ўладамі⁵.

Актыўна адгукнуўся на разгром Грамады штодзённы “Кур’ер Віленскі”, які прэтэндаваў на ролю “незалежнага дэмакратычнага выдання” (рэдактар А.Фараноўскі). 12 студзеня 1927 г. на старонках газеты быў змешчаны вялікі аналітычны артыкул “Прычыны поспеху Грамады”⁶. Аўтар (псеўданім “Бор”), абвяргаючы заяву ўладаў, сцвярджаў, што аніводны сацыяльны рух не з’яўляецца выключна наступствам пра-

³ Тамсама. Nr 5 ад 13.03.1927

⁴ Тамсама. Nr 6 ад 27.03.1927

⁵ Тамсама.

⁶ Kurier Wileński. Nr 8 ад 12.01.1927

паганды. Ён звярнуў увагу на цяжкую эканамічную сітуацыю на беларускіх землях, на перанаселенасць вёскі і беспрацоўе, на праблему асаднікаў, на падатковы хаос, у якім беларускі селянін не можа сам разабрацца ды інш. Публіцыст “Кур’ера Віленскага” бачыў выйсце ў прадстаўленні беларускім землям аўтаноміі. Толькі гэта, на яго думку, магло паспрыяць аб’яднанню намаганняў усяго мясцовага насельніцтва, знікненню нацыянальных антаганізмаў, каб “паляк, жyd, беларус і літовец разам пачалі працаваць над будучыняй краю, які для ўсіх нас з’яўляецца Айчынай”, а таксама рэфармаванню адміністрацыі, у якой на тагачасны момант панавалі нацыянальныя дэмакраты.

Нумар газеты ад 16 студзеня 1927 г. выйшаў з вялікім загаловам “Ліквідацыя Грамады”⁷. Ніжэй былі змешчаныя кароткія рэпартажы пра шматлікія арышты, афіцыйная інфармацыя – нібыта Грамада рыхтавала ўзброенае паўстанне – і каментар да яе. Аўтар каментару (псеўданім “Балеслаў Вецекліца”) сцвярджаў, што колькасны рост Грамады быў вынікам сямігадовага кіравання краем польскімі нацыяналістамі, якія разам з урадам ігнаравалі “беларускае пытанне”. Іх стыль кіравання захаваўся і пасля майскага перавароту 1926 г. Мясцовая адміністрацыя, на думку “Вецекліцы”, не здольная палепшыць нацыянальныя адносіны, а сучаснае заканадаўства гарантуе новае абвастранне польска-беларускіх адносін. Аўтар заклікаў да рэформаў і звязваў іх правядзенне з асобай Ю. Пілсудскага.

У наступным нумары “Кур’ера Віленскага” быў пераказаны змест артыкула У.Стпічынскага (“Глос праўды”). У артыкуле рэзка крытыкавалася Міністэрства юстыцыі, кіраўнік якога як міністр ураду дэмакратычнай краіны, павінен шанаваць грамадзянскія свабоды, а не парушаць іх⁸.

Асаблівай увагі заслугоўвае артыкул Станіслава Свянєвіча “Польшча і беларусы”⁹. Аўтар адзначаў, што польскі друк перапоўнены шчасцем з нагоды масавых арыштаў сяброў Грамады. (Заўважу, што ў Вільні гэтае “шчасце” найбольш актыўна дэманстравалі орган Партыі нацыянальных дэмакратаў “Дзеннік Віленскі”). Публіцысты ўзносілі А.Мэйштовіча на п’едэстал, а для Б.Тарашкевіча ўжо рыхтавалі шыбеніцу. Сам Ст.Свянєвіч разгром Грамады ацаніў як праяву палітычнай істэрыі. Ён прызнаўся, што польскія віленскія дэмакраты, якія ядналися вакол “Кур’ера Віленскага”, не толькі не былі праціўнікамі ліквідацыі беларускай арганізацыі, але нават заклікалі да гэтага. Аднак, на думку Ст.Свянєвіча, Грамаду трэба было спачатку раскалоць, а потым зліквідаваць шляхам рэпрэсіі супраць тых яе сяброў, сувязь якіх з Менскам была непарыўнай.

⁷ Тамсама. № 12 ад 16.01.1927

⁸ Тамсама. № 13 ад 17.01.1927

⁹ Тамсама. № 14 ад 19.01.1927

Аўтар ацэньваў Грамаду, як арганізацыю, што аб'яднала розныя беларускія сілы на падмурку барацьбы супраць польскай дэспічавы. Сярод “грамадаўцаў” Ст.Свяневіч вылучаў ідэйных беларускіх патрыётаў, свядомых камуністаў, прадстаўнікоў беларускай інтэлігенцыі і поўінтэлігенцыі, прыхільных да камуністычнай ідэалогіі, расейцаў, якія пераследавалі ўласныя мэты, і, нарэшце, правакатараў. Дамінавалі, паводле меркавання аўтара, дзве першыя групы, паміж якімі ішло ледзь прыхаванае суперніцтва: камуністы разлічвалі на далучэнне да СССР і наступнае адхіленне патрыётаў, а патрыёты разглядалі аб'яднанне беларускіх земляў у СССР толькі як першы этап, а канчатковым павінна было стаць нараджэнне незалежнай і дэмакратычнай Беларусі.

Ст.Свяневіч лічыў, што польская палітыка павінна раскалоць саюз гэтых розных сілаў. Дзеля гэтага ён прапанаваў адмовіцца ад палітыкі нацыяналізму і даць поўную свабоду дзейнасці беларускім патрыётам у галіне эканомікі, асветы і культуры. Публіцыст бачыў перспектывы польска-беларускага супрацоўніцтва, бо, на яго думку, канспіратыўныя антысавецкія арганізацыі ў БССР гатовыя да супрацоўніцтва з Польшчай. Свае надзеі аўтар звязваў з Юзафам Пілсудскім і закончыў артыкул заклікам да кадровай рэвалюцыі ў мясцовай адміністрацыі.

Дарэчы, паводле ўспамінаў А.Мэйштовіча, якраз Ю.Пілсудскі даў санкцыю на знішчэнне Грамады¹⁰. Між іншым, аўтары “Пшэглэнда Віленскага” не мелі ніякіх ілюзій наконт Ю.Пілсудскага. Па меншай меры, ніхто з іх не звязваў надзей на змяненне сітуацыі да лепшага з гэтай постацю польскай палітыкі.

Адным з асноўных апанентаў віленскага дэмакратычнага друку апроч эндэцкага “Дзенніка Віленскага” была штодзённая газета “Слова”, якая вызначылася як орган кансерватыўнай ідэалогіі. Апроч рэдактара Юзафа Цата-Мацкевіча, які быў адным з найбольш вядомых польскіх публіцыстаў міжваеннага часу, з артыкуламі ў “Слове” выступалі такія польскія палітычныя і культурныя дзеячы яшчэ “расейскага перыяду” як Станіслаў Ваньковіч, Уладзіслаў Студніцкі, Чэслаў Янкоўскі, Мар’ян Здзяхоўскі ды інш. На старонках гэтай газеты сустракаліся таксама публікацыі Рамана Скірмунта. Газета пачала выходзіць у жніўні 1922 г. Ужо ў першым яе нумары ў праграмным артыкуле рэдактар прызнаваў адной з галоўных асаблівасцяў Вільні нацыянальную праблему. Яе вырашэнне ён бачыў на шляху нацыянальна-культурнай экспансіі з мэтай павялічэння колькасці польскіх лаяльных грамадзянаў.

¹⁰ Разгром “Грамады”. За кулісамі палітычнага скандалу (падр. да друку А.Смаленчука) // Гістарычны альманах. Т. 8. 2003. С. 216.

Тэма “Грамады” была адной з прыярытэтных у “Слове”. Напрыклад, у нумары ад 3 студзеня 1927 г. паведамлялася пра “грамадаўскі тэрор” у дачыненні да жыхароў в. Стара-Бярозава, якія нібыта пабілі дэпутатаў Мятлу і Валашына за вядзенне беларускай прапаганды¹¹. У сярэдзіне студзеня аўтар артыкула “У беларускім лагеры” (крыптонім N) даказваў “штучнасць” палітычнай актывізацыі беларускага руху, бо яна не суправаджалася падобнай культурніцкай актывнасцю¹².

Нумар ад 16 студзеня 1927 г. выйшаў з вылікім артыкулам Ю.Цата-Мацкевіча “Ліквідацыя здрады ўрадам Пілсудскага”. Знішчэнне Грамады ацэньвалася як доўгачаканая абарончая акцыя Рэчы Паспалітай супраць бальшавіцкіх агітатараў, накіраваная на захаванне “ўсходніх земляў” Польшчы. Цікава, што рэдактар “Слова” наогул разглядаў Грамаду па-за межамі ўласна беларускага руху. Ён сцвярджаў, спасылаючыся на апублікаванае ў “Звяздзе” 9 чэрвеня 1926 г. рашэнне ЦК КПБ пра неабходнасць барацьбы з “нацдэмам” па абодвух баках мяжы, што Грамада была **савецкай правакацыяй супраць беларускага нацыянальнага руху**. Мэтаю быў разгром беларускіх арганізацый сіламі польскай дзяржавы¹³. Адпаведна, польскія рэпрэсіі разглядаліся як удар па бальшавіцкай агітацыі, а не па беларусах. Сцвярджалася нават, што разгром Грамады прывядзе да паляпшэння польска-беларускіх адносін¹⁴. Гэтая ідэя шырока абмяркоўвалася і ў наступных нумарах. Для публіцыстаў “Слова” пытанне “Ці была Грамада беларускай арганізацыяй?” было рытарычным. Адзначалася актывнасць Грамады выключна ў палітычнай і сацыяльнай галінах і яе поўная пасіўнасць у культурна-асветніцкай. Паспех грамадаўскай агітацыі канца 1926 г. тлумачыўся выключна цяжкім эканамічным станам г.зв. “Крэсаў”¹⁵.

Практычна ў кожным студзенскім нумары газеты публікавалася інфармацыя, звязаная з Грамадой або лёсам арыштаваных дэпутатаў. Паведамлялася пра пратэсты камуністаў у Менску і іх патрабаванні вызваліць арыштаваных. Віленскія кансерватары таксама згадвалі вынікі Рыжскага міру, якія ў свой час адназначна асудзілі. Яны сцвярджалі, што крыўдная для беларусаў Рыжская дамова была выкарыстаная расейцамі дзеля ператварэння беларускага руху ў антыпольскую зброю¹⁶.

¹¹ Slowo. Nr 2 ад 3.01.1927. (На самой справе на грамадаўцаў напала польская паліцыя – А.С.)

¹² Тамсама. Nr 10 ад 14.01.1927

¹³ Тамсама. Nr 12 ад 16.01.1927

¹⁴ Тамсама. Nr 13 ад 18.01.1927

¹⁵ Тамсама. Nr 18 ад 23.01.1927

¹⁶ Тамсама. Nr 65 ад 20.03.1927

На забарону Грамады і Незалежнай сялянскай партыі “Слова” адрагавала ўласнай праграмай вырашэння “беларускага пытання”. Яе сутнасцю была нацыянальная асіміляцыя беларусаў шляхам паляпшэння іх эканамічнага і сацыяльнага становішча (інвестыцыі ў эканоміку і ўдасканаленне працы адміністрацыі на беларускіх землях), а таксама з дапамогай “прыхільна-нейтральнага” стаўлення дзяржавы да развіцця беларускай свядомасці і беларускай культуры. Кансерватары былі праціўнікамі ізаляцыі беларускай меншасці. Наадварот, яны лічылі неабходным актыўна ўцягваць беларусаў у палітычнае і культурнае жыццё міжваеннай Польшчы. Пры гэтым павінны былі падаўляцца ўсе сацыяльна-палітычныя праявы г.зв. бальшавізму на беларускіх землях. Кансерватары былі праціўнікамі аўтаноміі Беларусі, бо апасаліся адарвання ад Польшчы тых паветаў, дзе беларускае насельніцтва было ў большасці. Затое яны вялі гаворку пра польска-беларускую дзяржаву, стварэнне якой лічылася магчымым пасля далучэння да Польшчы Менску і Магілёва¹⁷.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што прынцыповым праціўнікам ліквідацыі Грамады аказаліся віленскія краёўцы, якія ядналіся вакол “Пшэглёнда Віленскага”. Яны былі ўпэўненыя, што знішчэнне Грамады не вырашыць “беларускага пытання”, а яшчэ больш абвострыць нацыянальныя адносіны. Праўда, краёўцаў гэтага перыяду можна разглядаць як маргінальную з’яву ў грамадска-палітычным жыцці заходнебеларускіх і літоўскіх земляў. Тым не менш іх пратэсты, а таксама пазіцыя “Кур’ера Віленскага” сведчаць, што не толькі польскія камуністы, але таксама частка дэмакратычна настроенай польскай грамадскасці асудзіла ўрадавы разгром Грамады як праяву палітычнага і нацыянальнага гвалту. Аднак відавочна, што пераважная большасць віленскай польскай эліты адобрыла знішчэнне Грамады як “бальшавіцкай арганізацыі”, што спрабавала адарваць г.зв. “Крэсы” ад Польшчы.

Пытанне да Алеся Смаленчука

Андрэй Чарнякевіч (Гародня): Скажыце, калі ласка, якім было стаўленне ППС да разгрому Грамады? Мяне асабліва цікавіць пазіцыя арганізацыі ППС на тэрыторыі Заходняй Беларусі. І яшчэ, наколькі аб’ектыўнай крыніцай з’яўляюцца матэрыялы перыядычнага друку?

¹⁷ Тамсама. № 66 ад 21.03.1927

Адказ Алеся Смаленчука

Друк ППС я не аналізаваў, таму на Вашае пытанне не адкажу. Што датычыць аб’ектыўнасці такой крыніцы як матэрыялы перыядычных выданняў... Па-першае, аб’ектыўная гістарычная крыніца – гэта вельмі дзіўная рэч, якая наўрад ці патрапіць у рукі даследчыкаў. За кожнай крыніцай стаіць чалавек. Адсугнасць аб’ектыўнасці – характэрная рыса кожнай гістарычнай крыніцы, як бы не пераконвалі гісторыкі сваіх чытачоў у адваротным. Па-другое, матэрыялы перыядыкі цікавыя якраз тым, што яны абсалютна пазбаўленыя прэтэнзій на аб’ектыўнасць. Кожная газета абараняла пэўную палітычную, нацыянальную, канфесійную ды інш. пазіцыю. Такім чынам, матэрыялы перыядычных выданняў дапамагаюць зразумець пазіцыі розных грамадска-палітычных плыняў. У гэтым моцны бок крыніц падобнага тыпу. Апроч таго матэрыялы перыядыкі рэальна “ажыўляюць” гістарычныя падзеі, надаюць ім канкрэтны гістарычны воблік, дазваляюць акунуцца ў свайго роду “атмасферу” гістарычнай эпохі. У выніку гісторыку лягчэй выпрацоўваць тое, што называюць “рабочымі гіпотэзамі”.

*Ёанна Героўска-Калаўр (Варшава),
доктар гісторыі,
Інстытут гісторыі ПАН*

Генезіс беларускіх надзеяў і польскіх страхай у траўні 1926 г.

I

Напачатку варта адзначыць розніцу ў сітуацыі Польшчы і Беларусі ў 1926 г., праз сем гадоў пасля падпісання Версальскага трактату і праз пяць – Рызскага, праз тры – пасля міжнароднага прызнання межаў у гэтым рэгіёне Еўропы.

Сярод “нацыянальна- і дзяржаўнастваральных фактараў” абодвух дзяржаў трэба назваць гісторыю (1), мову (2), тэрыторыю (3), пачуццё сацыяльнай сувязі (4), пачуццё адміністрацыйнай сувязі (5), рэлігію (6).

1. Гісторыя¹

Вялікая гісторыя аб’ядноўвае беларускія і польскія землі. У 20 ст. іх падзяліла розная інтэрпрэтацыя гэтай гісторыі, але гэта тэма для гісторыкаў, якія займаюцца гісторыяй прапаганды як зброі ў рэалізацыі ўласных палітычных мэтай.

2. Мова

Вопыт выдатнага існавання ў 20 ст. дзяржаваў, у якіх існавала двухмоўе, прымушае адмовіцца ад разгляду моўнага крытэрыю.

3. Тэрыторыя

Палякі ў 1926 г. мелі ўласную дзяржаву на той тэрыторыі, пра якую ў свой час марыла толькі частка польскай грамадскасці, аднак, гэтыя межы атрымалі міжнароднае прызнанне. Гэта рашэнне, якое пакінула шматлікія раны ў сэрцах і душах многіх грамадзян, закончыла ўнутры-польскія дыскусіі пра тэрыторыю дзяржавы.

Беларусы былі незадаволеныя падзелам тэрыторыі, на якую прэтэндавалі. Трэба падкрэсліць, што гэта былі землі, якія нікім не прызнаваліся беларускімі, але якія ім абяцалі ў выніку сацыяльнай рэвалюцыі ў гэтай частцы Еўропы.

4. Сацыяльная сувязь

Сярод палякаў ваенныя падзеі жніўня 1920 г. спрыялі кансалідацыі ў сувязі з пагрозай. На жаль, толькі ў сувязі з пагрозай. Польская грамадскасць усё дваццацігоддзе ад дыскусіі, якая папярэднічала ўтварэнню

¹ Тут і далей усе вылучэнні і падкрэсліванні належаць аўтару артыкула (заўвага рэд.).

Грамадзянскага кіравання ўсходніх земляў, да восені 1939 г. у Румыніі заставалася расколатай. Найважнейшай мэтай польскай палітыкі дваццацігоддзя быў пошук польска-польскага кампрамісу. Абодва бакі былі глыбока перакананыя ў сваёй праваце. Можна дапусціць, што савецкім палітыкам, якія былі праціўнікамі Польшчы не толькі ў перыяд савецка-польскай вайны, гэтая сітуацыя была добра вядомая. Яны яе выкарыстоўвалі. Аднак гэтая праблема не з’яўляецца прадметам дадзенага рэферату.

Беларусы на момант “раздачы карт”, г.зн. перад 1921 г. мелі ў параўнанні з палякамі адносна невялікую палітычную эліту. Гэта парадокс, але толькі закон пра выбары ў сейм II Рэчы Паспалітай I склікання (гэта значыць пасля Рыжскага трактату), які даў гэтай групе (ужо) нацыянальнай меншасці ў Польшчы роўнасць правоў, спрыяў яе кансалідацыі з электаратам. Гэта парадокс, але польскі “апорт”, які быў вынікам увядзення дэмакратычных прынцыпаў, не аб’яднаў беларускую групу з польскай грамадскасцю. Беларусы мелі ўласныя нацыянальныя памкненні. Зразумела, што яны былі пакрыўджаныя рашэннямі Рыжскага трактату. Да таго ж за ўсходнімі межамі Польшчы знаходзілася савецкая Беларусь, якая перажывала ўздым беларусізацыі. Адначасна палітыка польскіх (змяняючыхся) урадаў была лабільнай у адносінах да меншасцяў, што ў вялікай ступені было наступствам згаданага “расколу”. У выніку – надзеі, якія абудзілі праекты ўраду Сікорскага, былі перакрэсленыя ўрадам Вітаса.

З пункту погляду беларусаў, Польшча выступала як галоўны вораг беларускай дзяржаўнасці.

З пункту погляду пераважнай большасці польскіх палітыкаў (да траўня 1926 г.) – палітыка роўнасці дапамагла беларусам (як і іншым меншасцям) распачаць варожыя дзеянні супраць польскай дзяржаўнасці.

5. Адміністрацыйная сувязь

Уласную адміністрацыйную сувязь мелі палякі, мелі расейцы. Беларускі сон пра самакіраванне развясёўся ў момант спынення палітыкі беларусізацыі.

Палітыка – гэта мастацтва выкарыстання магчымасцяў, часта – мастацтва іх стварэння.

Ці не з’яўлялася палітыка беларусізацыі ў БССР зброяй Крамля, які паслядоўна імкнуўся пашырыць сферу сваіх уплываў і нейтралізаваць заходнія ўплывы на беларускіх землях? (Гэтая гіпотэза, зразумела, не адмаўляе ўласных нацыянальных памкненняў беларусаў!)

Важна адзначыць, што палітыцы Масквы спрыяла да 1921 г. палітычная лінія польскіх прыхільнікаў інкарпарацыі, а пасля 1921 г. – паводзіны

польскай адміністрацыі, падрабязна апісанья ў беларускай літаратуры. Апошняе было вынікам боязі, але магчыма мела і іншыя прычыны.

6. Рэлігія

Лічу фактарам кансалідацыі, які спрыяў працэсу дзяржаўна- і нацыянальнастваральнаму (альбо працэсу кансалідацыі апазіцыі супраць верагоднага акупанта), асабліва ў 19 ст., рэлігію.

Знішчэнне грэка-каталіцкай царквы, якая магла паяднаць праваслаўную і каталіцкую часткі беларусаў, была ударам ў падмурак будучай беларускай дзяржавы. Гэты ўдар быў нанесены расейскім бокам, а яго значэння многія беларусы, падобна, не разумеюць па сённяшні дзень.

II

Памылковая дата ў тэме майго рэферату (1925, а не 1926) у апублікаванай праграме канферэнцыі з'яўляецца сімптаматычнай. І вось чаму.

Беларуская сялянска-рабочніцкая Грамада ўзнікла, як вядома, 24 чэрвеня 1925 г. у выніку расколу ў Беларускам клубе ў Сейме і выхаду з яго Браніслава Тарашкевіча, Сымона Рак-Міхайлоўскага, Паўла Валашына і Пятра Мятлы. На пачатковым этапе Грамада дзейнічала канспіратыўна. Яе праграма 1925 г. упершыню была апублікаваная ў Інфармацыйным бюлетэні сеймавага клуба (№ 9, 1926).

Грамада выступала з лозунгамі самавызначэння ўсіх народаў і аб'яднання ўсіх беларускіх земляў у незалежную рэспубліку пад уладай рабоча-сялянскага ўраду. Сваю дзейнасць абяцала весці ў духу міжнароднай салідарнасці ўсіх працоўных, заяўляла пра імкненне да змены сацыяльнай сістэмы.

Паводле ацэнак Адзелу нацыянальнасцяў МУС II Рэчы Паспалітай², адносіны сяброў віленскага ЦК Грамады да польскай дзяржавы былі адназначна негатыўныя, да БССР і СССР – прыхільныя. Тая ж крыніца сведчыць, што партыя займала пазіцыі прынцыповага супрацоўніцтва (?) з камуністычным рухам, які негатыўна ўспрымаўся ў Польшчы.

У матэрыялах Адзелу нацыянальнасцяў МУС сцвярджалася, што Грамада мела вялізарны ўплыў (што мяне не здзіўляе) на Таварыства беларускай школы, якое ў 1926 г. атрымала дазвол дзейнічаць на ўсёй тэрыторыі Заходняй Беларусі, на Беларускае выдавецкае таварыства, на Беларускае навуковае таварыства, на Беларускае кааператыўнае банк, на Саюз студэнтаў-беларусаў і Віленскую беларускую гімназію. Усе названыя арганізацыі, як зразумела, дзейнічалі легальна.

² Białoruskie ugrupowania polityczne w Polsce w dniu 1 kwietnia 1927 roku. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Wydział Narodowościowy. Tylko do użytku służbowego. Tabela. (Цэнтральная бібліятэка АН Літвы. Адзел рэдкай кнігі).

Грамада ўплывала на вясковае насельніцтва, інтэлігенцыю і беларускую моладзь, удзельнічала ў прафсаюзным руху ў гарадах, у выбарах да Касаў хворых у Вільні, у Беластоку і Гародні.

Праз пяць месяцаў пасля ўзнікнення БСРГ, у лістападзе 1925 г. сітуацыю ў Польшчы дэстабілізаваў палітычны крызіс, звязаны з адстаўкай ураду Грабскага. Юзаф Пілсудскі ў той час знаходзіўся ў Сулеюўцы, дзе праводзіў час ў адзіноце. Распачалася цяжкая праца па стварэнню новага ўраду³.

У сакавіку 1926 г. абурэнне выклікаў праект бюджэту, прапанаваны міністрам фінансаў Ежы Здзяхоўскім. ППС патрабавала роспуску Сейму і ўвядзення падатку на маёнтак для багацейшых колаў грамадства. Святаванне 1 траўня ў Варшаве закончылася трагічна. У выніку сустрэчы на вуліцы двух розных дэманстрацый – сацыялістычнай і камуністычнай – распачалася стрэльба і загінула пяцёра рабочых. Спробы Вінцэнта Вітаса сфармаваць трэці ўрад не сустрэлі падтрымкі сярод палітыкаў ППС, якія планавалі супрацоўніцтва з Пілсудскім. Вядомае варшаўскае кабарэ, якое добра адчувала палітычную сітуацыю, паставіла палітычнае шоу пад кра-самоўнай для атмасферы тых дзён назвай “Мы хочам караля”. Грамадскасць была ўражаная і дэзарыентаваная падзеямі 1926 г. Нягледзячы на тое, што яны не з’яўляюцца прадметам майго выступлення, хачу прывесці меркаванне Анджэя Гарліцкага, аўтара манаграфіі “Przewrót majowy”, які падкрэсліў, што майскія падзеі 1926 г. мелі рысы вялікай імпрэвізацыі. Хугчэй за ўсё, калі б прэзідэнт Вайцахоўскі знаходзіўся ў Варшаве, на што разлічваў Пілсудскі, усё закончылася б дэманстрацыямі і адстаўкай ураду. Але прэзідэнт адпачываў у Спале. Урад абвясціў увядзенне для Варшавы і ваяводства надзвычайнага становішча. Пасля вяртання прэзідэнта ў Варшаву на вядомым мосце Панятоўскага адбылася славутая размова Вайцахоўскага з Пілсудскім, якая развясцела надзеі на мірнае вырашэнне прабле-ма. Амаль чатырохразова перавага войскаў, якія падтрымалі Пілсудска-га, вызначыла ягоную – горкую – перамогу.

Святочная стотысячная дэманстрацыя ў Саскім парку пад помнікам Юзафа Панятоўскага, арганізаваная ППС, выказала агульныя надзеі, што функцыі кіраўніка дзяржавы будзе выконваць Юзаф Пілсудскі. Расчараванне выклікаў факт адмовы Пілсудскага, які рэкамендаваў на гэтую пасаду прафесара Ігнацыя Масціцкага. 15 траўня 1926 г. быў сфармаваны г.зв. першы ўрад Казіміра Бартля⁴.

³ Урад Аляксандра Скрыньскага пачаў дзейнічаць 20 лістапада 1925 г.

⁴ Усяго было пяць урадаў К.Бартля: 15 траўня – 4 чэрвеня 1926 г.; 8 чэрвеня – 24 верасня 1926 г.; 25-30 верасня 1926 г.; 28 чэрвеня 1928 г. – 13 красавіка 1929 г.; 29 снежня 1929 г. – 17 сакавіка 1930 г.

Пасля “Траўня” сярод варшаўскай правіцы пачаліся спрэчкі паміж тымі, хто шукаў паразумення з новым урадам, і яго праціўнікамі – закаранельнымі эндэкамі. Адначасна ППС, незадаволеная маўчаннем Маршалка пра сацыяльныя праблемы, а таксама захаваннем Сейму і Сенату, адмовілася падтрымліваць Пілсудскага. Першапачатковая пазіцыя ППС атрымала ў польскай гістарыяграфіі назву “травенскай памылкі”.

Адбывалася кансалідацыя апазіцыі. У снежні 1926 г. колы, набліжаныя да Рамана Дмоўскага, стварылі кааліцыю “Вялікай Польшчы” пад лозунгамі нацыяналізму, якая пашырала ідэю г.зв. іерархічнай арганізацыі нацыі, пакаранняў і дысцыпліны. Актывізавалася дзейнасць Камуністычнай партыі Польшчы. Гэтая партыя апынулася ў сітуацыі змагання як супраць “пілсудчыкаў”, так і супраць эндэцыі. Сейм працягваў сваю працу, бо пасля прыняцця ў жніўні закону аб змяненнях Канстытуцыі і паўнамоцтвах прэзідэнта, ён сам пазбавіў сябе адзінай магчымай формы прагэсту на дзяржаўны пераварот, а менавіта права на самароспуск. У краю і сталіцы панаваў настрой няпэўнасці.

У той жа час Грамада ўключала, паводле дадзеных МУС, у паўночна-усходніх ваяводствах і ўсходніх паветах Беластоцкага ваяводства каля 800 гурткоў. Захар Шыбека ацэньвае колькасць сяброў на сто тысяч⁵. Сябры Грамады мелі падставы для незадавальнення. І выказвалі яго.

У студзені 1927 г. польскія ўлады забаранілі дзейнасць Грамады і пачалі рыхтаваць судовы працэс. Абаронцамі сталі 16 адвакатаў, а прамова аднаго з іх (Казіміра Петрусевіча) стала ўзорам выдатнага адвакацкага выступу⁶.

У траўні 1927 г. пасля трохмесячнага працэсу Акружны суд у Вільні апраўдаў усіх абвінавачаных у змове з прадстаўнікамі іншай дзяржавы, 19 з 56 былі апраўданыя па ўсіх абвінавачваннях, а астатнія атрымалі ад 3 да 12 гадоў турмы за ўдзел у змове з мэтай дзяржаўнага перавароту. Сярод гэтых астатніх аказаўся аўтар праграмы Грамады, а таксама Рак-Міхайлоўскі, Валашын і Мятла. Апеляцыйны суд скараціў тэрміны пакарання.

III

Цяжкі лёс беларусаў і Беларусі быў вызначаны шэрагам прычынаў, пра якія зараз не будзем казаць. Сканцэнтруемся выключна на беларуска-польскай праблеме.

Значэнне запавету Кастуся Каліноўскага, які лапідарна сфармуляваў беларускія дзяржаўныя інтарэсы, у свой час было нейтралізавана

⁵ Szybieka Z. Historia Białorusi. 1795-2000. Lublin, 2002.

⁶ Audiatur et altera pars. Proces Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hramady. Mowa obrończa adwokata Kazimierza Petruszewicza. Wilno, 1928.

царскай палітыкай рэформаў, якая ўключала адмену прыгону, наданне асабістай свабоды і прывілеі праваслаўнаму насельніцтву. Правы беларусаў былі супрацьпастаўлены правам палякаў. І ўжо ніхто ў Беларусі не помніць, што гэта польскі Нацыянальны ўрад першым прызнаў сялянскаму насельніцтву правы шляхты (з чым быў звязаны набор грамадзянскіх правоў).

Мінулі гады. Прыйшоў час вялікай вайны, а таксама вайны савецка-польскай. Тэатрам падзеяў ізноў сталі беларускія землі.

Прычыны кожнага падзелу складаюцца з унутраных і вонкавых фактараў, а прадметам спрэчак становіцца іх прапорцыя.

На маю думку, падзел Беларусі ў выніку Рыжскага трактату пэўным чынам стаўся вынікам ранейшых беларускіх “выбараў”. Больш пішу пра гэта ў сваёй манаграфіі “Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich”.

Імкнуся аднолькава ставіцца да ўсіх нацыянальных груп. На многіх старонках манаграфіі пра *Цывільнае кіраванне ўсходнімі землямі* выказала крытычны погляд на паводзіны і палітычныя памкненні сваіх суайчыннікаў, як тых, што насялялі Усходнія землі, так і тых, што працавалі ў варшаўскіх міністэрствах або ў Парыжы. І таму лічу, што маю права задаваць вострыя пытанні іншым нацыям, у т.л. беларусам.

Як бы развіталіся падзеі, калі б беларусы, якія імкнуліся да супрацоўніцтва з Польшчай, шукалі б паразумення з прыхільнікамі федэратыўнай канцэпцыі, а не з іх паважнымі праціўнікамі?

Беларускія эліты, разарвання паміж Коўнам, Берлінам, Масквой і Варшавай не разумелі, альбо не жадалі зразумець складанай унутрыпольскай гульні паміж палякамі. Застаецца пытанне, у якой ступені гэта вызначалася аб’ектыўнымі фактарамі (слабасць?), а ў якой фактарам прынятай беларусамі тактыкі? Дамоўленасці, якія датычылі польска-беларускіх перамоваў сакавіка 1920 г. падаюцца асабліва важнымі для далейшых даследаванняў⁷.

⁷ “Уступкі, якія сорак гадоў называлі “толькі школьнымі” на самой справе былі палітычнымі ўступкамі вялікага значэння. Каб гэта зразумець, трэба ўявіць свядомасць акружнай структуры адміністрацыі на тэрыторыі Цывільнага кіравання. Польскі бок фактычна адыходзіў ад нормаў палітыкі ранейшага перыяду. Ён адмовіўся ад раней прапагандаванай коламі, набліжанымі да нацыянальных дэмакратаў з “Вялікай Польшчы”, палітыкі перанясення цэнтра беларускіх земляў на тэрыторыю Менскай акругі. Таксама былі спыненыя падрыхтоўчыя мерапрыемствы па інкарпарацыі Берасцейскай акругі. Адначасна пачалася падрыхтоўка да стварэння Беларусі, якая б складалася з усходняй і заходняй частак. [...] Праект стварэння Генеральнага камісарыяту беларускіх спраў пры Грамадзянскім кіраванні, які ўзнік у гэты час быў перададзены ў архіў **толькі пасля падпарадкавання Цывільнага кіравання Радзе міністраў (1 красавіка 1920 г.)**” (Gierowska-Kałużur J. Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich (19 lutego 1919-9 września 1920). Warszawa, 2003. S. 316-317, 314-315).

А можа вызначальным фактарам для лёсу беларусаў стала адсутнасць палітычнай прадбачлівасці?

Юзаф Пілсудскі ў 1920 г. прайграў сваю канцэпцыю Цэнтральна-Еўрапейскай уніі. Рыжскі трактат быў пацвярджэннем паражэння кіраўніка Польскай дзяржавы. Не ён, а Расея (Савецкая) рэалізавала свой палітычны сцэнарый на тэрыторыі не толькі Вялікага Княства Літоўскага.

Да паражэння канцэпцыі Пілсудскага прычыніліся не толькі саветы, і не толькі палякі. Якім быў бы лёс абодвух дзяржаў, калі б перамог паланафільскі і больш прадбачлівы ў адносінах з палякамі накірунак беларускага руху?

Травеньскі пераварот асвятляў эмоцыі нядаўніх гадоў. Палякі, у вялікай ступені расчараваныя палітычным вопытам перыяду парламентарызму, чакалі аздараўлення адносінаў у дзяржаве. Аднак, каб гэта не супярэчыла дзяржаўным інтарэсам. Інфармацыя пра падзеі ва ўсходніх ваяводствах нараджала страх. Сярод нацыянальных меншасцяў павінна была з’явіцца думка пра нядаўнія лозунгі Віленскага звароту Ю.Пілсудскага. На іх няшчасце, час увядзення федэратыўнай палітыкі ўжо мінуў. Было зроблена толькі тое, што было магчымым у сітуацыі, якую вызначалі міжнародныя пагадненні⁸. У выніку паражэння федэратыўнай канцэпцыі Ю.Пілсудскага беларусы і палякі аказаліся звязанымі вузлом супярэчных нацыянальных інтарэсаў.

“Няма, браткі, большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек у галаве мае розум і навуку” (Кастусь Каліноўскі).

Пераклад з польскай мовы Алеся Смаленчука

⁸ Szybieka Z. Historia Białorusi. 1795-2000. S. 201.

*Ірина Матяш(Київ),
доктор історичних наук, професор,
директор Українського науково-дослідного
інституту архівної справи та документознавства*

Білоруські документи в українських архівах

В українських архівах зберігається досить широкий і різноманітний комплекс джерел, що містить інформацію про факти, події і особистості, пов'язані з розвитком білоруської державності, культурою, наукою і освітою Білорусі. Цей комплекс склався історично й зумовлений генетичними зв'язками українського та білоруського народів, міграційними процесами, тривалими взаємовідносинами двох держав (республік) у різні періоди їх історії.

Основні документні комплекси зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву, м. Київ, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, державних архівах Київської, Чернігівської областей, Державному архіві м. Києва, Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Музеї Київського національного університету імені Тараса Шевченка, у приватних колекціях і мають достатній інформаційний потенціал. Документи, що відклалися у фондах цих архівах установ, зберігають інформацію трьох рівнів: державного, інституційного, особистісного. Вузкий дослідницький ареал, активне використання одних і тих самих фондів дає підґрунтя для різних дослідницьких гіпотез, але досі поза увагою дослідників залишається значний не актуалізований пласт документів “білорусознавчого” характеру.

Найширший спектр інформації, пов'язаної із історією Білорусі, містять фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, де зосереджено найважливіші документи Національного архівного фонду, присвячені новітній історії України (після 1917 р.). Переважна більшість документів архіву відклалися як спадщина органів державної влади і управління радянського часу: всеукраїнських з'їздів Рад депутатів трудящих, Верховної Ради УРСР, Усеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Президії Верховної Ради, Раднаркому УРСР і Ради Міністрів республіки, інших органів управління. У ЦДАВО Украї-

ни зберігаюцца документи дзяржавных органів освіти, культуры, мистецтва, вайсковых устаноў, асобістэ фонды дзяржавных і суспільных дзячыв, учених. До багатыох дакументаў, зокрема органів дзяржавнаго кантролю, юстыцыі, суду, пракуратуры, Держплану, статыстыкі, Міністэрства фінансів Украіны, трывалый час доступ абмежуваўся. Відтак не выявленими та не дослiдженіми залишались дакументи, інтэрес до якіх актывізуваўся зі зміною історыяграфічнай парадигмы. Дэмакратызацыя суспільства й архівнаў справы змінла сытуацыю, што зумовіло зокрема розшырэння доступу до такіх фондів як ф. 2592 (“Народне міністэрства закордонных справ УНР”), ф. 3766 “Міністэрства закордонных справ Украінскаў дзяржавы”, ф. 1072 “Міністэрства ісповідань УНР” та ін.

Саме у цих фондах зосереджено дакументи, пов’язані з історыяю Білорусі. Містять іх таакж ф. 14 “Толовне архівне управлiння пры Кабінеті Міністэрів УРСР”; ф. 3920 “Чеська-украінскі комітэт дапамогі украінскім та білоруськім студентам у Празі. Студійна-правірочна комісія стипендіатів”, ф. 166 “Міністэрства народнаў освіти УРСР”; ф. 3806 “Н.Полоньска-Васіленка”. Зафіксавані в згаданых дакументах факты даповнюють відомості, што іх можна почерпнути в білоруськіх архівах, тым самым дазваляючы рэканструювати подіі доби БНР (хід білоруська-украінскіх перагаворів, підставы встанавлення дзяржавных кордонів, напрыамы білоруська-украінскаў співапраці в окремых галузях, персанальны вносек дзячыв о развіток білоруськаў дзяржавнаўстэ, наукаў і культуры).

Сенсацыйнаў значэння зокрема маюць дакументи ф. 2592 “Міністэрства закордонных справ УНР”, де в справі 62 “Лістування з дэлегацыяў БНР на Украіні про вызнаннэ іі самостійнаўстэ, уставні граматы, пратоколы спільнаў комісіі про встанавлення кордонів Украіны з Білорусіяў” повніаўстэ зберегліся пратоколы (в 2-х прымірніках) 4-х офіційных засідань білоруська-украінскіх перагаворів 19-22 квітня 1918 р. Цей комплекс дакументаў, залучены до навуковаў обігу гомельскаў дослiдніцеаў Валентынаў Лебедева¹, істотнаў даповнює відомэ двотомнаў выданнэ “Архівы Беларускаў Народнаў Рэспублікі” (Мінськ-Вільнюс-Прага-Нью-Йорк, 1998). Він зберігає деталі перагаворів, склад учасніків перагаворів (А.В.Ліхнякевич, М.С.Свідэрскаў, Т.В.Петровскаў – від УНР, О.І.Цвікевич, С.О.Рак-Міхайлаўскаў та Е.М.Ладнов, які в брав участь 22 квітня

¹ Лебедева В.М. Узел М.В.Доўнар-Запольскага ў беларуска-украінскіх перамовах 1918 г. // Даследчык гісторыі трох народаў: М.В.Доўнар-Запольскі (Зборнік навуковых артыкулаў і дакументаў). Гомель-Рэчыца, 2000. С. 96-106; Вона ж: Тэрытарыяльнае пытаннэ на беларуска-украінскіх перамовах 1918 г. факталагічны і крыніцазнаучы спекты// Архівознаўства. Археаграфія. Дзярелознаўства. Міжвідомчы збірнік навуковых праць. Вып. 2: Архівознаўчы чытаннэ. Кіў, 2000. С. 104-113.

як консультант), висвітлює хід обговорення основних питань, визначених керівником білоруської делегації А. Цвікевичем як такі: “1. Принцип, якого будуть обидві сторони дотримуватися при встановленні державних меж; 2. Мапи, якими сторони в своїх працях будуть користуватися; 3. Кінцеві точки державної межі на заході і сході”². На першому засіданні, на пропозицію П. Свідерського, було вирішено керуватися етнографічним принципом як основним, а економічним та географічним як додатковим. Голова комісії від українського уряду А. В. Ліхнякевич наголосив на “особливому значінні того факту, що представники Білоруського народу після оголошення незалежності Білорусі звернулися до України і тим самим показали своє братнє почуття до українського народу, як провідця в будіванні демократично-національної держави”³. Тим самим було визначено атмосферу переговорів, яка під час всіх засідань була досить конструктивною. Вже на засіданні 21 квітня 1918 р. було окреслено два питання (“чи представники білоруського уряду визнають принципово, що вихідною точкою на заході є озеро Вігоновське”; “чи визнає білоруська делегація, що лінія Пінськ – Гомель буде відступлена Україні”), від відповіді на які залежало як найшвидше “виготовлення проекту договору”⁴. Однак 22 квітня С. О. Рак-Михайловський заявив, що не може дати відповіді на ці питання. Спеціально на засідання було запрошено консультанта, члена Ради БНР Е. М. Ладнова. Наступне засідання призначалося на 23 квітня, однак його протокол не зберігся. Поза основним контекстом протоколи містять іншу, важливу інформацію. Йдеться зокрема про наполегливе прохання білоруської делегації про оголошення по українському радіо повідомлення про незалежність Білорусі, допомоги в установленні контактів з російською стороною, про виведення до Польщі або розформування створеного на території України корпусу “польських військ у кількості 15 000 чоловік”⁵, який може загрожувати БНР. Інтерес мають і рукопис білоруською мовою “Прелімінарного договору між УНР і БНР у питаннях державних меж”, який зафіксував результати переговорів, та резолюція щодо результатів Брест-Литовських мирних переговорів, винесена 7 квітня 1918 р. на засіданні Одеської Білоруської національної ради (голова І. Матеш), що пропонує “самим сміливим і гарячим способом перечити проти такого поділу Білорусі” і “звернутися за допомогою в цим питанні до народу всего світу через їхні уряди”⁶. Тим самим джерельне значення доку-

² ЦДАВО України. Ф. 2592, оп. 1, адз. з. 62, арк. 25.

³ Там само.

⁴ Там само, арк. 33.

⁵ Там само, арк. 1.

⁶ Там само, арк. 22.

ментів цього фонду полягає в тому, що вони фіксують офіційну і суспільну точку зору на поділ території Білорусі.

Подальший хід подій дозволяють реконструювати документи, що відклалися у ф. 3766 “Міністерство закордонних справ Української Держави”. Дві справи цього фонду безпосередньо присвячені питанням встановлення державного кордону між Білорусією та Україною. Заслужують на увагу не лише офіційні тексти (оригінали та копії), але й маргіналії – резолюції, помітки, підкреслення. Так, у справі 187 “Про межі України. Запитання, прохання і довідки Міністерства шляхів про кордони, поділ ліній залізниць між Україною і суміжними державами і про поділ станцій. 1918 р.” зафіксовано відомості про прикордонні станції залізниці України від 13 травня 1918 р. Зокрема з Білорусією такими за доби Гетьманату було визнано Високолитовськ, Люща, Жлобин, Гомель⁷. Відповідно залізнична лінія від Брест-Литовська до Гомеля входила до складу Поліських залізниць, а лінія від ст. Шепетівка до ст. Жлобин – до Подільських⁸. Кінцевими станціями “до остаточного встановлення державних меж” вважалися на Гродненщині: Косово і Ганцевичі, на Пінщині – Кругловичі, на Могилівщині – Жлобин⁹.

Зрозуміло, що у визначенні державних меж і українська і білоруська сторона прагнули обстоювати вигідну для своєї держави позицію. Про це свідчать резолюція Д. Дорошенка та автограф М.Петровського. Так, у відповідь на питання про встановлення межі через шосе “Томель-Могильов” від 4 вересня 1918 р. Д. Дорошенко написав резолюцію: “Повідомити, що межа ще не встановлена остаточно, але треба тимчасово зайняти якнайкориснішу для України лінію”¹⁰. М. Петровський, відповідаючи на подібні запитання, наголошував, що “етнографічно належать до української території і сам уряд стоїть на тій точці перелічені повіти: Пінщини: Пинський та Мозирський з Річицьким (частина), Могилівщина – частина Гомельського, Гродненщина – Берестейський, Бобринський, частина Пружанського та Більського”¹¹. Як відомо, білоруська позиція була дещо відмінною. Вона чітко сформульована відомим істориком, учасником білорусько-українських переговорів професором М.В.Довнар-Запольським: “Белорусы имеют и историческое, и экономическое, и этнографическое право на эти территории, даже значительно южнее, чем границы Минской и Гродненской губерний”¹². Отже,

⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766, оп. 1, адз. з. 187, арк. 2.

⁸ Там само, арк. 6.

⁹ Там само, арк. 16.

¹⁰ Там само, арк. 29.

¹¹ Там само, арк. 33.

¹² Архіви БНР. Мінск-Вільнюс-Прага-Нью-Ерк, 1998. Т. 1. Кн. 1. С. 110.

прикордонно-територіальне питання було одним із найголовніших у встановленні дипломатичних відносин двох держав, до чого Білорусь прагнула більше, ніж Україна з огляду на її пошуки зовнішньої фінансової позики та складність боротьби за визнання БНР¹³.

Відомості про події, які розгорталися навколо цього питання, збереглися в адз. з. 186 “Про межі України. Клопотання окремих організацій про приєднання місцевостей до України і про пересунення демаркаційної лінії; законопроект про адміністративний поділ України; про приєднання частин Холмщини, Бессарабії, Криму і т. ін. 2 травня – 25 листопада 1918 р.” “Каменем спотикання” став “Законопроект про адміністративний поділ прилучених до України повітів між губерніями”, який проголошував: “Для адміністративного упорядкування повітів і частин повітів Російських губерній, тимчасово прилучити до Української держави:

- до Гомельського повіту Могилівської губернії частину Сівського повіту Орловської губернії;
- частину Пружанського повіту Гродненської губернії до Бобринського повіту тієї ж губернії;
- частини Слуцького і Бобруйського повітів Мінської губернії до Ричівського повіту тієї ж губернії.
- до Волинської губернії приєднати Пінський повіт Мінської губернії, Брест-Литовський, Гродненський, Бобринський.
- до Київської губернії приєднати Мозирський Мінської губ., Річицький.
- до Чернігівської губернії – Гомельський Могилівської губернії”¹⁴.

Документи зафіксували неоднозначну реакцію на таке рішення. Якщо в зверненні Народного секретаріату БНР до Міністра закордонних справ УД від 6 травня 1918 р. наводяться приклади звернень представників місцевих мешканців (Гомельського міського суспільного самоврядування від 28 квітня 1918 р. та Спілки землевласників Пінського, Мозирського, Речицького, Гомельського повітів від 6 травня 1918 р.) “с протестом против устанавливающейся явочным порядком украинской власти на территории Белорусии”¹⁵ і висловлюється думка, що новий уряд (29 квітня 1918 р. прийшов до влади гетьман П. Скоропадський) задовольнить протести місцевого населення. Однак уже 8 червня 1918 р. Гомельський повітовий староста надсилає інформацію протилежного змісту. Він повідомляє, що загальні збори робітників гомельських залізничних майстерень та Гомельської торгово-промислової спілки, проведені “по соб-

¹³ Див.: Лебедзева В.М. Удзел М. В. Доўнар-Запольскага... С. 96.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766, оп. 1, адз. з. 186, арк. 15.

¹⁵ Там само, адз. з. 139, арк. 1.

ственной инициативе рабочих”¹⁶ за участю понад 4000 осіб вирішили “ходатайствовать перед Правительством Украинской Державы о присоединении Гомеля и его узда к Украине” і відрядити до Києва делегації для обговорення цього питання¹⁷.

Другим важливим питанням було встановлення торговельних відносин. Хід переговорного процесу та його окремі деталі висвітлюють документи справи 33 “Листування з українськими консулами в Мінську, Новочеркаську, Москві по адміністративно-господарчим справам консульств і по справам окремих громадян. Доповідь Мінського консула про його роботу. 17 червня – 13 грудня 1918 р.”. Тимчасовий український консул у Мінську А.М.Квасницький, що приступив до виконання свої обов’язків 19 травня 1918 р., повідомляючи про свою діяльність за два місяці, торкався цікавого з цієї точки зору сюжету: “Перед від’їздом з Києва як одвідав представників Білорусі (професора Довнар-Запольського, присяжного повіреного Цвікевича і ін.) і балакав з ними про установу тісного торговельного зв’язку України з Білорусією. Вони заявили, що в цьому відношенні возлагають на мене, як прожившого 17 років в ріжних місцевостях Білорусі і ізучившого її і маючого знайомства в усіх сферах, велику надію. Вчора я балакав з представниками биржи, а також спілкою землевласників. Ті і другі дуже зраділи можливості економічного та торговельного зв’язку Білорусії з Україною, обіцяють прийти в цьому відношенні на поміч і хочут через мене порушити посередництво перед Українським Урядом о дозвілі відчинити тут відділ державного банку, придаючи йому велике значення, забезпечуючи за короткий час до 10 000 000 вкладів”¹⁸.

Конкретні кроки в цьому напрямку відображені в документах справи 139 “Листування про дипломатичні зносини з Білоруською республікою – про визнання її самостійності, взаємне призначення представників, політичну підтримку, про встановлення економічних зносин, по справам окремих громадян. 10 травня – 16 грудня 1918 р.” Резолюція міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка на зверненні до нього Білоруської палати по товарообміну з пропозицією продати Білорусії мило, цвяхи, махорку, сіль та ін. товари першої необхідності: “Признаю бажаним вийти в товарний обмін з Білорусією, наскільки допускають це наші теперішні економічні відносини”¹⁹, фактично відкрила шлях економічних стосунків двох держав.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766, оп. 1, адз. з. 186, арк. 35.

¹⁷ Там само, арк. 34, 36.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766, оп. 1, адз. з. 33, арк. 1.

¹⁹ Там само, арк. 3.

Вони ґрунтувалися на взаємному визнанні суверенітету, відбитому в Договорі, заключеному між Українською Державою і БНР у квітні 1918 р. Договір унормовував відносини в сфері прав громадян, діяльності дипломатичних місій, торгівлі, судноплавства, транзиту. Спеціальний VI параграф присвячувався питанням конвенцій, змішаної комісії і терміну дії угоди. Україна однією з перших визнала незалежність БНР. Установлення дипломатичних відносин почалося з призначення генерального консула в Києві (першим Генеральним консулом з червня по серпень 1918 р. був П.В.Тремпович) та консула в м. Одесі (С. М. Некрашевича)²⁰.

Окремі документи, пов'язані з білоруською історією 1920-х років, збереглися у фондах так званого Празького архіву, який зберігається двома комплексами – у ЦДАВО України та ЦДАГО України. Так, у фондів 3920 “Чесько-український комітет допомоги українським та білоруським студентам у Празі (ЧУК). Студійно-перевірочна комісія стипендіатів” відклалися списки (чеською та рідше – українською мовами) українських та білоруських емігрантів, які навчалися в 1921 – 1929 рр. у різних навчальних закладах Чехословаччини, заяви студентів про надання академічних відпусток, перенесення строків іспитів та ін., списки студентів на одержання грошової допомоги, повідомлення управи комітету про зарахування на грошову допомогу та звільнення від неї, листки успішності стипендіатів, матеріали комісії про організацію фонду для допомоги українським та білоруським студентам, що навчалися у вищих навчальних закладах Чехословаччини, протокол загальних зборів студентів, звіт про діяльність комісії, списки студентів, що внесли до нього кошти. Ця інформація особистісного рівня важлива як з точки зору дослідження життя і діяльності окремих представників Білорусі, так і осягнення історії білоруської еміграції.

Серед фондів ЦДАВО України, де відклалися “білоруські” документи (або документи “білоруської” тематики) слід назвати також фонд 14 “Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР”, до опису 1 якого включено документи, що характеризують розвиток архівного будівництва в Україні впродовж 1920–1944 рр. і мають науково-історичне і практичне значення. Інформативну цінність має офіційне листування засвідчує тісні стосунки центральних архівних управлінь України і Білорусі. Листи зафіксували запрошення на II Всеукраїнський з’їзд архівних робітників представників Білоруської РСР (адз. з.254–256, 1302), до співпраці в журналі “Архівна справа” та організації архівної освіти (адз. з.1187, 1190, 1461, 1669), пропозицію замовити примірники підручника

²⁰ Там само, арк. 7-8, 18.

„Архівознаўство” (адз. з. 424, персанаальны вносок у развіток архівістыкі М. В. Довнар-Запольскаго.

Цінну інфармацыю щодо долі архіву гр. Хрептовічів містить доповідна записка ректору Вишчаго інстытута народнаё асветы прафесара Олександра Оглобліна (ф. 3561), пра рукопісныя матэрыялы з бібліятэкі Хрептовічів – Володыміра Маякавскаго (ф. 3206), історычныя довідкі пра родынны архів та бібліятэку Хрептовічів (ф. 3206).

Окремы фонд прафесара Довнар-Запольскаго (ф. 262) зберігаецца в Цэнтральнаму дзяржаўнаму історычнаму архіву у Кіеві. Тут зібрана калекцыя дакументаў, што зберігаліся в колишньому архіву пры Універсітэце св. Володыміра в Кіеві, Всеукраїнскаму цэнтральнаму архіву даўніх актў, частына фондў Цэнтральнаго архіву рэвалюцыі в Харкаві та Кіўскаго абласнаго історычнаго архіву, які хроналагічна ахоплююць перыяд від 1369 до 1917 р. Спецыфіка арганізацыі фондў зумовіла тэ, што у ф. 533 “Кіўскіі вйськавыі губернатор”, ф. 707 “Управління Кіўскаго учбавога акругу”, ф. 128 “Кіеву-Печерска Лавра”, ф. 64 “Сотенні канцелярыі Лівобережнай Украіны”, ф. 59 “Кіўска губернска канцелярыя”, ф. 1537 “Чернігівскіі губернскаі магістрат”, ф. 2227 “Калекцыя дакументаў Волінскаго музею”, ф. 220 “Кіўска археографічна камісія” та ін. зберэгліся дакументы, пов’язаны з історыяю Білорусі пераважна XVIII – XIX ст. Подіі XX ст. відображэно у фондах 707 “Управління попечытэля Кіўскаго учбавога акругу”, ф. 442 “Канцелярыя кіўскаго, подільскаго і волінскаго генерал-губернатора” ф. 2194 “Калекцыя карт”, ф. 1235 “Грушевскіі – історыкі та філалогі”, ф. 262 “М. В. Довнар-Запольскіі”. В останньому фондзі, крім дакументаў, утвореных в процесі жытця та діяльнасті відомога білорускаго вченога, зберэгліся лісты іншых відатных діячў білорускай культуры. Так, ліст Дмітра Довгялло відтворюе факты, пов’язаны з арганізацыяю Історыко-археалагічнаго таварыства в Білорусі. Переймаючыся тым, щоб “не прыходылось переливать из пустого в порожнее или изучать уже напечатанное”, Довгялло звертаецца до Довнар-Запольскаго за парадую щодо разроблення статуту такога таварыства. Білорусь XX ст. певною мірою відтворена в справі за 1911 р. “Об уничтожении, запрещении, наложении ареста и снятии ареста на газеты и журналы на белорусском языке” (ф. 442, оп. 861, адз. з. 335), “Карте Европейской России (Белоруссия). Издание военно-топографического отдела Генштаба” за 1912 р. (ф. 2194, оп. 1, адз. з. 398), “Карте (географической) Могилевской губернии” (ф. 318, оп. 1, адз. з. 1480) та ін. Інтерес для дослідників маюць автографы білоруських діячў науки і культуры, які зберэгліся у сімейнаму фондзі Грушевських (ф. 1235).

Питання розвитку культурного співробітництва, аналізу динаміки білоруського населення в Україні, урегулювання кордонів відображені в документах, які відклалися в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, створеному 1991 р. на базі Партійного архіву Інституту історії Комуністичної партії при ЦК КПУ. Тут зберігаються документи політичних партій, зокрема української комуністичної партії, українських соціалістів-революціонерів. Окремі фонди складають документи комсомолу України, документи з відомостями про діяльність підпільних партійних і комсомольських організацій, партизанський рух в Україні під час Другої світової війни, архівно-слідчі справи репресованих органами ГПУ-НКВД-КГБ по Києву та Київській області, передані 1993 р. з архіву Служби безпеки України. 2001 року в серії «Архівні зібрання України: путівники» уперше вийшов путівник по архіву²¹.

Документи, пов'язані з історією Білорусі, зокрема, відклалися у ф. 1 «Центральний комітет Компартії України», оп. 2, адз. з. 1984 «Выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦКП (б)У, переписка с ВУЦИК, протоколы совещаний по вопросам урегулирования границ между УССР, РСФСР и БССР» за січень – вересень 1925 р., адз. з. 342 «Протоколы заседания Центрального бюро Литовско-Белорусского отдела при ЦК РКП (б) и ЦК КП(б)У» (1920 р.), Постанова Президії Центральної Ради профспілок Білорусі від 4 липня 1936 р. «Про підсумки роботи Українського державного театру імені Шевченка» (адз. з. 6873), «Угода між урядами СРСР і Німеччини про евакуацію українського і білоруського населення з територій колишньої Польщі, які відійшли до зони державних інтересів Німеччини, і німецького населення з території колишньої Польщі, які відійшли до зони державних інтересів Союзу РСР» від 16 листопада 1939 р. (адз. з. 7308). Як свідчать архівні документи, гастролі Українського державного драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка, які відбулися впродовж півтора місяців (20 травня – 4 липня) у Мінську та Вітебську, стали помітною подією в культурному житті Білорусі. Особливо було відзначено гру артистів І.А.Мар'яненка, А.М.Бучми, В.М.Чистякової, Н.М.Ужвій, а перед Управлінням у справах мистецтв при РНК УРСР було порушено клопотання про встановленні шефства театру над радгоспно-колгоспним театром у Гомелі та постійного творчого зв'язку з Першим Білоруським державним театром²².

Документи цього фонду містять також відомості про склад білоруського населення на території УРСР, національні школи в Україні. Зок-

²¹ См.: Центральный державный архив громадських об'єднань України: путівник / Упоряд.: Іваненко Б.В., Бажан О.В. та ін. Кієв, 2001. – 495 с.

²² ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 20, адз.з. 6873, арк. 35, 35 зв.

рема станом на березень 1938 р. в УРСР налічувалася 9 шкіл з білоруською моваю викладання (514 учнів) та 8 шкіл (1485 учнів), што становить порівняно незначний відсоток від загальної кількості шкіл (21 656 з 21 моваю викладання, 5 143 789 учнів)²³.

Додаткове значення для складання цілісного уявлення про предмет дослідження має регіональна група фондів. Певну джерельну вагу маюць документи опису 5 ф.Р-651 (Чернігівське губернське архівне управління) Державного архіву Чернігівської області, де відображено історію створення і діяльності Історико-архівного гуртка при місцевому Інституті народної освіти. Тут збереглися листи з Росії та Білорусії з проханням надіслати друкований звіт (адз. з.4), що засвідчує прагнення білоруських архівістів запровадити форму архівної освіти, апробовану в Україні і водночас.

У фондах Державного архіву Київської області нами виявлено і вперше залучено до наукового обігу фонд Київського археологічного інституту (ф.1187), що налічує 160 справ. Його складаюць документи за 1917–1922 рр., котрі за змістом і формою можна об'єднати в такі групи: а) установчі документи (варіанти статуту, положень про інститут, відповідні записки, списки дійсних і почесних членів) та ін.; б) фінансові документи (кошториси, штатні розписи, відомості на оплату лекцій та ін.); в) протоколи Професорської Ради, Господарчої Ради, вчених засідань КАІ; г) навчальні плани і програми; д) особові справи викладачів і службовців, вільних і дійсних слухачів КАІ; е) наукові праці викладачів і студентів. З точки зору “білоруської” тематики цей фонд цікавий тим, що серед засновників КАІ і першим його директором був видатний білоруський історик, державний діяч М.В.Довнар-Запольський. Збереглися в цьому архіві й рішення облвиконкому про передання Річицької сільської ради із Ново-Шепелицького до Чорнобильського району (ф. Р-4789).

У фондах Державного архіву м. Києва відклалися в фондах Київського університету (ф.16), Київського українського державного університету (ф.936), позаяк його студентом і викладачем був М.Довнар-Запольський. Це протоколи засідань вченої ради, відповідні записки про відкриття нових кафедр, особові справи студентів і викладачів, листування, творчі матеріали, оголошення про екскурсії тощо, сконцентровані в справах історико-філологічного факультету. Окрема справа 432 містить відомості про гурток М.В.Довнар-Запольського.

Джерела з історії Білорусі збереглися в фондах архівних підрозділів самоврядних наукових установ, музеїв, бібліотек. Такі документи зосереджені насамперед в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського в особових архівних фондах видатних укра-

²³ Там само, оп. 6, адз.з. 476, арк. 19-25.

їнських учених (Д.Багалія – ф. 80, С.Маслова – ф. 33; О. Назаревського – ф. 78), а також у ф. 1 (Комплексний фонд: літературні матеріали) та ф. X (Української Академії наук). Цікавий епістолярний комплекс із 30 листів за 1957–1970 рр., який містить інформацію про Володимира Короткевича, зберігається зокрема у фонді О.Назаревського – улюбленого викладача письменника в Київському університеті. Як впливає з листів, Короткевич мріє повернутися до Києва для вступу до аспірантури – “там я починал, там надейош и кончить учение”²⁴. Він ділиться з О.Назаревським думками про стан білоруської літератури, яка “сейчас в таком, приблизительно, положении как русская до Грибоедова. То же младенчество в суждениях, та же относительная беспомощность”²⁵), розповідає про свої повісті “Дикая охота короля Стаха”, “Чуть подальше месяца” та історичну повість “Сказание о любви”, надсилає вірші, ділиться творчими планами. Листи є цінним джерелом для дослідників не лише творчості В.Короткевича, але й білоруської літератури 1960-х років. У фондах В.Б.Антоновича (ф. 164), П.М.Ардашева (ф. 167), М.П.Шашкевича (ф. 65), В.С.Іконникова (ф. 46), С.О.Ківлицького (ф. 71), О.І.Левицького (ф. 81), А.О.Степовича (ф. 179), Т.Д.Флоринського (ф. 219) збереглися листи М.В.Довнар-Запольського.

Загалом “білорусознавчі” документи торкаються не лише проблем білоруської культури, науки, політичного і суспільного життя, але відображають зовнішні контакти Білорусії з іншими країнами: Україною, Польщею, Росією. Виявлення такої інформації в українських архівах лише розпочалося. Поглибленню подібних досліджень сприяє розширення доступу до інформації та демократизація архівної справи в Україні. Активне використання документів досліджуваної тематики дозволить позбавитися “білих” та “чорних” плям в історичних дослідженнях, а успішному його проведенню сприятиме поглиблення співпраці українських та білоруських науковців.

Пытання да Ірыны Мацяш

Андрэй Чарнякевіч (Гародня): Ці ведаеце вы пра крыніцы, у якіх былі б пазначаны ўмовы ўкраінскага крэдыту ўраду БНР пачатку 1919 г.? Ці ёсць ва ўкраінскіх архівах дакументы пра адносіны паміж кіраўніцтвам Заходнеўкраінскай рэспублікі і ўрадам В.Ластоўскага 1921 – 1922 гг.?

²⁴ ІР НБУВ. Ф. 78, № 802, арк. 1-1 зв.

²⁵ Там само, № 803, арк. 3-5 зв.

Арсень Ліс (Менск): Спадарыня Ірына, Вы згадалі пра ліст Даўгялы, які знаходзіцца ў архіве Грушэўскага? Ці ёсць там лісты іншых беларускіх дзеячоў? Удакладніце, калі ласка, дзе знаходзіцца ліставанне У.Караткевіча з ягоным вядомым педагогам? На Украіне пэўны час працаваў Іван Краскоўскі. Ці ведаеце Вы пра матэрыялы аб дзейнасці І.Краскоўскага на Украіне?

Вольга Ямкова (Кіеў): На канферэнцыях мы гаворым пра неабходнасць вывучаць беларускія матэрыялы ва ўкраінскіх архівах, а ўкраінскія матэрыялы ў беларускіх, выдаём сумесныя навуковыя зборнікі, ствараем міждзяржаўныя камітэты і камісіі, але, на мой погляд, сітуацыя больш сур'ёзная, чым падаецца. Фактычна, украінскія студэнты зусім не ведаюць беларускай гісторыі, а беларускія не ведаюць гісторыі Украіны. На Украіне жahlівая сітуацыя з беларускай навуковай літаратурай. Энциклапедыя гісторыі Беларусі ў Кіеве, у бібліятэцы імя Вернадскага зачытаная да дзірак. Магчыма, нам трэба пачынаць з самага простага, а менавіта, знаёміць студэнтаў і навуковую грамадскасць з навуковымі выданнямі суседняй краіны. Як Вы лічыце?

Аляксандар Кукса (Менск): Калі знаёміўся з гісторыяй Украіны, то са здзіўленнем прачытаў, што Іван Краскоўскі з'яўляецца вядомым украінскім дзеячом. Як Вы гэта можаце пракаментаваш? Іншае пытанне датычыць архіўных матэрыялаў. Ці ведаеце Вы пра дакументы аб узаемаадносінах БССР і УССР напачатку гісторыі гэтых савецкіх рэспублік?

Адказы Ірыны Мацяш

Вядома, што ўрад Дырэкторыі пасля вымушанага адступлення з Кіева на пачатку лютага 1919 г. змяняў месцазнаходжання (Вінніца і Камянец-Падольскі), але працягваў выдаваць “Веснік УНР”. Рашэнні Дырэкторыі друкаваліся са спазненнем. Дзякуючы “Весніку” многія з іх дайшлі да нас, хоць шмат было страчана. Да таго ж, вядома, што прыняць рашэнне, гэта яшчэ не значыць яго выканаць. Інфармацыі пра выкананне рашэнняў ці загадаў мы не маем. Аднак на старонках Весніка за студзень – люты 1919 г. можна знайсці інфармацыю пра крэдыты. Таксама дакументы з інфармацыяй пра рашэнне ўраду Дырэкторыі перадаць 100 тыс. аўстрыйскіх крон міністру замежных справаў БНР Аляксандру Цвікевічу праз пасла Міколу Васілька захаваліся ў фондзе Надзвычайнай дыпламатычнай місіі УНР у Венгрыі (ф. 5318) і ў фондзе Міністэрства замежных справаў УНР (ф. 3696) у Цэнтральным дзяржаўным архіве вышэйшых органаў улады і кіравання краіны. Як вядома, А.Цвікевіч па даручэнню ўраду БНР асабіста прыязджаў у Камянец-Падольскі з

просьбай пра пазыку тэрмінам на 5 гадоў на суму 20 мільёнаў крон, у чым яму не адмовілі.

Даследаваннем дзейнасці В.Ластоўскага я спецыяльна не займалася. Дакументы, якія адлюстроўваюць дзейнасць ЗУНР захоўваюцца ў архівах Львова (Украіна), Рыма (Італія), а таксама ў фондах асабістага паходжання ўкраінскіх дзеячаў у Канадзе, ЗША ды іншых краінах, што абумоўлена іх эміграцыяй.

Што датычыць фонду М.Грушэўскага (ф. 1235 у Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Украіны ў Кіеве), то магчыма найцікаўшымі матэрыяламі будуць лісты самога Грушэўскага. Украінскі гісторык, прафесар Юры Мышык ужо выступаў з інфармацыяй пра іх на Рэчыцкіх чытаннях, прысвечаных М.Доўнар-Запольскаму. Вельмі цікавыя таксама лісты Шлюбскага, якія захоўваюцца ў аддзеле рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі імя Вернадскага, паколькі ён друкаваўся ў выданнях Міхайлы Грушэўскага і Кацярыны Грушэўскай.

Матэрыялы Уладзіміра Караткевіча знаходзяцца ў фондзе Аляксандра Назарэўскага (ф.78), вучня школы Перэца ў Інстытуце рукапісу Нацыянальнай бібліятэкі Украіны імя В.Вернадскага. Гэта 30 лістоў за перыяд 1957 – 1970 г. У.Караткевіч збіраўся вярнуцца ва універсітэт і падрыхтаваць дысертацыю. На жаль, гэтая мара не збылася. У лістах Уладзімір Караткевіч дзяліўся з любімым выкладчыкам думкамі пра стан беларускай літаратуры, распавядаў пра сваю аповесць “Дзікае паляванне караля Стаха” ды інш., прысылаў вершы, дзяліўся творчымі планами.

Што датычыць Івана Краскоўскага, то трэба звярнуцца да матэрыялаў Цэнтральнай Рады, Дырэкторыі, Надзвычайнай дыпламатычнай місіі УНР на Каўказе, якія захоўваюцца ў Цэнтральным дзяржаўным архіве вышэйшых органаў улады і кіравання Украіны. Інфармацыю таксама можна знайсці ў біяграфічным даведніку “Дзеячы Цэнтральнай Рады”, выдадзенага Інстытутам гісторыі Украіны НАН Украіны. Ён падаецца даволі аб’ектыўным, хоць асобны артыкул пра Івана Краскоўскага адсутнічае.

Што датычыць прапановы Вольгі Ямковай, хачу сказаць, што ўкраінска-беларускае азнаямленне ўжо адбываецца. Прыкладам можа служыць наш навуковы зборнік “Студіі з архіўнай справы та дакументознаства”, а таксама розныя навуковыя сустрэчы. Магчыма, мае сэнс наладжваць кантакты ў іншым фармаце, актывізаваць украінска-беларускае навуковае супрацоўніцтва, сумесна выдаць зборнік дакументаў з беларускіх і ўкраінскіх архіваў. Гэта ўжо робіць Валянціна Лебедзева, якая рыхтуе да друку перапіску М.Доўнар-Запольскага з украінскімі архівамі і навуковымі ўстановамі. Лічу, што прайшоў час размоваў. Навуковыя планы патрабуюць грамадскага абмеркавання і абавязковага ажыццяўлення.

Адносна фармуліровак тыпу “выдатны дзеяч” з нацыянальнай прыязкай, то гэта пытанне дыскусійнае. Ёсць тэарэтычная праблема аднясення “выдатнага дзеяча” да той або іншай нацыі. Вельмі часта ў энцыклапедычных выданнях адзначаецца вялікі ўнёсак “выдатнага дзеяча” ў развіццё той або іншай дзяржавы, без спецыяльнага пазначэння яго нацыянальнай ідэнтычнасці. Іван Краскоўскі працаваў на Украіне і адыграў значную ролю ў станаўленні нашай дзяржавы. Вядомыя вынікі ягонай працы ў якасці ўпаўнаважанага камітэту Паўднёва-Заходняга фронту Усерасейскага саюзу гарадоў у Галіцыі, губернскага камісара Цярнопальшчыны, намесніка генеральнага сакратара унутраных справаў УНР, кіраўніка Надзвычайнай дыпламатычнай місіі УНР на Каўказе ў перыяд Дырэкторыі. Ягоная нацыянальнасць – не галоўны паказчык. Гэтая праблема стаіць у адным шэрагу са спрэчкамі наконт “рускасці” або “украінскасці” М.Гогаля, наконт нацыянальнасці М.Доўнар-Запольскага, даследчыка гісторыі трох народаў. Пры разглядзе такіх праблемаў трэба больш увагі надаваць тэарэтычнаму абгрунтаванню той або іншай пазіцыі.

Калі разглядаць праблему па-за канкрэтнымі персаналіямі, то трэба адзначыць, што ўзаемаадносіны Цэнтральнай Рады, Гетманату і Дырэкторыі з БНР адлюстраваныя ў дакументах ЦДАВО Украіны (перш за ўсё фонд 2592 “Народнае міністэрства замежных справаў УНР”, фонд 3766 “Міністэрства замежных справаў Украінскай дзяржавы”, фонд 3696 “Міністэрства замежных справаў УНР”, фонд 1072 “Міністэрства веравызнанняў УНР”, а таксама фонд 166 “Міністэрства народнай асветы” ды інш.). Яны дазваляюць вывучаць ход беларуска-украінскіх перамоваў, падставы стварэння дзяржаўных межаў, напрамкі беларуска-украінскага супрацоўніцтва, персанальны ўклад розных дзеячоў у развіццё беларускай дзяржаўнасці, навукі і культуры. У гэтых фондах захаваліся тэксты дамоваў, рашэнні ўраду дырэкторыі адносна грашовых пазыкаў ды інш.

Рэпліка Валянціны Лебедзевай: Іван Краскоўскі ў перыяд Цэнтральнай Рады быў намеснікам міністра унутраных справаў. У 1918 г. ён быў удзельнікам беларуска-украінскіх перамоваў. Магчыма, менавіта ён адыгрываў ролю пасрэдніка паміж Украінскай Цэнтральнай Радай і урадам БНР.

Рэпліка Арсеня Ліса: У 1930 г. Іван Краскоўскі планавалася арганізаваць ДПУ на ролю кіраўніка прыдуманнага Саюза вызвалення Беларусі.

*Андрусь Унучак (Менск),
магістар гуманітарных навук,
мал. нав. супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі*

“Нашаніўства” і “заходнерусізм”: да пытання ідэйнай барацьбы за беларускую інтэлігенцыю на пачатку 20 ст.*

Ідэйнае змаганьне “Нашай нівы” з “заходнерусізмам” займала вялікую частку публіцыстыкі тыднёвіка. Яно пачалося ад пачатку выхаду “першай беларускай газеты з рысункамі” і працягвалася да канца яе існаваньня. Нашаніўцы былі вымушаныя весці ідэйную барацьбу за інтэлігенцыю Беларусі. Дзеля посьпеху неабходна было стварыць рацыянальную і прывабную альтэрнатыву “заходнерусізму” і польскаму рэгіяналізму. Таму змаганьне за мясцовую інтэлігенцыю для нашаніўцаў мела ключавое значэньне, пасьпяховасьць альбо непасьпяховасьць гэтага змаганьня можна лічыць крытэрам ацэнкі эфэктыўнасьці ўсяго беларускага нацыянальнага руху “нашаніўскага пэрыяду”.

“Наша ніва” вельмі рэдка выкарыстоўвала тэрмін “заходнерусізм”, найчасцей яна карысталася вызначэньнем “ісьцінна-рускія людзі” ці “чарнасоценцы”. Пад гэтымі назвамі ў тыднёвіку апісваюцца ўсе правыя расейскія і мясцовыя прарасейскія арганізацыі ад “Саюза рускага народа” да таварыстваў “Крестьянин” і “Белорусское общество”. Адзін з галоўных ідэолягаў “Нашай нівы” Антон Луцкевіч прымяняў тэрмін “чарнасоценна-абрусцельная плынь”¹.

На нашу думку, гэты кірунак выдатна акрэсьліў вядомы дасьледчык тэмы Аляксандар Цьвікевіч, які пісаў: “пад “заходнерусізмам” мы разумеем тую плынь у гісторыі грамадзкай думкі ў Беларусі, якая лічыла, што Беларусь не зьяўляецца краінай з асобнай нацыянальнай культурай і ня мае дзеля гэтага права на самастойнае культурнае і палітычнае развіцьцё, але што яна зьяўляецца культурна й дзяржаўна часткай Расеі і таму павінна разглядацца як адзін з яе суштаўных элемэнтаў”².

* Тэкст друкуецца паводле клясычнага правапісу.

¹ Адзел рукапісаў бібліятэкі Акадэміі навук Летувіскай Рэспублікі (АР БАНЛР) Ф. 21, адз. з. 357, арк. 33.

² Цьвікевіч А. “Западно-русизм”. Нарысы з гісторыі грамадзкай мысьлі на Беларусі ў 19 і пачатку 20 в. Мн., 1993. С. 7.

Намі будзе выкарыстоўвацца тэрмін “заходнерусізм”, бо ён узнік, як ідэалёгія, менавіта на беларускай глебе і існаваў незалежна ад расейскіх чарнасоценных арганізацыяў. Апошнія ж у часы “Нашай нівы” толькі карысталіся, “заходнерускімі” ідэямі.

Агульную сітуацыю, якая склалася тады ў краі, добра характарызуе расейскі дасьледчык Д. Кацюбінскі. У сваёй працы, прысьвечанай расейскаму нацыяналізму, ён пісаў: “Сапраўднай цытадэляй расейскага нацыяналізму былі губэрні са зьмешаным расейска-іншародніцкім насельніцтвам, перадусім тыя, што ўваходзілі ў склад Заходняга краю (Падольская, Кіеўская, Валынская, Менская, Магілёўская, Віцебская, Гарадзенская, Ковенская, Віленская), дзе расейскія земляўласнікі, купцы і чыноўнікі адчувалі ціск з боку польскіх абшарнікаў, габрэўскіх купцоў, а на Паўднёвым-Захадзе і ўкраінскай інтэлігенцыі”³. Можна дадаць, што яшчэ і беларуская інтэлігенцыя рабіла пэўны клопат расейскаму нацыяналізму ў “паўночна-заходнім” краі.

Адзначым, што ў пэрыяд ад 1864 да 1906 г., у час найбольш зацятага расейска-польскага змаганьня ў Беларусі, “заходнеруская” інтэлігенцыя не разглядалася кіроўнымі коламі Расейскай імперыі ў якасьці эліты краю, якая павінна прыйсьці на зьмену “палякам”. Пецябург не зусім давярэў ёй, зважаючы на мясцовае паходжаньне. На “заходнерусаў” зьвярнулі сур’ёзную ўвагу толькі на пачатку 20 ст. Гэтаму было дзьева прычыны – па-першае, рэвалюцыя 1905 г., дала магчымасьць “заходнерусам” удзельнічаць у рэальнай палітыцы, а па-другое, менавіта ў гэты час зьяўляецца арганізаваны беларускі нацыянальны рух.

Нападкі на беларускі друк з боку “заходнерусаў” пачаліся адразу пасья выхаду “Нашай долі”. Газэта “Окраины Россіи” пісала на гэты конт, што частка расейскай і польскай інтэлігенцыі краю раптам адчула сябе “лапацонамі”, гэта выявілася ў тым, што на вуліцах гарадоў яны размаўляюць на “самай чыстай беларускай гаворцы (наречии)”. І больш за тое, пачалі зьяўляцца “лементарі”, “словунікі”, “писулькі”, і як вяршыня, у Вільні выйшаў тыднёвік па-беларуску “Наша доля”⁴. І далей ідзе камэнтар, што беларускай нацыянальнасьці і беларускай мовы не існуе, ёсьць толькі адна з гаворак расейскай мовы, і калі беларускія сяляне ўсё больш намагаюцца гаварыць “па-велікаруску”, то інтэлігенты “ломяць свой язык”, каб падладзіцца пад вясковага гутаркі.

Пачынаючы з другога нумару, “Наша ніва” сутыкнулася з адмоўнай рэакцыяй на сам факт свайго існаваньня. У газэту прыйшло шмат

³ Коцюбинский Д.А. Русский национализм в начале 20 столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. Москва, 2001. С. 36.

⁴ Хроника // Окраины Россіи. 1906. 3 сент. С. 465.

лістоў, дзе пісалася, што “газэтка, выдаваная па-беларуску, зусім непатрэбная, што гэту газэтку лепей было б выдаваць, як адны кажуць – папольску, другія – па-расейску, бо беларуская мова, кажуць – мова мёртвая, яе ня варта падымаць з магілы”⁵.

Такім чынам, акрэсьлілася асноўная сфера, вакол якой вялося ідэйнае змаганьне – гэта беларуская мова і яе правы ў грамадзкім жыцьці. Менавіта з мовай зьвязваліся патрабаваньні пэўнай самастойнасьці і прызнаньне існаваньня асобнай беларускай нацыі з асобнымі інтарэсамі. Адзін з галоўных ідэолягаў “Украин” Платон Кулакоўскі пісаў: “першай прыкметай кожнага такога сэпаратызму ёсьць вымаганьне прызнаньня асаблівых правоў у школе і літаратуры для мясцовай мовы”⁶.

У часе выбараў у II Думу, выданьне “Украины Россіи”, нібыта ад імя “праваслаўных беларусаў”, патрабавала спыніць перасьлед праваслаўнай веры ў “паўночна-заходнім краі”, і заклікала выбраць ад Віленскай губэрні “дэпутата беларуса”, а не прадстаўніка “лацінскай” Канстытуцыйна-каталіцкай партыі⁷. Як відаць, “Украины Россіи” абвешчалі сябе абаронцамі беларускага праваслаўнага насельніцтва, якому “пагражалі” палякі. “Заходнерусы” прэтэндавалі на манапольнае ажыцьцяўленьне інтарэсаў “беларускага народу”. “Беларускасьць” у іх разуменьні была тоесная “расейскасьці” і магла гарманічна развіцца толькі ў яе (“расейскасьці”) межах.

П. Кулакоўскі вылучыў дзьве характарыстыкі, якія вызначаюць апазыцыйны царызму, у ягонаі тэрміналёгіі “вызвольны”, рух: па-першае, гэта “шырокае распаўсюджаньне самых розных сацыялістычных вучэньняў”, а па-другое “усеагульная пропаведзь сэпаратызму”⁸. Сэпаратызмы зьявіліся самыя розныя, а найбольш “небясьпечныя”, паводле “Украин Россіи”, “беларусафільства” і “ўкраінафільства”, бо прагнуць “падзяліць на часткі сам расейскі народ”. Трэба зазначыць, што сярод выданьняў, якія вызнавалі “заходнерускую” ідэалёгію, “Украины Россіи” былі найбольш кваліфікаванай газэтай і імкнуліся “навукова” даводзіць неіснаваньне беларускай нацыі. Цікавая думка П. Кулакоўскага, пра каталіцкую шляхту, ён пісаў, што гэта не “літоўскія палякі”, а “спаланізаваныя расейцы”⁹. Такім

⁵ Перадавіца // Наша ніва. 1906. 17(30) ліст. (Факсімільнае выданьне. Вып. 1. Мн., 1992. С. 1).

⁶ П.К. Новый вид сепаратизма – белорусофильство // Украинны Россіи. 1907. 19 мая. С. 306.

⁷ Православный белорус. Скромныя пожелания православного белоруса // Украинны Россіи. 1907. 6 янв. С. 6-8.

⁸ П.К. Новый вид сепаратизма – белорусофильство // Украинны Россіи. 1907. 19 мая. С. 306.

⁹ Смелянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. СПб., 2004. С. 207.

чынам і рэальную грамадскую эліту Беларусі “заходнерусы” імкнуліся атаясаміць з расейскасьцю, хоць гэта кардынальна супярэчыла рэчаіснасьці.

У хуткім часе ў “Украінах Расіі” зьявіўся другі падобны матэрыял. Гэтым разам гнеў “заходнерусаў” выклікала запіска М.Янчука ў расейскую Акадэмію навук з прапановай выдаць “Помнікі беларускай мовы і славеснасьці”. Там ён меркаваў выдаць ня толькі этнаграфічныя матэрыялы, але і творы мастацкай літаратуры¹⁰. “Украіны Расіі” назвалі беларускі рух “звыроднай праявай расейскага жыцьця, выкліканай польскай справай”. У якасьці доказу гэтай тэзы аўтар матэрыялу спасылаецца на прапанаванае Янчуком выданьне перакладаў “Пана Тадэвуша” і “Конрада Валенрода” А. Міцкевіча, прасякнутага, паводле “Украіны Расіі”, “гнёснай езуіцкай маральню і фанатычнай нянавісьцяй да Расеі”. З другога боку, выдаўцоў “Украіны Расіі” непакоіла магчымае прызнаньне Акадэміяй навук факту “існаваньня” беларускай мовы, як тое здарылася ў 1905 г. у дачыньні мовы ўкраінскай¹¹.

“Наша ніва” адрэагавала на гэтыя і іншыя публікацыі пры канцы красавіка 1908 г. Артыкул напісаў рэдактар-выдавец Аляксандар Уласаў. Ён паведамляў, што пакуль не было беларускага руху, беларускага пэрыядычнага выданьня, то шавіністы абедзвюх нацыянальнасьцяў спакойна асімілёўвалі наш народ, ніколі ня рупячыся пра асьвятленьне яго рэальнага жыцьця. Але як толькі беларусы заявілі пра сябе, то “заварушыліся і палякі, і рускія: знайшоў беларус між імі малую жменьку прыяцелёў, але ворагоў дык вялікую грамаду”. У сваіх высновах галоўны рэдактар абапіраецца на канкрэтныя факты: “прылучыся да нас, – кажуць яны беларусу, – зрабіся рускім, і мы разам будзем ваеваць проці палякаў і ксендзоў, каб польскага духу і паху тут не засталоса, каб увесь край стаў рускім ... перачытайце газеты “Украіны Расіі”, № 20, 1907 г., “Кресьціянін” № 49, 1907 г., “Варшавскі Дневнік” № 344, 1907 г., “Віленскі Вестнік”, № 1457, 1908 г.”¹² Да гонару “Нашай нівы” патрэбна зазначыць, што яна ніколі не апускалася да абразаў і хлусьні, яна спакойна тлумачыла свае намеры і мэты¹³.

“Заходнерусам” проста неабходна было давесці, што беларуская ідэя – гэта прадукт польскай справы. Трэба было абгрунтаваць бараць-

¹⁰ Императорская Академия Наук и инородческие сепаратизмы // Украіны Расіі. 1907. 16 июня. С. 375.

¹¹ Цьвікевіч А. “Западно-руссизм”. Нарысы з гісторыі грамадзкай мысьлі на Беларусі ў 19 і пачатку 20 в. Мн., 1993. С. 316.

¹² Перадавіца // Наша ніва. 1908. 25 крас. (Факсімільнае выданьне. Вып. 1. Мн., 1992., С. 1).

¹³ Тамсама. С. 2-3.

бу зь ёй у рамках расейска-польскага супрацьстаяння, каб улада адчувала, якую вялікую небяспеку яна ўяўляе. Таму “Окраины России” зьвярнуліся да “генэзісу” беларускага руху. Пішучы пра Галіччыну, гэтая газета сьцьвярджала, што як толькі тамтэйшыя ўкраінцы, “пад уплывам палякаў”, “згубілі сваю нацыянальную аснову” (безумоўна, расейскую. – А. У.), то адразу ж “падпалі пад уплыў сацыялістычных утопіяў”. Аналягічная сытуацыя, на думку аўтара матэрыялу, які схаваўся пад псеўдонімам “Белорус”, была і ў Беларусі, дзе “падрыўную працу” вяла “Польская партыя сацыялістычная ў Літве”. Спачатку, пісала газета, яна ў Лёндане друкавала агітацыйныя працямацыі на беларускай мове, пасыла ў Львове й Кракаве “зьявіліся беларускія “Смыкі”, “Дудкі” і “Скрыпкі”, зь яскрава азначанай сацыялістычнай афарбоўкай, а пазьней “партыя” перанесла сваю дзейнасьць у Расею, дзе зьявіліся “Лемантары”, “Доли”, “Нівы”. “Дырыжоры” беларускага руху “завабілі ў партыю” (відаць, маецца на ўвазе БСГ. – А. У.) “выключаных гімназістаў і розных недавучак з народа: арганістаў, “аканомоў”, сельскіх акушэрак, настаўнікаў і г.д.” Асноўнымі падпісчыкамі “Ніў” і “Доли” былі сельскія настаўнікі. Аднак, паводле “Окраин России”, беларус не пайшоў за “сацыялістамі, палякамі, украінцамі і габрэямі”. Тады “палякі, злучыўшыся з украінцамі”, вырашылі адчыніць у Львове “беларускую катэдру”, але, мяркуючы выданьне, гэтая катэдра будзе “прадаўжальніцай падпольнай дзейнасьці Польскай сацыялістычнай партыі ў Літве”¹⁴.

Відавочна, што “Окраины России” былі добра інфармаваным выданьнем, бо сапраўды існавала рэальная сувязь беларускага руху з ППС, сапраўды апошняга дапамагала яму ў выдавецкіх праектах. Але гэта было толькі да пачатку 1900-х. Да 1908 г. усялякія супольныя праекты спыніліся, і “Окраины России” не маглі пра гэта ня ведаць. Такім чынам, тактыка зьмешваньня рэальных і нападурэальных фактаў і мітаў была заклікана паказаць штучнасьць беларускага руху, ягоную несамастойнасьць, антыдзяржаўную (сацыялізм) і антырасейскую скіраванасьць.

Напярэдадні зьезду “заходнерускай” інтэлігенцыі, які мусіў адбыцца ў Вільні 3 жніўня 1908 г., “Окраины России” зьмясцілі матэрыял, прысьвечаны ягонай падрыхтоўцы. Паводле выданьня, зьезд склікаецца з ініцыятывы мясцовых настаўнікаў пачатковых школаў. Таварыства “Кресьціяннн” (узнікла ў 1905 г. у Вільні) запрасіла на яго ўсю мясцовую інтэлігенцыю. “Окраины России” хваляваліся, маўляў, яшчэ нядаўна ў школе “хацелі надаць самастойнае значэньне беларускай гаворцы”¹⁵.

¹⁴ Беларус. Новый поход на Белорусию // Окраины России. 1908. 29 марта. С. 195-197.

¹⁵ П.Б. К собранию народных учителей в Вильне // Окраины России. 1908. 19-26 июля. С. 426-427.

“Наша ніва” адразу ж адзначыла новую тэндэнцыю – “заходнерусы” пераходзяць ад выступаў у друку да канкрэтнай грамадзкай дзейнасці. Беларускае выданне было вымушана адгукнуцца на зьезд. Першапачаткова, пісала “Наша ніва”, зьезд плянавалася прысьвяціць асветніцкім мэтам, аднак, як зазначыў А. Уласаў, старшыня таварыства Кавалок “лаяў на чым сьвет стаіць палякаў, жыдоў і беларусаў”¹⁶. А. Уласаў пісаў, што разважаны на зьездзе былі вельмі нелягічныя. Паводле выступоўцаў выходзіла, што калі беларус, які ўсё жыццё гаварыў па-беларуску, навучыцца па-свойму чытаць, то ... перастане быць беларусам, і зробіцца палякам.

Знакавая падзея – менавіта пасля гэтага зьезду адбыўся раскол згаданага таварыства. “Наша ніва” пісала пра агульнае ігнараванне настаўніцтвам гэтага мерапрыемства, што сьведчыла аб непапулярнасці ягонага ідэалёгіі. Як вынік, частка дэлегатаў зьезду на чале з Саланевічам і Кудзерскім абвясціла аб сваім выхадзе з таварыства і стварэнні новай арганізацыі “Белорусское общество”. Тут жа былі абвешчаныя і мэты “общества” – стаць выразнікам інтарэсаў беларускага грамадства і весці яго “на началах русской государственности”. Адною з галоўных задачаў яны лічылі вядзенне ідэалёгічнай барацьбы з “Нашай нівай”¹⁷.

У тым самым нумары, дзе пісалася пра зьезд, “Окраины Росіі” размясьцілі вялікі артыкул “народнага настаўніка Ц. Бажэлка”. Прысьвечаны гэты артыкул беларускай мове і складаецца з 9 частак, якія зьяўляюцца адмысловым “доказам” непатрэбнасці стварэння беларускай літаратурнай мовы. Ц. Бажэлка пісаў, што беларускія кнігі выдаюцца ня толькі палякамі, але і “рэзэгатамі расейцамі”. Далей ён пісаў, што ствараць беларускую літаратурную мову немэтазгодна, бо яна не дасягне ўзроўню развіцця расейскай. Для таго, каб зрабіць беларускую мову мовай літаратурнай, “неабходныя словы генія”, да таго ж беларуская мова, як і кожная “простанародная”, бедная на “абстрактныя словы”. І, урэшце, калі дапусціць, што беларус заўсёды будзе карыстацца толькі сваёй мовай і ва ўрадавых установах і ў войску, то гэта “будзе занадта падобна да нейкага аддзялення, ці адасобленасці краю з расейскім насельніцтвам ад астатняй Расеі”. Ён адназначна выступае за тое, каб беларусы-каталікі навучаліся па-расейску. І лічыць, што “калі і дапускаць кніжную беларускую мову, то не інакш, як пры ўмове прытрымлівання выключна расейскага правапісу”, г.зн. расейскіх словаформаў і канчат-

¹⁶ А.У. Перадавіца // Наша ніва. 1908. 15 (28) жніўн. (Факсімільнае выданне. Вып. 1. Мн., 1992. С. 1-2).

¹⁷ Перадавіца // Наша ніва. 1908. 11(24) верас. (Факсімільнае выданне. Вып. 1. Мн., 1992., С. 1).

каў¹⁸. Пазьней той самы Бажэлка пісаў, што беларускую літаратурную мову трэба было б стварыць толькі ў тым выпадку, калі б беларусы апынуліся ў іншай дзяржаве, як, напрыклад, галічане¹⁹.

Трэба прызнаць, што праблема была ў тым, што беларуская мова ў той час і сапраўды была мовай “вясковай”, г.зн. ня мела ўласнай навуковай тэрміналогіі. Таму Сяргей Палуян, магчыма пад уплывамі “заходнерускіх” “меркаваньняў”, прапануе выкарыстаць скарбы старабеларускай мовы і запазычыць адтуль патрэбную тэрміналогію, тым больш, што гэтая мова доўгі час была афіцыйнай, а значыць, абслугоўвала ўсе сфэры жыцця грамадства²⁰. Гэта, між іншага, дазволіла б “забіць яшчэ аднаго зайца”. Рэч у тым, што “заходнерускі” друк пастаянна акцэнтаваў увагу на тым, што “статут літоўскі, законы, былі напісаны на расейскай мове, а не на летувіскай”²¹. Калі б лексіка са старабеларускай мовы была запазычаная ў сучасную беларускую, то гэта дазволіла б беларускаму руху больш упэўнена прэтэндаваць на спадчыну ВКЛ.

У лютым 1909 г. выйшаў першы нумар чарговага “заходнерускага” выданьня – газэты “Белорусская жизнь”, якую выдавала “Белорусское общество”. У сваім праграмным артыкуле Л.Саланевіч, П. Каранкевіч і П. Каранеўскі пісалі пра прычыны і мэты заснаваньня таварыства й газэты. Зьвяртаючыся да гісторыі “беларускага племені”, яны канстатавалі, што быў час, калі яно разьвівалася самастойна. Пазьней “Белая Русь” трапіла пад уладу Літвы. Цікавай была характарыстыка гэтага пэрыяду: “Гэта быў лепшы і найбольш сьветлы пэрыяд у гісторыі нашага народу”. Бо тады беларусы мелі сваю інтэлігенцыю, яна была “носьбітам нацыянальнай самасьвядомасьці”, яна не была адрэзаная ад народа, “гаварыла адной і той жа беларускай мовай”. Беларуская інтэлігенцыя была кіроўнай у ВКЛ, і калі б ня “лёс”, то беларусы былі б “самым культурным і самым свабодным народам у Эўропе”. Але калі Літва злучылася з Польшчай, то “польская алігархія” захапіла беларускія землі і перацягнула да сябе беларускую інтэлігенцыю, якая спаліянізавалася, а народ ператварыўся ў “этнаграфічны матэрыял”.

Пазьней замест “польскага пана” прыйшоў “расейскі”, і “рабства” працягвалася. Расейская бюракратыя не лічылася зь інтарэсамі народу.

¹⁸ Божелко Т. Против книжного белорусского языка // Окраины России. 1908. 19-26 июля. С. 427-430.

¹⁹ Божелко Т. Заслуживают ли распространения в Северо-Западном крае “лемэнтар” и др. книги на “беларуском” языке, изд. общества “Загляне сонцэ” ...? // Окраины России. 1908. 22 нояб. С. 676-678.

²⁰ Полуян С. З нашаго жыцця // Наша ніва. 1909. 17 (30) верас. (Факсімільнае выданне. Вып. 2. Мн., 1996. 768 с.).

²¹ П.Б. К собранию народных учителей в Вильне // Окраины России. 1908. 19-26 июля С. 426-427.

Сытуацыя трохі палепшылася толькі з адменай прыгону. Але тое, што беларусы страцілі за “400 год”, немагчыма было хутка вярнуць, і яны надалей заставаліся сялянскай масай. Беларусы былі адлучаны ад адукацыі, бо ў гарадах усе адукаваныя людзі – гэта небеларусы, а беларусу заставалася месца толькі ў самым нізе сацыяльнай лесвіцы. Ён быў “вартаўнік, кур’ер ці дворнік”. Новая беларуская інтэлігенцыя толькі пачынае ўсведамляць, што становішча ў краі ненармальнае, што ім кіруюць чужынцы. Таму і было арганізаванае “Белорусское общество”, каб інтэлігенцыя магла рухацца ў дасягненні сваіх мэтаў. Рэдакцыя заклікала школьных настаўнікаў падпісацца на “Белорусскую жизнь”, бо беларусы ня маюць уласнай буржуазіі. А калі газета спыніць свой выхад, то ад імя беларусаў “зноў” будуць гаварыць “вялікарускія чыноўнікі, як-то Замыслоўскі, Тычынін і Паўловіч, духоўныя айцы кшталту сьвятара Вяраксіна і ксяндза Мацэвіча, ці польскія магнаты кшталту Мантвіла і Патоцкага”²².

Як відаць, у гэтым артыкуле “Белорусская жизнь” паўтарае, хоць па-расейску, ідэю “Нашай нівы”, што беларусы – гэта нацыя без эліты, і прапануе на гэты статус сябе. У “Платформе “Белорусского общества” была сфармуляваная праграма арганізацыі: аб’яднаньне беларускага народу па нацыянальнай прыкмеце, змаганьне з паляннізацыяй, увядзеньне прагрэсіўнага падаходнага падатку, падняцьце сельскагаспадарчай культуры і г.д. Усе гэтыя мэты амаль цалкам супадалі з мэтамі “Нашай нівы”, апроч адной – мовы. Яны лічылі, што расейская мова павінна быць асноўным інструментам развіцьця беларускага народу, беларуская прыдатная толькі для збору этнаграфічнага матэрыялу²³.

“Наша ніва” заўважыла непасялядоўнасьць на палосах “Белорусскай жизни”. На першай паласе гэтае выданьне адракаецца ад “абрусіцеляў (дэпутатаў ад “рускага насяленьня” ў Думе)”. А ўжо на трэцяй паласе заклікае беларусаў ужываць толькі расейскую мову²⁴.

“Окраины России”, аналізуючы праграму “Белорусского общества”, пісалі, што “беларускае таварыства імкнецца да культурнага, эканамічнага і адукацыйнага самавызначэньня і ўздыму беларускага насельніцтва на глебе расейскай дзяржаўнасьці і на дэмакратычных пачатках, якім надаецца досыць прыкметнае адценьне”²⁵.

²² Солоневич Л. и др. К белорусской интеллигенции // Белорусская жизнь. 1909. 9 февр. С. 1-2.

²³ Платформа “Белорусского Общества” // Белорусская жизнь. 1909. 9 февр. С. 3.

²⁴ Л.Л. Вільня // Наша ніва. 1909. 20(5) лют. (Факсімільнае выданне. Вып. 2. Мн. 1996. 768 с. С. 115).

²⁵ Эльфи. Вильня (Корр. “Окраины России”) // Окраины России. 1909.14 фев. С. 105.

Затое выхад “Белорусскай жыцці” выклікаў у “Окраін Расіі” надзвычай гнеўную рэакцыю – “няпрошаным асьветнікам краю трэба было б паказаць належнае месца і скасаваць ім магчымасць шкодна ўплываць на душу мірнага беларуса, нязьменна адданага інтарэсам трону і адзінай Расеі”²⁶. Гістарычную парадыгму Саланевіча “Окраіны Расіі” называюць “ня больш, як кепска складзеная байка”. Апроч гэтага “Белорусская жыцць” абвінавачваецца ў імкненьні “да адасабленьня”, у выказваньні эсдэкаўскіх і эсэраўскіх ідэяў. “Окраіны Расіі” віталі дзеянні ўладаў, якія наклалі арышт на першы нумар “Белорусскай жыцці”.

Відавочна, што ў гэтым выпадку рыторыка Л.Саланевіча яўна супярэчыла інтарэсам Расейскай імперыі ў разуменьні “Окраін Расіі”. “Заходнерусізм” рабіўся занадта падобным да “нашаніўства”, хоць пазыцыя “Белорусскай жыцці” у моўным пытаньні сьведчыць пра тое, што гэтая частка “заходнерусаў” не перайшла на беларускую нацыянальную глебу. Мова выступала тут лямускавай паперкай.

Пасля таго, як у 1909 г. выданьне “Белорусскай жыцці” было прыпынена ўладамі, яна зноў выйшла толькі ў 1911 г. “Наша ніва” адразу адрэагавала на гэтую падзею. Яна пісала, што ацэнка “Белорусскага общества”, дадзеная тыднёвікам на пачатку дзейнасьці гэтай арганізацыі, была слухная. А.Луцкевіч так ахарактарызаваў пазіцыю Л.Саланевіча і П.Каранкевіча: “Не для Беларусі, не для беларускага народу б’ецца іх сэрца, хаця аб гэтым яны шмат гутараць: там, далёка – над Нявой халоднай, у Маскоўскім Крамлі яны бачаць сваё роднае...” Беларускі ідэоляг дае таксама і клясавую ахарактарыстыку “заходнерусам”. Ён лічыў, што галоўная іх мэта – “каб у Дзяржаўнай Радзе на месцы пана-паляка сядзеў пан-рускі”²⁷.

У хуткім часе палеміка паміж “Нашай нівай” і “Белорусскай жыццю” узнавілася з новай сілай. А.Луцкевіч ацэньваў адзін з артыкулаў апошняй як “данос”, а менавіта тое, што “Белорусская жыцць” зьвінаваціла “Нашу ніву” ў “сэпаратызм (курсіў Луцкевіча. – А.У.)”. Беларускі дзеяч расцаніў гэта як заклік да адміністрацыі “прыдушыць беларускі нацыянальны рух”. Ён тлумачыў, што “сэпаратызм” – гэта – “форма палітычнага руху”, а беларускае Адраджэньне – гэта “чыста-культурная справа”. А калі ідзе пра культурны сэпаратызм, то, тлумачыць Луцкевіч, бессэнсоўна рабіць нейкі культурны падзел паміж расейцамі і беларусамі, бо такі падзел ужо ёсць, яго “зрабіла жыцьцё”²⁸.

²⁶ К. Вильна (Корр. “Окраины России”) // Окраины России. 1909.28 фев. С. 137-139.

²⁷ Г.Б. 3 газэт // Наша ніва. 1911. 6 студз. (Факсімільнае выданне. Вып. 4. Мн., 2003. С. 6-7).

²⁸ Г.Б. Pro doma sua // Наша ніва. 1911. 27 студз. (Факсімільнае выданне. Вып. 4. Мн., 2003. 685 с. С. 51-53).

У 1911 г. на дапамогу “заходнерусам” прыйшоў вядомы расейскі мысьляр П. Струвэ. Ён апублікаваў шэраг артыкулаў у часопісе “Русская мысль”. Там ён сфармуляваў сыстэму поглядаў на беларускі і ўкраінскі нацыянальны рухі і на расейскую культуру. Ён сьцьвярджаў, што беларускай культурай чалавек пражыць ня можа, што яна мае толькі мясцовае значэньне, што трэба аддзяліць культуру ад палітыкі, бо культура застаецца, нягледзячы на розныя палітычныя перавароты. Такім чынам, адзіная расейская культура ёсьць канстантай. Менавіта празь яе адбываецца азнаямленьне беларусаў і ўкраінцаў са скарбамі культуры сусьветнай, таму належыць прызнаваць правы мясцовых моваў і культураў толькі на ступені этнаграфізму, калі гэта не супярэчыць агульнаму “прагрэсу”²⁹.

“Наша ніва” зьмясціла адказ на гэтыя публікацыі. Газэта цытавала словы Жабацинскага з “Одесских новостей”, дзе той пісаў, што ня трэба падводзіць пад прыметнік “рускі” беларусаў, украінцаў і вялікарусаў, што “рускі” – гэта і ёсьць вялікарус і толькі ён. Гэтакасама ёсьць у дачыненні мовы і культуры³⁰. Адначасова нашаніўцы звярнуліся да М. Ромэра, каб ён напісаў у “Новую газету” крытычны матэрыял пра “Крестьянин” і “Белорусское общество”³¹.

Напачатку 1912 г. “Окраины России” зьвінавацілі “Нашу ніву” ў ідэалізацыі “нерасейскай” мінуўшчыны Беларусі. Падставай паслужыла публікацыя ў “Нашай нівы” (№3 за 1911 г.) матэрыялу, прысьвечанага 50-годдзю адмены прыгоннага права ў Беларусі. “Заходнерускае” выданьне пісала, што беларуская газэта ідэалізавала эпоху “беларускіх князёў”, а часы “літоўскія” і “польскія” характарызавала як лягчэйшыя для сялянцаў за часы расейскія. Больш за тое, “Наша ніва”, у сялянскай справе, ставіла Заходнюю Эўропу ў прыклад Расеі³².

У тым самым годзе выдавец “Окраин России” П. Кулакоўскі апублікаваў вялікі матэрыял “Расейскія сэпаратызмы”. Артыкул быў надрукаваны ў трох нумарах і прысьвячаўся “беларусінству” і “ўкраінафільству”. П. Кулакоўскі сьцьвярджаў, што “гэта ясна вызначаныя расейскія сэпаратызмы, акрэсьленыя гаворкамі”. Ён пісаў, што прызнаньне правоў беларускай мовы “зь’яўляецца непажаданым і з чыста палітычных меркаваньняў”³³, бо прызнаньне мовы цягне прызнаньне асобнасьці.

²⁹ Цьвікевіч А. “Западно-русизм”. Нарысы з гісторыі грамадзкай мысьлі на Беларусі ў 19 і пачатку 20 в. С. 338-340.

³⁰ 3 газэт // Наша ніва. 1911. 17 лют. (Факсімільнае выданьне. Вып. 4. Мн., 2003. С. 103-104).

³¹ АР БАНЛР Ф. 138, С. 2228, А. 54.

³² Хроника // Окраины России. 1912. 7 янв. С. 13.

³³ П.К. Русские сэпаратызмы // Окраины России. 1912. 14 янв. С. 17.

Мэты “Нашай нівы”, паводле П.Кулакоўскага, заключаліся ў тым, каб “выхоўваць палітычныя погляды беларусаў”. Жорсткая крытыка абрынулася на “Кароткую гісторыю Беларусі” Вацлава Ластоўскага, за імкненне “паказаць, што беларусы маюць права разьвівацца самастойна па-за агульнарасейскім адзінствам, якое толькі губіць сілы гэтай народнасьці і пазбаўляе яе самастойнага разьвіцьця і ўласнага характару”. Напрыканцы зьмяшчаецца заклік змагацца з “сэпаратызмамі”, а дапушчэнне адукацыі на беларускай мове “Окраины Росіі” назвалі “амаль злачынствам”³⁴.

“Наша ніва”, адказваючы на такога кшталту публікацыі, пісала, што “беларус, каторы адракаецца ад сваёй мовы і ўсяго роднага ды пераймае чужое, працуе дзеля разьвіцьця чужой культуры, гэтым самым *перастае быць* беларусам, хоць бы дзесяць разоў *назваў сябе* такім (курсіў “Нашай нівы”. – А.У.)”³⁵. Беларускае выданьне ў гэтым артыкуле паспрабавала даць адказ на адно з найважнейшых пытаньняў найноўшай беларускай гісторыі – хто такія беларусы? Варта нагадаць, што і ў “заходнерусізме” ішла дыскусія ў гэтым пытаньні. Існавалі два бачаньні этнапалітычнай сытуацыі ў Беларусі. З аднаго боку, Кавалюк і таварыства “Крестьянин” лічылі, што беларусаў-каталікоў патрэбна адносіць да палякаў і не прэтэндаваць на іх, але ўзмацніць уплывы на праваслаўных насельнікаў “паўночна-заходняга краю”. З другога – прафэсар П.Кулакоўскі з “Окраин Росіі” і мінскі акцябрыст Г. Шміт былі перакананыя, што на каталіцкае насельніцтва краю патрэбна ўзмацніць расейскі ўплыў³⁶. Пытаньне было ў тым ці лічыць каталікоў “паўночна-заходняга краю” беларусамі.

У гэтым пытаньні пачалася вострая палеміка “Нашай нівы” з “Виленим Вестником” і “Kurjerem Litewskim”. Сутнасць палемікі – у мове навучаньня асновам веры беларускіх каталікоў. А.Луцкевіч бачыў у гэтым пэўны “хаўрус” расейскіх і польскіх нацыяналістычных сілаў. Нагодай да “супрацоўніцтва” было “жаданьне беларусаў завесці родную мову ў касцёлё”. Сэнс у тым, што “заводзячы заместа польскай мовы пры навучаньні каталікоў рэлігіі *не беларускую, а расейскую* (курсіў А.Луцкевіча. – А.У.), загадчыкі палітыкі ўраду гэтым самым кідаюць цёмны беларускі народ у абдоймы палякаў”³⁷.

Царскія ўлады ў краі падтрымлівалі мясцовую “заходнерускую” прэсу “адміністрацыйным рэсурсам”. Пра гэта сьведчыць зварот Мен-

³⁴ П.К. Русские сепаратизмы // Окраины Росіі. 1912. 18 фев. С. 98-99.

³⁵ З газэт // Наша ніва. 1912. 19(1) студз. С. 2.

³⁶ “Зьезд Западно-Рускіх людзей” у Кіеві // Наша ніва. 1909. 15(28) кастр. (Факсімільнае выданьне. Вып. 2. Мн., 1996. С. 602-604).

³⁷ а-н-а. Нячыстая палітыка // Наша ніва. 1912. 19(2) крас. С. 2.

скага губэрнатар да ведамстваў губэрні з “рэкамэндацыяй” даваць усялякія матэрыялы газэце “Минское русское слово”, і адказ адміністрацыі Лібава-Роменскай чыгункі з гатоўнасьцю выканаць гэтую “рэкамэндацыю”³⁸.

Вельмі важным у спрэчцы “нашаніўства” і “заходнерусізму” быў “гістарычны аргумэнт”. Вядомы расейскі нацыяналіст граф У. Бобринскі пры адкрыцьці менскага аддзела Усерасейскага нацыянальнага саюза казаў, што беларусы вядуць паходжаньне ад “магутнага рускага племя крывічоў”, Полацкае княства было “слаўным” у складзе Русі, “паўночна-заходняя Русь мела саюз з Літвой, пры гэтым Русь рэлігійна і культурна падпарадкавала сабе Літву і жыла багатым самастойным рускім жыцьцём”. Калі астатняя Русь была захоплена татарамі, то паўночна-заходняя працягвала “разьвіваць рускую культуру, створаную яшчэ сьв. Уладзімірам і Яраславам Мудрым”. Назва “Белая Русь”, паводле У. Бобринскага, азначае “вольная”. Але палякі ў “паўночна-заходняй Русі” зрабілі тое, што татарам не ўдалося ў Русі Маскоўскай – яны дэнацыяналізавалі шляхту, “шляхам габрэйскага наплыву палякі зьнішчылі заходнерускае мяшчанства”, і эканамічна заняволілі сялянства. І задача расейскай палітыкі, абапіраючыся на народ, выправіць гэты стан. Ён таксама пісаў, што “Наша ніва” не карыстаецца папулярнасьцю ў народзе, бо прапаведуе “чужыя” яму ідэі³⁹. Ц. Бажэлка ў той жа час намагаўся “навукова” давесці, што мова Вялікага Княства Літоўскага – “расейская мова”. Яна ня мае ніякага падабенства з той мовай, якой друкуецца “Наша ніва”, а мова “Нашай нівы” ў сваю чаргу больш блізкая да польскай, чым да “заходнерускай кніжнай” мовы⁴⁰.

Такім чынам, перад першай сусьветнай вайной спрэчка ўзмоцнена вялася вакол старабеларускай мовы, і шырэй – вакол спадчыны ВКЛ. Гэта сьведчыць пра ўзрастаньне ўплывовасьці беларускага руху, і “заходнерусам” даводзілася аспрэчваць ягоныя прэтэнзіі на спадчыну ВКЛ.

У 1913 г. “Наша ніва” зьмясьціла артыкул “Хто страшней”⁴¹. Там яна пісала, што ў “чарнасоценым” лягеры паўстала пытаньне, каго цяпер лічыць больш небясьпечным для расейскіх інтарэсаў у краі – беларусаў ці палякаў. Сама пастаноўка пытаньня сьведчыла, што з беларускімі дзеячамі пачыналі сур’ёзна лічыцца.

³⁸ Нацыянальны гістарычны архіў Рэспублікі Беларусь (НГАРБ) Ф. 295, в. 1, адз. з. 8243, арк. 5-6.

³⁹ Бобринский В.А. Белая Русь // Окраины России. 1912. 28 мая С. 330-333.

⁴⁰ Божелко Т. Об орфографии, принятой для белорусского наречия // Окраины России. 1912. 4-11 авг. С. 451-452.

⁴¹ Б.С. Кто страшней // Наша ніва. 1913. 15 сак. С. 1.

У цэлым, сутнасць ідэйнага супрацьборства ў Беларусі на пачатку 20 ст. палягала ў вызначэнні тоеснасці беларусаў і ў тым, хто будзе элітай краю. Варта зазначыць, што ні “нашаніўцы” ні “заходнерусы” элітай ў поўным сэнсе гэтага слова ў той час не былі. Сапраўднай элітай былі “краёўцы”, якія валодалі рэальнай уладай у краі. Але ведучы ідэйнае змаганьне за інтэлігенцыю, і “нашаніўцы” і “заходнерусы” думалі пра будучыню, пра будучае фармаваньне нацыі.

Цэнтральнымі арэнамі барацьбы былі мова і гісторыя. Менавіта зь імі звязвалася самастойнасць нацыі. “Заходнерусы” ўвесь час імкнуліся давесці, што беларускай мовы не існуе, і што тых хто намагаецца яе ўвесці ў грамадзкае жыццё – перастаюць быць беларусамі (sic!). “Нашаніўцы”, у сваю чаргу, адказалі на гэта, тым што “пазбавілі права быць беларусамі” тых, хто “выракаецца роднай мовы”.

Гістарычныя парадыхмы і “нашаніўцаў” і “заходнерусаў” былі вельмі падобнымі, большай часткай узятымі з расейскай гістарыяграфіі, асабліва гэта датычыць ВКЛ. Толькі тое, што “нашаніўцы” называлі беларускім, “заходнерусы” лічылі расейскім.

Тая ідэйная барацьба, якая пачалася на пачатку 20 ст. паміж “нашаніўствам” і “заходнерусізмам”, фактычна не завершаная і да гэтага часу. А беларуская інтэлігенцыя застаецца падзеленай у падставовых пытаннях нацыянальнага жыцця.

Пытанні да Андрэя Унучка

Уладзімір Калаткоў (Менск): Мяне цікавіць стаўленне Грамады да “Нашай Нівы”. Ці лічылі, напрыклад, грамадоўцы, што яны працягваюць справу “Нашай Нівы”?

Андрэй Кіштымаў (Менск): Тэма Вашага рэферату прысвечана ідэйнай барацьбе за інтэлігенцыю. Скажыце, калі ласка, хто ў гэтым змаганні перамог і, пажадана ведаць, з якім лікам? Гэтага пытання не было б, калі б рэферат быў прысвечаны ідэйнаму змаганню, напрыклад, за сялянства. Але размова ідзе пра беларускую інтэлігенцыю. Наколькі я ведаю, “заходнерусізм” і “нашаніўства” былі ідэалогіямі двух плыняў беларускай інтэлігенцыі. Мяне асабліва цікавяць “заходнерусы”. Яны змагаліся самі за сябе ці спрабавалі перацягнуць у свой лагер іншую частку беларускай інтэлігенцыі?

Іна Соркіна (Гародня): У мяне ўзнікла пытанне наконт ужывання тэрміна “нашаніўства”. Хто і калі ўпершыню ўжыў гэты тэрмін? У якіх абставінах гэта адбылося? Якім быў першасны змест гэтага тэрміна? У якіх храналагічных рамках месціцца “нашаніўства”?

Уладзімір Ляхоўскі (Менск): Ці магчымым было ў межах “заходнерусізму” фармаванне ліберальнай плыні беларускага вызвольнага руху? Цікава, да якой плыні Вы далучаеце такіх прадстаўнікоў беларускай гістарычнай навукі як Раманаў, Доўнар-Запольскі, Снітка? Вы казалі, што паміж “заходнерускімі” і “нашаніўскімі” арганізацыямі існавала толькі адно адрозненне – нацыянальна-культурнае. Мяне цікавіць, ці існавалі адрозненні паміж імі ў поглядах на аграрную праблему?

Эдуард Мазько (Гародня): У Вашым рэфератае прагучала думка, што ні “нашаніўцы”, ні “заходнерусы” не былі сапраўднай элітай краю. Скажыце, калі ласка, што Вы разумееце пад “элітаю краю”?

Алесь Смаляччук (Гародня): Адзін з ідэолагаў краёвасці Міхал Ромэр у сваім Дзённіку (1912 г.) запісаў, што па просьбе рэдакцыі “Нашай Нівы” ён працуе над артыкулам пра “заходнерусізм”. Ці быў апублікаваны гэты артыкул? І яшчэ мне цікава было б пачуць, ці існавалі асабістыя кантакты паміж колам Саланевіча і колам рэдакцыі “Нашай Нівы”? Ці былі яны асабіста знаёмыя?

Адказы Андрэя Унучака

Адказ Уладзіміру Калаткову: Артыкулы, прысвечаныя “Нашай Ніве”, былі. Яны датычылі галоўным чынам арганізацыйнага станаўлення “Нашай Нівы” і ролі гэтай газеты ў беларускім нацыянальным руху. Нейкіх аналітычных матэрыялаў, дзе б параўноўваўся “заходнерусізм” і “нашаніўства” я не сустракаў.

Адказ Андрэю Кіштымаву: Барацьба паміж “заходнерусізмам” і “нашаніўствам” за беларускую інтэлігенцыю, фактычна, не завяршылася. У нечым перамаглі “нашаніўцы” (напрыклад, у тым, што Беларусь не пайшла па шляху Ірландыі), у нечым перамаглі “заходнерусы” (напрыклад, у тым, што сучасная беларуская дзяржава ў сваёй ідэалогіі выкарыстоўвае ідэю “заходнерусізму”). Змаганне паміж гэтымі накірункамі ішло пераважна за беларускую інтэлігенцыю (настаўнікаў, валасных пісараў, лекараў ды інш.). Пра гэта сведчыць стварэнне розных суполак, правядзенне сходаў. Я думаю, што кожны з накірункаў імкнуўся выкарыстаць гэтую інтэлігенцыю ў якасці носьбіта сваёй ідэалогіі.

Адказ Іне Соркінай: Тэрмін “нашаніўства” я выкарыстоўваю як пазначэнне пэўнага накірунку грамадскай думкі і палітычнай дзейнасці той інтэлігенцыі, якая групавалася вакол рэдакцыі “Нашай Нівы” або знаходзілася пад яе ўплывам. Храналагічныя межы звязаныя з часам існавання “Нашай Нівы”.

Адказ Уладзіміру Ляхоўскаму: Погляды Раманава, Сніткі ды інш., безумоўна, месціліся ў рэчышчы ліберальнага накірунку “заходнерусізму”. Але гэтыя погляды эвалюцыянавалі, і як сведчыць прыклад Доўнар-Запольскага маглі прывесці іх носьбітаў у шэрагі беларускага нацыянальнага руху. Што датычыць Лукі Саланевіча, то варта заўважыць, што ён увесь час імкнуўся стварыць альтэрнатыву “нашаніўству”. Адносна пазіцыі па аграрнай праблеме, можна адзначыць, што падыходы “Нашай Нівы” істотна адрозніваліся ад падыходаў “Крестьянина”, якія былі менш радыкальнымі. З “Белорусским обществом” прынцыповых разыходжаньняў не было.

Адказ Эдуарду Мазькоі Алесю Смалянчуку: Рэальнай элітай краю, на маю думку, былі краёўцы, якія мелі большы абсяг дзеяння і апроч таго ўплывалі на рэальную палітыку, якая ажыццяўлялася ў Беларусі напачатку 20 ст. Краёўцы былі дэпутатамі расейскага парламенту (працавалі ў Думе і Радзе), мелі разбудаваныя арганізацыйныя структуры. Наконт супрацоўніцтва М.Ромэра з “Нашай Нівай”, трэба сказаць, што ён сапраўды абяцаў напісаць для беларускай газеты артыкул пра “Крестьянина” і “Белорусское общество”. На жаль, слядоў гэтага артыкула я не знайшоў. Слядоў асабістых кантактаў паміж “заходнерусамі” і “нашаніўцамі” я таксама не знайшоў. Ёсць толькі адна згадка ва ўспамінах Аляксандра Уласава пра тое, як аднойчы ў гасцях у Шахматава ён сядзеў за адным сталом з Саланевічам.

*Александр Кукса (Минск),
аспирант кафедры историко-патриотического
воспитания РИВШ*

Центральная белорусская войсковая рада (ЦБВР) и ее тактика в национальном вопросе (октябрь 1917 – январь 1918 г.)

Центральная белорусская войсковая рада (ЦБВР) – организация, которая занималась формированием белорусского войска и координировала работу белорусских войсковых рад¹. Она оказала решающее влияние на реализацию модели национально-демократического строительства белорусского государства.

Начало созданию белорусских войсковых комитетов было положено в мае 1917 г. Белорусским национальным комитетом (БНК). Но поскольку белорусы проходили воинскую службу за пределами Беларуси, то военная организация первоначально бездействовала².

То, что белорусы не дождутся предоставления им права на организацию своих национальных частей, стало ясно еще в апреле 1917 г. Но, тем не менее, белорусы верили в большую силу права перед грубой вооруженной силой. Были даже такие, которые не только считали белорусское войско не нужным, но даже вредным, которое приведет к острым спорам с центральной властью³.

И действительно, опыт украинцев указывал на то, что реализация этих устремлений столкнется с сильным сопротивлением из центра. 30 мая А. Ф. Керенский высказался против созыва II Всеукраинского войскового съезда⁴. А 1 июня и Петроградский Совет пришел к заключению,

¹ Мазец В. ЦБВР / Энциклапедыя гісторыі Беларусі ў 6 тамах. Т. 6. кн. II. Мн., 2003. С. 117.

² История Беларуси: С древнейших времен до нашего времени /И. И. Ковкель, Э. С. Ярмусик. 2-е изд., доп. Мн., 2002. С. 287.

³ Национальный архив Республики Беларусь (далее – НАРБ). Ф. 325, оп. 1, ед.хр. 27, л. 17.

⁴ Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов. Москва, 2002. С. 264.

⁵ Там же. С. 265.

что выделение из армии отдельных боевых единиц Украинской центральной рады (УЦР) нежелательно⁵.

Этот вопрос стал камнем преткновения между революционной российской и украинской демократиями. Изданием двух Универсалов украинцы подчеркнули, что не отступят от своих требований. Временное правительство в начале июля вынуждено было пойти на уступки УЦР в вопросе создания украинских частей⁶.

В это же время и белорусы осознали, что, насколько бы не были умеренными и законными их требования, они должны опираться на белорусский штык. На протяжении каких-нибудь двух месяцев, августа и сентября, вся российская армия покрылась густой сетью белорусских войсковых организаций, которые выступали за национализацию армии⁷.

Создание белорусских частей сопровождалось и требованиями политического характера. Д. Соболевский на Всероссийском демократическом совещании заявил, что “воины-белорусы требуют федерализации России и автономии Белоруссии. Такой конгломерат народов не может жить исключительно центральным режимом”⁸.

Благодаря энергичной пропаганде, которая проводилась в сентябре и октябре группой народных учителей во главе с С. Рак-Михайловским среди войск, была подготовлена почва для проведения белорусских войсковых съездов.

17 октября 1917 г. Белорусская рада, опираясь уже на реальную силу военных организаций, провозгласила себя Великой белорусской радой (ВБР). 18 – 24 октября в Минске прошел съезд делегатов Западного фронта, представителей от Балтийского флота и Румынского фронта⁹.

Этот съезд 20 октября постановил создать ЦБВР и передать ей руководство делами. Призвал к объединению в ВБР дабы, опираясь на добытую автономию (широкое местное самоуправление), белорусский народ смог занять место в великой Российской федеративной (союзной) демократической республике, как равный среди равных. Для обеспечения неделимости Беларуси было решено приступить к формированию национальных белорусских войск¹⁰.

Первая сессия Рады проходила еще во время работы съезда Западного фронта с 22 по 24 октября и закончилась выборами Временного

⁶ НАРБ, Ф. 325, оп. 1, ед. хр. 27, л. 18.

⁷ Там же. Л. 19.

⁸ Там же. Ед. хр. 5, л. 17-18.

⁹ Цвикевич А. Краткий очерк возникновения Белорусской Народной Республики. Киев, 1918. С. 8.

¹⁰ НАРБ, Ф. 325, ед. хр. 2, л. 39.

исполкома ЦБВР, на который возлагалась обязанность вести дела до полного ее формирования.

По мнению К. Езавитова, 24 октября (6 ноября) и была создана ЦБВР. Первыми делегатами в ее составе были представители Северного фронта, за ними – делегаты Юго-Западного фронта, потом Румынского и т.д.¹¹

Генералом К. Кондратовичем был составлен план формирования белорусских войск, который предложили Верховному главнокомандующему. Ходатайство это совпало с Октябрьской революцией, когда Северный фронт и часть Западного признали власть Н. Крыленко, а Румынский, Юго-Западный и часть Западного – Н. Духонина. Поэтому белорусы вынуждены были обратиться в оба центра, с требованием не создавать препятствий в формировании белорусских полков¹².

В конце октября делегация от Западного фронта, в составе председателя Исполкома ЦБВР Рак-Михайловского, Кондратовича, Ярушевича и Щербо выехали в ставку Духонина. Но он, продержав ее целую неделю, ответил, что “утверждение ЦБВР подлежит разрешению высшей государственной власти, так как в задачи Рады входит разрешение вопросов не только общеармейского, но и общегосударственного значения”¹³.

Ехать в Петроград, при той обстановке, которая сложилась там, было явно бесполезно. Поэтому Исполком занялся организацией белорусских съездов Северного (Витебск, 15 – 22 ноября), Юго-Западного (Киев, 16 – 20 декабря) и Румынского фронтов (Одесса, 3 – 9 декабря), дабы окончательно сконструировать центральную военную организацию и пополнить ее Исполком новыми силами.

Съезд воинов-белорусов Северного фронта подтвердил необходимость национально-территориальной автономии для Беларуси и выделил новую делегацию к верховному главнокомандующему для получения разрешения на формирование белорусских войск. Делегация 19 ноября посетила Н. Крыленко, который находился в то время в Витебске и жил в вагоне на станции, готовясь к решительному нажиму на Ставку¹⁴. На следующий день разрешение было получено.

Но уже 20 ноября Духонин был убит и на неоккупированной немцами территории Беларуси установилась власть большевиков. Потребность в национальных войсках отпала, и 24 ноября, по требованию Революционного комитета Западного фронта, их формирование было приостановлено¹⁵.

¹¹ Там же. Ед. хр. 27, л. 17.

¹² Там же. Ед. хр. 18.

¹³ Там же. Ед. хр. 19.

¹⁴ Там же. Ед. хр. 3, л. 6.

¹⁵ Там же. Ед. хр. 21, л. 32.

В то же время ЦБВР направила все усилия на создание краевой власти. 22 – 23 ноября при активном участии И. Я. Воронко и И. А. Мамонько было заключено соглашение с Белорусским областным комитетом (БОК) о совместном проведении общеполорусского съезда. Надо заметить, что организация этого заседания показала большой прогресс в белорусском деле. Многие лица ранее враждебно настроенные против белорусского движения и автономии (Мышко, Данилевич, Савицкий) теперь приветствовали резолюции войскового съезда и шаги Великой белорусской рады¹⁶.

24 ноября 1917 г в постановлении БОК указывалось, что именно после доклада представителей ВБР и ЦБВР было решено, что цели этих организаций совпадают. Более того, пункт 4 соглашения гласил, что и съезд созывается совместно: БОК при Всероссийском совете крестьянских депутатов, ВБР, ЦБВР и Белорусским исполкомом Западного фронта¹⁷.

4 – 5 декабря проводилась II сессия под председательством С. Рак-Михайловского¹⁸, на которой было принято решение начать национализацию войск. Войска планировалось формировать в пределах автономной Беларуси на демократических началах, игнорируя приказ о запрещении национализации войск¹⁹.

Но ход мировых событий складывался не в пользу создания как белорусского государства так и национальных частей. 4 декабря СНК объявил войну Украинской народной республике (УНР). По приказу Крыленко на Западном фронте был создан штаб для проведения операций на Юго-Западном фронте. В Смоленск с целью задержания проходящих украинских и других нелояльных эшелонов был направлен И. Алибегов²⁰.

В связи с прошедшим совещанием главнокомандующих Северным, Западным и Южным фронтами А. Мясников телеграфировал в Минск “не допускать никаких выделений украинцев и вообще национальных частей в случае движения на юг. Для задержания их устроить заслоны на станциях: Минск, Лунинец и Сарны. Фронтная украинская рада уже издала воззвание и сделала нам вызов. Немедленно арестовать всю раду, по этому поводу выпустить от совета воззвание к армии и населению”²¹.

8 декабря последовал приказ командующего Западным фронтом, в котором подчеркивалось, что “приостановление носит временный ха-

¹⁶ Там же. Ед. хр. 2, л. 90.

¹⁷ Там же. Ед. хр. 1 л. 1.

¹⁸ Там же. Ед. хр. 27, л. 17.

¹⁹ Там же. Ед. хр. 4, л. 27.

²⁰ Там же. Ф. 60 п., оп. 1, ед. хр. 231, л. 22.

²¹ Там же. Л. 48.

²² Там же. Ф. 325, оп. 1, ед. хр. 21, л. 32.

рактер впрямь до минования настоящего острого момента - ликвидации конфликта с Радой”²².

Это вызвало протест белорусского комитета XII армии, который постановил предупредить Н. Крыленко, что это может вылиться в крайне нежелательное стихийное движение белорусов²³.

10 декабря на экстренном заседании Облесполкомзапа принимается решение немедленно арестовать украинскую раду в Менске, учредить надзор за штабом Польского корпуса и арестовывать всех причастных к контрреволюции независимо от национальности²⁴.

По этому поводу состоялся разговор члена украинского Генерального секретариата Кедровского, с М. Колмановичем, который заявил, что “мы в Минске, как признающие власть СНК, считаем себя также в положении войны со всякими и всевозможными украинскими радами”²⁵.

В обращении И. Сталина указывалось, что конфликт начался из-за приказа С. Петлюры, в котором звучал призыв ко всем украинцам покинуть позиции, и вернуться на Украину²⁶.

Подобная демонстрация силы со стороны Облесполкомзапа вызвала бурю протеста на Всебелорусском съезде. ЦБВР было дано поручение разобраться в этом инциденте. Но украинцы просидели в тюрьме до ухода большевиков из Менска.

Это бессилие возможно было преодолеть только создав белорусскую краевую власть и национальные войска. Поэтому в своей резолюции войсковая рада видела основные цели I Всебелорусского съезда в объявлении Беларуси демократической республикой, как составной части федеративной российской республики²⁷.

Подобная деятельность СНК по отношению к УНР вызвала возмущение и Менской городской думы. На заседаниях с тревогой отмечалось, что “сейчас мы находимся в состоянии войны с Украиной, на 449 верстах путь разобран, и хлебные грузы не приходят”²⁸.

После сообщения Л. Зайца о том, что ночью 17 декабря был арестован президиум, проходящего в Менске Всебелорусского съезда, представители всех партий осудили арест. Глава города, от имени Городского самоуправления Менска заявил, что “город является центром Белоруссии, столицей Белоруссии. Поэтому дума протестует против разгона

²³ Там же. Ед. хр. 5, л. 31.

²⁴ Там же. Ф. 60 п., оп. 1, ед. хр. 231, л. 14.

²⁵ Там же. Л. 22.

²⁶ Там же. Л. 51.

²⁷ Там же. Ф. 325, оп. 1, ед. хр. 1, л. 24.

²⁸ Национальный исторический архив Беларуси (далее – НИАБ), Ф. 24, оп. 1, ед. хр. 3659, л. 269.

²⁹ Там же. Л. 270.

первого, свободно собравшегося Всебелорусского съезда и выражает свое глубокое негодование по поводу совершения над ним насилия”²⁹.

ЦБВР в телеграмме петроградскому СНК указывала на то, что завоевания российской революции передаются так как “с одной стороны декретируется право народов на самоопределение, а с другой силой оружия пресекается всякая попытка народов осуществить это право”³⁰.

Утром 18 декабря 1917 г. общее собрание членов разогнанного I Всебелорусского съезда постановило “Совет съезда объявить Временной краевой властью”. ЦБВР было дано указание “немедленно приступить к организации белорусской национальной армии на широких демократических началах”³¹.

В статьях, появившихся после этих событий, указывалось, что провозглашение съездом независимости Беларуси было вынужденной мерой так как “Белорусская республика ставится в такие условия, что, только провозгласив себя независимой, она может спастись от предательства”³².

Указывалось, что съезд, признавая народный комиссариат “как высший орган Российской демократической республики, выступает за свой национальный белорусский Совет”³³.

Один из участников съезда указывал на ту огромную роль воинов в белорусском движении, которое проявилось в декабре 1917 г. “Совершено неожиданно на сцене появилась новая сила – белорусское войско. Выделение пошло с первого дня, когда приказом Крыленко было разрешено формирование национальных войск. Причинами этого было или разочарование в России, или страх и не желание принимать участие в гражданской войне”³⁴.

Но все же белорусская военная организация находилась на стадии формирования и поэтому, не имея сил, вынуждена была идти на соглашение с большевиками. 29 декабря к Крыленко прибыла новая делегация (И. Середа, К. Езавитов). Было достигнуто принципиальное согласие на формирование национальных войск по принципу народно-социалистической гвардии.

31 декабря открылось заседание комиссии, на котором ЦБВР предоставила свои условия формирования белорусских частей, которые сводились к тому, что на “территории Белоруссии формируется белорусская народно-социалистическая гвардия под руководством ЦБВР в контакте со Штабом Западного фронта”.

³⁰ НАРБ. Ф. 325, оп. 1, ед. хр. 1, л. 25.

³¹ Там же. Ед. хр. 6, л. 21.

³² Там же. Ед. хр. 2, л. 104.

³³ Там же. Л. 3.

³⁴ Там же. Ед. хр. 6, л. 31 – 32.

Большевики, по всей видимости, не ожидали такого поворота и поэтому перенесли заседание на следующий день. Но состоялось оно только 3 января 1918 г. На заседании было зачитано постановление военной секции Совета от 2 января: “Признать формирование в настоящее время недопустимым в виду того, что это может внести еще большую дезорганизацию в ряды действующей армии”³⁵.

В это время по Беларуси прокатилась волна “голодных бунтов” имеющих антисоветский характер. 2 января 1918 г. в Менске проходила подобная манифестация. Большевики заявили, что в манифестации были замечены представители буржуазии и ВБР. Хотя представители национальных организаций в своем воззвании к правительству УЦР утверждали, что они к этому не имели никакого отношения³⁶.

Тем не менее, 3 января в Менске появился приказ А. Мясникова о контрреволюционной деятельности ВБР с угрозой ввести военное положение в городе. Надо заметить, что подобной деятельностью национальные организации действительно занимались.

Так, 5 января 1918 г. ЦББР приняла решения: во-первых, активизировать агитационно-пропагандистскую деятельность среди населения с целью создания белорусской республики; во-вторых, отправить на Украину представителей для создания белорусских войск за украинские деньги³⁷.

Реализация этих замыслов началась довольно активно. В Сверженскую волость прибыли Иосиф Мамонько и Кравченко, которые организовали несколько съездов, принявших решения о поддержке ВБР. По всей видимости, именно поэтому Мамоньку большевики начали называть белорусским Петлюрой и врагом централизма³⁸. А в Киев отправился П. Алексюк для переговоров с УНР.

Со своей стороны и УНР попыталась повлиять на ход событий в Беларуси. 4 января Менский городской продовольственный комитет получил телеграмму о том, что Генеральный секретариат разрешил вывозить хлеб из Украины по нарядам общегосударственного плана. Но вследствие военных действий СНК против Украинской Республики созидались препятствия в правильном снабжении севера³⁹.

После роспуска Учредительного собрания в раде пришли к выводу, что “эти факты, вполне достоверно доказывают, что мы возвращаемся к самодержавию и периоду подавления всех инакомыслящих”⁴⁰.

³⁵ Там же. Ед. хр. 21, л. 43.

³⁶ Там же. Ед. хр. 5, л. 41.

³⁷ Там же. Л. 43.

³⁸ Там же. Ед. хр. 19, л. 160.

³⁹ НИАБ. Ф. 24, оп. 1, ед. хр. 3672, л. 10.

⁴⁰ Там же. Л. 26.

Вскоре у белорусов появился новый союзник в борьбе с большевиками. 12 января 1918 г. Ю. Довбор-Мусницкий объявил о состоянии войны с советской Россией. 25 января появляется воззвание “Братья-белорусы”, в котором указывалось, что поляки борются только с большевиками и готовы предоставить возможность Белорусской раде собраться в Бобруйске, для свободного и беспрепятственного обсуждения своих дел⁴¹.

Это привело к тому, что в январе большевики начали проводить аресты членов национальных организаций. Причем, аресты эти начались еще в декабре 1917 г. с украинцев, как представителей буржуазной УЦР. Далее последовали Дума и Управа, которые с 22 января 1918 г. считались распущенными Менским советом⁴². С 26 на 27 января 1918 г. начались аресты и среди представителей белорусского движения. При допросах выяснилось, что УЦР выделила 11000 рублей белорусам Юго-Западного фронта и разрешила формирование белорусских частей на территории Украины⁴³. На этом деятельность Рады была приостановлена.

30 января 1918 г. появилось “Воззвание к белорусскому народу СНК Западной области и фронта”, в котором указывалось, что Всебелорусский съезд распущен не без серьезных оснований. “Сейчас нами документально установлена самая тесная связь членов ЦБВР с украинскими и польскими душителями свободы польского и украинского народа. Она признавала на словах СНК, а на деле посылала делегации в Киев для связи с восставшей контрреволюционной Украинской радой. Мы уверены, что белорусский народ теперь одобрит все действия своей краевой белорусской советской власти по отношению ко всем предателям народных интересов”⁴⁴.

Таким образом, становление национально-демократической модели белорусской государственности зависело от уровня организованности воинов-белорусов. ЦБВР, став одним из организаторов I Всебелорусского съезда, выступила за создание национальной белорусской власти. Нежелание Облисполкомзапа уступать власть и отсутствие поддержки среди населения, вынудило представителей белорусского национального движения искать союзников среди антисоветских сил. Так как своими действиями поляки настроили против себя население Беларуси, то наиболее влиятельным союзником могла стать УНР. Особенно важно то, что с ее помощью можно было решить продовольственный кризис. Но из-за отсутствия сил на этом этапе борьбы национально-демократи-

⁴¹ НАРБ. Ф. 325, оп. 1, ед. хр. 19, л. 166.

⁴² НИАБ. Ф. 1, оп. 1, ед. хр. 7100, л. 2.

⁴³ НАРБ, Ф. 325, оп. 1, ед. хр. 5, л. 59 об.

⁴⁴ Там же. Л. 79.

ческая модель потерпела поражение в противостоянии с советской социалистической моделью государства.

Пытанні да Аляксандра Куксы

Віталь Скалабан (Менск): Што Вы разумееце пад нацыянальна-дэмакратычнай канцэпцыяй будаўніцтва беларускай дзяржаўнасці?

Уладзімір Калаткоў (Менск): Наколькі актыўнымі былі кантакты паміж Цэнтральнай беларускай вайсковай радай, з аднаго боку, і польскімі і ўкраінскімі арганізацыямі на Заходнім фронце, з іншага? Ці ёсць у Вас звесткі пра ўдзел у працы Беларускай вайсковай рады арганізацый ваенных маракоў-беларусаў? Як вядома, беларускія маракі вельмі актыўна выступалі за стварэнне беларускага войска для абароны краю.

Валянцін Мазец (Менск): Што Вам вядома пра беларускія вайсковыя часткі, які былі арганізаваныя на Румынскім і Паўднёвым франтах? Чаму гэтыя часткі, якія збіраліся падтрымаць дзейнасць беларускіх нацыянальных арганізацый, фактычна ніякага ўдзелу ў палітычным жыцці краю не прынялі?

Андрэй Чарнякевіч (Гародня): Маё пытанне датычыць той пазыкі, якую БЦР атрымала ад украінскага ўраду (11 тыс. руб.). Наколькі мне вядома, гэтая пазыка не дайшла да Беларусі, а ў яе знікненні быў абвінавачаны Павел Аляксюк. Ці магчыма больш падрабязна спыніцца на гэтай гісторыі?

Арсень Ліс (Менск): Скажыце, калі ласка, ці захаваліся дакументальныя сляды візітаў дзеячоў Беларускай вайсковай рады да Крыленкі?

Адказы Аляксандра Куксы

Нацыянальна-дэмакратычная мадэль дзяржавы, на маю думку, гэта дзяржаўная мадэль, якая ўлічвае нацыянальныя асаблівасці насельніцтва, заканадаўства якой грунтуецца на асноўных дэмакратычных прынцыпах.

Кантакты з украінскімі і польскімі вайсковымі камітэтамі былі даволі актыўныя. Напрыклад, у Міры адбыўся агульнавайсковы з'езд, на якім украінцы абяцалі падтрымліваць беларусаў, а палякі раілі прыспешыць нацыянальнастваральную працу інакш Беларусь можа адыграць ролю Македоніі, г.зн. краіны, якая стане зонай канфліктаў для ўсёй Усходняй Еўропы. Наконт маракоў я не маю інфармацыі. Ведаю толькі, што пасля разгону Усебеларускага з'езду да Ландэра прыйшла дэлегацыя маракоў, якая пратэставала супраць гвалту.

На Румынскім фронце працэс нацыяналізацыі ішоў вельмі хутка. Пра гэта ёсць інфармацыя ва ўспамінах Кастуся Езавітава і Сымона Рак-Міхайлоўскага. Адносна беларускіх вайсковых частак дамінавала перакананне, што інтарэсы Беларусі будуць абароненыя толькі тады, калі будзе сфармаванае нацыянальнае войска.

5 чэрвеня 2005 г. г. Менск.

Круглы стол

Праблемы беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння 19 – 20 ст.

Алесь Смалянчук

Беларускі нацыянальны рух у сучаснай гістарыяграфіі: праблемы, пошукі, дасягненні

Для сучаснай гістарыяграфіі характэрна імкненне пераадолець этнічна-сацыяльную абмежаванасць традыцыйнай для 20 ст. трактоўкі беларускага руху. У савецкія часы была створана і навязана грамадству схема, паводле якой беларускі рух характарызаваўся пераважна як барацьба бяднейшага сялянства за сацыяльнае вызваленне, якая завяршылася стварэннем БССР. Дзеячы беларускага руху па-за межамі сялянства ці не даследаваліся наогул, ці характарызаваліся як “нацыяналісты” ў савецкім разуменні гэтага тэрміну. Сёння мы разумеем, што фактычна, мела месца свядомае абкраданне айчыннай гісторыі. Як выключэнне выглядалі працы гісторыкаў беларускай літаратуры. Напрыклад, у 1977 г. у Менску ўбачыла святло хрэстаматыя *Пачынальнікі: 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.* (Уклад. Г.Кісялёў). Тэксты Яна Баршчэўскага, Яна Чачота, Альгерда Абуховіча ды іншых выразна засведчылі прыналежнасць гэтых людзей да беларускага літаратурнага працэсу і беларускай культуры.

Толькі ў 90-я г. 20 ст. беларускія гісторыкі паспрабавалі зразумець нацыянальна-культурную гісторыю Беларусі 19 ст., як гісторыю стварэння падмуркаў будучага Адраджэння. Яны ўбачылі беларускасць у дзейнасці многіх ураджэнцаў беларускай зямлі, якія сталі гонарам культурнай або палітычнай гісторыі нашых суседзяў. Адам Міцкевіч, Тадэвуш Касцюшка, Міхал Клеафас Агінскі ды іншыя пачалі характарызавацца як беларусы або як сыны беларускай зямлі.

Новую мадэль развіцця беларускага руху ў 19 ст. першымі прапанаваў Міхась Біч і Аляксей Каўка. Першы звязваў пачатак нацыянальнага Адраджэння з дзейнасцю тайных таварыстваў філаматаў і філарэтаў і распаўсюджваннем сярод творчай інтэлігенцыі Беларусі ідэалогіі рамантызму. М.Біч адзначаў, што Адам Міцкевіч, Ян Чачот, Ян Баршчэўскі, Аляксандр Рыпінскі, Вінцэнт Дунін-Марцынкевіч паходзілі “з апалчанагай

каталіцкай беларускай шляхты і атрымалі сямейна-школьнае выхаванне ў польскім патрыятычным духу”¹. Пры гэтым Літва-Беларусь успрымалася імі як “малая Радзіма” ў параўнанні з Польшчай – Айчынай у шырокім сэнсе. Знаёмства з беларускай народнай культурай паспрыяла іх працы на карысць беларускасці, што праявілася ў беларускамоўнай творчасці большасці гэтых “рамантыкаў”. На думку М. Біча, ля вытокаў нацыянальнага Адраджэння стаяла таксама група творчай інтэлігенцыі, што паходзіла з беларускага прыватнага асяроддзя і была выхаваная пад уплывам расейскай культуры. Да іх адносіліся, у прыватнасці, невядомыя аўтары таленавітых паэмаў *Энеіда навыварат* і *Тарас на Парнасе*². Выразна праявілася тэндэнцыя разгляду вытокаў беларускага руху як міжканфесійнай з’явы, паяднання каталіцкай і прыватнага асяроддзя і была выхаваная пад уплывам расейскай культуры. Да іх адносіліся, у прыватнасці, невядомыя аўтары таленавітых паэмаў *Энеіда навыварат* і *Тарас на Парнасе*². Выразна праявілася тэндэнцыя разгляду вытокаў беларускага руху як міжканфесійнай з’явы, паяднання каталіцкай і прыватнага асяроддзя і была выхаваная пад уплывам расейскай культуры. Да іх адносіліся, у прыватнасці, невядомыя аўтары таленавітых паэмаў *Энеіда навыварат* і *Тарас на Парнасе*².

Паводле Міхася Біча, ператварэнне беларускага “нацыянальна-культурнага руху” ў палітычны адбылося напярэдадні і ў час паўстання 1863 – 1864 г. У гэты перыяд старшыня Літоўскага Правінцыйнага камітэту К. Каліноўскі з групай аднадумцаў паслядоўна выступаў за ўтварэнне самастойнай Літоўска-беларускай рэспублікі³. Заснаванне зімой 1902 – 1903 г. будучай беларускай сацыялістычнай Грамады было пачаткам новага этапу у беларускім руху. Рэвалюцыйныя перамены паспрыялі нацыянальна-культурнаму Адраджэнню.

А. Каўка вылучыў два асноўныя этапы беларускага руху – “пачаткова-падсвядомы рух “у сабе”, здзейснены пераважна ў рамках польскага нацыянальна-вызваленчага працэсу (1794-1863)”, і рух “для сябе” з усведамленнем уласна беларускіх нацыянальных інтарэсаў і імкненнем да ўласнай дзяржаўнасці (1864-1918)⁴.

Імкненне адмовіцца ад сацыяльна-этнічнай абмежаванасці прысутнічае таксама ў канцэпцыі аўтара гэтых радкоў, прадстаўленай на старонках манаграфіі *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй...*⁵ Пры

¹ Біч М. Беларускае Адраджэнне ў XIX – пачатку XX ст. Гістарычны асаблівасці, узаемаадносіны з іншымі народамі. Мн., 1993. С. 9.

² Тамсама. С. 10.

³ Тамсама. С. 11

⁴ Каўка А. Беларускі нацыянальна-вызваленчы рух // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т. Т. 1. Мн., 1993. С. 445-448.

⁵ Смалянчук А. Да пытання аб ролі палітычнай ідэалогіі ў развіцці беларускага нацыянальнага руху ў 19 – пачатку 20 ст. // Гістарычны альманах. 1999. Т. 2. С. 3-19; ён жа. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864-1917 г. Гродна, 2001, 320 с.; ён жа. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. Выд. 2-е, дапрац. Санкт-Пецярбург, 2004, 402 с.

гэтым для разумення падзеяў першай паловы 19 ст. выкарыстоўваліся паняцці “ліцвінская традыцыя”, “заходнеруская традыцыя” і “беларускае культурнае назапашванне”. Пад апошнім разумеліся тыя падзеі культурнага жыцця, якія спрыялі пранікненню ў культуру эліты беларускай мовы і фармавалі адметную гістарычную свядомасць. На гэтым этапе ствараўся свайго роду культурны падмурак для развіцця нацыянальнага руху за культурную і палітычную эмансіпацыю.

Беларуская нацыянальная ідэя вырасла на глебе беларускай культурнай традыцыі, да стварэння якой прычыніліся як “ліцвіны”, так і “заходнерусы” У беларускім нацыянальна-культурным Адраджэнні пачатку 20 ст. праявілася заканамернасць, характэрная для большасці нацый Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Дамінуючым варыянтам нацыянальнай ідэалогіі стаўся этнічна-моўны варыянт, які паслядоўна прапагандавала і адстойвала “Наша Ніва”.

Трэба адзначыць, што гэты варыянт быў характэрны для этнічных супольнасцяў Цэнтральна-Усходняй Еўропы, якія напрыканцы 18 і ў 19 ст. не мелі незалежных дзяржаваў. Да іх можна аднесці беларусаў, літоўцаў, палякаў і шмат іншых народаў гэтай часткі Еўропы. Фармаванне нацыі ў гэтым выпадку адбывалася шляхам нацыянальных рухаў, якія імкнуліся не толькі да культурнай эмансіпацыі, але таксама да грамадзянскай роўнасці⁶. У выніку дэзінтэграцыі першапачатковых шматэтнічных супольнасцяў і распаду дзяржаваў узніклі этнамоўныя нацыі⁷. Якраз этнічныя і культурныя рысы, у першую чаргу мова, адыгрывалі ролю інтэграцыйных фактараў. Этнамоўныя нацыі (паводле Міхала Гроха, “малыя нацыі”) сфармаваліся як культура-цэнтрычныя супольнасці.

Беларусы пайшлі тым самым шляхам. Аднак звяртае на сябе ўвагу імкненне беларускіх палітыкаў выйсці за межы этнічна-моўнага варыянта нацыянальнай ідэі. Ва ўмовах моцных уплываў з боку польскай і расейскай культур беларускія палітыкі дзеля сацыяльнай і нацыянальна-культурнай мабілізацыі насельніцтва актыўна выкарыстоўвалі магчымасці дзяржаўніцкага (грамадзянскага) варыянта нацыянальнай ідэалогіі (маецца на ўвазе дэмакратычная і кансерватыўна-ліберальная плыні краёвасці), шукалі формы паяднання беларускай ідэі з сацыялістычнай (публікацыі “Нашай Долі”) і хрысціянска-дэмакратычнай (публікацыі “Беларуса”) ідэалагічнымі канцэпцыямі. Аднак гэтыя спробы аказаліся малаэфектыўнымі. Адсутнічала дзяржава, якая магла з’яднаць усе этнасы краю ў беларускую нацыю дзяржаўнага тыпу. Большасць каталіцкага і праваслаўнага духавенства аказалася ўцягнутай у расейска-польскае

⁶ Hroch M. *Małe narody Europy*. Wrocław-Warszawa-Kraków, 2003. S. 8.

⁷ Miknys R. *Problem kształtowania się nowoczesnego narodu Polaków litewskich w pierwszej połowie XX wieku // Biuletyn historii pogranicza*. 2000. Nr 1. S. 21.

змаганне за г.зв. “Паўночна-Заходні край” і “Ўсходнія крэсы”, а пралетарыят і буржуазія, свядомыя ўласнай беларускасці, практычна не існавалі. Фактычна ў тагачасных ўмовах этнічна-моўны варыянт нацыянальнай ідэалогіі беларускага руху не меў альтэрнатывы.

Пад канец 20 ст. у межах гэтага новага асэнсавання вытокаў Адраджэння разгарэліся даволі вострыя дыскусіі, прысвечаныя новым ацэнкам многіх вядомых постацей 19 ст. Напрыклад, дыскусія 1996 г. паміж Уладзімірам Казберуком і Міхасём Бічом, прысвечаная асобе К.Каліноўскага (1838-1864), польска-беларуска-літоўскія спробы вызначыць “нацыянальнасць” Адама Міцкевіча пры дапамозе сучасных дэфініцый гэтага паняцця, нарэшце, спроба распачаць дыскусію пра ролю віленскага генерал-губернатора М.Мураўёва. Сучасныя прадстаўнікі заходне-русізму (у прыватнасці, Яўген Новік і Якаў Трашчанок) спрабуюць перакваліфікаваць Мураўёва-вешальніка ў Мураўёва-ратавальніка. Парознаму ацэньваецца храналогія з’яўлення ідэі незалежнай беларускай дзяржавы. Станіслаў Рудовіч і Міхась Біч звязваюць нараджэнне гэтай ідэі з I праграмай БСГ⁸. Паводле Яўгена Мірановіча, да 1918 г. “не нарадзілася нават думка аб беларускай незалежнай дзяржаве, палітычна адарванай ад Расеі”⁹.

У сучаснай гістарыяграфіі таксама заўважальная тэндэнцыя пэўнага канфесійнага абмежавання пачаткаў беларускага руху, якія звязваюцца або з каталіцкай або з праваслаўнай элітай. Вядомы польскі даследчык Рышард Радзік у кнізе *Między zbiorowościami etnicznymi a wspólnotami narodowymi. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia* (Lublin, 2000) засяродзіў увагу пераважна на дзейнасці тых пачынальнікаў беларускага Адраджэння, якія належалі да каталіцкага касцёла, праігнараваўшы прадстаўнікоў беларускай праваслаўнай эліты. Аналагічны падыход прысутнічаў у працы варшаўскага гісторыка і географа Пятра Эбэрхардта (*Przemiany narodowościowe na Białorusi*. Warszawa, 1993). Затое Ігар Марзалюк у манаграфіі *Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X – XVII ст.)* (Магілёў, 2003) ацаніў прыняцце каталіцызму часткай беларускай эліты ў 16 – 18 ст., як разрыў са старабела-

⁸ Біч М., Рудовіч С. Беларуская сацыялістычная Грамада // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 1. Мн., 1993. С. 410; Біч М. Беларускае Адраджэнне ў XIX – пачатку XX ст. С. 14-15

⁹ Мірановіч Я. Некалькі заўвагаў адносна фармавання беларускай дзяржаўнасці // Гістарычны альманах. 2002. Т. 7. С. 55.

¹⁰ Марзалюк І. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X – XVII ст.). Магілёў, 2003. С. 286. Кнігу І.Марзалюка грунтоўна прааналізаваў у сваёй рэцэнзій Генадзь Сагановіч. Гл., Сагановіч Г. Прывід нацыі ў імгле стэрэатыпаў / Беларускі гістарычны агляд. Т. 10. Сшыткі 1-2 (18-19). снежань 2003. С. 281-318.

рускім этнасам і яго поўную (“ментальную і моўную”) паланізацыю або літуанізацыю¹⁰. Фактычна аўтар выключыў беларусаў-каталікоў з нацыястваральных працэсаў, якія, на яго думку, распачаліся ўжо ў 16 ст.

Асобнае месца ў айчыннай гісторыі 20 ст. займае БНР. Яе можна лічыць найвялікшым поспехам і адначасна найвялікшай няўдачай беларускага руху. Разважаючы пра прычыны таго, чаму беларуская нацыянальная дзяржава не здолела абараніць сваю самастойнасць і ператварыцца ў суб’ект міжнародных адносін, даследчыкі часцей звяртаюцца да аналізу канкрэтнай палітычнай і міжнароднай сітуацыі ва Усходняй Еўропе ў 1918–1920 г. Пры тлумачэнні гісторыі БНР дамнуюць знешнія фактары. Між тым варта звярнуць увагу на тое, што ў беларускім руху ў адрозненні, напрыклад, ад літоўскага і польскага, амаль адсутнічаў перыяд г.зв. “арганічнай працы”. Нагадаю, што польскія даследчыкі гэтым тэрмінам акрэслілі перыяд пашырэння польскай нацыянальнай свядомасці ў шырокіх масах насельніцтва. Найважнейшымі ўмовамі гэтага пашырэння былі арганізацыя тайнай школьнай адукацыі, выданне масавай нацыянальнай прапагандысцкай літаратуры, стварэнне шэрагу палітычных партый розных сацыяльных накірункаў, якія вялі агітацыйную працу сярод розных колаў грамадства і спрабавалі спалучаць нацыянальную ідэю з сацыялістычнай, кансерватыўнай і ліберальнай палітычнымі ідэалогіямі. Менавіта ў выніку “арганічнай працы” была забяспечана масавая падтрымка польскай і літоўскай нацыянальных ідэй.

Будаўніцтва беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці напачатку 20 ст. можна параўнаць з будаўніцтвам хаты, якое пачалося не з падмуркаў, а з даху. Нешта падобнае паўтарылася ў 1990–1991 г. Абвяшчэнне незалежнасці Рэспублікі Беларусь, якое таксама можна аднесці да найвялікшых поспехаў нацыянальнай эліты, не было вынікам масавага сацыяльнага руху 80-х г. Магчыма, гэта прычынілася да таго, што Рэспубліка Беларусь з вялікага поспеху ператварэцца ў вялікую няўдачу беларускага руху. Улады паступова ператварылі дзяржаву ў моцны сродак энацыяналізацыі насельніцтва. Фактычна, працягваецца палітыка русіфікацыі і размывання нацыянальнай свядомасці жыхароў краіны. Дзеся чаго гэта робіцца? Магчыма, улады проста зразумелі, што людзей без нацыянальнай свядомасці значна лягчэй кантраляваць і пазбавіць свабоды. З адмаўлення права чалавека на культурную або нацыянальную адметнасць пачынаецца наступ на ягоныя правы наогул.

Урэшце рэшт усё ранейшае змаганне расейскіх, савецкіх, польскіх (на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў міжваенны час) уладаў супраць беларускіх школаў, газетаў, бібліятэкаў і г.д. мела сваёй канчатковай мэтай не дапусціць нацыянальна-палітычнага Адраджэння беларускай зямлі. У

пэўным сэнсе нацыянальная культура з'яўляецца першым этапам барацьбы за нацыянальную дзяржаўнасць. Менавіта таму ў сённяшняй Беларусі сумленны і прафесійна падрыхтаваны гісторык незалежна ад свайго стаўлення да палітычнага жыцця з'яўляецца сілай, якая набліжае перамены.

*Захар Шыбека (Менск),
прафесар БНТУ*

Беларускі нацыянал-камунізм

або “няправільны” погляд на гісторыю савецкай Беларусі

Праблема нацыянал-камунізму ў беларускай гістарыяграфіі доўга спецыяльна не вывучалася. Можна таму, што камунізм настолькі глыбока ўкаранёны ў нашае жыццё і свядомасць, што мы пакуль не ў стане паглядзець на яго з боку і паразважаць, наколькі гэты камунізм сумяшчальны з беларускімі нацыянальнымі інтарэсамі. Аднак назапашваюцца матэрыялы. Асабліва вызначаецца ў гэтай справе вядомы гісторык, архівіст і літаратар Віталь Скалабан. Настала пара пераходзіць і да пэўных асэнсаванняў.

Без такога асэнсавання немагчыма зразумець спецыфіку станаўлення беларускай эліты, беларускай нацыі. Немагчыма зразумець ролу савецкай Расеі ў гісторыі беларускага народу, вытокі антысавецкага руху, стан нацыянальнай самасвядомасці. І увогуле, калі не звяртаць належнай увагі на беларускі нацыянал-камунізм, то наша старэйшае пакаленне з яго камуністычным мінулым застанецца заўсёды загадкавым і нават варажым для новых беларусаў. А гэта вельмі непажадана і небяспечна.

Паспрабуем зрабіць некаторыя агульныя заўвагі. Зразумела, што напачатку яны будуць мець гіпатэтычны характар.

Па-першае. Што такое камунізм з пункту гледжання нацыяналіста? Камунізм узнік у першай палове 19 ст., і ўяўляў сабой рэакцыю нізоў на насаджэнне нацыяналізму элітамі грамадства зверху. Прынята лічыць, што камунізм уяўляе сабой інтэрнацыянальнае вучэнне. Але на самай справе гэта не так. Любая тэорыя, калі яна набывае агульнадзяржаўнае значэнне, становіцца нацыянальнай. Кожная нацыя імкнулася скарыстаць камунізм ва ўласных мэтах. Рускіх прывабліваў пралетарскі інтэрнацыяналізм, які дазваляў захаваць імперыю, беларусаў - прынцыпы сацыяльнай справядлівасці, жыдоў - дух месіяства і г.д. Камунізм мож-

на назваць плебейскім ці сацыяльным нацыяналізмам, які ўзнік як супрацьвага нацыяналізму арыстакратычнаму ці культурна-духоўнаму.

Па-другое. Наколькі прыймальны для беларусаў тэрмін “нацыянал-большавізм”? Большавізм у савецкай Расеі, а потым у СССР фактычна адпавядаў рускаму нацыяналізму. Відавочна, што нармальнаму чалавеку нельга быць адначасова рускім і беларускім нацыяналістам, рускім захопнікам і беларускім патрыётам. Вось чаму тэрмін “большавізм” ва ўсіх яго варыянтах не прыймальны для характарыстыкі беларускага нацыяналізму. Большавізм - выключна расейская з’ява. Таму ў дачыненні да беларускага нацыяналізму трэба гаварыць не пра нацыянал-большавізм, а пра нацыянал-камунізм. Адметнай рысай беларускіх нацыянал-камуністаў было іх разуменне адрознасці нацыянальных інтарэсаў Беларусі ад нацыянальных інтарэсаў Расеі і іншых краінаў.

Выгокі беларускага нацыянал-камунізму ідуць, бадай што, ад Кастуся Каліноўскага і ўжо з усёй відавочнасцю выяўляюцца ў дзейнасці “Томану”, а потым БСГ. Гістарычныя абставіны адціскалі беларусаў на шлях плебейскага ці сацыяльнага нацыяналізму. Для арыстакратычнага падстаў не было, бо не існавала нацыянальнай эліты. Яна паланізавалася, русіфікавалася ці наўпрост вынішчалася. Еўрапейская мадэль нацыяналізму прадугледжвае кампраміс паміж нацыяналізмам плебейскім і арыстакратычным, што надае ёй гармонію і ўстойлівасць. У Беларусі такога не назіралася.

Плебейскі нацыяналізм беларусаў фармаваўся ў складзе Расейскай імперыі (1862—1917) і быў вынікам моцнага ўплыву камуністычнай дактрыны. Усе вучэнні леварадыкальнага толку Расеі прытрымліваліся тады пракамуністычных пазіцый. Пасля ўстанаўлення ўлады большавікоў беларускі нацыяналізм практычна супадаў з нацыянал-камунізмам.

На працягу большавіцкага панавання беларусы прайшлі шлях ад калабарацыі да манкурства, ад кампрамісу да здрады інтарэсам уласнага народу. У працэсе ўзаемных стасункаў беларускага камунізму і расейскага большавізму, беларускага і расейскага нацыяналізмаў, можна вылучыць некалькі этапаў.

У 1917—1920 г. сярод народаў былой Расейскай імперыі назіралася шырокая дэманстрацыя нацыяналізмаў. Большавізм, як рускі агрэсіўны нацыяналізм, атрымаў падтрымку нават у расейскіх эмігрантаў. Гэтым, дарэчы, тлумачыцца жывучасць большавіцкай улады, бо змаганне супраць яе ў гады інтэрвенцыі так і не набыло рашучага і кансалідаванага характару. Большавіцкі нацыяналізм, у адрозненне ад белагвардзейскага, выяўляў большую гнуткасць, што дазволіла Ул.Леніну захаваць былую Расейскую імперыю ад поўнага распаду. Большавіцкага правадыра

можна лічыць самым вялікім нацыяналістам Расеі. У жорсткай бойцы нацыяналізмаў беларусы дамагліся абвяшчэння пад апекай немцаў і расейцаў уласных дзяржаў БНР і БССР. Беларускі нацыяналізм усё больш скіроўваўся ў бок нацыянал-камунізму, які арганізацыйна сцвердзіўся ў студзені 1920 г. пад польскай акупацыяй. Праўда, Беларуская камуністычная арганізацыя У. Ігнатоўскага стала эпізядычнай з’явай.

У 1920–1924 г. пасля падзелу Беларусі, беларускі нацыяналізм сярод эліты грамадства значна ўзрос. Паміж ім і расейскім бальшавізмам існавала пэўная раўнавага, кампраміс. На фоне даволі інтэнсіўнага антысавецкага руху беларускія дзеячы БССР мелі магчымасць дзейнічаць больш-менш незалежна ад Масквы, прынамсі, у галіне культуры. Патрыятычныя сілы канцэнтраваліся вакол заснаванага ў 1922 г. Інбелкульту. Да чэрвеня 1924 г. легальна дзейнічала беларуская партыя эсэраў. Прызнанне кіруючай ролі бальшавіцкага цэнтру і савецкай улады было для беларускіх патрыётаў у значнай ступені фармальным.

У 1924–1927 г. расейскі бальшавізм бярэ кантроль над беларускімі нацыянал-камуністамі. Перыяд раўнавагі ў Беларусі аказаўся кароткім. Прыдушаны антысавецкі рух не ўяўляў сабой ужо грознай сілы. Беларуская інтэлігенцыя заставалася малалікай. Перыяд адноснай самастойнасці змяніўся для беларускіх нацыянал-камуністаў перыядам кампрамісаў. Інтэрэсы патрыётаў і беларускага народу ў значнай меры супадалі з інтарэсамі бальшавіцкага кіраўніцтва. Так, беларусізацыя спрыяла развіццю беларускай культуры, а для бальшавіцкай улады служыла сродкам саветызацыі беларускай вёскі і ўяўляла сабой палітычную кампанію, адрасаваную заходнім беларусам. Безвыходнасць сітуацыі штурхала да супрацоўніцтва з расейскім бальшавізмам і патрыётаў Заходняй Беларусі. Сітуацыя кампрамісу выявілася ў масавым уступленні заходніх беларусаў у КПБ (б), у стварэнні КПЗБ і супрацоўніцтве заходнебеларускіх грамадскіх арганізацый з камуністычным урадам БССР. Дзейнасць БСРГ — яскравы прыклад спробы супрацоўніцтва паміж беларускім нацыяналізмам і расейскім бальшавізмам. Беларускія нацыяналісты пачыналі служыць бальшавіцкай Расеі, маючы надзею на адпаведную ўзнагароду з яе боку.

Аднак у 1927–1939 г. супрацоўніцтва бальшавікоў з беларускімі нацыяналістамі прыпыняецца, адбываецца падаўленне і вынішчэнне беларускіх нацыянал-камуністаў (“нацдэмаў”). Новыя члены КПБ (б) вылучаліся абьякавасцю да беларускіх нацыянальных ідэалаў, неадукаванасцю і недасведчанасцю, што спрыяла ператварэнню іх у паслухмяных выканаўцаў волі бальшавіцкай улады. Таму іх ужо нельга называць нацыянал-камуністамі. Яны станаўліся расейскімі бальшавікамі бела-

рускага паходжання. Уцалелыя беларускія нацыянал-камуністы заставаліся ў партыі і таксама паступова гублялі ці надзейна хавалі свой нацыяналізм. КПБ (б) пачынала дзейнічаць выключна ў інтарэсах расейскага бальшавізму. Перыяд кампрамісаў скончыўся. Настаў перыяд фармавання са складу беларускага насельніцтва манкуртаў, калі гэты тэрмін увогуле прыёмальны да той сітуацыі. Аднак перамены вялі да размежавання мясцовага камуністычнага руху на беларускі нацыянал-камунізм і расейскі нацыянал-бальшавізм. Першы прыхоўваўся ў радах партыі да 1991 г. Складваліся падставы і для новага ўздыму нацыянальна-вызваленчай, антысавецкай барацьбы па-за камуністычным рухам. Беларускі нацыяналізм выяўляўся ў форме духоўнага супраціву бальшавікам.

У гады другой сусветнай вайны (1939 — 1945 г.) бальшавікі беларускага паходжання дэманстравалі безумоўную адданасць Маскве і Сталіну. Нацыянальныя інтарэсы Беларусі і Расеі зноў у значнай ступені супадалі. Далучэнне Заходняй Беларусі да БССР/СССР, вайна з нацызмам, уступленне БССР у ААН спрыялі нацыяналізацыі мясцовых бальшавікоў, але не парушалі іх веры, што службай Маскве яны дзейнічаюць адпаведна інтарэсам свайго народу. Таму гаварыць пра адраджэнне нацыянал-камунізму ўзору 1920-х гадоў у шэрагах бальшавіцкай партыі тады яшчэ не было падставаў. Сталін застаўся верным сабе – беларускі нацыяналізм служыў яму для палітычных маніпуляцый і ўмацавання цэнтральнай улады.

1945–1991 г. Пасля вайны, пры жыцці Сталіна, сітуацыя не змянілася. Смерць правадыра спрыяла ўзнікненню ачаговага нацыянал-камунізму з тэндэнцыяй да нарастання. Але гэтыя сілы былі настолькі слабымі, што Масква з імі не лічылася. У справе дэнацыяналізацыі ўласнага народа мясцовая партыйная эліта часам пераўзыходзіла расейскіх бальшавікоў. Інтарэсы Расеі яна ставіла вышэй інтарэсаў Беларусі. На Украіне і ў рэспубліках Прыбалтыкі нацыянальная свядомасць сярод кіраўніцтва была мацнейшай. Там захаваўся нацыянал-камунізм. Там паміж ім і расейскім бальшавізмам існавала раўнавага і кампраміс да распаду Савецкага Саюза. Пашырэнне нацыяналізму ў шэрагах бальшавікоў Беларусі пачалося толькі ў гады “перестройкі”. Але і тады нацыянальныя настроі закраналі пераважна шэраговых бальшавікоў і бальшавікоў творчых прафесій. Некаторыя засталіся вечнымі калабарантамі.

Пасля распаду СССР суседнія краіны перажывалі працэс нацыянальнага адраджэння. У камунізаванай Беларусі ён падмяняўся адраджэннем беларускага нацыянал-камунізму, якому да таго ж супрацьстаяў расейскі бальшавізм, у тым ліку і беларускага паходжання. На сучасным этапе гэты бальшавізм пакуль не пераадолены.

Урэшце, трэба прызнаць выключна вялікую ролю камуністычнай ідэалогіі ў фармаванні беларускай нацыі і дзяржавы. Яны – пракамуністычныя. Расейскія камуністы, хоць і не стварылі беларускую нацыю, але зрабілі шмат для яе станаўлення як нацыі прарасейскай, калабаранцкай. Такого класічнага ўзору плебейскай нацыі, здаецца, не ведае свет. Камуністычнае, прарасейскае паходжанне сучаснай беларускай нацыі стварае шэраг праблемаў для яе інтэграцыі ў еўрапейскую супольнасць. Зразумела, што гэта не лепшы твор, але з гэтым неабходна лічыцца.

Перамагчы расейскі бальшавізм у Беларусі здолее шырокі нацыянальны рух. Фармаванні сучаснага беларускага нацыяналізму ідзе з 1990 г., калі БНФ канчаткова адасобіўся ад камуністычнай ідэалогіі. Для Беларусі гэты працэс – доўгі і цяжкі. Узняцца ад плебейскага да еўрапейскага духоўнага нацыяналізму не так проста. Спадчыны БРСГ ці БСГ, БССР ці БНР для таго не дастаткова. Тут ніяк не абысціся без спадчыны ВКЛ. Неабходна выходзіць на новы ўзровень светаўспрымання, больш разнастайны. Камунізм мусіць уступіць, а сацыял-дэмакратыя істотна пасунуцца для вызвалення духоўнай прасторы кансерватызму, лібералізму, хрысціянскай дэмакратыі, іншым грамадскім вучэнням, якія сілкуюць жыццёвыя сілы нацыі. Пераадольванне плебейскага нацыяналізму вымагае доўгага шляху элітарызацыі.

Дыскусія

Алесь Смалянчук: Распачынаючы “круглы стол” па праблемах беларускага руху ў 19 – 20 ст., хачу яшчэ раз пералічыць пытанні, якія хацелася б сёння абмеркаваць:

–Што сабой уяўляў беларускі рух у 19 і 20 ст.? Ці існавала пераемнасць у гісторыі беларускага руху ў 19 і ў 20 ст.? Каго можна аднесці да беларускай эліты пазамінулага стагоддзя?

–Што сабой уяўляла беларуская нацыянальная ідэя?

–Чаму напачатку 20 ст. не быў рэалізаваны беларускі нацыянальны праект і беларуская нацыянальная дзяржаўнасць аказалася фактычна толькі дэкларацыяй аб намерах?

–Ці можам мы сцвярджаць замаруджанасць нацыястваральных працэсаў у Беларусі ў параўнанні з суседзямі па Цэнтральна-Усходняй Еўропе? Ці больш дакладным будзе тэрмін “адметнасць беларускага руху”?

–І нарэшце, што можна лічыць найвялікшым дасягненнем і найвялікшай няўдачай беларускага руху ў апошнія стагоддзі?

Валянцін Голубеў: Хачу зрабіць адзін істотны дадатак да даволі лагічнага рэферату Алеся Смаленчука. На мой погляд, аўтар не заўважыў такой важнай падзеі, якой было прыняцце ў 1989 г. Вярхоўным Саветам БССР Закона аб мовах. Дзякуючы гэтаму закону вырасла цалкам іншае пакаленне, адрознае ад тых дзяцей, што пайшлі ў школу пасля рэферэндуму 1995 г. Невыпадкова ўрад прэзідэнта Лукашэнкі адным з першых сваіх рашэнняў перакрэсліў Закон аб мовах і знішчыў тую сістэму нацыянальнай адукацыі, якая будавалася на падмурку гэтага закону. Цікава, што закон быў прыняты яшчэ камуністычным Вярхоўным Саветам. Гэта быў час першых хваляў магутнага нацыянальнага руху. У цэнтры Менску на дэманстрацыі збіраліся 30–40 тыс. чалавек, якія патрабавалі прыняць гэты закон. Упершыню народ (ці ягоная частка) прымусіў парламент пайсці на прыняцце закона, вельмі непапулярнага сярод камуністычнай вярхушкі. Гэты эпізод яшчэ патрабуе свайго грунтоўнага даследавання.

Арсень Ліс: Па-першае, вельмі важна, што мы абмяркоўваем праблему беларускага руху. Спадар Аляксей Смалянчук казаў пра сучасныя канцэпцыі Аляксея Каўкі і Міхася Біча. Аляксей Каўка трохі больш паглыбіўся ў гісторыю і распачаў беларускі рух з паўстання Т.Касцюшкі. Хоць там не шмат набіраецца матэрыялаў, і яны маюць пераважна філалагічны характар, напрыклад, песні касінераў ды інш.

Думаю, што трэба звярнуць увагу таксама на навуковую дзейнасць групы віленскіх прафесараў пачатку 19 ст. на чале з Міхалам Баброўскім (у міжваенны перыяд пра іх пісаў Адам Станкевіч). Яны першыя ўзнялі беларускую ідэю і паспрабавалі яе рэалізаваць практычна. Планавалася стварэнне граматыкі беларускай мовы, выданне Катэхізіса. Дарэчы, доўгі час не было вядома імя выдаўцы гэтай першай кнігі на беларускай мове ў 19 ст. (1835 г.) Найчасцей называлася імя Міхала Баброўскага, але многія даследчыкі сумняваліся ў гэтым. Ужо было вядома, што М.Баброўскі арганізаваў першы беларускі гурток у Віленскім універсітэце. Аднак гісторыкі і філолагі звярталі ўвагу на яго паходжанне. Як вядома, М.Баброўскі нарадзіўся ва уніяцкай сям’і на тэрыторыі Беласточчыны. Паводле логікі гэтых даследчыкаў, ён не павінен быў валодаць беларускай мовай. Тым больш, што мовазнаўцы ў мове Катэхізіса знайшлі элементы паўночна-усходніх дыялектаў Віцебшчыны.

Аднак ягоны пляменнік Павал Баброўскі, таксама прафесар гісторыі і аўтар статыстычнага і этнаграфічнага апісання Гарадзенскай губерні, у сваіх успамінах паведаміў пра існаванне ў 20-я г. 19 ст. у Віленскім універсітэце г.зв. “беларускай партыі” (гэта ягоны тэрмін). Да яе нале-

жалі Міхал Баброўскі, Ігнат Даніловіч і Ігнат Анацэвіч. Гэты эпізод, на маю думку, сёння слаба ўлічваецца. Некалі Адам Станкевіч характарызаваў яго як этап “несвядомага Адраджэння”. Цікава, што Міхал Баброўскі выклікаў проста нянавісьць у тагачаснага рэктара універсітэту. Рэктар назваў яго “каварным чалавекам”. Магчыма, ва універсітэце, дзе панавала пальшчызна, з’яўленне “беларускай партыі” і беларускай ідэі ўспрынялі як “міну запаволенага дзеяння”.

Лічу, што ў гісторыі беларускага нацыянальнага руху недастаткова ўвага надаецца дзейнасці “гоманаўцаў”. Аляксандравіч у свой час шукаў сляды іх дзейнасці ў архівах, але шмат ён не даведаўся. Жандары выкрылі гэтую арганізацыю і знішчылі яе. У захаваных дакументах фігуруюць толькі імёны двух “гоманаўцаў” – Марчанкі і Ратнера. Але менавіта “гоманаўцам” належыць першае тэарэтычнае абгрунтаванне нацыянальнай ідэі. Яны засноўвалі свае разважанні на фальклорна-этнаграфічным матэрыяле. Апошняга было шмат сабрана расейскімі і польскімі этнографамі, і гэты матэрыял, незалежна ад намераў збіральнікаў, дазваляў выразна акрэсліць этнічны твар беларусаў. Народнікі здолелі даказаць адметную ідэнтычнасць беларусаў і іх права на існаванне як свабоднай нацыі.

Пытанне Алеся Смаленчука: Наколькі шырока распаўсюдзіліся іх погляды? Рышард Радзкі у сваіх працах даказвае, што беларуская прапаганда “гоманаўцаў” мела выразны лакальны характар, і шырокага распаўсюджвання іх ідэі не атрымалі.

Арсень Ліс: Усё ж такі выйшлі два нумары часопіса “Гоману”. Бяда беларускага руху заключалася ў тым, што ён звычайна развіваўся ў вельмі неспрыяльных палітычных умовах. Народнікаў зліквідавала палітычная паліцыя.

Пытанне Алеся Смаленчука: Дык гэта з’ява грамадскага жыцця ці толькі эпізод, цікавы выключна беларускім гісторыкам?

Арсен Ліс: Александровіч апублікаваў матэрыялы, з якіх відаць, што была дыскусія на тэму існавання (або неіснавання) беларусаў. Нехта пад псеўданімам “Баравік” даказваў іх існаванне і сцвярджаў, што беларусы павінны мець усе палітычныя правы ды інш.

Вяртаючыся да 20 ст., хачу згадаць пра выступ С.Рака-Міхайлоўскага на судзе па справе Грамады ў сакавіку – траўні 1928 г. Браніслаў Тарашкевіч імкнуўся даказаць, што Грамада – гэта натуральнае спарад-

жэнне або вынік таго цяжкага жыцця беларусаў, якія стварылі для іх польскія ўлады. Яны з пачатку 20-х г. узялі курс на нацыянальную асіміляцыю беларусаў. Адзін з першых прэзідэнтаў міжваеннай Польшчы ў той час абяцаў, што “праз 50 гадоў вы беларусаў у Польшчы і са свечкай не знойдзеце!” Польскі ўрад пры ўсім дэмакратызме міжваеннай Польшчы адкрыта праводзіў курс на асіміляцыю нацыянальных меншасцяў. У палітычным жыцці ПРэчы Паспалітай дамінавалі нацыянальныя дэмакраты. Польскія палітыкі аказаліся проста недалёкія ў сваёй нацыянальнай палітыцы на Усходзе.

Мяне бянтэжыць як часта паўтараецца у нас тэзіс, што Грамада – гэта экспазітура камуністычнай партыі. На самой справе, гэта толькі версія польскіх судовых устаноў, якія павінны былі апраўдвацца перад Заходняй Еўропай. Яны і так увесь час даказвалі, што з’яўляюцца “санітарным кардонам” паміж Еўропай і бальшавікамі. А беларускі нацыянальны рух характарызаваўся імі як выключна камуністычны. Бяспрэчна, што была велізарная камуністычная зацікаўленасць ва ўздземя сялянскага руху. Прадстаўнікі Камінтэрна (Фелікс Кон) пісалі пра Грамаду. (Трэба, дарэчы, паглядзець, як савецкая гістарыяграфія канца 20-х г. ацэньвала Грамаду. Могуць быць цікавыя нюансы).

Звярніце ўвагу, што ідэя стварэння сялянскай партыі была не толькі ў Б.Тарашкевіча. Ён зразумеў, што польскія ўлады не дадуць ніякіх палітычных магчымасцяў для нацыянальнага развіцця. І пачаў прыглядвацца да ўсходу. Пасля першага “ўзбуйнення” БССР Браніслаў Тарашкевіч заявіў, што Саветы, хоць і з цяжкасцямі, але ўсё ж такі будуць “беларускі дом”. Параўнанне 20-х г. выразна было не на карысць Польшчы. Сяляне ў БССР атрымалі зямлю. Народны камісар земляробства Прышчэпаў у сваёй дзейнасці арыентаваўся на развіццё фермерства. Ён ствараў культурных гаспадароў, абапіраючыся на супрацоўніцтва з выдатнымі беларускімі навукоўцамі-аграномамі Аркадзем Смолічам і Гаўрылам Гарэцкім. Ствараўся беларускі ўніверсітэт. У 1925 г. Б.Тарашкевіч тайна прыехаў у СССР, і, канешне, стаў аб’ектам увагі спецслужбаў.

Размова на канферэнцыі ішла пра Гурына-Маразоўскага, які шукаў падыходы да Б.Тарашкевіча. Гэта сапраўды неардынарная постаць – таленавіты публіцыст, рэдактар “Савецкай Беларусі”. Я прачытаў ягоны артыкул пра творчасць Міхася Чарота і магу заявіць, што гэта быў таленавіты літаратуразнаўца. І вось ён пакінуў крэсла рэдактара і адправіўся ў Заходнюю Беларусь. Безумоўна, выбар яго быў невыпадковым. Тут варта спыніцца і падумаць пра ролю Усевалада Ігнатоўскага ў тагачасных падзеях. Здаецца, што гэтая роля ўсё яшчэ недаацэнена. Мы больш гаворым пра яго як пра гісторыка. Між тым у палітычным жыцці БССР

20-х г. і ён, і Аляксандр Чарвякоў былі амаль ключавымі постацамі. (На гэта звярнуў увагу Анатоль Сідарэвіч на старонках “Нашай Нівы”).

Гурын-Маразоўскі пазней распавядаў як упершыню прысутнічаў на паседжанні ЦК КПЗБ. Ён паведаміў прысутным, што Баран, які высоўваўся кандыдатам у польскі сейм, арыштаваны і кінуты ў турму па абвінавачванні ў сувязях з эсэраўскім падполлем, з урадам Ластоўскага ў Літве. Сакратар ЦК на гэта адказаў: Няхай Баран там і згіне... Разумееце?

Мы яшчэ не ведаем, хто дзейнічаў пад псеўданімам “Стары”. Менавіта ён арганізаваў сэцэсію (раскол) ў КПЗБ. Напачатку сваёй гісторыі КПЗБ толькі па назве была беларускай партыяй. Дарэчы, адным з арганізатараў быў Мартэнс, які працаваў у “спецыфічным” ведамстве ў Менску... Але пасля таго, як у 1923 г. да КПЗБ далучыліся левыя эсэры (Родзевіч, Арсень Канчэўскі, Язэп Лагіновіч, Капуцкі) сітуацыя перамянілася. Беларускі дух стаў прысутнічаць выразна. Многія сябры ЦК пачалі настойваць, каб КПЗБ адстойвала таксама і беларускія пазіцыі. Хто такі “Стары”? Стэфан Бергман распавядаў, што двойчы бачыў яго ў тры гады, але так і не даведаўся сапраўднага імя. Безумоўна адно: гэтаму чалавеку была блізкай беларуская нацыянальная ідэя.

Сымон Рак-Міхайлоўскі на судзе Грамады сказаў, што калі б у нас у 1917 г. быў такі ўзровень нацыянальнай свядомасці, як цяпер у Заходняй Беларусі, то мы б не сядзелі сёння на лаве падсудных.

Сітуацыя 20-х г. была вельмі складаная. Падчас прыезду ў СССР у 1925 г. Б.Тарашкевіч уступіў у КПЗБ. Гэта быў звычайны ход, каб прымусяць чалавека падпарадкавацца. КПЗБ, безумоўна, прычынілася да стварэння Грамады, але беларусы – арганізатары гэтай партыі мелі свае інтарэсы. І менавіта нацыянальныя інтарэсы для іх былі на першым месцы. Пра гэта нельга забываць. Заўважце, якая была тактыка... Адна з важнейшых пазіцый – барацьба за беларускую школу. У гэтым накірунку Грамада і ТБШ зрабілі надзвычай шмат. ТБШ, якая была створаная ў 1921 г. у Сярэдняй Літве, менавіта ў час Грамады стала агульнай заходне-беларускай арганізацыяй і налічвала 16 тысяч сяброў. Гурткі мелі драматычныя секцыі, музычныя секцыі ды інш. Надзвычай моцным быў рост нацыянальнай свядомасці. Грамада была сапраўднай стыхіяй, і, магчыма, яе кіраўнікі не маглі ў поўнай меры кіраваць гэтай партыяй.

Што датычыць таго выключна камуністычнага характару Грамады, які прадставілі польскія следчыя органы на судзе, то тут шмат хлусні і фальсіфікацыі. Відавочна, што чыста палітычнай акцыі супраць беларускага нацыянальна-вызваленчага руху спрабавалі надаць выгляд змагання з камунізмам. У першую чаргу гэта рабілася для Заходняй Еўропы.

Яўген Мірановіч: Спадар Арсень Ліс узяў цікавую праграму беларускага руху ў 19 ст. і 20 ст. З большасцю сказанага я цалкам пагаджаюся, але хачу дапоўніць гэты аналіз. У 19 ст. у Беларусі на самой справе не было ніякіх умоваў для развіцця нацыянальнага руху, і тое, што было дасягнутае напрыканцы стагоддзя, можна ацаніць як нейкі цуд. Звернем увагу на пачатак 19 ст. у Еўропе. Нацыянальны рух узнікае ў тых грамадствах, дзе ёсць моцны слой мяшчанства. Менавіта яно сфарміравала нацыянальную ідэалогію. Прыкладам можа служыць Нямеччына і Францыя. Вядома, што нацыянальнымі працэсамі нехта кіраваў. У прыватнасці, Парыж накіроўваў экспедыцыі ў правінцыі, якія прымушалі (нават рэпрэсіямі) прымаць ідэі, стварэння ў сталіцы. Разам з французскімі арміямі новыя ідэі “заражалі” еўрапейскае грамадства. Найперш іх засвоіла нямецкая студэнцкая моладзь. Перамены пачалі адбывацца таксама ў Расеі. Паглядзіце ўважліва на праграмы расейскіх дзекабрыстаў. Фактычна, гэта першы варыянт расейскага нацыяналізму.

Як мог нарадзіцца беларускі нацыянальны рух, калі беларуская эліта раней была паланізаваная, а ў 19 ст. той, хто імкнуўся да сацыяльнага поспеху, павінен быў увайсці ў зону расейскай культуры. Для ўкраінскай нацыі вялікае значэнне меў галіцыйскі канфлікт з палякамі, справакаваны аўстрыйскімі ўладамі. У сутыкненні з польскай нацыянальнай ідэяй фарміравалася ідэя ўкраінская. У нашым выпадку гэтага не адбылося. Магчыма, справа ў адсутнасці расейскага нацыяналізму. Калі б быў ціск расейскага нацыяналізму, то гэта магло справакаваць рост беларускай свядомасці. Расейскі імперыялізм – гэта не праява нацыянальнага руху. Нават расейская эліта напачатку 19 ст. амаль напалову складалася з немцаў. Яны былі добрымі імперыялістамі, але не маглі сфармаваць расейскую нацыянальную ідэю. Некаторыя даследчыкі лічаць, што расейскія нацыяналісты нараджаюцца менавіта зараз. Схіляюся да думкі, што так яно і ёсць на самой справе.

Згодны з тым, што казаў спадар Арсень Ліс пра ролю “Томану”. Менавіта гэтая народніцкая групоўка сфармавала бачанне Беларусі, акрэсліла яе межы, зрабіла крок на шляху выпрацоўкі нацыянальнай ідэі. Але хачу таксама звярнуць увагу на *Кароткую гісторыю Беларусі* Вацлава Ластоўскага. Ён усё дакладна акрэсліў, паказаў з кім беларусам было па дарозе, а з кім не. Ён жа паказаў накірункі развіцця беларускага нацыянальнага руху.

Што датычыць Грамады і яе сувязяў з камуністычным рухам, трэба прызнаць, што яе стварэнне было інспіраванае камуністамі. Але ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі моцна перабольшаны гэты тэзіс. Варта звярнуць увагу на гістарычныя дакументы. У прыватнасці, у Дзяр-

жаўным архіве Гарадзенскай вобл. захаваліся дакументы, якія адлюстроўваюць працэс пашырэння шэрагаў камуністычнай партыі. Гэта паліцэйскія дакументы. Статыстыка, якая там прыводзіцца, уражвае. Як ствараўся гэты камуністычны рух на паперы? Вось адзін прыклад, у вёсцы адбываецца вяселле. Людзі спяваюць “Шумел камыш, дрэвья гнулісь...” Канфідэнт паведамляе, што Іван, Пятро ды Васіль спявалі камуністычную песню. Для яго гэта была песня камуністаў?! Адпаведна, спевакоў запісалі ў камуністы. Гэта было напрыканцы 20-х г. У 30-я г. шэрагі камуністычнай партыі “растуць” яшчэ хутчэй. Пры гэтым многія нават не здагадваюцца, што трапілі ў спісы камуністаў.

Камуністычны рух пачаў ажыццяўляцца з ведама адміністрацыі. На адной з канферэнцый я распавядаў, як беларусы пісалі скаргу ў Лігу нацый. Выніку не было нікага. Адначасна скаргі пісалі ўкраінцы. Аднак за ходам іх справы сачыла Брытанская партыя працы. Украінцы выдавалі свае бюлетэні ў Вене і рассылалі ў розныя пасольствы. Іх немагчыма было ігнараваць. У выпадку беларусаў распачыналася дыскусія. Польскія ўлады даказвалі, што ніякай дыскрымінацыі няма. Напрыклад, дзейнічае закон аб школах. Іншая справа, што самі беларусы не жадаюць аддаваць дзяцей у беларускія школы. Беларусы таксама працуюць у органах улады, займаюць пасады ўраднакаў. У Лігу нацый дасылаліся інфармацыя, што толькі ў цэнтральнай адміністрацыі працуе 8 тыс. беларусаў і г.д. Беларускія скаргі трактаваліся як камуністычныя абвінавачванні. А для Заходняй Еўропы краіна, якая змагалася супраць камунізму, на самой справе абараняла цывілізацыю. У 30-я г. нават хрысціянскіх дэмакратаў пачалі выдаваць за камуністаў або сацыялістаў. Гэты прыём польскіх уладаў быў амаль бязпрыйгрышным.

Хачу таксама некалькі слоў сказаць у сувязі з выступам Валянціна Голубева. Пачатак 90-х г. – гэта перыяд, які ўжо прыйшоў час аналізаваць. Мяне найбольш цікавіць, чаму беларускае грамадства з такой вялікай неахвотай прымае перамены ў выглядзе беларускай дзяржавы. Тое, што здарылася ў 1994 г. было вынікам памылак. Варта іх зразумець... Неабходны аналіз усіх дзеянняў апазіцыі, формаў выступаў ды інш. Мне здаецца, што апазіцыя сапраўды была знакамітая. Яна складалася з энергічных і сумленых патрыётаў сваёй зямлі. І гэтая апазіцыя перамагла б, калі б звярталася да палякаў, да чэхаў, да венграў... А тут яна прайграла. Лозунгі апазіцыі не ўспрымаліся грамадствам. Яны размінуліся з людзьмі, а прыйшоў будучы прэзідэнт і ягоная дэмагогія была прынятая як найлепей.

Валянціна Лебедзева: Адносна генезісу беларускага руху, трэба пагадзіцца з думкай Мірановіча, што напрыканцы 19 ст. адбылося нешта

нелагічнае, нешта цудоўнае. Умовы для развіцця нацыянальнага руху сапраўды адсутнічалі. Дапаўняючы шэрагі пачынальнікаў (“Томан”, В.Лас-тоўскі) я хачу згадаць пра Мітрафана Доўнар-Запольскага. Мяне вельмі ўразіў той факт, што амаль адначасна з “гоманаўцамі” на старонках “Мінскага лістка” зусім малады гісторык публікуе артыкул *Белорусское прошлое*, у якім утрымліваецца даволі грунтоўная канцэпцыя мінулага Беларусі. Яна захавала сваю актуальнасць нават сёння. Дарэчы, гэтая канцэпцыя ўзнікла за межамі Беларусі. Варта задумацца пра ролю Кіеўскага універсітэту, значэнне асобы Антановіча і ягонай навуковай школы.

Згаджаюся са спадаром Смаленчуком, што гісторыя БНР была вялікім трыумфам і адначасна вялікай трагедыяй беларускай ідэі. Канешне, трэба даследаваць унутраныя і знешнія фактары заняпаду БНР. Але, на маю думку, знешнія фактары дамінуюць. Яны былі вызначальнымі. Прыклад Украіны пацвярджае гэта. Украіна таксама перажыла трагедыю пры тым, што яе нацыянальны, унутрыпалітычны і знешнепалітычны патэнцыял быў непараўнальна мацнейшы, чым беларускі. Нягледзячы на гэта, Украіна таксама прайграла. У той сітуацыі кожны быў сам за сябе. А кантакты паміж УНР і БНР адбываліся ў перыяд заняпаду ўкраінскай дзяржаўнасці. Магчыма якраз таму і звярнулі ўвагу на паўночную суседку, якая падзяляла лёс Украіны.

Што датычыць унутраных фактараў, то трэба прызнаць, што беларускі рух у той момант аказаўся слабейшым у параўнанні з усімі суседзямі. У чым прычына гэтай слабасці? На мой погляд, галоўная прычына – недаспеласць беларускай нацыі, якая ў той час не магла даць падрыхтаваных палітычных элітаў, не магла нарадзіць моцны палітычны рух. Мне вельмі спадабаўся выраз сп. Смаленчука, што БНР была хутчэй дэкларацыяй аб намерах, чым рэальнай дзяржавай. Не трэба толькі пры гэтым забываць, што дэкларацыя з’яўляецца важным прававым дакументам. Тагачасная беларуская дзяржаўная мадэль – гэта вялікі здабытак нашай гісторыі.

Таксама вялікай бядой беларускага руху была адсутнасць унутранай кансалідацыі. Гэта павінна быць найважнейшым урокам для сучасных беларускіх палітыкаў. Красамоўны прыклад падзелу прывёў сёння Арсень Ліс, калі распавёў пра рэакцыю калегаў на арышт Сяргея Барана. Прычыны гэтага былі пераважна знешнія. У прыватнасці, дзейнасць палітычных сілаў, незацікаўленых ў адзінстве беларускага руху. Апроч таго негатыўную ролю адыгрывалі таксама асабістыя амбіцыі. Калі я знаёмілася з дакументамі па гісторыі пражскай эміграцыі, то была непрыемна ўражаная сведчаннямі, напрыклад, суседзьяў пра паводзіны вядомых дзеячаў беларускага руху.

Апроч таго, актуальнай для даследавання застаецца праблема сутнасці, ролі і месца БССР у нацыянальнай гісторыі 20 ст. Магчыма, гэтае даследаванне дазволіць зразумець прычыны няўдачы беларускага Адраджэння канца 20 ст. А можа, тая квазідзяржаўнасць БССР цалкам задавальняла беларускі народ? Паглядзіце, з чым асацыіруецца большасцю насельніцтва незалежнасць і суверэннасць Рэспублікі Беларусь 90-х г.? У першую чаргу, з пагаршэннем узроўню жыцця!

Ёанна Героўска-Калаўр: Наша дыскусія стварае ўражанне, што Беларусь у міжваенны перыяд мела толькі трох суседзяў – Польшчу, Расею і Украіну. На самой справе быў яшчэ чацвёрты – Літва. Хачу звярнуць увагу калегаў на працу літоўскага даследчыка Э.Гімжаўскаса, прысвечаную беларускаму фактару ў працэсе фармавання літоўскай дзяржавы ў перыяд 1915 – 1924 г. Яна паказвае, як у цалкам натуральны спосаб літоўцаў і беларусаў з’яднала боязь палякаў і надзея на пазітыўную ролю г.зв. “усходняга фактару” ў працэсе будаўніцтва ўласнай нацыянальнай дзяржавы. Але варта было б звярнуцца да пачатку 19 ст. і задумацца над тым, што палітыка гэтага “усходняга фактару” на працягу двух стагоддзяў была аднолькавай, незалежна ад таго, ці гэта была царская ўлада, ці белагвардзейская, ці савецкая, ці сучасная.

Беларусы не здолелі абараніць БНР. Украінцы таксама прайгралі, але Ю.Пілсудскі некалі прасіў прабачэння ў іх. Гэта значыць, што пэўныя абавязальствы былі парушаныя польскім бокам. З беларусамі ніякіх дамоваў не было, бо не было такой прадстаўнічай палітычнай групы, якая магла б заключыць пагадненне ад імя усяго беларускага руху. Не ведаю, ці Міністэрства ўнутраных спраў БНР выдала хоць бы адзін прысуд? Беларуская дзяржаўнасць выглядала віртуальнай з’явай.

Задумаемся, што з’яўляецца дамінуючымі фактарамі фармавання нацыі ў разуменні 20 ст.? Пачуццё тэрытарыяльных сувязяў адсутнічала, хоць я бачыла карты вялізарных беларускіх тэрытарыяльных прэтэнзіяў. Таксама была праблема з адчуваннем сацыяльнага адзінства. Мне здаецца, што маса ўбачыла сваю эліту толькі падчас выбараў у сейм II Рэчы Паспалітай (тэрыторыя Заходняй Беларусі).

Што з мовай? Ці з’яўляецца мова фактарам яднання? Заўсёды лічыла, што з’яўляецца, але пасля знаёмства з рознымі рэгіёнамі сучаснай Украіны прыйшла да высновы, што мова такім фактарам не з’яўляецца.

Што застаецца? Рэлігійны фактар. Варта задумацца, ці не было знішчэнне грэка-каталіцкай царквы ў 19 ст. тым ударам, які аказаў негатыўны ўплыў на гісторыю наступных 150 гадоў. А пазней аказалася, што

беларусы звязвалі свае надзеі з тымі сіламі, якія і нанеслі рашаючы ўдар па беларускай гісторыі.

Андрэй Кіштымаў: Не лічу сябе вялікім спецыялістам па гісторыі Беларусі і Польшчы 20 – 30-х г. 20 ст., аднак з вялікай цікавасцю слухаў выступы калегаў. Мяне цікавіць сам механізм гістарычнага даследавання, незалежна ад таго, якая праблема вывучаецца. Учора гісторыя Грамады была паказаная ў яе дэталізацыі. Даследчыкі звярталіся да персаналій (напрыклад, Віталь Скалабан), да вузкіх перыядаў “трамадоўскай” гісторыі (Алесь Пашкевіч), да рэакцыі друку на знішчэнне Грамады (Алесь Смалянчук), да элементаў мікрагісторыі (Сяргей Токць) ды інш. Але найбольш цікава, што рэфрэнам гучала пытанне, ці не была тая або іншая падзея інспіраваная ці польскімі ўладамі, ці савецкімі. Фактычна, усе лакальныя праблемы выходзілі на кантэкст больш шырокіх і важных гістарычных пытанняў. Гэта я лічу адной з родавых рысаў беларускай гісторыі. Мы ведаем, што амаль усе яе падзеі заўсёды ўпісаныя ў больш шырокі гістарычны кантэкст. І тут узнікае яшчэ больш істотнае пытанне, якое пакуль што не хапае смеласці высунуць на абмеркаванне. Але трэба задумацца і над тым, ці была гісторыя Беларусі калі-небудзь і для каго-небудзь такім больш шырокім гістарычным кантэкстам? Ці можам мы для каго-небудзь быць такім гістарычным кантэкстам? Калі можам, то кім мы ў гэтай сітуацыі становімся? Зараз мы ацэньваем, чым мы былі (або ёсць) у польскім люстры, чым мы былі (або ёсць) у савецкім.

Вяртаючыся да тэмы нашай канферэнцыі, хачу звярнуць увагу на дзве праблемы. Па-першае, гэта праблема эвалюцыі палітычнай сітуацыі ў Польшчы. Польшча да траўня 1926 г. і Польшча пасля яго – гэта дзве розныя краіны. Калі ў траўні 1926 г. мала хто звяртаў увагу на законнасць прыходу Пілсудскага да ўлады, то каго хвалявала праблема законнасці падчас ліквідацыі Грамады? У траўні 1926 г. адбыліся значна больш маштабныя падзеі. Лічу, што гісторыю Грамады трэба вывучаць у цеснай сувязі з травеньскім пераваротам.

Па-другое, гэта пытанне пра тое, наколькі Грамада была інспіраваная бальшавікамі? Наўрад ці можна лічыць, што стварэнне Грамады было самастойнай справай беларускіх камуністаў і беларускіх чэкістаў. Гэта было немагчыма. Але давайце паглядзім на справу ў больш шырокім кантэксце. Як вядома, у гэты час вельмі значнай заставалася роля Камінтэрна. Але апроч яго існавалі яшчэ Прафсаюзны і Сялянскі інтэрнацыяналы. Лозунгі Грамады пераклікаюцца з лозунгамі Сялянскага інтэрнацыянала. Над гэтым варта задумацца і варта правесці даследаванне. Тым больш, што дакументы гэтых Інтэрнацыяналаў зараз адкрытыя для даследавання ў маскоўскіх архівах. Думаю, што нехта ў Сялянскім

інтэрнацыянале стварэнне Грамады разглядаў як асабісты поспех. Але сама Грамада развівалася не зусім у рэчышчы бальшавіцкіх канонаў. Можна правесці аналогію з рабочым рухам, які быў не толькі камуністычным. Магчыма, эвалюцыя Грамады рабіла яе непатрэбнай кіраўнікам камуністычнага руху. Менавіта таму ліквідацыя Грамады была ўспрынятая досыць спакойна.

Вяртаючыся да травеньскага перавароту 1926 г., згадваю, што ў беларускіх газетах я практычна не знайшоў ацэнкі гэтай падзеі. І тое, што Масква не здолела выпрацаваць адназначнага стаўлення да пераменаў у Польшчы, мела сваім наступствам раскол польскай камуністычнай партыі і яе пазнейшую ліквідацыю. Безумоўна, усё гэта таксама моцна паўплывала на адносіны Масквы да ліквідацыі Грамады.

Рэпліка Яўгена Мірановіча: Спадарыня Героўска-Калаўр звярнула ўвагу на прыцягальнасць для беларусаў “расейскага фактару”. Згодны з гэтым. Але хачу звярнуць увагу, што гэты фактар быў прыцягальным і для іншых народаў. Расейскімі імперыялістамі былі латышы, немцы, шмат палякаў. Нагадаю, што калі ў 1915 г. расейскія войскі адступалі з Польшчы, то палякі казалі: “Нашы адыходзяць, а прыходзяць чужыя”. Пасля столькіх гадоў акупацыі расейцы сталі “нашымі” для палякаў, якія мелі адметную культуру, адметную рэлігію. Вядома, што польскае насельніцтва даволі абьякава, калі не сказаць ваража, сустрэла ў 1915 г. салдат Ю.Пілсудскага. Гэта, дарэчы, адлюстравалася ў апошніх радках вядомай песні Першай брыгады, якія звычайна ў Польшчы не спяваюцца.

Што датычыць карты беларускіх прэтэнзіяў, то хачу адзначыць, што яе сапраўднымі аўтарамі былі этнографы. Вядома, што кіраўнікі БНР, пазначаючы межы сваёй дзяржавы, абапіраліся на карты польскага этнографа Аскара Ланге і расейскага даследчыка Калайдовіча. Яны толькі ператварылі межы этнаграфічнага рассялення беларусаў у палітычныя межы.

Ёанна Героўска-Калаўр: Згодна, што нельга палякаў у гэты перыяд успрымаць як маналіт. Добра ведаю, бо якраз у маім родным горадзе, у Кельцах брыгада Ю.Пілсудскага сустрэлася з тым, што жыхары замыкалі перад імі вокны і дзверы.

Алег Латышонак: Сёння пачуў шмат думак, з якімі не магу пагадзіцца. Па-першае, мы традыцыйна (здаўна павялося) вылучаем 19 ст. як асобнае і адметнае ад 20 ст. Я таксама доўга займаўся 19 ст. Цяпер паглыбіўся ў гісторыю сярэднявечча, і хачу сказаць, што нішто не мяняецца. Свет застаецца той самы. Так ён пабудаваны. А што датычыць межаў беларусаў, то яны былі вызначаныя ўжо ў першай палове 17 ст.

Прычым гэта найдакладней зрабіў паляк Шыман Старавольскі. Ужо ў тых часы існавала паняцце “беларускай нацыі”.

Я не думаю, што напрыканцы 19 ст. адбыўся нейкі цуд. Развіццё грамадства падрыхтавала гэты “цуд”. Калі вызвалілі сялян ад прыгону і яны набылі свабоду, то ўжо праз пакаленне пачалі думаць, хто яны ёсць на гэтым свеце. А нацыянальныя ідэі існавалі амаль з сярэдзіны 17 ст. Трэба было толькі нагадаць і пашырыць. Прычым рэлігійны фактар не меў ніякага значэння. “Першы беларус”, г.зн. чалавек, які першым назваў сябе беларусам, быў пратэстантам. Пасля было шмат праваслаўных, рыма-католікаў, грэка-католікаў. А найбольш беларусаў было атэістаў. Нацыя з рэлігіяй не мае нічога супольнага. Асабліва беларуская нацыя.

Мы часта апелюем да еўрапейскай гісторыі. А ёсць жа прыклад ірландцаў. Ну якая ж гэта нацыя ў параўнанні з беларусамі!? А нарвежцы? 80% з іх размаўляе на дацкай “трасянец”. І гэта нацыя? А што казаць пра драбнейшыя нацыі? Некалькі мільёнаў правансальцаў не маюць нават аўтаноміі. Яны не французы! Проста гвалтам прымушаныя быць французамі. І да гэтага часу не могуць узяцца нават да аўтаноміі. Кажу гэта дзеля таго, каб мы самі сябе не прыніжалі.

Што датычыць 20 ст. Хачу вам нагадаць, што 100 гадоў – гэта жыццё аднаго чалавека. Мая бабуля нарадзілася пры Мікалаі II, а памерла пры Лукашэнцы. А мы гаворым, быццам бы гэта адбылося невядома калі і невядома з кім. Калі мы на Беласточчыне збіралі ўспаміны, то размаўлялі з людзьмі, якія ўдзельнічалі ў беларускай партызанцы 20-х г., якія былі ў Грамадзе. Гэта рабілі нашыя сваякі, нашы дзяды. Не трэба разважаць, што Грамада – гэта фактар нейкага там Камінтэрну... Можа яны і спрабавалі паўплываць. Хоць самая вядомая ў Польшчы даследчыца Аляксандра Бергман лічыла, што гэта Камінтэрн пераняў ідэалогію Грамады. На яе думку, Грамада ўзнікла сама.

Да таго ж хачу падкрэсліць, што Грамада не была аніякім сялянскім рухам. Гэта быў рух інтэлігенцыі. Толькі гэта была інтэлігенцыя царскіх часоў, якая ва ўмовах Польшчы была вымушаная вярнуцца да сялянскай працы. Польшкія ўлады пазбавілі яе магчымасці годнай самарэалізацыі. А гэта былі афіцэры, настаўнікі... Менавіта яны стварылі Грамаду. Былі і сяляне ў Грамадзе, але стрыжнем заставалася інтэлігенцыя.

Наогул, немагчыма штучна стварыць такі масавы рух. Гэтыя людзі змагаліся за выжыванне. Я магу распавесці, як мы стваралі ў Польшчы беларускі антыкамуністычны рух, змагаліся супраць камуністычнай дзяржавы... Можа там быў нейкі фактар агентурны. Але ніхто не можа сказаць, што нас прыдумалі або стварылі. Нас стварала гісторыя, і мы

стараліся як маглі. Атрымалася можа не найлепей, але трэба ўлічваць і тое, што ёсць. Нацыя існуе, і яна сама стварае гісторыю.

Пытанне Алеся Смаленчука: Спадар Латышонак, што на Вашу думку было найвялікшым поспехам беларускага руху ў 20 ст. і яго найвялікшай няўдачай?

Алег Латышонак: Найвялікшы поспех – БНР... А няўдача? Таксама БНР!

Алесь Белы: Праблематыка БСРГ не з’яўляецца прадметам маіх акадэмічных заняткаў. Але хочацца некалькі заўвагаў выказаць адносна беларускага адраджэння. Сёння часта згадвалі пра ўкраінскі рух, казалі, што ён быў значна мацнейшы. Невыпадкава, былі ж два універсітэты, якія яго рыхтавалі. Нядаўнія падзеі на Украіне я бы ахарактарызаваў як буржуазную рэвалюцыю, якая адбылася праз чатырыста з нечым гадоў пасля Галандыі. І што характэрна? Калі мы паглядзім на ўкраінскі палітычны ландшафт, то таксама ўбачым там партыю з назвай “Грамада”. Гэта партыя сумнавядомага нам Лазарэнкі, якая знікла з палітычнага далягляду задоўга да ўкраінскай рэвалюцыі. Думаю, што гэта паняцце “Грамада” наогул знікла з украінскай ментальнасці.

Запрашаю ўсіх задумацца над тым, што такое “Грамада”? Пры гэтым пажадана абстрагавацца ад палітычных падзеяў апошняга стагоддзя. Варта паглядзець, да чаго паклікаліся заснавальнікі “Грамады” стогадовай даўніны, “Грамады” 20-х г., а таксама сучаснай “Грамады”.

Каб даведацца, што такое “грамада” дастаткова зазірнуць у Тлумачальны слоўнік беларускай мовы або ў Энцыклапедыю гісторыі Беларусі. Грамада – гэта сацыяльны арганізм, які практычна не змяніўся з часоў першабытнага грамадства па 20 ст. У сярэднявеччы ён выкарыстоўваўся феадаламі дзеля фіскальных функцый, уласнага ўзбагачэння, дзеля фіксацыі свайго прывілеяванага становішча і г.д. Само слова “грамада” выклікае цэлы шэраг ментальных асацыяцый, якія непазбежна робяць гэтае слова знакавым і задаюць пэўны псіхалагічны настрой і пэўны модус існавання. Грамада – гэта сацыяльны арганізм, які ваража ставіцца да прыватнай уласнасці, гандлю, падзелу працы, рамёстваў, гарадоў... І ў нашы дні яшчэ існуюць групы нацыяналістаў, якія ганарацца гэтым “дашумерскім” менталітэтам беларусаў. Яны ставяць гэта беларусам у гонар, але, на самой справе, прыніжаюць нашчадкаў былых прыгонных і калгасных сялянаў.

Варта абстрагавацца ад снабізму і зларадства і паспрабаваць чыста прагматычна паглядзець на тое, як будзе развівацца беларускае грамад-

ства ў наступныя дзесяцігоддзі. Фактычна, сучаснае беларускае грамадства з’яўляецца макраграмадой у архетыпным значэнні. Само слова “грамада” ў нас не прайшло дэвальвацыі. У нас цэлая група партый змагаецца за тое, каму называцца “Грамадой”.

Знойдзецца безліч абаронцаў таго тэзісу, што стварэнне Грамады зімой 1902 – 1903 г. было безальтэрнатыўным. Маўляў, інакш і быць не магло. Не буду спрачацца, але заўважу, што з гэтага пункту гледжання непазбежна выцякае выснова, што ў 21 ст. дзеля вяртання Беларусі на нармальны шлях гістарычнага развіцця патрэбна будзе развітацца з “Грамадой” як ментальнай структурай.

Валянцін Голубеў: Не пагаджаюся з самім падыходам Алеся Белага да праблемы “грамады”. Грамада як сацыяльна-эканамічны інстытут адсутнічала ў Беларусі ўжо ў 18 ст. Стваральнікі палітычнай партыі ў 1902 – 1903 г. тэрмінам “Грамада” назвалі проста аб’яднанне людзей. Такое разуменне жыве па сённяшні дзень. Самі ж беларусы ўжо з 16 ст. пайшлі па індывідуальнаму шляху развіцця, і сёння яны застаюцца індывідуалістамі. Магчыма тут хаваецца найвялікшая бяда нашай нацыі. Зайздрасць, нежаданне падтрымаць іншага беларуса ні ў навучы, ні ў эканамічным жыцці, не гаворачы ўжо пра палітыку, сталіся нормай. Прыкладам нязгоды з’яўляецца між іншым тая спрэчка, якая сёння разгарнулася за тое, якой партыі называцца “Грамадой”.

Сяргей Токць: Таксама не магу пагадзіцца з Алесем Белым. Слова “грамада” ў беларускіх сялянаў у першую чаргу азначала супольную справу. Гэта нават не сацыяльны інстытут і не арганізацыя, а нейкае супольнае дзеянне. Грамада – гэта супольная абарона сваіх інтарэсаў, супольнае будаўніцтва хаты і г.д. Чытаючы беларускіх этнографіаў (Шэйна, Нікіфароўскага, Раманава ды інш.), я прыйшоў да высновы, што большых індывідуалістаў, чым беларускія сяляне ў Еўропе немагчыма адшукаць. Гэта мела свае адмоўныя рысы. У вёсцы амаль заўсёды суседзі-ворагі. Часта вельмі варожыя адносіны паміж роднымі братамі. І пра гэта паведамляюць, напрыклад, крыніцы пачатку 19 ст. Для мяне асабіста “грамада” мае пазітыўны сэнс як надлакальнае аб’яднанне беларусаў дзеля супольнай справы.

Алег Латышонак даводзіў, што нічога новага ў свеце не адбываецца. Нагадаю, што адзін з заходніх аўтараў сцвярджаў, што першай прайвай нацыяналізму можна лічыць прамову Перыкла перад афінянамі, але гаварыць пра беларускі нацыянальны рух можна толькі ў дачыненні да 19 – 20 ст. Мне падаецца, што нельга разумець беларускі нацыянальны

рух як адналінейны паслядоўны працэс, які распачаўся ад прафесуры Віленскага універсітэту. Былі перыяды разрываў, перыяды “летаргічнага сну”, а потым наступаў час прынцыпова новага канструявання беларускай ідэнтчнасці. На яго вельмі моцна ўплываў суб’ектыўны фактар. Гэта адбывалася ў часы Грамады і нават раней. Сёння шмат казалі пра “Гоман”, калі фармавалася беларуская нацыянальная ідэя. Але яшчэ раней у выданні *Разказы на беларуском наречіі* (цікавы артыкул пра іх напісаў А.Латышонак) была па сутнасці выкладзена канцэпцыя нацыянальнай гісторыі. Пра гэта, дарэчы, у савецкія часы пісалі некаторыя літаратуразнаўцы, але іх выказванні засталіся незаўважанымі. У выніку аўтар (або аўтары) *Разказов* фактычна засталіся па-за рамкамі беларускага культурна-гістарычнага канону.

Таксама пэўная перабудова беларускай ідэнтчнасці адбывалася ў часы Грамады 20-х г., хоць трэба прызнаць, што свядомасць многіх грамадоўцаў заставалася агістарычнай. Калі чытаеш пастановы мясцовых лакальных гурткоў, якія дасылалі ў беларускі друк, то бачыш, што ўся ранейшая гісторыя (да Грамады) ўспрымаецца як “цёмная ноч”...

Рэпліка Алеся Белая: Грамада нібыта выводзіць наш радавод ад герадотавых антрафагаў. Яна прымушае нас трымацца герадотавага ўзроўню і карае ўсіх, хто спрабуе з яго выбіцца. Сённяшняя дзяржава выглядае выбранцамі грамады, якія павінны караць адступнікаў, якія спрабуюць нешта змяніць.

Сяргей Токць: Можа лепш казаць не пра грамаду, а пра традыцыйную вёску?

Алесь Белы: Ёсць традыцыйная французская вёска, традыцыйная брытанская. І яны іншыя, бо іх жыхары былі больш упісаны ў рынак, лепш арыентаваліся ў юрыдычных механізмах. Дарэчы, беларуская вёска 16 ст. – гэта зусім не тое, што вёска 19 або 20 ст. Мы не павінны казаць “Дзякуй!” каралева Боне, якая ператварыла Рэч Паспалітую ў адзін вялікі зернесаўгас. Ён быў арыентаваны на тое, каб праз Гданьск вывозіць ў Еўропу збожжа, атрымліваць адтуль прадметы раскошы і не клапаціцца ні аб чым. Наступствы гэтага былі жахлівыя як для “рабоў”, так для “рабаўладальнікаў”. Магчыма, што паражэнне беларускага руху канца 19 – пачатку 20 ст. таксама звязанае з гэтымі наступствамі. Напачатку 20 ст. у Беларусі яскрава праявілася тое, пра што пісаў Эрык Фром ва “Уцёках ад свабоды”. Замест таго, каб ухапіцца за рэформы Пятра Сталыпіна, паспрабаваць іх выкарыстаць, інтэлектуа-

лы, якія выходзіліся ў Пецярбургу або Варшаве, пайшлі ў процілеглы бок і тым зрабілі свайму народу кепскую паслугу.

Сяргей Токць: Тут я цалкам згодны з Алесем Белым. Сапраўды, беларуская вёска з пяцідзсяці хат, выцягнутых уздоўж вуліцы, была жаклівым вынаходніцтвам каралевы Боны. Для ментальнасці беларускага селяніна найлепшым быў бы варыянт хутара сярод лясоў і палёў. Дарэчы, шмат беларускіх дзеячаў выйшлі якраз з такіх лясных асадаў або хутароў, дзе жылі больш заможна і больш свабодна. А найбольшы камунізм быў там, дзе людзі проста задыхаліся ў цеснаце.

Не буду атаясамліваць грамаду з традыцыйнай вёскай, хоць беларуская вёска часоў БСРГ – гэта менавіта традыцыйная вёска ў апошнія дзесяцігоддзі свайго існавання. Калі мы гаворым пра канструяванне сучаснай беларускай ідэнтычнасці, то, на маю думку, Грамада тут займае не дастатковае месца. Як справядліва казаў Алег Латышонак, Грамада – гэта гісторыя нашых дзядоў. Яна не ацэнена і не ўключаная цалкам у сучасны гістарычны кантэкст. Хачу прывесці адзін прыклад. Некалі патрапіла ў рукі справаздача кіраўніка аддзелу МГБ Скідзельскага раёну за 1945 г. Ён ацэньваў палітычныя настроі мясцовых жыхароў. Мне ўразіў адзін выраз: *При панской Польше большинство мужчин здешнего района участвовали в белорусской националистической организации БСРГ, в которой состояли исключительно белорусы.* Вось так. Грамада ацэньвалася як “нацыяналістычная” арганізацыя. Заўважце, што ў нас няма помнікаў “грамадоўцам”. Школьныя гісторыка-краязнаўчыя куткі або музеі амаль не распавядаюць пра іх. Іх імёнамі не называюць вуліц... Яе фактычна выкраслілі з гістарычнай памяці беларусаў. Было б вельмі добра, каб наша канферэнцыя аказалася крокам да вяртання Грамады, у першую чаргу, як супольнай справы ў кантэкст беларускага нацыянальна-культурнага эталона.

Алесь Смалянчук: Наш “круглы стол” завяршаецца. У заключэнні хачу прасіць шанюўных сяброў выказаць свае думкі адносна найвялікшага поспеху і найвялікшай няўдачы беларускага руху за мінулыя стагоддзі.

Ёанна Героўска-Калаўр: Найвялікшай няўдачай беларусаў лічу тое, што не атрымалася выкарыстаць шанс на стварэнне дзяржавы па праекту Ю.Пілсудскага. Да чэрвеня 1920 г. Ю.Пілсудскі яшчэ мог супрацоўнічаць з моцным цэнтрам беларускага руху дзеля ажыццяўлення аднаго з варыянтаў сваёй федэрацыі. Пазней Цывільнае ўпраўленне Усходніх земляў было падпарадкавана Радзе міністраў, і Ю.Пілсудскі страціў мажлівасць уплываць на ўсходнюю палітыку. Найвялікшым поспехам лічу дзей-

насць Ладнова ў Парыжы. Гэта быў разумны чалавек і выдатна ацэньваў сітуацыю. Я чытала ягоныя рапарты...

Рэпліка Алега Латышонка: Але ж ён быў польскім агентам!

Ёанна Героўска-Калаўр: Так. Але, каб ягоныя планы ажыццявіліся, то беларусы атрымалі б шанс на лепшую будучыню.

Вольга Ямкова: Я згодная з Алегам Латышонкам і найвялікшым поспехам лічу абвяшчэнне БНР. Няўдачай было тое, што стваральнікі беларускай дзяржавы самі не здолелі ўсвядоміць, якую вялікую справу яны зрабілі. Таксама вялізнай няўдачай лічу раз'яднанасць беларускага руху, адсутнасць у ім адзінства. Гэта, дарэчы, і вызначыла паражэнне БНР.

Андрэй Вашкевіч: Прабачце, але хацеў бы вярнуцца да пэўнай канкрэтыкі. Прагучала пытанне наконт сімволікі Грамады. Афіцыйна яна не мела ніякай сімволікі. На пачатках быў толькі тэкст. Адзін стары грамадовец, які ўжо пайшоў ад нас, некалі мне распавядаў, што пачынаючы паседжанне, “грамадоўцы” спявалі “Ад веку мы спалі”. Напрыканцы спявалі “Вставай проклятем заклеймённый...” Гэта паказальна... Там, дзе мясцовая арганізацыя Грамады была апанаваная камуністамі, выкарыстоўвалі (неафіцыйна!) камуністычныя сімвалы. Памятаю малянак у адной з “грамадоўскіх” газет, магчыма, Язэпа Драздовіча. Там быў намаляваны сялянскі натоўп, які ідзе да прыгожага вялізнага палацу, на якім напісана “Беларуская сялянска-рабочая грамада”. На палацы відочны бел-чырвона-белы сцяг.

Размаўляючы са старымі сялянамі, якім зараз па 90 гадоў, я бачыў у іх кнігі Якуба Коласа, іншых беларускіх пісьменнікаў. На маю думку, беларуская свядомасць прыйшла да гэтых людзей не ў 1905 г., калі распачыналася Адраджэнне, а менавіта ў 1926 г. разам з Грамадой. Грамада была моцным фактарам беларусізацыі насельніцтва. Вялікую ролю пры гэтым адыгралі беларускія настаўнікі. Польскія архіўныя матэрыялы паведамляюць, што іх было каля 600 чалавек. Большасць з іх працавалі народнымі настаўнікамі яшчэ да I сусветнай вайны, потым былі ў бежанстве, а калі вярнуліся, то аказаліся выкінутымі па-за грамадства. Яны не атрымалі працы настаўнікаў і аказаліся маргіналамі. Гэта былі разумныя і адукаваныя людзі таго ўзросту, калі яшчэ хочацца нешта змяніць і ўжо хапае розуму, каб прымаць узважаныя рашэнні. Гэтыя 600 чалавек былі свайго роду гвардыяй беларускага руху. На жаль, потым многія з іх адышлі ад актыўнай дзейнасці. Некаторыя трапілі ў турму, некаторыя сталі войтамі. Дзеці многіх з іх апынуліся ў КПЗБ. А калі ў 1941 г. бальшавіцкія камісары паўця-

калі на ўсход, то многія з гэтых былых настаўнікаў, а потым “грамадоўцаў” арганізоўвалі антыфашысцкі рух. Гэта таксама трэба ўлічваць.

І апошняе. У Свідзелі жыў Пятро Сяўрук, які ўзначальваў Гарадзенскую акруговую раду ТБШ. Менавіта дзякуючы яму гэтая арганізацыя налічвала болей 50 гурткоў толькі ў Гарадзенскім павеце. Адначасна ён быў яшчэ і філосафам. Памёр даволі рана ў 23 гады ад сухотаў. Засталіся дзённікі, фрагмент аднаго з іх хачу працытаваць:

Жизнь, можно сказать, сдавила меня, и я невольно восхищаюсь тем, что делается вокруг. Творится что-то изумительное, непонятное, но что-то хорошее. Я не могу сочувствовать доктринам Громады, которые меня оттолкнули сразу, как только я прочитал их. Но тем не менее само движение, связанное с Громадой, меня восхищает. Меня радует та солидарность, которая начинает рождаться в народе в связи с организацией Громады. И только неприятно действует служение тем доктринам, которые выдвинуты Громадой, которые являются чем-то наподобие церковных догматов о Троице, о рае, о сотворении мира и т.п. в прекрасном христианском учении. Удивительно как же похоже требование доверия к социалистическим доктринам на церковное требование доверия к слепым догматам церковной веры. Как здесь, так и там настойчиво утверждают, что вера в эти доктрины и догматы приведёт к спасению от существующего зла или от ада, но, как здесь, так и там не видят, что сильнее и вернее предполагаемого чуда спасает и освобождает людей то хорошее, что находится в основе их объединения и согласия. Они не подозревают, что союз, единение, хорошие чувства друг к другу рвут пути той неволи, в которой они находились, ибо поработцы не землевладельцы и капиталисты, не короли и аристократы, но их невежество, раздоры, несогласие и т.п. Следовательно, если началось объединение и согласие, то уже кончена неволя, но предполагая, что-то неволен, они еще ожидают чуда, еще готовятся что-то сделать, не делая того, что нужно. Это ожидание чуда, эта борьба за доктрину в своё время разъединит этих людей, которые теперь с таким энтузиазмом объединяются. И это опять приведёт их к неволе. (Лістапад 1926 г.)

Алесь Смалянчук: Спадар Андрэй, дык можа стварэнне Грамады і яе знішчэнне і былі найвялікшым поспехам і найвялікшай няўдачай беларускага руху?

Андрэй Вашкевіч: Калі казаць пры выхад арганізацыі і яе ідэалогіі на шырокія масы (гэта трэба ўлічваць у нацыянальным руху!), то можна сапраўды лічыць Грамаду найвялікшым поспехам. Беларусізацыя ў БССР і Грамада ў Заходняй Беларусі – рэчы прыблізна роўныя. Грама-

да нават мае тую перавагу, што гэта быў больш самастойны і больш арганічны рух.

Алесь Пашкевіч: Лічу, што галоўная бяда беларускага руху ў тым, што яму не хапіла 20-30 мірных гадоў дзеля разгортвання г.зв. “арганічнай працы”. Маю на ўвазе арганізацыйна-культурную працу дзеля пашырэння нацыянальнай свядомасці ў масах. Такой працы практычна не было. Калі напрыканцы I сусветнай вайны і ў перыяд рэвалюцый многія еўрапейскія паднявольныя народы пачалі актыўна працаваць дзеля атрымання незалежнасці, то беларусы аказаліся ззаду. Яны не падрыхтаваліся да палітычнага змагання. Можна памылюся, але, здаецца, уся друкаваная прадукцыя беларускага руху ў той час магла змясціцца на адну палічку. Прычым асноўнае месца там заняла б “Наша Ніва”. Таксама не паспела сфармавацца беларуская інтэлігенцыя. Масавая праца амаль не вялася. З такім “багажом” беларусы паспрабавалі на роўных з іншымі акунца ў вір палітычнай барацьбы. Амаль уся інтэлігенцыя кінулася займацца палітыкай, што было неабходнацю, а масавай прапагандай беларускай ідэі ніхто не займаўся. Палітыка ішла наперадзе культурніцкай працы.

Поспехам я лічу тое, што ў неверагодна цяжкіх умовах, не маючы заплечча ў выглядзе масавай падтрымкі, беларусы ўсё ж такі здолелі абвясціць дзяржаву (БНР), без якой не было б і сучаснай Рэспублікі Беларусь. Ужо пасля вайны яны арганізавалі такія масавы і моцны беларускі рух, што з ім павінны былі лічыцца ўсе нашы суседзі. Напрыклад, у 1928 г. II аддзел польскага Генштаба выдаў таўшчэзны “Кароткі нарыс беларускага адраджэння”. Гэта пра многае гаворыць.

Алег Латышонак: Хачу нагадаць, што наш беластоцкі даследчык Вячаслаў Харужы параўнаў Грамаду як праяву агульнанацыянальнага руху з польскай “Салідарнасцю” 80-х г. 20-га стагоддзя

Арсень Ліс: Схіляюся да думкі, якую выказаў Алесь Пашкевіч. Усё ж такі феномен Беларускай Народнай Рэспублікі, створанай разумнымі людзьмі, выпускнікамі Пецяўбургскага універсітэту, найважнейшы. Няхай да канца ідэя дзяржаўнасці не была рэалізаваная, але засталася сімвалам, засталася ідэалам. На маю думку, абвясчэнне БНР было важнейшай падзеяй у гісторыі беларускага руху. У 20-я г. ішло актыўнае фармаванне беларускай нацыі (Што б мы ні казалі пра поспехі 16 – 17 ст., вырашальным для стварэння нацыі было ўсё ж такі 20 ст.). У Заходняй Беларусі разгарнуўся рух Грамады, які вельмі моцна спрыяў развіццю нацыяналь-

найсвядомасці. У савецкай Беларусі адбывалася беларусізацыя. Гэта былі фактары “цэментавання”, утварэння і развіцця сучаснай еўрапейскай беларускай нацыі. Мы, канешне, спазніліся з развіццём нацыянальнага руху. Літоўцы сваю “Аўшру” выдавалі яшчэ ў 80-х г. 19 ст. у Прусіі, і карабейнікі разносілі яе нелегальна па ўсёй Літве. Калі б “Наша Ніва” працавала не дзевяць гадоў, а значна больш... Сапраўды не хапіла часу.

Шкада, што мы зусім абмінулі ўвагай Пражскую беларускую канферэнцыю 1921 г. з пункту гледжання стратэгіі беларускага руху. На гэтай канферэнцыі беларускія дзеячы разважалі над далейшымі перспектывамі нацыянальнага руху. Пасля яе Язэп Варонка і Янка Чарапук былі накіраваныя ў ЗША, каб там стварыць пэўную базу для беларускага руху. Яны павінны былі “абудзіць” свядомасць эмігрантаў з Беларусі і знайсці сярод іх падтрымку палітычным намаганням беларусаў. Гэты рэсурс выдатна выкарысталі палякі. Менавіта польскія шахцёры, што працавалі ў Францыі, стварылі войска, якое разграміла Тухачэўскага пад Варшавай. Літоўцы таксама выкарыстоўвалі гэты рэсурс. Праўда, дзейнасць Варонкі і Чарапука вялікіх вынікаў не дала. Хоць у 20-я г. 20 ст. у ЗША з’явілася газета “Беларуская трыбуна” і пэўныя перамены ў свядомасці пачалі адбывацца. Сама Пражская канферэнцыя, якая здолела аб’яднаць прадстаўнікоў розных палітычных груповак і арганізацый з розных краінаў, яшчэ чакае свайго даследчыка.

Мне прыемна ўдзельнічаць у сённяшняй надзвычай цікавай дыскусіі. І хачу падзякаваць гарадзенскіх і беластоцкіх гісторыкаў за ініцыятыву і арганізацыйную працу па падрыхтоўцы і правядзенні нашага “круглага стала”. Я думаю, што ён стаў важнай падзеяй у развіцці беларускай гістарычнай навукі.

Валянцін Голубеў: Мне падаецца, што найвялікшая дасягненне беларускага руху – гэта падзея канца 80-х – пачатку 90-х г. мінулага стагоддзя, калі нарадзілася Рэспубліка Беларусь. Сёння ёсць свая рэспубліка, ёсць розныя палітычныя партыі, і мы не хаваемся ў падполле, а можам адкрыта гаварыць, што думаем. Прычым гэтая сучасная беларуская дзяржава будавалася на тым падмурку, які быў створаны яшчэ ў канцы 19 – пачатку 20 ст. Віталь Скалабан можа пацвердзіць, што першы праект Дэкларацыі аб незалежнасці 1990 г. распрацоўваўся з выкарыстаннем напрацовак “грамадоўцаў”, Устаўных граматаў БНР. Міхась Біч напісаў тады для Вярхоўнага Савету адмоўную рэцэнзію на гэты праект, а Віталь Скалабан і Аляксей Грыцкевіч напісалі станоўчую рэцэнзію. Падчас спрэчак у Вярхоўным Савеце актыўна выкарыстоўвалася гэтае гістарычнае абгрунтаванне.

Што датычыць найвялікшай страты, то гэта, безумоўна, пройгрыш БНР. Калі б БНР здзейснілася хоць бы ў такой ступені, як сённяшняя Рэспубліка Беларусь, то зараз мы б мелі зусім іншыя перспектывы.

Яўген Мірановіч: Валянцін Голубеў мяне апярэдзіў. Я абсалютна перакананы, што найвялікшы поспех беларускага руху – гэта будова ўласнай дзяржавы напачатку 90-х г. БНР – гэта толькі ідэя дому або ідэя палацу. Напачатку 90-х узнік дом, няхай бедны, але свой. Як казаў Алесь Пашкевіч, не хапіла 20 – 30 гадоў, каб узбагаціць гэты дом, стварыць нармальныя ўмовы для жыцця той сям’і, якую стварае кожны народ. А найвялікшая няўдача – гэта якраз недахоп тых 20 – 30-ці гадоў.

Андрэй Кішгымаў: На мой погляд, самыя прыемныя падзеі беларускай гісторыі нас чакаюць наперадзе. А найвялікшая параза – гэта прыняцце Канстытуцыі, якая не здолела абараніць ні беларускі народ, ні самую сябе.

Алесь Белы: Самым вялікім поспехам я лічу стварэнне стандарту літаратурнай беларускай мовы з усёй суправаджальнай яе “інфраструктурай”. А самая вялікая няўдача – гэта тое, што ніводная плынь беларускага руху не здолела стварыць незалежнага ад дзяржавы грамадскага інстытуту. Я думаю, што наяўнасць інстытутаў не падкантрольных дзяржаве найлепш гарантуе выжыванне нацыі. У нас такіх інстытутаў няма. Няма незалежнай школы, няма незалежнага касцёла, царквы. Ёсць толькі кволы надзея на сям’ю. Але, на жаль, сучасныя тэндэнцыя вядуць хутчэй да разбурэння і гэтага інстытуту.

Віталь Скалабан: Галоўны беларускі поспех у 20 ст. – гэта сам факт існавання беларускай дзяржаўнасці ў розных яе формах. А галоўная параза (ці праблема?) – гэта адсутнасць масавага ўсведамлення ўласнай дзяржаўнасці як найвялікшай каштоўнасці.

Валянціна Лебедзева: Безумоўна, да найвялікшых дасягненняў трэба аднесці беларускую дзяржаўнасць. Найвялікшай паразай лічу адмоўную эвалюцыю сучаснай беларускай дзяржавы, якая стваралася як нацыянальная, а зараз ператварылася ў нейкую касмапалітычную.

Захар Шыбека: Самая вялікая параза, на маю думку, гэта страта Вільні. Што датычыць перамогі... А галоўная перамога ў тым, што, нягледзячы на ўсе паразы, беларусы выжылі і будуць жыць як нацыя, як адзіны народ.

Алесь Краўцэвіч: Самым вялікім поспехам беларускага руху двух апошніх стагоддзяў лічу БНР. Гэта тая вяршыня, адкуль беларус бачыў свет палітычнай прасторы. Самая вялікая параза – гэта смерць некалькіх соцень тысяч прадстаўнікоў нацыянальнай эліты ў 20 – 30-я г. 20 ст. Калі б гэтыя людзі жылі, мы б сёння мелі зусім іншую дзяржаву.

Заклучнае слова Алеся Краўцэвіча

Наша канферэнцыя завяршаецца, і варта зрабіць пэўнае падсумаванне. Спачатку трохі статыстыкі. З 19 заяўленых рэфератаў мы праслухалі 15. Не здолелі прыехаць Юры Грыбоўскі з Варшавы, Аляксандр Вабішчэвіч і Ларыса Ваўранюк з Берасця, таксама не прыехаў Аляксей Шаланда з Гародні. У дыскусіі ўдзельнічалі 18 чалавек. Як медыевіст я слухаў нашыя абрады з добрай зайздрасцю. Выразна праявіўся той закон дыялектыкі, паводле якога колькасць пераходзіць у якасць.

Матэрыялы будуць абавязкова апублікаваныя. Лічу, што наша канферэнцыя выканала сваю задачу, а менавіта, быў зроблены важны крок да вяртання Грамады ў гістарычную памяць беларусаў.

Дакумент

Тэрытарыяльная ці нацыянальная? Дыскусія аб Грамадзе на III канферэнцыі Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі

III канферэнцыя КПЗБ, якая праходзіла з 5 па 18 студзеня 1926 г. у Маскве – важная падзея ў гісторыі гэтай партыі. Яе правядзенне прыпала на адзін з вызначальных перыядаў развіцця камуністычнага руху ў міжваеннай Польшчы наогул і ў Заходняй Беларусі ў прыватнасці. Асноўнай праблемай, якая абмяркоўвалася падчас канферэнцыі, быў перагляд тактыкі партыі ў сувязі са змяненнем знешнепалітычнага курсу СССР. Папярэдняя, II канферэнцыя КПЗБ, якая адбылася ў лістападзе 1924 г., вызначала курс на падрыхтоўку ўзброенага паўстання, што ва ўмовах пачатку 1926 г. ўжо не было актуальным. Значнае месца на III канферэнцыі займала таксама абмеркаванне ўнутранай сітуацыі ў КПЗБ у сувязі з праблемай так званай “сэцэсіі” пад кіраўніцтвам М.Гурына і “Старога”.

Вялікае значэнне канферэнцыі абумовіла дастаткова шырокае яе асвятленне ў савецкай гістарыяграфіі заходнебеларускага рэвалюцыйнага руху¹. Асабліва падкрэслівалася, што “яна нацэліла камуністаў Заходняй Беларусі на барацьбу за стварэнне адзінага фронту рабочага класа і рэвалюцыйнага саюза рабочых і сялян, за ўтварэнне рабоча-сялянскага ўраду”².

Трэба, аднак, адзначыць, што большасць даследчыкаў пры апісанні працы III канферэнцыі КПЗБ выкарыстоўвалі ў якасці крыніцы толькі выніковыя дакументы канферэнцыі, выдадзеныя адразу пасля яе заканчэння³. Пры гэтым абміналася ўвагай тое, што ў той час у камуністычнай партыі яшчэ дапускаўся адносны плюралізм поглядаў на тую ці іншую праблему. Гэта прыводзіла да працяглых дыскусіяў, падчас якіх кожны з дэлегатаў партыйнага мерапрыемства мог выказаць уласную думку, не заўсёды згодную з меркаваннем большасці партыі.

¹ Асабліва падрабязна III канферэнцыя КПЗБ разглядалася ў выданні “Рэволюцыйны пугь Компартии Западной Белоруссии (1921-1939 гг.)”, под ред. А.Н.Мацко и В.Е.Самутина, Мн., 1966, с. 116-120, а таксама ў манаграфіі Т.Ю. Глінскай “КПЗБ – руководитель освободительной борьбы трудящихся Западной Белоруссии, 1924-1928 гг.”, Мн., 1965, с. 96-100.

² Полуян В.А., Полуян И.В. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии в 1920-1939 гг. Мн., 1962. С. 86.

³ Постановление III Конференции Коммунистической партии Западной Белоруссии. Вильно, 1926; Тезисы о политической ситуации и задачах партии, принятые IV конференцией КПП и III конференцией КПЗБ. Вильно, 1926.

У пазнейшыя часы ў камуністычнай партыі запанавала, прынамсі вонкава, аднадумства. Усе важныя рашэнні прымаліся вузкім колам асобаў, а дэлегаты з'ездаў і канферэнцыяў проста іх легітымізавалі. У такіх умовах, натуральна, не магло быць і мовы пра доступ шырокай грамадскасці да матэрыялаў тых дыскусіяў, якія адбываліся ў ранейшыя часы. Менавіта гэтым можна растлумачыць той факт, што, нягледзячы на напісанне ў савецкія часы дастаткова вялікай колькасці прац, прысвечаных розным аспектам дзейнасці КПЗБ, а таксама выданне шэрагу дакументальных зборнікаў, стэнаграфічных справаздачы ніводнага з паседжанняў з'ездаў, пленумаў ці канферэнцыяў КПЗБ па-сутнасці так і не былі ўведзеныя ў навуковы ўжытак. Дарэчы, у адрозненне ад Беларусі, у Польшчы працякалі паседжэнняў IV канферэнцыі Камуністычнай партыі Польшчы (КПП), фактычным працягам якой з'яўлялася III канферэнцыя КПЗБ, былі апублікаваныя ўжо ў пачатку 1960-х гг., прытым на старонках афіцыйнага партыйнага часопіса⁴.

Пасля распаду СССР і страты камуністамі ідэалагічнай манаполіі беларускія гісторыкі скарысталіся з магчымасці распачаць даследаванне многіх раней недазволена тэмаў. У той самы час найбольш папулярныя да гэтага даследаванні камуністычнага руху ў Заходняй Беларусі аказаліся практычна згорнутымі, што выглядае не зусім апраўданым. Дзейнасць КПЗБ, безумоўна, аказвала вялікі ўплыў на ўсе сферы жыцця ў Заходняй Беларусі, таму пераасэнсаванне яе гісторыі з уяўленнем у навуковы ўжытак новых матэрыялаў на сучасным этапе проста неабходнае. Каштоўнай крыніцай сярод іншага з'яўляюцца і стэнаграфічныя справаздачы з паседжанняў розных кіраўнічых органаў партыі, сярод іх і справаздачы з паседжанняў III канферэнцыі КПЗБ.

Сярод іншых на гэтай канферэнцыі было ўзнятае і пытанне, датычнае створанай незадоўга перад гэтым Беларускай сялянска-работніцкай Грамады (БСРГ). Гэтай праблеме было адмыслова прысвечана адно з паседжанняў перад самым закрыццём канферэнцыі, вечарам 17 студзеня 1926 г. Дэлегантам патрабавалася вырашыць, які характар мусіць мець новаствораная легальная і ў перспектыве масавая арганізацыя: нацыянальны ці тэрытарыяльны? У першым выпадку Грамада рабілася арганізацыяй, якая гуртавала б толькі беларусаў, а паралельна з ёй на тэрыторыі Заходняй Беларусі дзейнічалі б падобныя арганізацыі для іншых народаў. Другі варыянт прадугледжваў існаванне Грамады як чыста тэрытарыяльнай арганізацыі, сябрамі якой маглі б быць прадстаўнікі “працоўных масаў” усіх нацыянальнасцяў, якія жылі ў Заходняй Беларусі.

Дыскусія аб Грамадзе на III канферэнцыі КПЗБ з'явілася лагічным працягам падобнай дыскусіі на жніўнянскай нарадзе 1925 г. у Гданьску. На апошняй ішла гаворка пра будучыя праграму і статут БСРГ і разгарнулася палеміка паміж прыхільнікамі радыкальнай праграмы, амаль не адрознай ад камуністычнай, і больш памяркоўнай, якая б дазваляла арганізацыі дзейнічаць легальна. Там у рэшце рэшт перамаглі прыхільнікі апошняга падыходу.

⁴ Protokoły IV Konferencji Komunistycznej Partii Polski (1925 r.) // Z Pola Walki. 1961. Nr. 1. S. 81-108; Nr. 2. S. 90-143; Nr. 3. S. 162-211; 1962. Nr. 2. S. 97-171; Nr. 3. S. 100-150.

Дагэтуль пра прысвечаную Грамадзе дыскусію на III канферэнцыі КПЗБ кратка ўзгадваў толькі адзін з яе ўдзельнікаў, які пакінуў успаміны – Мікалай Арэхва. Ён сведчыў, што асноўная палеміка разгарнулася ў справе назвы арганізацыі і адзначыў, што “за гэтай, здавалася б, фармальнай спрэчкай хавалася вельмі істотная праблема: адносіны да беларускага нацыянальнага пытання ў Польшчы. Працоўныя іншых нацыянальнасцяў Заходняй Беларусі маглі належаць да БСРГ, але сама гэта арганізацыя павінная была стаць формай развіцця магутнага беларускага нацыянальна-вызваленчага руху ў Польшчы”⁵. Публікацыя стэнаграфічнай справаздачы з гэтага паседжання канферэнцыі дае магчымасць склаці больш глыбокае ўяўленне пра сутнасць тагачасных рознагалоссяў паміж лідэрамі заходнебеларускай кампартыі па азначанай праблеме.

Акрамя таго, азнаямленне з публікуемымі матэрыяламі дазваляе наблізіцца да канчатковага вырашэння яшчэ адной навуковай праблемы: кім сапраўды была створаная Грамада? Ці яе стварылі беларускія нацыянальныя дзеячы, а пасля апанавалі камуністы, ці, наадварот, яе стварылі камуністы, а нацыянальныя дзеячы імкнуліся па-магчымасці выкарыстаць у сваіх мэтах? Тут варта звярнуць асаблівую ўвагу на сам характар дыскусіі: розныя дзеячы-камуністы выказвалі свае меркаванні, але ніхто не запрапанаваў даведацца думку на гэты конт афіцыйных кіраўнікоў Грамады. У той жа самы час на канферэнцыі неафіцыйна прысутнічаў старшыня БСРГ Браніслаў Тарашкевіч, які менавіта падчас яе быў прыняты ў камуністычную партыю. Ужо згаданы Арэхва сведчыў, што з удзелам Тарашкевіча адбылося яшчэ і звужанае паседжанне канферэнцыі, на якім абмяркоўваліся пытанні развіцця БСРГ, захавання яе легальнасці і забеспячэння партыйнага кіраўніцтва ёй. На жаль, пратакол гэтага паседжання пакуль не выяўлены.

Дакумент публікуецца паводле машынапісу стэнаграфічнай справаздачы, якая захоўваецца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (НАРБ), фонд 242-п, вопіс 1, адз. з. 71, аркушы 422-427. Тэкст прыводзіцца на мове арыгінала ў адпаведнасці з правіламі сучаснай арфаграфіі.

Алесь Пашкевіч

Дыскусія па пытанні аб Грамадзе 18-е паседжанне III канферэнцыі КПЗБ, 17.01.1926 г., вечар

Павел [Я.Лагіновіч]⁶: Настаівае на той рэдакцыі, которая принята в комиссии⁷.

⁵ Орехво Н. С. Дела и люди КПЗБ: Воспоминания. Мн., 1983. С. 81.

⁶ Лагіновіч Язэп (Корчык Павел) – адзін з лідэраў заходнебеларускага камуністычнага руху, з 1925 г. палітычны сакратар ЦК КПЗБ, прадстаўнік ЦК КПЗБ у ЦК КПП.

⁷ Практ камісіі прадугледжваў тэрытарыяльны характар БСРГ. Сам Я.Лагіновіч выказаў сваю асабістую думку на гэты конт яшчэ на ранішнім паседжанні таго ж дня: “По-моему, она должна являться территориальной, охватывая все национальности, которые проживают в Зап[адной] Белоруссии. Но существование в Запад-

Шлемка [С.Мілер]⁸: Тов[арищ] Павел не прав. Я хочу тут защищать точку зрения большинства ЦК, почему мы не хотим превратить рабоче-крестьянскую Грамаду в экспозитуру⁹ партии. Партия должна приспособиться к интересам и к условиям жизни крестьян. Мы должны направить крестьянские организации на революционный путь. Суть не в том, что мы превращаем Грамаду в рабоче-крестьянскую организацию, а в том, что, превращая Грамаду в территориальную организацию, она должна будет представлять собою те слои, которые представляет и партия, и она превратится в экспозитуру партии. Мы не можем делить по национальным признакам. Одно дело это наша партия, а другое – дать возможность крестьянству организоваться. Если вы выдвигаете территориальный момент, то Грамада может проиграть середняка и другие национальности, кроме белорусской. Нам выгоднее иметь на территории Белоруссии несколько партий, нам выгоднее, чтобы Грамада говорила интернациональным языком по отношению к польским рабочим и крестьянам. Может быть, через год можно будет объединить эти партии, а пока давайте свободно развиваться организационным стремлениям крестьянства.

Антось [Л.Родзевіч]¹⁰: В связи с мелкобуржуазным характером дру-гих крестьянских партий, организации белорусского крестьянства как раз выгоднее объединить все национальности на территории Зап[адной] Белоруссии. Если мы говорим, чтобы НПХ¹¹ постепенно влилась в состав Грамады, то выходит, что середняцкие слои останутся вне организации. Политически было бы выгоднее, чтобы Грамада была территориальной.

Адам [А.Славінскі]¹²: В начале, когда обсуждался этот вопрос, я был за то, чтобы рабоче-крестьянская Грамада была территориальной, но сейчас, продумав этот вопрос, я считаю, что мы не можем в настоящий момент быть убежденными в том, что не может быть такого кризиса, который бы удалил Грамаду от влияния нашей партии, или же ее могут

ной Белоруссии наряду с Грамадой НПХ создает сумбур среди крестьян. Конференция должна высказаться за то, чтобы все организации НПХ Зап[адной] Белоруссии перешли в Грамаду, а перед НПХ стоят и так большие задачи, а именно: завоевание крестьянских масс в Польше и существование таких двух организаций в Зап. Белоруссии является ненормальным явлением. Конечно, что этот переход НПХ в Грамаду должен происходить очень осторожно и медленно и мы здесь срока не указываем” (НАРБ, ф. 242-п, воп. 1, адз. з. 70, а. 278).

⁸ Мілер Саламон (1889-1937) – адзін з лідэраў КПЗБ, з 1926 г. сябра Бюро ЦК КПЗБ.

⁹ Экспазітура – прадстаўніцтва, аддзяленне (ад пол. *ekspozytura*).

¹⁰ Родзевіч Леапольд (1895-1938?) – заходнебеларускі паэт і драматург, актывіст КПЗБ, з 1925 г. – рэдактар друкаванага органа КПЗБ – газеты “Чырвоны сьцяг”.

¹¹ НПХ (Niezależna Partja Chłopska), Незалежная сялянская партыя – радыкальная сялянская арганізацыя, якая дзейнічала ў Польшчы ў 1924-1927 г.

¹² Славінскі Адам (1885-1937) – польска-расейскі камуністычны дзеяч, у 1924-1928 г. прадстаўнік КПЗБ пры ЦК КП(б)Б.

совсем закрыть, как это было с союзом пролетариата города и деревни, и тогда мы останемся без легальной организации. Я считаю, что Грамада должна быть не территориальной, а национальной организацией, и тогда она будет иметь решающее влияние. Конечно, наряду с нею должны быть и другие организации. Когда партия займется работой среди литовцев, необходимо будет создать специальную литовскую организацию под руководством партии. Конечно, работу всех этих организаций партии придется координировать, но не нужно выбирать самый легкий путь.

Данило [К.Асіпik]¹³: Остановлюсь на некоторых фактах нашей работы. Если мы будем иметь несколько национальных организаций, то это только усилит развитие антагонизма между национальностями. Грамада должна быть только территориальной.

Петр [М.Арэхва]¹⁴: Наша партия должна стоять за белорусскую рабоче-крестьянскую Грамаду, а не какую-нибудь территориальную организацию. Суть создания белорусской рабоче-крестьянской Грамады в том, что мы до сих пор отражали социальное движение крестьян, но ничуть не национальный вопрос в Зап[адной] Белоруссии. Национальное движение находилось под руководством не нашим, а белорусской интеллигенции. Если мы даже в некоторых местностях руководили нац[иональным] движением крестьянства, так это было только в исключительных случаях, а вообще нам только казалось, что мы руководим нац[иональным] движением, фактически этого не было. Белорусский крестьянский союз¹⁵ Яремича¹⁶ и Рогоули¹⁷ является национальной организацией и стремится к овладению всем белорусским нац[иональным] движением. Мы до сих пор довольно прочно укрепились в социальном вопросе белорусского крестьянства, но ничего не сделали для того, чтобы овладеть нац[иональным] движением. Здесь т[оварищи] доказывают, что такое нац[иональное] движение идет вразрез интересам пролетариата, но мы должны нац[иональное] движение так увязать с интересами пролетариата, чтобы не принести ущерба пролетарскому революционному движению. И это мы можем сделать именно посредством белорусской рабоче-крестьянской Грамады. В Зап[адной] Белоруссии мы

¹³ Дадатковых звестак не выяўлена.

¹⁴ Арэхва Мікалай (1902-1990) – адзін з лідэраў заходнебеларускага камуністычнага руху, з 1925 г. сакратар Віленскага акруговага камітэта КПЗБ, сябра ЦК КПЗБ.

¹⁵ Беларускі сялянскі саюз (БСС) – заходнебеларуская арганізацыя, створаная ў лістападзе 1925 г., кіраўнікі якой падкрэслівалі супярэчнасць інтарэсаў сялянства і гарадскога пралетарыята.

¹⁶ Ярэмич Фабіян (1891-1958) – заходнебеларускі нацыянальны дзяяч, у 1922-1935 г. пасол сейма, адзін са стваральнікаў і кіраўнікоў БСС.

¹⁷ Рагуля Васіль (1879-1955) – заходнебеларускі нацыянальны дзяяч, у 1922-1927 г. пасол сейма, адзін са стваральнікаў і кіраўнікоў БСС.

имеем белорусский вопрос, а не литовский и польский, и мы должны отражать именно белорусский нац[иональный] вопрос. Это, т[оварищи], не национализм, а правильное понимание нац[ионального] вопроса. Белорусская Грамада не закрывает доступа литовским и польским крестьянам, и такой опасности нет. Сознательные литовские и польские крестьяне будут объединяться в белорусской Грамаде и для них даже не будет страшен лозунг оторвания Зап[адной] Белоруссии от Польши. НПХ должна развиваться в Зап[адной] Белоруссии наравне с Белорусской Грамадой, потому что Грамада еще слаба и, пока она не окрепнет, очень желательно существование НПХ.

Макс [А.Розеншайн]¹⁸: Я считаю, что здесь внесли во время дискуссии путаницу. У нас нац[иональный] вопрос разделяется на две части: первая – это полный демократизм для всех наций, а второе – объединение при классовом расслоении всех наций. Мы боремся не за национальную культуру, а за интернациональную классовую культуру, и неправилен взгляд тех т[оварищей], которые стремятся к созданию национальных организаций. Белорусская Грамада должна быть не нац[иональной], а территориальной организацией; она должна охватывать в своих рядах не только белорусское крестьянство, но и польское, и литовское. Название, конечно, никто не хочет менять и это никому не нужно. Необходимо только указать, что это революционная крестьянская организация, а не национальная. Когда мы создаем эту организацию мы, должны ее толкнуть на правильный путь, не на путь нац[иональной] организации, а именно на путь единой организации по классовому принципу. Здесь т[оварищ] Петр указал, что в нее должны войти поляки и литовцы, а если так, так в чем же дело, ведь названия никто менять не будет. Но, одновременно с тем, не нужно нам указывать, что она является территориальной организацией.

Артур [Л.Араншгам]¹⁹: Я здесь формулировал точку зрения нашего ЦК. Вопрос не в том, будет ли Грамада интернациональной или национальной организацией. Конечно, такое положение касается не всех партий. Партия наша, как коммунистическая партия, она интернациональная, но она ставит своей задачей руководство мелкобуржуазным национальным крестьянством. Мы сейчас разрешаем, т[оварищи], национальный вопрос. Мы должны указать, как мы должны руководить этим национальным движением, и мы говорим, что руководить мы сможем только путем создания национальной революционной крестьянской организации на основе союза с пролетариатом и под руководством

¹⁸ Розеншайн Абрам (1898-1937) – адзін з лідэраў заходнебеларускага камуністычнага руху, сябар ЦК КПЗБ.

¹⁹ Араншгам Лазар (1896-1939) – адзін з лідэраў заходнебеларускага камуністычнага руху, з 1924 г. сакратар ЦК КПЗБ.

компартии. Если вы помните, т[оварищи], что такая же формулировка выражена в резолюции КПП. Мы не стремимся изменять нац[ионально-го] движения Зап[адной] Белоруссии, а стремимся только придать этому движению пролетарский характер.

Павел: Здесь наговорили столько глупостей, что трудно на них отвечать. Я, конечно, отстаиваю свою формулировку. Здесь т[оварищи] указывали, что мы стремимся создать мелкобуржуазную национальную организацию, а нам главным образом нужно стремиться только к созданию крестьянской организации. Меня удивляет, что т[оварищи] на комиссии ничего не говорили и только сейчас выезжают с какой-то новой точкой зрения, в особенности это касается т[оварища] Петра. Он ни на пленуме, ни на комиссии ничего об этом не говорил. Тов[арищ] Шлемка здесь старался доказать, что если белорусская Грамада не будет нац[иональной] организацией, так она переменится в экспозитуру партии и полиция ее закроет. Это детские аргументы. По-моему, если белорусская организация будет нац[иональной] организацией, так ее еще скорее закроют. Вы сегодня стоите за белорусскую Грамаду, а если завтра ее закроют – тогда литовскую Грамаду и т. д. Здесь т[оварищ] Петр старался доказать, что если Яремич и Рогуля создают национальные организации, так мы должны с ними конкурировать посредством таких же организаций. И вообще, т[оварищ] Петр здесь наговорил таких глупостей, каких я от него никогда не ожидал. Дальше он говорит, что мы до сих пор не руководили нац[иональным] движением, а посему надо создать нац[иональные] организации. Этого, т[оварищи], я уже совсем не понимаю. Дальше он старался доказывать, что мы должны ориентироваться только на белорусских крестьян. Но, по-моему, мы должны говорить не только от имени белорусских крестьян, а от имени всего крестьянства, что кажется для нас ясным, как шоколад (*голос с мест*: «Именно как шоколад»). Но т[оварищ] Петр говорит, что в белорусскую грамаду, хотя она и будет национальной грамадой – в нее могут войти и литовцы и поляки, но вы ведь сами не замечаете, что созданием нац[иональной] организации вы классовое единство исключаете. Названия здесь никто не хочет менять, но если эта организация будет указывать свой нац[иональный] характер, так, кроме белорусов, никто в нее не войдет. И поэтому я настаиваю на том, чтобы принять мою формулировку.

Председ[атель]²⁰: Слово для справки имеет т[оварищ] Петр.

Петр: Я не выступал на пленуме и комиссии потому, что никто не выступал на пленуме, и я начинать дискуссии не хотел. А на комиссии совсем не так ставился этот вопрос, как сейчас старается доказать т[ова-

²⁰ Старшыней на паседжанні быў Л.Аранштам (Артур).

рищ] Павел. На комиссии я вполне был согласен с данной раньше формулировкой, но так как т[оварищ] Артур здесь поднял еще раз этот вопрос, так я был вынужден здесь выступить.

Председ[атель]: Слово для справки имеет тов[арищ] Макс.

Макс: Я хочу здесь дать справку т[оварищу] Артуру. Моя справка это цитата из Ленина (*читает*)²¹, (*во время читки шум и крики*). **Петр:** “Я протестую против такого применения Ленина, это безобразие”).

[Председатель]: Слово имеет т[оварищ] Павел.

Павел: Я здесь должен указать, что Петр исковеркал дискуссию на ЦК; я никогда не ставил так вопрос, как здесь указал т[оварищ] Петр, что я предлагал назвать Грамаду не белорусской, а Зап[адной] Белоруссии.

Артур: Я должен здесь дать официальную справку, что на ЦК предлагали не называть Грамаду белорусской, а только рабоче-крестьянской Грамадой. Но когда представитель Грамады указал, что они уже давно называются белорусской рабоче-крестьянской Грамадой, так мы с этим названием согласились.

Павел: Я здесь должен сказать, что некоторые т[оварищи] стараются здесь фальшиво представить постановку этого вопроса на заседании ЦК. Я предлагал, чтобы эта организация была территориальной, но никогда не предлагал, чтобы она называлась рабоче-крестьянской Грамадой Зап[адной] Белоруссии.

Председ[атель]: Слово для формального предложения имеет тов. Шнейдер.

Шнейдер²²: Товарищи, здесь многие не ориентируются еще в этом вопросе, а посему я предлагаю голосование по этому вопросу перенести на завтра.

Голосованием предложение т[оварища] Шнейдера отклонено.

Артур: Приступаем к голосованию. Кто за предложение комиссии? 10 «за». Кто за предложение, чтобы Грамада была белорусской национальной революционной организацией? 5 т[оварищей]. Кто воздержался? 3 т[оварища]. А посему я считаю принятым предложение Комиссии. Сейчас будем голосовать резолюцию в целом.

Принята единогласно.

Председ[атель]: Следующее заседание начнется завтра в час дня.

*Падрыхтоўка публікацыі, прадмова і каментарыі
Алеся Паішкевіча*

²¹ Цытата ў тэксце стэнаграмы адсутнічае.

²² Дадатковых звестак не выяўлена.

Васіль Рагуля і Фабіян Ярэмч у абароне Грамады. 1927 г.

Гісторыя Беларускай сялянска-работніцкай Грамады здаўна прыцягвае ўвагу беларускіх даследчыкаў. Імклівы колькасны рост першапачатковай “клубнай” партыі дазваляе казаць пра своеасаблівы “феномен Грамады”. Аднак не менш “фенаменальна” выглядае яе хуткае знікненне пасля арышту кіраўнікоў і забароны дзейнасці партыі.

У студзені 1927 г. адбыліся масавыя арышты грамадаўскіх дзеячоў, у т.л. партыйнага кіраўніцтва, да якога належалі паслы Сейму Браніслаў Тарашкевіч, Сымон Рак-Міхайлоўскі, Павел Валашын і Пётр Мятла. Разам з імі быў арыштаваны пасол ад Незалежнай сялянскай партыі Фёдар Галавач. Арышт паслоў без санкцыі Сейму быў сур’ёзным палітычным скандалам, непасрэднае дачыненне да якога мелі вышэйшыя службовыя асобы Польшчы. У том 8 Гістарычнага Альманаху друкаваліся ўспаміны тагачаснага міністра юстыцыі і аднаго з ініцыятараў антыканстытуцыйных дзеянняў ураду Аляксандра Мэйштовіча, тэкст ягонага выступу перад Сеймавай камісіяй і фрагменты дзённіка Маршалка Сейму Мікалая Ратая, які спрыяў дзеянням ураду (*Разгром “Грамады”. За кулісамі аднаго палітычнага скандалу*). Гэтыя матэрыялы дапамагаюць зразумець “закуліссе” палітычнай інтрыгі студзеня 1927 г., і ўбачыць, што яна грунтавалася на поўным паразуменні паміж урадам, кіраўніцтвам Сейму і Юзафам Пілсудскім.

Рэдакцыя вырашыла працягнуць публікацыю матэрыялаў, звязаных з разгромам Грамады і пазнаёміць чытачоў з правамі двух беларускіх паслоў Васіля Рагулі і Фабіяна Ярэмча, якія выступілі ў Сейме 4 лютага 1927 г. Яны не падзялялі сацыяльнай і эканамічнай праграмы Грамады, крытычна ацэньвалі палітыку камуністычнага кіраўніцтва БССР, але праявілі салідарнасць з арыштаванымі калегамі і спрабавалі не дапусціць іх выдачы суду.

Васіль Рагуля (1879-1955) упершыню быў абраны ў Сейм у 1922 г. па спісу Цэнтральнага беларускага выбарчага камітэту. Увайшоў у Беларускі пасольскі клуб. Стаяў на антыбальшавіцкіх пазіцыях, выступаў супраць падпарадкавання нацыянальнага руху камуністам. Прыхільнік незалежнасці Беларусі. З’яўляўся адным са стваральнікаў і кіраўнікоў Беларускага сялянскага саюзу. Фабіян Ярэмч (1891-1958) таксама стаў паслом Сейму ў 1922 г. Быў віцэ-старшынёй Беларускага пасольскага клуба. Пазней узначальваў Беларускі нацыянальны камітэт, належаў да кіраўніцтва Беларускага сялянскага саюзу.

Тэксты прамоваў друкуюцца ўпершыню. Крыніцай для перакладу і друку сталі стэнаграфічныя справаздачы паседжанняў Сейму: *Sejm Rzeczypospolitej. Okres I. Posiedzenie 310-320. 1926 – 1927 // Sprawozdanie stenograficzne z 317 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 4 lutego 1927 r. (maszynopis)*. Запіс прамовы пасла В.Рагулі змешчаны на с. 49-56, а пасла Ф.Ярэмча – на с. 85-89.

Алесь Смалючук

Выступ ў Сейме Польшчы пасла Васіля Рагулі 4 лютага 1927 г.

Шаноўны Сейм!

Перад мною стаіць складаная задача, складаная не таму, што не магу даказаць неабходнасць вызвалення маіх калегаў з вязніцы, а таму, што ўсё даўно вызначана. Нават калі б усе адвакаты свету зараз з'ехаліся сюды, то і яны б не здолелі абараніць паслоў, бо спадары ўжо даўно ўсё вырашылі. Аднак я павінен выказацца ў гэтай справе і пастарацца выветліць сітуацыю, у якой знаходзіцца беларуская нацыя. Справа, якая сёння абмяркоўваецца, з'яўляецца толькі наступствам гэтай сітуацыі.

З гэтай высокай трыбуны не раз гучалі прамовы прадстаўнікоў беларускага народу ў польскім Сейме, не раз звярталася ўвага Сейма на несправядлівасць, якая чынілася ў адносінах да нас, беларусаў, на парушэнні рэспубліканскіх правоў нават самымі дробнымі чыноўнікамі як прадстаўнікамі дзяржаўнай улады на нашых землях. Неаднаразова звярталі мы ўвагу польскіх урадаў на іх блізарукасць, на іх несправядлівае стаўленне да нас – амаль двух мільёнаў беларускай меншасці. Часта нам абяцалі палепшыць становішча, кожны ўрад лічыў сваім абавязкам даць абяцанне, аднак гэтыя ўрады не толькі не трымалі дадзенае слова, а, наадварот, яшчэ больш прыціскалі нашу нацыю, гвалтавалі яе асноўныя грамадзянскія правы. Але тое, што зрабіў сучасны ўрад, парушае ўсе межы. Сёння недастаткова абурэння, недастаткова выказвання недаверу, трэба прама і адкрыта заявіць, што гэты ўрад не павінен існаваць.

Парушаюць правы нашага насельніцтва паліцыя, старасты, ваяводы. Нашы пасольскія запыты накіроўваюць да міністраў, якія давалі ўрачыстыя абяцанні высвятлення, вырашэння, а іншым разам, нават пакарання каго-небудзь, хоць апошняе было так рэдка, што цяжка нават прыгадаць. Цяперашні ўрад пераўзышоў сам сябе. Гэты ўрад пры прыхільным стаўленні спадара Маршалка Сейму здолеў не толькі парушыць Канстытуцыю, але нават арганізаваць правакацыю ўяўнай змовы, правакацыю супраць самога сябе (маю на ўвазе справу пасла Ваяводскага).

Сёння я выступаю не толькі як абаронца нашых арыштаваных таварышаў – беларускіх паслоў, сёння я з'яўляюся нечаканым абаронцам польскай Канстытуцыі, якая ў разуменні цяперашняга ўраду, прыйшоўшага да ўлады шляхам гвалту, ёсць звычайным шматком паперы. Я выступаю як абаронца польскага парламентарызму, пра існаванне якога мы ведаем выключна з журналісцкіх артыкулаў, якія вядуць спрэчку пра яго парушэнне, г.зн. парушэнне таго, што фактычна не існуе. *(Голас: Але*

Грамада існуе!) Існуе, існавала і будзе існаваць. Таму для нас, беларусаў, не было нечаканасцю рашэнне Камісіі па рэгламенту аб выдачы нашых таварышаў суду. Каму прыйдзе ў галаву, што Сейм, які быў аплёваны ўрадам, спакойна выцер пляўкі і выказаў паслухмянасць “дзядулю” (Юзафу Пілсудскаму – А. С.) з бояззю дзіцяці, якое нарабіла шкоды? Сейм супрацоўнічае з урадам, і ці пойдзе ў гэтай справе супраць яго волі?

На якой падставе ўрад, які засылае правакатараў у нашае асяроддзе, дазволіў сабе парушыць Канстытуцыю? Якія прычыны прымусілі ўрад арыштаваць беларускіх паслоў, паслоў Сейму? Што робіць абаронца пасольскай годнасці і недатыкальнасці спадар Маршалак Сейму? На ўмяшальніцтва спадара Маршалка мы нават і не разлічвалі, хутчэй можам разлічваць на ўмяшальніцтва нашага народу, чым спадара Маршалка. Калі б у Польшчы існаваў незалежны і справядлівы суд, то мы б самі прасілі правесці судовае разбіральніцтва над нашымі таварышамі, бо ў іх дзеяннях з дзяржаўнага пункту погляду няма нічога супрацьзаконнага. Калі яны змагаліся супраць паланізацыі нашага народу, супраць яго рабавання і парушэння асноўных правоў, то павінны былі гэта рабіць. У іншым выпадку былі б здраднікамі свайго народу. Мы таксама змагаемся супраць гэтага, і калі іх месца ў вязніцы, то і нашае там, бо і мы робім тое ж самае, што яны. Іх справа, а таксама і наша справа – гэта нацыянальная беларуская справа. Але ў польскі суд мы не верым, і ў гэтым вінаваты польскі ўрад.

Спадар пракурор просіць дазволіць арышт беларускіх паслоў і іх судовы пераслед. На якія факты ён абапіраецца? Няма ніякіх фактаў. Ёсць толькі сцвярджэнні, якія абапіраюцца на паказанні сведкаў, а якія гэта сведкі, нам добра вядома. Гэта зграя правакатараў, якія працуюць за грошы Іуды. Сістэма правакацыі, даносаў, хлусні, падбукторвання адной часткі грамадства супраць іншай – вось ваша сістэма працы, вось ваша сістэма кіравання. Цікава, ці ў якой-небудзь іншай дзяржаве мог бы дазволіць сабе спадар пракурор у заяве ў парламент напісаць: “Ёсць сур’ёзныя доказы, што ў арганізацыі, якой кіравалі названыя паслы, займаліся шпіянажам на карысць суседняй дзяржавы”. І гэта сцвярджаецца на падставе невядомых Сейму паказанняў сведкаў?! Ці магчыма, каб на падставе толькі дапушчэнняў можна было кагосьці абвінавачваць у шпіянажы і арыштоўваць, а тым больш беларускіх паслоў?

Шаноўны Сейм, дапусцім, што сярод сяброў Грамады былі шпіёны... (спадар Мантэрыс: *Спадар далёка заходзіць*) Так, далёка. Аднак, калі ў нейкай арганізацыі знаходзіцца падобная асоба, то да адказнасці прыцягваецца яна, а не тья людзі, што яе ўзначальваюць. Яны могуць не ведаць (*Голас: Новая філасофія*). Што зробіш? Гэта не фельдфебельская

філасофія. А цяпер я скажу: Сярод дзяржаўных чыноўнікаў ёсць шпіёны, на чале сістэмы кіравання стаіць урад, значыць, урад адказвае за шпіёнаў. *(Голас: Што агульнага паміж пернікам і ветраком?)* Гэта ваша логіка.

Такія абвінавачванні і высновы – гэта сорам і ганьба для Польшчы. Але і гэтага мала. Дапусцім, што нехта з паслоў здзейсніў нейкае злачынства. Калі яго можна арыштаваць? Арт. 21 Канстытуцыі настолькі празрысты, што не патрабуе каментару. Там сказана: Пасла можна арыштаваць на гарачым учынку злачынства. Цалкам зразумела, пра што ідзе гаворка. Маецца на ўвазе звычайнае злачынства. Калі, напрыклад, пасол кагосьці забіў і г.д., то ў гэтым выпадку, каб не было магчымасці схаваць сляды, яго трэба арыштаваць. Але які быў “гарачы ўчынак” у нашым выпадку? Грамада існавала больш чым паўгады, і нечакана знайшоўся “гарачы ўчынак”! Пасол Валашын быў у ложку, г.зн. на “гарачым учынку”. *(Смех)* Шаноўнае спадарства! Не хачу вас смяшыць, але гэта сапраўды смешна. Ведаю, што пасол Тарашкевіч таксама быў у ложку. А, паводле слянаў (не ведаю, праўда гэта ці не), пасол Галавач даў уласную карову. *(Смех)* Гэта было злачынства. *(Голас: Даў бальшавіцкую карову).*

Чым выкліканы арышт людзей, якія працуюць у звычайных умовах і належаць да легальнай арганізацыі? У чым іх абвінавачваюць? У злачынстве, агавораным у частцы 1 арт. 102 Крымінальнага кодэксу, якая прадугледжвае пакаранне за прыналежнасць да змовы дзеля замаху на дзяржаўны лад Польшчы альбо на частку яе тэрыторыі. Дзе гэтая змова? Ідзе змоўшчыкі? Нашых паслоў аддаюць пад суд, ім пагражае вязніца, але чаму вы не аддалі пад суд першага змоўшчыка, і чаму цяпер цалуеце яму рукі? Нашыя беларускія паслы, якія змагаюцца за нашыя нацыянальныя правы, знаходзяцца ў вязніцы. А людзі, якія паднялі руку на законны лад і прэзідэнта, якія пралілі шмат крыві, таксама і беларускай, не сядзяць у вязніцах, але знаходзяцца на свабодзе, і нават пры ўладзе. Напрошваецца выснова: слабы, хоць і святы – да вязніцы, моцны, хоць і д’ябал – да ўлады. Ці гэта не ганьба? Усё гэта адбываецца ў 20 ст. і не дзе-небудзь у Мексіцы альбо ў афрыканскіх калоніях, а ў Еўропе, у Польшчы, якая хоча лічыцца цывілізаванай дзяржавай.

Пракуратура ў сваёй услужлівасці ўраду знайшла нават магчымасць абвінаваціць арыштаваных беларускіх паслоў па пункту 2 часткі 1 арт. 110, які прадугледжвае пакаранне за абяцанне ўраду іншай дзяржавы падтрымаць яго ваенныя дзеянні супраць Польшчы. На маю думку, гэтая мядзведжая паслуга пракуратуры Міністру замежных справаў, бо такога злачынства можна апасацца толькі перад абвяшчэннем вайны. Пра якую вайну ідзе гаворка? Ужо цэлы год усе міністры замежных справаў Польшчы гавораць толькі пра польскую палітыку міру, а цяпер

нечакана ўрад абвінавачвае беларускае насельніцтва ў пэўнай падрыхтоўцы да вайны. Праўда, цяпер палітыку робяць не міністры замежных справаў, а маршалкі і генералы, і гэта дзякуючы правакацыі, якая так аблыгала Польшчу, што ў ёй не засталася ніводнага здаровага месца.

Арыштаваных паслоў абвінавацілі ў прыналежнасці да камуністычнай партыі і ў намерах зрабіць пераварот у Польшчы на карысць гэтых ідэяў. Аднак, ці з'яўляецца прыналежнасць пасла да камуністычнай партыі злачыствам, за якое яго можна арыштаваць нават без дазволу Сейму? Мне здаецца, што не з'яўляецца. Доказам можа служыць прысутнасць у Сейме фракцыі легальнай камуністычнай партыі. Значыць, адзін ёсць закон для польскіх камуністаў, а другі для прыдуманых камуністаў-беларусаў.

Паважаю кожную шчырую ідэалогію, а значыць і камуністычную, і нават анархічную. (*Голас: Здаровая ідэалогія!*) Кожны мае права марыць пра лепшую будучыню чалавецтва і выбіраць тых шляхі, якія, на яго думку, найлепшыя. Напрыклад, манархісты ў Польшчы не толькі мараць, але гавораць пра знішчэнне рэспублікі і рэстаўрацыю манархіі. Гэта, відаць, не супярэчыць інтарэсам польскасці. Іншая справа – беларусы. Ім забараняецца нават арганізоўваць свае гурткі, бо гэта палохае вас, спадары палякі. Запомніце, што ваш тэрор нас не напалохае і не спыніць нашай справы; мы яе распачалі, і мы яе давядзем да канца, нягледзячы на тое, што можа многія з нас пакладуць свае галовы. (*Голас: На падушкі!*) Гурткі былі, гурткі ёсць і гурткі будуць у той або іншай форме, і ніякая моц іх не знішчыць. Урад занадта рана распачаў выбарчую кампанію. Адусюль відаць адно – нелаяльнасць ураду да нас, беларусаў. Сапраўднай мэтай гэтых арыштаў і гэтых прыдуманых змоваў, якія грунтуюцца на правакацыях ураду, з'яўляецца ягоная падрыхтоўка да выбараў.

І гэта галоўнае, шаноўнае спадарства! Уважліва слухаў дакладчыка, каб пачуць нейкі канкрэтны доказ, што даваў падставы для судовага пераследу маіх калегаў беларусаў, але, шаноўныя спадары, дакладчык не прадставіў ніякіх доказаў. Ён прачытаў нам лекцыю пра недазволены камунізм, як здаецца, у спадара Сахацкага, прыводзіў пастановы розных камуністычных кангрэсаў і канферэнцый, але пра беларусаў казаў вельмі мала. Спадар дакладчык грунтуецца на арт. 2 праграмы Грамады, які гаворыць пра самавызначэнне нацый, пра стварэнне Беларускай рэспублікі. Шаноўнае спадарства, калі гэтага нельга было рабіць, то чаму ўрад не арыштаваў праграмы? Гавару адкрыта, што пункт пра самавызначэнне змяшчаецца таксама ў праграме Беларускага сялянскага саюза. Кожная нацыя, калі яна хоча быць нацыяй, а не смеццем, марыць пра самавызначэнне, павінна імкнуцца да яго; гэта яе безумоўнае права, і ніхто не смее пасягаць на яго.

Потым, шаноўнае спадарства, спадар дакладчык казаў пра розныя судовыя працэсы. У тых працэсах удзельнічалі розныя людзі, але там не было ні Валашына, ні Мятлы, ні Тарашкевіча, ні Рак-Міхайлоўскага. Апроч таго прагучаў аргумент, што недзе там павінен быў удзельнічаць спадар Мятла. Шаноўныя спадары! Мог прыехаць правакатар, шпik, пралезці ў Грамаду, гурток і заявіць, што павінен прыехаць пасол Мятла і выступіць з прамовай, і яшчэ што-небудзь дадаць. Але, ці з'яўляецца злачынствам тое, што пасол павінен быў быць? Трэба прадэманстраваць факты, што ён быў, што выступаў, што напісаў адпаведныя дакументы.

Потым спадар дакладчык згадаў пра пашпарты. Што гэта за пашпарты? Думаю, што падобныя пашпарты маюць, напрыклад, у Народна-нацыянальным саюзе. Кожны сябра той альбо іншай палітычнай партыі, павінен мець білет сваёй партыі, і кожны, хто належаў да Беларускай Грамады таксама меў такі білет. Гэта партыйны білет, спадар дакладчык, а не пашпарт. (*Голас: Але яны ездзілі з імі ў Маскву*). Няхай спадар возьме білет Народна-нацыянальнага саюзу, можа спадара таксама прапусцяць. (*Смех прывіцы*). Але спадар дакладчык не даказаў, што з дапамогай гэтых пашпартоў можна было перасякаць мяжу, што быў нейкі дазвол, нейкая інструкцыя або ліст ад аднаго з паслоў, у якім было б напісана, што гэты дакумент дае магчымасць перасякаць мяжу. Усё ж такі мы сёння маем шмат людзей нават у карэннай Польшчы, якія мараць пра тое, каб якім-небудзь чынам перасячы мяжу, пайсці ў Расею, каб зарабіць на кавалак хлеба. А калі б ён меў білет той альбо іншай польскай партыі, то і тады спадары казалі б, што і гэта быў пашпарт? Я цалкам гэта адкідаю як смешны доказ.

Потым спадар дакладчык казаў, што ў Наваградскім пав. знойдзена зброя, што былі шпіёнскія арганізацыі і г.д., і г.д. Я паходжу з Наваградскага пав. і бачыў арыштаваных вучняў гімназіі, праўда, не ўсіх і чуў, што ніякай зброі не знойдзена. (*Шум*). Не знойдзена, значыць няма доказаў віны. Што датычыць іншых абвінавачванняў, то, шаноўнае спадарства, вучня 7 класа прыватнай беларускай гімназіі Жука дапытвалі ў павятовай паліцыі ў Наваградку так, што яму залівалі вадку ў нос і жакліва збілі яго, прымусілі выпіць нейкі парашок, напэўна наркатык, і ён пазней казаў сваёй маме, што не разумеў ні пра што гаварыў, ні чаго падпісваў. (*Шум*). І такія паказанні, шаноўнае спадарства, могуць быць падставай для абвінавачвання ў дзяржаўнай здрадзе! (*Голас на прывіцы: Вы ж яму раней пагражалі, што заб'еце!*)

Потым спадар дакладчык казаў, што сведкі бачылі нейкія звароты спадара Мятлы. Але, спадар дакладчык, чаму пракуратура не прадста-

віла арыгіналаў тых зваротаў? Ці гэта можа быць падставай для абвінавачвання ў шпіянажы і правакацыі?

Беларускіх паслоў абвінавачваюць у тым, што яны нібыта былі камуністамі і працавалі на карысць камуністаў. Гэта характэрная з’ява. На самой справе, не беларускія паслы праводзяць камуністычную агітацыю, а вы і вашыя ўрады! Вайсковае асадніцтва, пазбаўленне зямлі нашых сялянаў, гэта правакацыя на розныя дзеянні. (*Галасы: Гэта польская зямля*).

А суды? Калі сын і зяць старшыні акруговага суда ў Наваградку спадара Бохвіца літаральна задушылі чалавека ў лесе, ім прысудзілі шэсць месяцаў вязніцы з адтэрміноўкай на два гады. Затое арыштаваным за ўдзел у дэманстрацыі ў Баранавічах, арганізаванай ППС, прысудзілі па два гады. Так, працуе юстыцыя ў адносінах да беларуса і паляка. Ці гэта не правакацыя, якая штурхае на пратэсты? (*Голас: Беларускі народ добры, гэта вы дрэнныя*).

А адбудова? (*Голас: Балін пра гэта нам распавядзе*). Я з вёскі, якая падчас сусветнай вайны была зруйнаваная, людзі жылі ў землянках, не атрымаўшы аніводнага гроша на адбудову. Побач жыве асаднік, які будзе палац, бо атрымлівае штогод 2 тыс. злотых. Ці гэта не ўрадавая правакацыя супраць нашага народу якая падштурхоўвае яго да пратэсту? Гэта правакацыя! Хто зачыніў нашыя школы? Вы і ўрады, якіх вы падтрымліваеце! Хто не дапускае да іспыту за сярэдняю школу выпускнікоў беларускіх школ, з такой цяжкасцю трыманых намі? Вы і вашыя ўрады! Хто абую у лапці нашую інтэлігенцыю? Вы і вашыя ўрады! А да чаго гэта вядзе? Нядаўна ў Наваградку арыштавалі групу моладзі, пераважна вучняў прыватнай беларускай гімназіі, абвінаваціўшы ў прыналежнасці да саюза камуністычнай моладзі. Сярод іх ёсць Пронька, сын даволі багатага селяніна. На пытанне паліцыі, ці належыць да саюза камуністычнай моладзі Пронька адказаў, што належыць, і распавёў пра матывы свайго ўступлення ў гэты саюз. Раіў бы спадарам, як і ўраду ўважліва выслухаць гэтыя вельмі цікавыя тлумачэнні.

Маршалак: Спадар пасол Рагуля, лічу, што ўсё гэта больш адпавядае дыскусіі на бюджэту.

Пасол Рагуля: Спадар Маршалак, хачу даказаць беспадстаўнасць арыштаў паслоў. Дык вось, гэты хлопец уступіў у саюз камуністычнай моладзі, каб у Расеі здаць экзамен за сярэдняю школу. Праз вязніцу атрымае атэстат, бо, калі не стане камуністам, то не паступіць у вышэйшую школу ў Расеі. Ён гатовы нават праз вязніцу атрымаць атэстат. Можам ганарыцца, што належым да нацыі, моладзь якой дзеля асветы гатовая пайсці ў вязніцу. Беларуская нацыя не загіне, калі ёсць такая моладзь.

Гэта, спадарства, вынікі вашай палітыкі. Дзякуючы гэтаму ўсе будуць ведаць, што камунізм на Крэсах ствараем не мы, а вы. Вы сваёй палітыкай ствараеце ўмовы для росквіту камунізму, і не мы будзем вінаватыя, а вы, калі навальніца, якая дзякуючы вашай палітыцы можа распачацца на Крэсах, паглыне вас і цалкам знішчыць. Помніце, хто сее вецер, той пажынае буру, а гэты момант, здаецца, набліжаецца і не трэба доўга яго чакаць. Спыніцеся, спадарства, пакуль не позна!

Нашых паслоў абвінавачваюць у тым, што яны дзейнічалі за чужыя грошы. А вы, спадарства, за якія грошы вялі сваю працу па адраджэнню Польшчы? Ці не за зрабаваныя грошы сваіх ворагаў? Мы помнім Безданы і Фанарны завулак у Пецярбургу. Вы вялі працу для дабра свайго народу. Я не стаўлю гэта ў віну, але катэгарычна заяўляю: рукі прэч ад нашай нацыянальнай працы! Не вам пра тое казаць, і не нам слухаць! Галоўнае не тое, адкуль грошы, а тое, як яны выкарыстоўваюцца! (*Галасы: Ага! Ага! Прызнаецца!*)

Маршалак (звоніць): Не хачу ўцягвацца ў дыскусію, аднак навінен заявіць, што пэўныя часткі прамовы спадара выходзяць па-за межы ўсялякай талерантнасці. (Галасы: Дзе пасольская прысяга?)

Пасол Рагуля: Вы палохаецеся нашага гаспадарчага росту, і, калі ў вельмі кароткім тэрміне, дзякуючы арганізацыйнай працы, мы вывелі на добры шлях наш першы эканамічны цэнтр, Беларускі банк, які пагражаў вашым эканамічным пазіцыям, вы абвінавацілі яго ў злачынных аперацыях. Паглядзім, якія рахункі мелі нашыя арыштаваныя паслы ў Беларускім банку. У 1925 г. на звычайным рахунку сп. Валашына не было нічога, на рахунку сп. Тарашкевіча не было нічога, на рахунках сп. Мятлы і сп. Рака-Міхайлоўскага не было нічога, у той жа час на тэрміновым укладзе сп. Валашына было 100 даляраў, сп. Тарашкевіча – 511 дал. У 1926 г. сп. Валашын меў на звычайным рахунку 145 дал., а на тэрміновым – 205 дал., разам 350 дал. Сп. Мятла – на звычайным – 510 дал. і на тэрміновым – 300 дал., разам 810 дал. Сп. Рак-Міхайлоўскі меў на звычайным рахунку – 2275 зл. 25 гр. і 889 дал. Сп. Сабалеўскі – 960 зл., сп. Тарашкевіч – 101 зл., Беларуска-сялянска-работніцкая Грамада – 1087 дал. сальдо на 14.01.1927 г. – 4 дал. (*Голас: А 12 тыс. з Транзытбанку? Чаму спадар іх не лічыць?*) Найбольш было на рахунку сп. Рак-Міхайлоўскага, але і ягоная сума не перавышае 1200 дал. альбо менш, чым гадавая зарплата пасла. Ведаю, што сп. Рак-Міхайлоўскі – вельмі ашчадны чалавек. (*Голас: Нічога не еў і не піў!*). Упэўнены, што кожны з нас мог сабраць падобную суму.

Далей. Шаноўнае спадарства, абвінавачваюць беларускі банк у тым, што праз яго ажыццяўляліся нейкія фінансавыя аперацыі паміж Рыгай і

Масквой. Шаноўнае спадарства! Прашу яшчэ раз звярнуць увагу, што грашовыя пералічэнні ў Беларускай кааператыўнай банкі ішлі з розных краінаў і розным людзям на нашых землях, у тым ліку ад сваякоў. Адзін атрымаў 5 дал., другі – 10 дал. і г.д. (*Шум*). Ці гэта злачынства, калі брат спадара будзе жыць у Маскве і прысылаць спадару праз Беларускай банкі 100, 200 альбо 300 зл.? Ці ён не мае права прысылкі? А спадар дакладчык не даказаў, што мелі месца фіктыўныя пералічэнні. Гэтага следства не выявіла, гэтага не відаць. Значыць, банкі чысты. Значыць, пра нейкія супрацьзаконныя аперацыі няма мовы.

Ва ўсёй гэтай справе шмат хлусні. А магчыма, што ў ёй усё хлусня і паклёп. Толькі эканамічны байкот усяго польскага на г.зв. Крэсах прымусяць вас зразумець, чым гэта ўсё можа скончыцца. А гэта толькі справа часу, і недалёка тая хвіля, калі наш народ гэта зробіць, і толькі тады вы, нарэшце, зразумеце, чым з’яўляюцца Усходнія крэсы для Польшчы. Крэсы – гэта жыгніца Польшчы. Без Крэсаў, як вы самі гаворыце, няма Польшчы. Нам не трэба агітаваць супраць вас, бо так як вы самі агітуеце супраць сябе, ніхто з нас не зробіць. Наш банкі мае 900 сяброў, а я ўпэўнены, што ў хуткім часе іх колькасць вырасце да 9000. Наш лозунг: “У адзінстве моц!” Прашу запомніць, што тэрор заўсёды цягне за сабой рэакцыю, як з аднаго, так і з іншага боку. Такі беспрэцэдэнтны гвалт над пасольскай недатыкальнасцю мог адбыцца толькі ў Персіі або Турцыі, бо нават царскі ўрад у Расеі не дайшоў да таго, каб арыштаваць паслоў сацыял-дэмакратаў ІІІ Думы без яе згоды. Толькі расейская “ахранка” асмелілася зрабіць вобыск у офісе сацыял-дэмакратаў. Польская “ахранка” не мае такой патрэбы, бо на яе паслугах правакатары, дзякуючы якім вобыск не мае сэнсу. Польская “ахранка” ведае ўсё, не толькі тое, што робяць спадары паслы, але нават, пра што яны думаюць і пра што не думаюць. І тут не магу не згадаць справы, якая нядаўна ўжо ўздымалася на Сейме. Гэта справа пасла Ваяводскага, якую ўрад цесна звязвае...

Маршалак: Звяртаю ўвагу спадара пасла, што гэтая справа не мае дачынення да нашага абмеркавання. Прашу яе не закранаць.

Пасол Рагуля: Падпарадкоўваюся, спадар Маршалак.

Не забывайце, спадары, што гэтай справай цікавіцца не толькі ўвесь край, але таксама з дыпламатычных і журналісцкіх ложаў уся Еўропа і Амерыка. Уся Еўропа глядзіць на гэта, увесь свет. Парушэнне правоў Сейму і пасольскай недатыкальнасці, нават маўклівая згода Маршалка Сейму, не спрыяюць аўтарытэту Польшчы і польскага парламентарызму. Па адрасу нас, беларусаў, уголас гучыць слова “зрада”. І гэта толькі за тое, што мы ўсімі спосабамі супрацьстаім вашай каланізацыі і клапацімся пра развіццё нацыянальнай свядомасці.

Відаць, што вы і самі перастараліся, бо ў свой час імкнуліся абуджаць і падтрымліваць беларускую свядомасць, супрацьставячыся ўсяму расейскаму, самой Расеі, якой сёння так моцна баіцеся. Так, перастараліся і памыліліся, бо сёння ўжо не можаце ні затрымаць гэтага руху, ні накіраваць яго ў выгоднае вам рэчышча. Мы знайшлі ўжо дарогу, і мы дойдзем туды, куды хочам, а не туды, куды вы нас накіроўваеце. Вашая прэса можа распавядаць байкі, што ў кішэні пасла Тарашкевіча знойдзе на 10 тыс. дал., што выкрытыя склады зброі, што ёсць дадзеныя пра вайсковы шпіянаж. Дзе гэта было – спадар дакладчык не распавёў, значыць я маю права заявіць, што гэта хлусня, хлусня і хлусня!

Бясконцыя арышты, закрыццё школ, закрыццё нават гаспадарчых гурткоў, як гэта было ў Беластоцкім ваяв., хлусня і правакацыя – гэта метады палітыкі польскага ўраду адносна нацыянальных меншасцяў.

Не буду спыняцца на абвінавачваннях, якія датычылі кожнага пасла паасобку, звярну ўвагу толькі на адзін факт. Многія з вас ведаюць, што пасол Тарашкевіч некалі быў паланафілам, ведаюць, што ён рабіў, як актыўна падтрымліваў палякаў на Усходніх крэсах. А цяпер сам пасол Тарашкевіч (*Голас: Яго даляры сапсавалі!*) стаў заядлым ворагам Польшчы і палякаў. (*Голас: Рэнегат!*) Шаноўнае спадарства! Гэта трагедыя чалавека, які ўбачыў, што Польшча нічога не дала нашаму народу, і зразумеў абавязак вярнуцца да нацыянальнага беларускага лагера і актыўна дзейнічаць. І, калі ідзе гаворка пра здраду, то ад імя беларускага народу магу заявіць, што спадар Тарашкевіч здрадзіў, калі наогул так можна казаць, сваёй ранейшай здрадзе.

Мы разумеем, што рашэнне камісіі пра выданне суду нашых таварышаў вызначыла рашэнне Сейму, і не спадзяемся, што польскія палітычныя партыі здолеюць узяцца над сваім вузкім партыйным шавінізмам і паглядзець на справу з пункту погляду дзяржавы.

Адзіны шлях для Сейма і польскага парламентарызму, каб захаваць ягоны гонар – гэта адмова ў выданні суду арыштаваных паслоў і патрабаванне іх вызвалення. Але на гэта ў вас не хопіць ні палітычнай, ні грамадзянскай мужнасці.

Неаднаразова звярталі мы ўвагу на адносіны польскай адміністрацыі да насельніцтва на нашых землях, якія выклікалі эксцэсы. Пракуратара сцвярджае, што арыштаваньня паслы і Грамада агітавалі сярод насельніцтва і падбурталі яго да супраціву ўладзе і да забойстваў, вынікам гэтай дзейнасці стала забойства агентаў паліцыі Швашкевіча, Кузьмы, камісара паліцыі Янчэўскага ды інш. Яшчэ раз заяўляю, што галоўныя віноўнікі гэтага – урад і вы, спадары паслы, бо гэта вы дазваляеце, каб на крэсах заставалася такая адміністрацыя і такую палітыку праводзіў урад.

Сёння маеце магчымасць паказаць, ці салідарныя вы з такой урадавай палітыкай у адносінах да нас, такіх самых грамадзян як і вы, толькі іншай нацыянальнасці, ці вы на баку нашага народу, ці супраць яго. Цяпер, спадарства, слова належыць да вас.

[...]

Выступ ў Сейме Польшчы пасла Фабіяна Ярэміча

Віцэ-маршалак Звяжыньскі: Слова прадстаўляецца спадару паслу Ярэмічу

Пасол Ярэміч: Шаноўнае спадарства! Я трапіў у складаную сітуацыю, бо быў адным з тых, супраць каго найбольш актыўна змагалася Грамада. Да таго ж не з'яўляюся юрыстам і не здолею зрабіць такі дасканалы юрыдычны разбор справы, як папярэднія прамоўцы. Хачу сказаць некалькі слоў як беларус, як прадстаўнік беларускага насельніцтва, а таксама некалькі слоў пра палітыку ў адносінах да нас, беларусаў, якая, безумоўна, адыгрывае тут галоўную ролю.

Шаноўнае спадарства! Калі мы сталі пасламі Сейму і ўваходзілі ў клуб, на чале якога стаяў пасол Тарашкевіч, мы былі адной з урадавых партый. Тады прыніжалі беларускі рух і ніхто з намі не жадаў размаўляць. Калі праз некаторы час, як гэта трапна заўважыў адзін з папярэдніх прамоўцаў, беларускі рух набыў каласальны размах, пачаў арганізоўвацца і крышталізавацца, тады ў некаторых службовых пакоях пачалі раіцца, як з ім змагацца. Некалькі месяцаў польскі ўрадавы друк падаваў хлуслівую інфармацыю пра нас і падбуртваў урад, каб найхутчэй зліквідаваць г.зв. крамолу. Гэтая агітацыя знайшла падтрымку ўсяго ўраду, а асабліва спадара Мейштовіча, якія прадстаўляе абшарнікаў на г.зв. Крэсах. І тут сталі відавочнымі дзве рэчы: з аднаго боку, класавая праблема, а з другога – палітычная расправа над нацыянальным беларускім рухам.

Шаноўнае спадарства! Некаторыя партыі і польскі друк заявілі: мы нічога не скажам, пакуль не прыйдзе ў Камісію [Сейму – А.С.] урад і не прадставіць канкрэтныя факты. Сёння мы пачулі з вуснаў прадстаўніка польскай левіцы, што ім недастаткова прадстаўленых матэрыялаў. Кожны з нас пасля прачытання тых газетаў, якія ачарняюць беларускі рух, думаў, што сапраўды ёсць доказы. Аднак аказалася, што ў Камісію не прадставілі ніякіх доказаў. Было праведзена тайнае паседжанне, каб паціху ўсё зрабіць, хутчэй правесці праз Сейм, каб нічога не трапіла да друку і грамадскага меркавання.

З гэтай высокай трыбуны казалі, што спадар Тарашкевіч атрымаў 15 тыс. дал. і толькі пасля гэтага быў заснаваны банк. Я заяўляю, што сам быў заснавальнікам гэтага банку. Сцвярджэнне пра Тарашкевіча – няпраўда, бо банк быў заснаваны яшчэ на пачатку 1925 г., калі Грамада не існавала.

Тут казалі, шаноўнае спадарства, пра вельмі вялікія грошы. Калі быў беларускі банк, калі праз яго прыходзілі пераводы на 5, 10 альбо 15 дал., то няўжо гэта можна лічыць злачынствам? А, калі гэта злачынства, то спадар прадстаўнік Міністэрства фінансаў, якія вельмі дакладна правяраў гэтыя справы, (а намі, беларусамі ён спецыяльна апякуецца, што нават не трэба даказваць) мог бы паслаць рэвізійную камісію і, калі былі фінансавыя злоўжыванні, то ён мог бы зачыніць банк. Аднак гэтага ён не зрабіў. Значыць, злоўжыванняў не было і недазволена апераций банк не праводзіў.

Шаноўнае спадарства, тут казалі, што пасол Тарашкевіч узяў 15 тыс. дал. Справядліва тут выказаў здзіўленне спадар Ліberman тым, што нібыта Тарашкевіч браў грошы ў прадстаўнікоў суседняй дзяржавы ў прысутнасці сведкаў. Пасла Валошына абвінавачвалі ў тым, што ён з'яўляецца арганізатарам МОПРа. А я звяртаюся да спадара міністра юстыцыі і хачу нагадаць, што некалькі месяцаў таму мы звярнуліся ў Міністэрства юстыцыі з просьбай дазволіць стварэнне беларускага патранату, на чале якога стаў бы генерал Бабянскі, але па сённяшні дзень мы не атрымалі адказу. Ці вы, спадарства, жадаеце, каб тыя, хто масава сядзяць у вязніцах, паміралі з голаду, а а мы, прадстаўнікі гэтага народу і іх браты, ім не дапамагалі? Узнікае зачараванае кола, бо калі 99 арыштаваных, а іх жонкі і дзеці будуць прыходзіць да вязніцы, то вы заявіце, што яны стварылі МОПР і зноў пасадзіце іх у вязніцу. Чаму вы не дазволіце стварыць легальную арганізацыю, калі мы вас просім пра гэта?

Шаноўнае спадарства, што датычыць справы Галавача, то два гады таму яна ўжо ўзнікала ў Сейме. Нагадаю, што гэта была справа Галавача, Рагулі і Сабалеўскага. Сабалеўскага аднойчы Сейм ужо адмовіўся выдаваць за недастатковасцю доказаў, выдачы Рагулі адмовілі цалкам, і нават не праводзілі абмеркавання ў Камісіі 3-за відавочнай недастатковасці доказаў ягонага віны, патрабуючы іншых фактаў, а вось Галавача сёння выдаюць. Чаму? Толькі таму, што зямянства на Крэсах кепска ставіцца да яго, і спадар Мейштовіч агулам арыштаваў і спадара Галавача. Да таго ж спадар Галавач быў таксама беларусам, бо заявіў аб гэтым урачыста з гэтай трыбуны. Я ацэньваю гэтую справу, як знішчэнне беларускага руху. А пасля гэтага тэрору, пасля гэтага гераізму спадара Мейштовіча, якое стала нагодай змяшчэння ягоных фотаздымкаў амаль ва

ўсіх газетах краіны, пасля гэтага другога цуду, якое здарылася не на Вісле, а пад альбо над Вільнам, у касцёлах праводзіліся набажэнства, што нарэшце вызваліліся ад “крамолы”. І спадар міністр Мейштовіч, і ўвесь урад сёння адпачываюць на лаўрах, бо, нарэшце, “крамола” зліквідаваная. Але хачу запытаць, а што далей? Далей пустка, а, вядома, што прырода не зносіць пусткі. Значыць, гэта пустка зарасце і зарасце сапраўды, хоць урад нічога не сее. Але тады спадар міністр Мейштовіч будзе мець больш працы, бо прыйдзеца арыштоўваць ужо не 300 чалавек, але хутчэй за ўсё дзесяткі тысяч тых гурткоў.

Лічу, што ніякіх доказаў віны нам не прадставілі, і на самой справе адбываецца падаўленне беларускага руху. Цікава, што спадар Мейштовіч ужо сёння стаўся гістарычнай фігурай у беларускім руху, бо яшчэ нядаўна (5 гадоў таму, а ў гісторыі гэта вельмі мала), спадар Мейштовіч знішчаў “крамолу” не толькі беларускую, але і літоўскую і з дапамогай таго ж самага намесніка пракурора Пшылускага, бо арыштаваў 57 чалавек у 1919 г., у т.л. і мяне, пад вельмі цяжкім абвінавачваннем, што нібыта хацелі ўзарваць г.зв. Віленскі сейм. Паколькі не было ніякіх доказаў, то ўзяў толькі 33 чалавек, пасадзіў у халодныя вагоны пры 20 градусах марозу, адвёз да літоўскай мяжы, дзе паставіў кулямёты і заявіў: Ідзіце праз мяжу, бо інакш буду страляць. Гэта была расправа з 33 беларусамі і літоўцамі. Сёння маем другую расправу, але сп. міністр, калі ласка, паспрабуйце падлічыць: калі тады прыйшлося арыштоўваць 57 чал., а сёння толькі Грамада налічвае тысячы гурткоў, а ёсць яшчэ і Сялянскі саюз, ёсць Навуковае таварыства, ёсць Інстытут беларускай гаспадаркі і культуры, а колькасць гурткоў лічыцца тысячамі, то якім спосабам спадар міністр праз два гады будзе знішчаць “крамолу”? Ці хопіць вязніцаў, спадар міністр? Няхай спадар над гэтым падумае і пачне іх будаваць.

Лічу, што гэтая палітыка ўраду ў адносінах да нас, беларусаў не толькі памылковая, але і злачынная з пункту погляду чалавечнасці. Па сённяшні дзень беларусы не маюць нават элементарных правоў, не маюць школ, не маюць нічога. Іх пераследуе паліцыя і адміністрацыя. Не буду прыводзіць факты, бо не маю часу, да і не трэба гэтага рабіць зараз. Але хачу прадставіць трагедыю. Дык вось адзін з тых, каго сёння выдаем і якога хочам зрабіць здраднікам, ворагам дзяржавы і змоўшчыкам, спадар Тарашкевіч у 1922 г. на чале польскіх войскаў ішоў адбываць у бальшавікоў Вільню, потым быў адным з віцэ-міністраў першага ўраду і нават віцэ-міністрам ва ўрадзе Старшыні Часовай урадавай камісіі, тагачаснага ўраду Сярэдняй Літвы і сучаснага міністра юстыцыі. І сёння гэты самы міністр прыходзіў у Сейм з патрабаваннем выдачы спадара Тарашкевіча за здраду.

Я згадаў пра гэта толькі дзеля таго, каб спадарства пра гэта задумалася. Бо, шанюнае спадарства, вы сёння напалохаліся гэтай справы, напалохаліся росту колькасці гурткоў, масавых арганізацый (*Голас сярод правіцы: Як хто-небудзь не захоча запісвацца [ў гурткі], то яго [дом] паляць!*), але чаму гэта адбываецца? Гаворыце, што ўсе яны камуністы, што ўсе хочучь ісці ў Расею, хочучь адарвацца ад Польскай дзяржавы, хочучь яе разваліць, а я хачу запытаць, хто галоўным віноўнік гэтага, ці не вы, спадарства? Ці не вы віноўнікі таго, што гэтыя людзі маюць адзінае выйсце – збегчы ў Расею? Тут прыводзілася шчырае прызнанне 17-гадовага хлопца, які заявіў: Я павінен стаць камуністам, каб атрымаць дакумент, які гэта пацвярджае, бо хачу пайсці туды і атрымаць асвету. На вас ляжыць маральная адказнасць, а вы сёння дэманструеце распач, пачынаеце саджаць у вязніцы. А дзе тое, што нам па справядлівасці належыць, пра што мы дзесяткі разоў тут казалі? Я не камуніст, але павінен прызнаць, што на тым баку мяжы адбываюцца падзеі, якія можна выкарыстаць беларусам для стварэння чагосьці свайго нацыянальнага. Там нам далі школы. Хоць мы там не маем ніякіх палітычных правоў затое карыстаемся школьнай аўтаноміяй, нават шырокай, маем універсітэт, вышэйшую сельскагаспадарчую школу, маем г.зв. тэхнікум, а што маем у Польшчы? Ці хто-небудзь бачыў, каб у еўрапейскай дзяржаве, якая мае нацыянальную меншасць, што налічвае болей 2,5 мільёнаў, не створана для гэтай меншасці аніводнай урадавай школы, аніводнай гімназіі, аніводнай стыпендыі ў польскіх універсітэтах! Калі там, на тым баку нам гэта ўсё даюць, то вы заяўляеце, што мы здраднікі, бо туды імкнемся. Я заяўляю з гэтай высокай трыбуны: гонар чэхаславакам, бо яны даюць нам 150 стыпендый. А, калі мы туды паедзем за асветай, вы таксама скажаце, што мы здраднікі, і яны здраднікі, бо даюць нам усё гэта? А дзеля чаго мы плацім падаткі, пасылаем дзяцей у войска? І вы яшчэ дэманструеце распач!

У заключэнне хачу сказаць, што ніякіх фактычных доказаў віны няма, ёсць толькі падаўленне беларускага руху, і лічу, што спадар міністр не здолее знішчыць беларускі рух і ідзе не тым шляхам. Пакуль мы не атрымаем таго, што нам па справядлівасці належыць, не атрымаем культурных, нацыянальных і палітычных правоў, вы не будзеце мець спакою і будзеце вымушаныя нас арыштоўваць, пакуль не зменіце сваю палітыку.

Буду галасаваць супраць выдачы ўсіх арыштаваных паслоў.

Падрыхтоўка да друку, прадмова і пераклад А.Смаленчука

Вячаслаў Адамовіч (малодшы) і лёс “Брацтва рускай праўды”

У апошні час асоба дзеяча беларускага руху Вячаслава Адамовіча (1890-?), вядомага таксама як “атаман Дзяргач”, прыцягвае асаблівую ўвагу даследчыкаў¹. Нядаўна беларускія гісторыкі Алесь Пашкевіч і Андрэй Чарнякевіч адшукалі ў польскіх архівах дакументы, якія сведчаць пра тое, што В.Адамовіч працаваў адначасова на польскую і савецкую выведкі². Засяродзімся на некаторых момантах яго біяграфіі.

З дакументаў II Аддзела польскага Генеральнага штаба вынікае, што ўжо на пачатку 20-х гг. “атаман Дзяргач” стаў супрацоўніцай з польскай выведкай для каардынацыі барацьбы з бальшавікамі³. Але ўжо ў 1923 г. ён стаў пастаўляць палякам дэзінфармацыю. Мажліва, што ў гэты час В.Адамовіч пачаў працаваць на савецкую выведку. Але можна дапусціць і больш позні пачатак гэтага супрацоўніцтва, напрыклад, у 1925 г., калі “Зялёны дуб” знік з палітычнай арэны, падзяліўшы лёс большасці антыбальшавіцкіх арганізацый⁴. Апафеозам аперацыі па дэзінфармацыі польскай разведкі сталі паведамленні “Дзяргача” пра стварэнне ў Менску “Камітэта дзейнасці”, які быццам рыхтаваў паўстанне ў Заходняй Беларусі (1925)⁵. Гэтая выдумка АДПУ мела антыбеларускі наступствы. Яна прыспешыла ліквідацыю Беларускай сялянска-работніцкай Грамады.

У 1926 г. Вячаслаў Адамовіч актывізаваў сваю дзейнасць у Брацтве рускай праўды. “Брацтва” было створанае ў 1921 г. вядомым паэтам-сімвалістам Сяргеем Сакаловым (псеўд. “Сяргей Крэчэтаў”), герцагам Георгіем Лейхтэнбергскім і генералам Пятром Красновым. Дзейнасць БРП падтрымаў генерал Пётр Врангель⁶. В.Адамовіч узначаліў віленскі аддзел “Брацтва”. У 1926 – 1927 г. на старонках газеты “Русская правда” з’явіліся ягоныя апавяданні пра подзвігі “братчыкаў-зялёнадубцаў” у Савецкай Расеі.

Адразу пасля забойства дыпламата Пятра Войкава адбыліся арышты рускіх манархістаў па ўсёй Польшчы, але з краіны выслалі толькі трох: В.Ада-

¹ Романовский И.Ф., Гудов М.В. Антисоветское подполье в Беларуси в 1919-1925 гг. Мн., 2002; Стужынская Н.І. Беларусь мяцежная: з гісторыі ўзброенага антысавецкага супраціву: 20-я гг. XX ст. Вільня, 2000; Januszewska-Jurkiewicz J. Przyczynek do losów przywódców “Zielonego Dębu” w świetle sprawozdań Policji Politycznej w Wilnie lat 1923-1926 // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2001. Nr 15. S. 222-223; Łatuszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923. Białystok, 1995.

² Пашкевіч А.Ф., Чарнякевіч А.М. Атаман Дзяргач: невядомыя старонкі біяграфіі, ці да гісторыі палітычнага авантюрызму ў беларускім нацыянальным руху // Берасцейскі хранограф. Вып. 4. Брэст, 2004. С. 314-334.

³ Januszewska-Jurkiewicz J. Przyczynek do losów przywódców “Zielonego Dębu”... S. 221.

⁴ Стужынская Н.І. Трагедыя зялёнадубцаў // Беларускі гістарычны часопіс. 1996. № 1. С. 36.

⁵ Пашкевіч А.Ф., Чарнякевіч А.М. Атаман Дзяргач: невядомыя старонкі... С. 324.

⁶ Флейшман Л.В. В тисках провокации. М., 2003. С. 280.

мовіча і двух віленскіх манархістаў. Напэўна, у польскай паліцыі былі сур'ёзныя падставы падазраваць былога атамана ў падрыхтоўцы замаху на пасла. Гэта між іншым дазваляе задумацца пра ролю АДПУ ў забойстве П.Войкава.

Ніжэйпрыведзены ліст да кіраўніка Аддзела бяспекі Міністэрства ўнутраных справаў Польшчы сведчыць, што менавіта В.Адамовіч, які быў высланы ў Гданьск, нанёс “смяротны ўдар” БРП. Ён жа паведамляе пра сувязі В.Адамовіча яшчэ і з нямецкай выведкай. Аднак інфармацыю польскай агентуры трэба ўспрымаць з пэўнай асцярожнасцю. Складана ацаніць, у якой ступені верагоднымі былі выкарыстаныя крыніцы інфармацыі.

Дакумент захоўваецца ў Дзяржаўным архіве Берасцейскай вобл. Ф.1, воп. 9, адз.з. 468, а. 231-133.

Аляксандр Ільін (Пінск) і Алесь Смалянчук (Гародня)

Сакрэтны ліст Палескага ваяводы да кіраўніка Аддзела бяспекі МУС Генрыка Кавецкага ад 14.11.1928 г.

Паведамляю, што ў апошнія дні атрымаў канфідэнцыяльную інфармацыю, што “Брацтва рускай праўды” было створана нямецкім Генеральным штабам і застаецца на паслугах гэтага штабу. Справай гэтага Брацтва было забойства савецкага пасла ў Варшаве Войкава. Калі пасля забойства Войкава польскія ўлады выселілі ў Гданьск частку расейскіх эмігрантаў, то агентура ГПУ ў Гданьску зацікавілася імі і выслала на сустрэчу іх сваіх агентаў. Сярод выселеных эмігрантаў знаходзіўся нейкі В.Адамовіч, былы канфідэнт органаў бяспекі, аб якім агентура мела дакладную інфармацыю. Таму намаганні сваёй працы агентура накіравала на гэтую асобу і атачыла яго сеткай канфідэнтаў, якім без вялікіх праблем удалося завербаваць Адамовіча для працы на савецкую выведку. Як супрацоўнік савецкай выведкі, Адамовіч выдаў кіраўніцтва “Брацтва рускай праўды” і паведаміў пра сяброў-тэарыстаў гэтага Брацтва, якія ў гэты час планавалі шэраг нападаў на савецкіх прадстаўнікоў у Польшчы, Латвіі і іншых дзяржавах, якія мяжуюць з СССР. Як найвялікшага актывіста гэтай справы ён назваў Трайковіча. Саветы вырашылі абясшкодзіць Трайковіча і з гэтай мэтай загадалі даставіць яго ў савецкае пасольства ў Варшаве. Па загаду агентуры ГПУ ў Гданьску Адамовіч з дапамогай сяброў БРП папа Базыля Кушнева, былога расейскага студэнта, які паходзіць з Вільні (чалавек сталага ўзросту, моцны фізічна) замяніў Трайковіча ў Варшаву, а калі той апынуўся ў гмаху савецкага пасольства, то быў, як вядома, забіты. Сярод запланаваных ахвяраў тэарыстаў павінны былі стаць у Латвіі Пятроўскі, у Варшаве – Ульянаў ды інш.

Пасля ліквідацыі тэрарыстычнай шайкі агентура ГПУ ў Гданьску вырашыла, што Адамовіч дастаткова выкарыстаны і пастанавіла абясшкодзіць яго для Саветаў, бо ён заставаўся ў кантакце з польскімі ўладамі. З гэтай мэтай зручным манеўрам пры дапамозе нейкага Казея, які ў той час знаходзіўся ў Гданьску, быў інспіраваны артыкул, які з'явіўся на старонках, здаецца, “Giosu Prawdy”. Калі ж аказалася, што гэты артыкул не меў пажаданага эфекту, то праз пару тыдняў быў апублікаваны падобны артыкул у расейскай газеце, якая выходзіць у Нямеччыне, здаецца, “Руль”.

У той час Адамовіч заявіў агентуры ГПУ, што можа выявіць тайную фабрыкацыю фальшывых чырвонцаў, якія вырабляліся “Брацтвам рускай праўды” ў Берліне альбо ў іншым горадзе Нямеччыны. У якасці доказу ён заявіў, што можа знайсці некалькі асобнікаў такіх банкнотаў. Агентура патрабавала прад’явіць іх, аднак Адамовіч заявіў, што пры сабе не мае, а можа дастаць праз некалькі дзён.

Пасля гэтай размовы Адамовіч напісаў ліст да свайго бацькі, у якім прасіў прыслаць некалькі такіх чырвонцаў. Бацька В.Адамовіча прыслаў тры чырвонцы, якія былі перададзеныя агентуры. Агентура выслала атрыманых чырвонцаў ў Маскву дзеля экспертызы. Калі высветлілася, што гэта вельмі добра падрабленая фальсіфікаты, то гданьская агентура атрымала заданне ліквідацыі шайкі фальшывамакетчыкаў у паразуменні з следчай службай вольнага горада Гданьска, на чале якой стаяў маёр нямецкага Генеральнага штабу Райле. Ліквідацыя павінна была адбыцца такім чынам, што члены гэтай шайкі, якія адначасна былі сябрамі “Брацтва рускай праўды” павінны былі быць змушаныя да прыезду ў Гданьск, дзе былі б арыштаваныя. Ініцыятыву праявіў Адамовіч, які ў паразуменні з сябрамі кіраўніцтва Брацтва ў Берліне сабраў усіх найбольш прыкметных яго прадстаўнікоў, у т.л. і фальшывамакетчыкаў, на канферэнцыю па справах Брацтва ў Гданьску. У прызначаны тэрмін усе дзеячы з’ехаліся ў Гданьск, дзе былі арыштаваныя. Падчас ліквідацыі быў арыштаваны таксама Адамовіч разам з нейкім Рыхтарам-Віктаровічам. На следстве Адамовіч прызнаўся Райлю, што будучы канфідэнтам органаў бяспекі Польшчы, адначасна працаваў на карысць нямецкай выведкі, і гэтыя могуць пацвердзіць верагодныя крыніцы ў Берліне. Пасля праверкі гэтай заявы ён быў вызвалены з папярэджаннем, што далей можа праводзіць выведку супраць усіх дзяржаў за выключэннем Нямеччыны. Падобную заяву Райле зрабіў пры вызваленні Віктаровіча-Рыхтара.

З той жа крыніцы атрыманая інфармацыя пра забеспячэнне гданьскай агентурай ГПУ найбольш вядомых сяброў Кампарты, савецкай выведкі і іншых арганізацый, якія дзейнічалі ад СССР супраць Польшчы, фальшывымі пашпартамі. Гэтая справа выглядае наступным чынам: Члены агентуры скупаюць ад пасрэднакаў рознага тыпу асабістыя да-

кументы, як выкарыстаныя, так і новыя бланкі, вайсковыя кніжкі, карты адтэрміноўкі ды інш. Запісы ў выкарыстаных дакументах, зробленыя чарнілам, змываюцца з дапамогай хіміі, а потым запісваюцца новыя дадзеныя, якія адпавядаюць асаблівасцям задання канкрэтнай асобы. Такія дзеянні даволі эфектыўныя. За дастаўленыя дакументы агентура вызначае розныя кошты ў залежнасці ад ступені выкарыстання дакумента. Найвышэйшы кошт маюць чыстыя бланкі.

Адным з пастаўшчыкоў з’яўляецца нейкі круцель пад псеўданімам “Танэ”, які пражывае ў Варшаве на вул. Дзельнай, № 14, кватэра 9. Гэта мужчына 38 – 40 гадоў, брунет з сівізнаю, вусы падстрыжаныя панаглійскі, хударлявы. Набытыя бланкі альбо ўжываныя пашпарты ён высылае заказнымі лістамі ў Гданьск на вул. Пфэфэрштрэсэ, № 79, III паверх, Фраў Ліга. Іншы варыянт – сам адвозіць у агентуру. Незалежна ад названага круцеля ў Камісарыяце ўправы г. Варшавы павінен быць агент ГПУ, які выконвае заданне выдачы “сапраўдных пашпартоў” на падставе фальшывых дакументаў і дастаўкі агентуры чыстых бланкаў. Больш дакладная інфармацыя пра гэтага агента адсутнічае.

Адзначу, што, як сцвярджае інфарматар, бацька В.Адамовіча, стары Адамовіч з Вільні, павінен быць на паслугах Спадара кіраўніка (Pana Naczelnika). Той жа Адамовіч (senjor) застаецца ў кантакце з В.Адамовічам (junjor), і тым самым застаецца на паслугах суседніх дзяржаў (Нямеччыны, СССР і Літвы).

У свой час, калі пасля пагаршэння адносінаў паміж В.Адамовічам (junjor) і агентурай ГПУ ён збіраўся вярнуцца ў краіну, то звярнуўся да свайго бацькі, які напісаў яму, што польскія ўлады маюць пэўныя доказы ягонаў антыдзяржаўнай дзейнасці і ў сувязі з гэтым не раіў яму вяртацца. Апроч таго ён (senjor) павінен быў у гэтай справе звярнуцца да Спадара кіраўніка (Pana Naczelnika), і той падзяліў ягонае меркаванне.

У сітуацыі пагаршэння адносінаў паміж В.Адамовічам і агентурай ГПУ ў Гданьску, не маючы мажлівасці вярнуцца ў краіну, ён апынуўся ў даволі цяжкіх матэрыяльных умовах. Пры дапамозе ўплывовых асобаў з расейскіх сфераў у Гданьску В.Адамовіч атрымаў пасаду царкоўнага стоража пры мясцовай царкве. Аднак нельга выключачь мажлівасць, што гэтая пасада В.Адамовіча павінна толькі замаскіраваць ягоную далейшую шпіёнскую дзейнасць.

Апроч таго інфарматар паведамляе пра супрацоўніцтва літоўскай выведкі з савецкай і нямецкай. Інфармацыя пасля яе сістэматызацыі будзе перададзеная.

За ваяводу

Валіцкі

*Дакумент знойдзены Аляксандрам Ільным (Шінск)
Пераклад Алеся Смаленчука (Гародня)*

“Нацыянальны катэхізіс Літвы” (1905) як першы маніфест краёўцаў

Краёвасць як ідэалогія і грамадска-палітычная дзейнасць з’яўляецца ўнікальнай з’явай гісторыі Беларусі і Літвы пачатку 20 ст. Яе даследаванне дапамагае зразумець характар нацыянальных працэсаў у перыяд іх актывізацыі, убачыць адметнасць гісторыі Беларуска-літоўскага краю “эпохі нацыяналізмаў”. Невыпадкова даследчыкі Беларусі, Літвы, Польшчы ды іншых краін усё больш увагі звяртаюць, як на постаці асобных краёўцаў, так і на месца краёвасці ў палітычнай гісторыі земляў былога ВКЛ¹.

На падставе ўжо праведзеных даследаванняў можна сцвярджаць, што асноўным пастулатам гэтай ідэалогіі быў тэзіс па ўтварэнне адзінай нацыі Беларуска-Літоўскага краю на падмурку ўсіх карэнных этнасаў. Яе часта называлі “нацыяй літвінаў”. Да гэтай нацыі належаў кожны, хто адчуваў сябе грамадзянінам Краю, незалежна ад этнакультурнай арыентацыі і сацыяльнага паходжання. Фактычна, краёўцы ва ўмовах актывізацыі этнакультурных нацыянальных рухаў прапагандавалі ідэю палітычнай нацыі.

Краёвая ідэалогія нарадзілася сярод літоўскіх і беларускіх палякаў, свядомасць якіх зачасцю вызначалася формулай *gente Lithuanus, natione Polonus* альбо *gente Ruthenus, natione Polonus*. Першымі з прапагандай краёвых поглядаў у друку выступілі Раман Скірмунт, Баляслаў Ялавецкі, Міхал Ромэр і Канстанцыя Скірмунт. Адзінства ў разуменні краёвай ідэі не было. Але пры гэтым рознагалоссі ўсе краёўцы ўспрымалі Беларуска-літоўскі край як суб’ект гісторыі і працавалі дзеля яго ператварэння ў суб’ект палітыкі. Іх палітычная канцэпцыя эвалюцыянавала ад патрабавання аўтаноміі “гістарычнай Літвы” з соймам у Вільні да ідэі яе дзяржаўнай незалежнасці. Апошнія стварала глебу для кантактаў паміж краёўцамі і прадстаўнікамі беларускага руху. Вядома падтрымка беларускіх культурных ініцыятываў Аляксандрам Ельскім, Эдвардам Вайніловічам або княгіняй Марыяй Магдаленай Радзівіл. У 1916 – 1917 г. актыўным дзеячом беларускага руху становіцца былы краёвец Раман Скірмунт. Увесну 1917 г. ён спрабаваў стварыць беларускую “абшарніцкую” партыю (В.Гадлеўскі), а з красавіка па ліпень 1918 г. узначальваў урад БНР.

Вельмі важным аспектам тэмы з’яўляецца даследаванне суадносін краёвай ідэалогіі (ідэя палітычнай нацыі) і ідэалогіі асобных этнакультурных рухаў, у прыватнасці, беларускага руху. Вядома, што ў 1910 – 1915 г. браты Луцкевічы, Вацлаў Ластоўскі і Іван Краскоўскі падзялялі асноўны пастулат краёвай ідэа-

1 У якасці прыкладаў даследчыцай увагі можна назваць наступныя выданні: Sawicki J. Michał Römer a problemy narodowościowe na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Toruń, 1998; Miknys R. Problem kształtowania się nowoczesnego narodu Polaków litewskich w pierwszej połowie XX w. // *Biuletyn Historii Pogranicza*. 2000. Nr 1; Смелянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864- люты 1917 г. Спб., 2004; Solak Z. *Między Polska a Litwą. Życie i działalność Michała Römera. 1880-1920*. Kraków, 2004.

логіі². Самага уважлівага аналізу патрабуе праца братоў Луцкевічаў па выданню расейскамоўнай “Вечерней газеты” (1911-1915) і польскамоўнага “Кур’ера краёвага” (1912-1914). Змешчаныя на іх старонках артыкулы беларускіх палітыкаў (звычайна пад псеўданімамі або крыптонімамі) дазваляюць казаць пра палітычную дзейнасць у духу краёвасці.

Вяртаючыся да вытокаў выпрацоўкі краёвай ідэалогіі, хочацца прапанаваць даследчыкам нацыятворчых працэсаў працу Баляслава Ялавецкага **Litwa i jej potrzeby. Narodowy katechizm Litwy** (Wilno, 1905). Услед за брашурамі Рамана Скірмунта³ яна ўнесла вялізарны ўклад у канчатковае афармленне краёвай ідэі.

Баляслаў Ялавецкі (1843-1918) нарадзіўся ў Сулгудушках Свенцянскага пав. Віленскай губ. Закончыў віленскую гімназію, а потым Мікалаеўскую школу вайсковых інжынераў у Пецярбургу. Толькі цяжкая хвароба перашкодзіла яму прыняць удзел у паўстанні 1863 – 1864 г. Закончыў яшчэ Мікалаеўскую Акадэмію вайсковых інжынераў. Як інжынер чыгуначнага транспарту стажыраваўся ў Празе і Вене. Кіраваў будаўніцтвам гранітнай набярэжнай Адміралцейства ў сталіцы імперыі. Працаваў на будаўніцтве Лібава-Роменскай і Растова-Суздальскай чыгунак. У 1878 г. стаў дырэктарам Аляксандраўскай фабрыкі паравозаў і вагонаў. У 1893 г. у званні генерала інжынерных войскаў пакінуў кіраўніцтва фабрыкай і заснаваў першае ў Расеі Таварыства вузкакалеек. Быў сябрам Віленскага таварыства сельскай гаспадаркі. Палітычна належаў да краёўцаў і моцна прычыніўся да выпрацоўкі краёвай ідэі (гл. Нацыянальны катэхізіс Літвы⁴). У 1906 г. быў абраны дэпутатам I Дзяржаўнай думы. Удзельнічаў у дыскусіі па аграрнай праблеме. У 1910 г. быў адным з заснавальнікаў Прамысловага таварыства Паўночна-Заходняга краю. Пасля пачатку I сусветнай вайны ўдзельнічаў у заснаванні Польскага таварыства дапамогі ахвярам вайны, дзейнасць якога выходзіла далёка па-за межы дабрачыннай працы. У лістападзе 1917 г. увайшоў у склад Польскай рады бяспекі, якая была заснаваная ў Петраградзе. Рыхтаваўся да вяртання на Віленшчыну, але захварэў на тыф і памёр 10 ліпеня 1918 г. у Петраградзе. Перапахаваны на віленскіх могілках Росы⁵.

Брашура публікуецца цалкам. Гэта першае фактычнае перавыданне “Нацыянальнага катэхізісу Літвы”. Пераклад на беларускую мову зроблены аўтарам гэтых радкоў.

Алесь Смалянчук (Гародня)

² Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй...

³ Маюцца на ўвазе львоўскія выданні: Ro...munt [Skirmunt R.] Nowe hasła w sprawie odrodzenia narodowości litewskiej (1904) і Romunt [Skirmunt R.] Głos przeszłości i potrzeba chwili. Stanowisko szlachty na Litwie i Rusi (1905).

⁴ Ён быў аўтарам некалькі “краёвых” выданняў: J...i B. [B. Jałowiecki]. Litwa i jej potrzeby. Narodowy katechizm Litwy (Wilno, 1905); Sargas [Jałowiecki B.]. Litwo, Ojczyzna nasza... (Petersburg, 1906); Jałowiecki B. Do zancych współziemian moich z Litwy i Rusi (Petersburg, 1906).

⁵ Біяграфічны агляд зроблены паводле выдання: Brzoza Cz., Stepan K. Posłowie polscy w parlamencie rosyjskim. 1906-1917. Słownik biograficzny. Warszawa, 2001. S. 88-91. (Хачу выказаць падзяку Юры Гардзею і Лілі Коўкель за дапамогу ў атрыманні гэтай кнігі).

В. J...i. Litwa – jej potrzeby... Katechizm narodowy Litwy. Wilno, [1905]. – 22 s.

Хто мы? Што нам патрэбна? Што трэба рабіць, каб усім нам было добра, як дзецям адной агульнай маці-Айчыны нашай?..

Што такое Літва?

– Літва – гэта край, які спрадвеку насяляюць літоўцы, палякі і беларусы, а таксама латышы ў Інфлянтах*. Усе яны паяднаныя агульнасцю крыві, і разам утвараюць адзіную нацыю літоўцаў** (*naryd Litwinyw*).

Якую тэрыторыю займае Літва?

– Зараз Літва займае шэсць губерняў, якія ў афіцыйнай мове называюць паўночна-заходнімі губернямі. Гэта – Віленская, Ковенская, Гарадзенская, Менская, Магілёўская і Віцебская.

Чаму гэты край завецца Літвой?

– Край завецца Літвой, бо літоўскія князі яшчэ ў 13 ст. пачалі аб'ядноўваць тэрыторыі, пазначаных шасці губерняў, у адно цэлае. З таго часу і па сённяшні дзень увесь гэты край жыў агульным гістарычным лёсам, моцна звязаным з Польшчай з 14 ст.

Якую гісторыю мае гэты край?

– Літоўцы спрадвеку насялялі вялікую частку краю ад ніжняй Віслы да Дзвіны. У глыбі недаступных пушчаў яны жылі рознымі плямёнамі, былі дзікунамі і пакланяліся ідалам. Праз пэўны час літоўцы пачалі добраахвотна яднацца ў вялікія грамады, г.зн. ствараць нейкі ўнутраны парадак. Ужо напачатку 13 ст., каля 1219 г., вярхоўную ўладу ў Літве ўзяў у свае рукі Міндоўг (Міндовэ), які нават абвясціў сябе каралём Літвы. Трайнат, пляменнік Міндоўга, забіў 70-гадовага караля разам з яго двума малодшымі сынамі ў 1263 г. Пасля кароткачасовага панавання Трайната і Войшалка на чале Літвы стаў Віценес, сын Трайдзена. Яго пераемнікам на троне вялікага князя стаў у 1314 г. брат Гедымін, заснавальнік Вільні. Пасля яго на трон уступіў Альгерд, а ў 1377 г. гаспадаром Літвы стаўся

* Уласна літоўцы масава насяляюць сёння паветы Уладзіслаўскі, Ваўкавышскі, Марыямпальскі, Кальварыйскі і частку Сейненскага пав. Сувальскай губ, а таксама наваколлі Палангі ў Курляндскай губ. Карэнныя палякі апроч Каралеўства Польскага масава насяляюць Бельскі, Беластоцкі і Сакольскі пав. Гарадзенскай губ. (заўвага аўт.)

** Баляслаў Ялавецкі тэрміналагічна не адрозніваў этнічных літоўцаў ад жыхароў ВКЛ, якія не належалі да літоўскага этнасу і ўжывалі саманазву “літвіны”. Тэрмінам “літовец” (на польскай мове *Litwin*) Б.Ялавецкі называў і адных і другіх, а таксама прадстаўнікоў старажытных балцкіх плямёнаў (заўвага А.С.).

Ягайла. У часы Гедыміна і асабліва Альгерда, які кіраваў дзяржавай разам з малодшым братам Кейстутам, Літва апынулася на вяршыні магутнасці, бо ўся Беларусь і Русь разам з Кіевам увайшлі ў склад Вялікага Княства Літоўскага. Аднак літоўцы разам з вялікімі князямі заставаліся язычнікамі, нягледзячы на далучэнне хрысціянскіх (усходняга веравызнання) Беларусі і Русі, а таксама прысутнасць шматлікіх польскіх асаднікаў рымска-каталіцкага веравызнання.

Адначасна з ростам магутнасці Літвы крыжакі, пачынаючы з 1230 г., стварылі на берагах Віслы і Балтыкі незалежную дзяржаву, атрымаўшы перад тым ад імператара Фрыдрыха II даравальную грамату на валоданне землямі, якія Ордэн захопіць у язычнікаў. Пасля вынішчэння літоўскага племені прусаў самыя крыжакі прынялі імя прусакоў і пачалі знішчальныя паходы на Літву, нібыта пашыраючы хрысціянскую веру. Па меры росту магутнасці Ордэна гэтыя напады станавіліся ўсё больш жахлівымі для Літвы, і калі б не Польшча, якая трымала ў напружанні крыжакоў, Літва сама не здолела б абараніцца, і яе чакаў бы лёс супляменнікаў прусаў, бо ўжо на рэштках спалёнага Коўна быў збудаваны крыжацкі замак Марыенвердэр. Разумелі літоўскія князі і баяры, разумеў і вялікі князь літоўскі Ягайла са сваім стрыечным братам Вітаўтам, сынам Кейстута, што Літва можа існаваць толькі ў саюзе з Польшчай.

Для Польшчы саюз з Літвой таксама быў патрэбным па прычыне тых жа самых крыжакоў і імкнення чужакоў атрымаць карону і руку каралевы Ядвігі. Вынікам гэтага ўзаемнага імкнення абодвух народаў стала хрышчэнне Ягайлы ў 1386 г. у рымска-каталіцкую веру і прыняцця ім імя Уладзіслава II, шлюб Ягайлы з маладзенькай каралевай Польшчы, заняцце ім трона караля абодвух народаў, хрышчэнне язычніцкай Літвы ў рымска-каталіцкую веру, перадача пажыццёвай улады ў Літве і тытулу вялікага князя Вітаўту і сумесны з ім разгром крыжакоў 15 ліпеня 1410 г. пад Грунвальдам, які назаўсёды знішчыў магутнасць Ордэну. З 1386 г. Літва і Польшча маюць адзіны гістарычны лёс. Да 1794 г. Літва складала аўтаномную палову Рэчы Паспалітай Польскай абодвух народаў, а пасля краха Рэчы Паспалітай аж па сённяшні дзень застаецца пад расейскім панаваннем.

Чаму палякі, літоўцы і беларусы ў Літве складаюць адзіную нацыю?

– Спрадвеку літоўцы былі суседзямі палякаў і беларусаў. У выніку пастаянных нападаў яны перасялілі масу захопленага насельніцтва абодвух полаў, якое потым змяшалася з літоўцамі. Літоўскія напады на Польшчу сталі асабліва частымі з 1138 г. пасля смерці Баляслава III Кры-

вауста і падзелу Польшчы паміж яго сынамі. Падзеленая Польшча, да таго ж аслабленая пастаяннай грамадзянскай вайной, не магла супрацьстаяць літоўскім дружнам, якія, руйнуючы польскія землі, выводзілі з іх у Літву дзесяткі тысячаў людзей абодвух полаў. Урэшце не засталася такога куточка Літвы, дзе б не жылі польскія палонныя. Якраз гэтыя палонныя, большасць якіх складалі сяляне, сталі першымі праваднікамі культуры ў Літве. Пра масавае засяленне Літвы захопленым польскім насельніцтвам сведчыць факт, што, калі кароль Польшчы Уладзіслаў Лакетак у 1325 г. ажаніў свайго сына Казіміра з Альдонай Гедымінаўнай, то маладзенькая літоўская княжна прынесла ў пасагу 24 тыс. польскіх палонных, выведзеных у Літву. Аднак у перыяд Уладзіслава Лакетка літоўскія напады на Польшчу аслабелі. Лакетак быў магутным манархам і з Гедымінам яго звязвалі больш прыязныя адносіны. Такім чынам, спрадвеку польская кроў змешвалася з літоўскай і беларускай. Магчыма, што яшчэ ў часы Ягайлы ва ўсёй Літве нельга было знайсці чалавека, у венах якога не было б дадатку літоўскай, польскай або беларускай крыві.

З 1386 г. з моманту аб'яднання Літвы і Польшчы хрысціянства, адукацыя і заходняя культура прыходзілі ў Літву толькі праз Польшчу і ператвараліся ў агульную польска-беларуска-літоўскую культуру. На ўсёй тэрыторыі Літвы ад Балтыкі, Нарава, Нёмана, Віліі да Дняпра, ад Дзвіны да Прыпяці панавалі адныя ж і тыя звычаі і традыцыі, тая ж самая нацыянальная этыка. Нягледзячы на тое, якая мова – польская, літоўская або беларуская – гучыць пад той або іншай страхой, усе яны родныя для нас мовы, бо ў нашых венах цячэ адзіная кроў...

Чаму ж, нягледзячы на агульнасць крыві, культуры і нацыянальнае адзінства мы не маем супольнай роднай мовы?

– Нават у такім на першы погляд цалкам аднолькавым народзе як немцы існуюць настолькі значныя розніцы ў мове, што немцы адной правінцыі часцяком з цяжкасцю разумеюць немцаў з іншай часткі краіны. Гэтыя правінцыяналізмы захаваліся ў Нямеччыне, нягледзячы на тое, што гэты народ мае добра апрацаваную і аднолькавую для ўсіх немцаў літаратурную мову. Правінцыяналізмы захаваліся пераважна сярод сельскага насельніцтва, якое стала працуе на зямлі. Гэтае насельніцтва практычна не перасякае межы сваёй правінцыі, а для выказвання думак адносна штодзённых патрэбаў і сямейных адносін мае дастатковы запас словаў, спрадвеку прынятых суседзямі. Да апошніх кожнае новае пазычанае слова даходзіць з цяжкасцю ў параўнанні са словамі і зваротамі, распаўсюджанымі здаўна. Кожная нацыя, нават самая аднастайная, мае падобныя правінцыяналізмы. Тым болей гэта датычыць нацыяў

са складанай структурай, да якіх па сутнасці належыць нацыя Літоўскай правінцыі*.

Да гэтага часу ў Літве ўсеагульнай культурнай мовай была польская, якая, нягледзячы на ўжыванне ў дзяржаўных актах пэўных мясцовасцяў беларускага пісьма, спрадвеку дамінавала ў асяроддзі адукаваных колаў і сярод гараджанаў. У народзе захоўваліся літоўская, беларуская і нават польская мова, якая істотна рознілася ад свайго літаратурнага варыянту. Захаванне гэтых моваў не з'яўляецца доказам розніцы нацыянальнай і тым больш – культурнай. У адных мясцовасцях польскае або беларускае насельніцтва, знаходзячыся ў сталых кантактах з літоўцамі, пераняло літоўскую мову, у другіх – літоўцы і палякі перанялі беларускую мову, а ў трэціх – беларусы і літоўцы перанялі польскую. Усё гэта вызначалася ўзаемаадносінамі насельніцтва ў дадзеную эпоху і ўмовамі побыту.

У кожным выпадку ўсе тры мовы з'яўляюцца нашымі роднымі, і мы абавязаныя падтрымліваць кожную з іх, калі людзі гэтага пажадаюць. Нельга забываць, што адукацыя народу з'яўляецца галоўнай мэтай грамадскасці, бо ўяўляе сабой падмурак дабрабыту краю і нацыі, а асновы адукацыі павінны закладацца на зразумелай народу роднай мове. Трэба, каб кожны інтэлігентны грамадзянін Літвы добра ведаў літоўскую і беларускую мовы, а ў яго хаце, беларускія і літоўскія кнігі чыталіся нароўні з польскімі...

У якім становішчы знаходзіцца Літва сёння?

– Сучаснае становішча Літвы вельмі цяжкае ва ўсіх адносінах. Пасля падзення Рэчы Паспалітай загінулі таксама тыя славутыя правы для ўсёй нацыі, якія былі выпрацаваныя сумеснымі намаганнямі Літвы і Польшчы і ўвайшлі ў Канстытуцыю 3 мая 1791 г. Былі перакрэсленыя таксама Маніфесты Тадэвуша Касцюшкі пра роўнасць усяго народу. Калі літоўская шляхта ў 1818 г. амаль аднагалосна пажадала даць свабоду сялянам і зліквідаваць прыгон, імператар сваім указам забараніў шляхце выказваць свае меркаванні адносна прыгону. Толькі ў часы імператара Аляксандра II голас літоўскай шляхты ў абарону правоў народу, першы такі голас у Расейскай дзяржаве, быў зычліва прыняты. Пасля гэтага ў 1861 г. адбылося вызваленне сялянаў, аднак, нягледзечы на рэформу, у сувязі з агульнадзяржаўным ціскам стан сялянства і сёння застаецца цяжкім.

У 1905 г. пад кіраўніцтвам генерал-губернатора Фрэзе ў Вільні працавала Камісія па справе ўвядзення земскага самакіравання ў Літве. Сярод яе сяброў былі дэпутаты ад шляхты Віленскай, Гарадзенскай і Ковен-

* У Францыі баскі і брэтонцы называюць сябе французамі, нягледзячы на тое, што маюць абсалютна розныя родныя мовы. У Бельгіі называюць сябе бельгійцамі валоны, фламандцы і французы (заўвага аўт.)

скай губ. Падчас абрадаў шляхта аднагалосна выказалася за ўсесаслоўныя земствы, поўную роўнасць сялянаў са шляхтай, адзіную сістэму падаткаабкладання коштам перанясення значнай часткі падаткаў і земскіх павіннасцяў на шляхту. Аднак праца гэтай Камісіі аказалася непатрэбнай уладам.

Да 1831 г. у Вільні знаходзіўся шырока вядомы універсітэт, які быў зліквідаваны ўрадам. З краёвых фондушаў і розных грамадзянскіх ахвяраванняў утрымлівалася шмат пачатковых і сярэдніх школаў, якія таксама былі зліквідаваныя па распараджэнню ўрада. А з 1863 г. па сённяшні дзень увесь край знаходзіцца па-за межамі права. Сваюлле адміністрацыі не ведае межаў. Усё жыццё замерла... Адукацыя не развіваецца, друкаванне кніг на літоўскай і беларускай мове лацінскімі літарамі забаронена, таксама забаронены друк польскіх кніг, прыватнае навучанне караецца штрафамі і высылкай з краю. Нельга заснаваць ніводнай грамадскай арганізацыі, а тое, што некалі дазволілі, сёння ўжо зліквідавалі. Край дайшоў да поўнага ўпадку. Цемра і бядота апанавалі ўсе колы грамадства. У сельскагаспадарчым краі землянскія і сялянскія гаспадаркі амаль зруйнаваныя, прыватныя лясы вырубленыя, азёры і рэкі засталіся без рыбы, а палі і зараснікі – без жывёлаў і птушак. Пасярод усеагульнай бядоты пануюць прысланыя чужынцы, якія пераследуюць уласныя інтарэсы і распальваюць полымя класавай і нацыянальнай барацьбы, якую не можа нейтралізаваць нават касцёл, бо шмат касцёлаў было забрана, каталіцкае духавенства пераследавалася, а праваслаўнае ператварылі ў сродак ціску і гвалту. Паўсюдны ціск аказаў фатальны ўплыў на маральны бок жыцця нацыі, справакаваў упадак духу і ўсялякай ініцыятывы. У выніку знікла апазіцыя гвалту нават там, дзе яна магла быць выніковай ва ўмовах усеагульнага бяспраўя. Кожны сядзеў у сваёй нары і баяўся нават галаву высунуць, каб з жыццём не развітацца. У такім цяжкім стане быў наш край да сённяшняга дня.

Што трэба рабіць, каб край і ўся нацыя пераадолелі сучасную ня долю?

– Перш за ўсё мы, як грамадзяне краю, незалежна ад саслоўнай прыналежнасці, нацыянальнасці, веравызнання, павінны паціснуць адзін аднаму рукі і з узаемным даверам узяцца за працу, хоць бы ў межах сучаснага заканадаўства, якое, канешне, найлепшым не назавеш, але пасля пераменаў 1904 г. яно дае мажлівасць для грамадзянскай працы. Трэба помніць, што ў адзінстве нашая моц; трэба помніць, што нягледзячы на пэўныя партыйныя разбежнасці ў поглядах на сацыяльныя праблемы, існуе шэраг агульнакраёвых і грамадзянскіх патрабаванняў, у рэалізацыі якіх аднолькава зацікаўленыя ўсе без выключэння жыхары краю,

да якіх бы партый, саслоўяў і нацыянальнасцяў яны б не належалі; трэба помніць, што без дасягнення пэўных агульных для ўсіх мэтаў не атрымаецца вырашыць ніякіх партыйных задачаў; трэба помніць, што ні партыйныя, ні сацыяльныя, ні нацыянальныя спрэчкі нічога не дадуць, калі не дасягнем таго, што з'яўляецца падмуркам існавання нацыі і развіцця краю; трэба помніць, што ў сувязі з велізарнасцю працы, неабходнай для дасягнення асноўных мэтаў, усялякае драбленне нашых сілаў і выдаткаванні энергіі на бессэнсоўную партыйную, класавую або нацыянальную барацьбу з'яўляецца злачынствам; трэба помніць, што пакуль мы не атрымаем больш шырокія правы, павінны дабівацца свайго ў межах існуючых законаў, бо гэта будзе доказам нашай палітычнай сталасці і нашага ўмення выкарыстоўваць усе магчымасці дзеля дабрабыту краю і нацыі. Будзем дабівацца больш шырокіх правоў, але перш за ўсё трэба рабіць тое, што дазваляе сучаснае сітуацыя. Тым самым мы падрыхтуем глебу для ажыццяўлення новых законаў, бо найлепшае зерне на неўрадлівай глебе не дасць ураджаю. Толькі адзінства і самаадданая праца выведзе край і нацыю з сучаснай нядолі.

Што неабходна, каб запанавала адзінства і вера ў плён сумеснай працы?

– Патрэбна разуменне, што дабрабыт кожнага грамадзяніна і кожнай асобнай групы трымаецца на дабрабыце ўсіх сацыяльных колаў. Бядота і жабрацтва класаў з'яўляецца сведчаннем хваробы сацыяльнага арганізму, нягледзячы на відавочны дабрабыт асобных групаў і асобных людзей, якія ў кожную хвіліну могуць быць зацягнутыя ў бездань навакольнага асяроддзя і згінуць у ёй без сляда, як гінуць жыхары палацаў, калі ў суседніх вясковых хатах выбухне эпідэмія. Добрым шляхам карыстаецца кожны, а на дрэнным нават паездка ў лепшай карэце становіцца невыноснай і пагражае падарожніку катастрофай, нават больш страшнай, чым у выпадку, калі ён бы ехаў у сялянскім возе. Распаўсюджванне культурных патрэбаў аблягчае жыццё для ўсіх і паступова прыводзіць да таго, што і сродкі задавальнення гэтых патрэбаў становяцца больш даступнымі... Падобнае адбываецца ва ўсім! Асобны чалавек, асобная сацыяльная група не шмат здолеюць зрабіць, але калі за працу бярэцца ўся супольнасць, то пры мінімальным намаганні у самым кароткім часе робіцца тое, чаго не дамагліся б першыя пры найвялікшай энергіі на некалькі гадоў. Толькі ў адзінстве – моц.

Што неабходна, каб грамадская праца давала плён?

– Патрэбна ўсведамленне мэты, а яно з'яўляецца вынікам разумення таго, што было раней, што адбываецца сёння, што будзе заўтра. Галоўнай мэтай з'яўляецца найвышэйшы ўздым дабрабыту ўсяго краю

і шчасце ўсяго народу. Гэта мэта вельмі аддаленая, і сёння мы не маем ніякіх дадзеных, каб сказаць, як будзе выглядаць Літва праз 100 або хоць 50 гадоў. Будучыня залежыць не толькі ад нас, але і ад знешніх уплываў. Аднак канчатковая мэта павінна ўвесь час асвятляць шлях, па якому мы ідзем. А шляхі трэба выбіраць такія, каб не зваліцца ў бездань, якую ворагі нашыя могуць для нас выкапаць. Апроч мэты-ідэалу, мы павінны бачыць перад сабой шляхі да вырашэння такіх бліжэйшых задачаў, якія рэальна могуць быць рэалізаванымі. Нельга на першы план ставіць утапічныя дактрыны, бо яны, як багна, могуць надоўга затрымаць у таптанні на адным месцы і нават пазбавіць нас нашых дасягненняў. Нельга пераймаць недавер люду да адукаваных і больш багатых класаў, бо шматгадовая дзяржаўная няволя ўжо прызвычала нас да гэтага. Гэты недавер знікне, калі адукаваныя маёмасныя класы замест бяздзейнасці займуцца працай не дзеля вузкіх сацыяльных інтарэсаў, але ўсведамляючы сваю грамадскую місію і маючы глыбокае перакананне, што кожны адпаведна таму, якім капіталам, зямлёй або маёмасцю ён валодае, прынясе як ахвяру на грамадскі алтар пэўны адсотак грашыма або працай. На гэтым алтары грош удавы будзе роўны сотне рублёў багатага чалавека, а гадзіна працы заменіць грашовыя выплаты... Калі такая праца пачнецца, калі ахвярнасць стане відавочнай, то людзі адзін за другім пачнуць далучацца да гэтай справы, пакуль усе не будуць ёй захопленыя.

Наш люд – гэта не дзікуны. Ён мае глыбока ўкаранёную агульную з намі мараль і этыку, якія ў ім назапашваліся стагоддзямі і захоўваюцца сёння ў форме (патэнцыяльнай) недатыкальнага запасу. Не хапае толькі агеньчыка асветы, каб назапашаная энергія выбухнула, і гэты люд і звонку выглядаў высокакультурным, свядомым сваіх правоў і сваіх абавязкаў. Пачнем грамадскую працу, пачнем яе самааддана, і хутка знікне недавер. А люд разам з намі будзе давяраць свой лёс тым, хто найболей будзе гэтага дастойны.

Што павінна ўключачь праграма грамадскай працы?

– Гэтая праграма, у першую чаргу, павінна ахопліваць усе бакі сацыяльнага ладу Літвы, які, паводле нашага меркавання, можа быць збудаваны на падмурку Маніфеста 17 кастрычніка 1905 г. і далейшага развіцця канстытуцыйных прынцыпаў, каб найбольш адпавядаць патрэбам краю і духу нашага народу. Гэтая праграма можа быць рэалізаваная толькі праз адпаведнае заканадаўства Дзяржаўнай думы і Дзяржаўнай рады, што дзеля яе эфектыўнасці патрабуе пэўнага часу. Гэта, аднак, не павінна стрымліваць нашу працу, якая будзе грунтавацца на існуючых правах і маніфестах, а таксама ўказах аб пашырэнні свабоды, як ужо адзначалася. Без гэтай папярэдняй працы праграма ва ўсім сваім аб'ёме не можа быць эфектыўна рэалізаванай.

Якая адміністрацыйная арганізацыя найболей адпавядае сёння Літве?

– З улікам таго, што шэсць губерняў, якія ўтвараюць Літву і носяць афіцыйную назву “паўночна-заходніх”, спрадвечу аб’яднання сумеснай гісторыі, звычаямі і адзінствам прававых і гаспадарчых адносінаў, то яны павінны ўтвараць адзіную непадзельную Літоўскую правінцыю з шырокім самакіраваннем для мясцовых справаў у Вільні, а для справаў агульнадзяржаўных мець прадстаўніцтва ў Дзяржаўнай думе і Дзяржаўнай радзе, абраную на падставе агульнадзяржаўных палажэнняў. Кампетэнцыя самакіравання Літоўскай правінцыі, адносіны да адміністрацыйных уладаў дзяржавы павінны быць акрэслены і гарантаваны дзяржаўным заканадаўствам. Апроч *цэнтральнага самакіравання** Літоўскай правінцыі павінна існаваць *акруговае самакіраванне* для некалькіх паветаў, звязаных паміж сабой (наколькі гэта магчыма) агульнасцю народнай мовы і, нарэшце, павінна быць *гміннае самакіраванне* на падставе ўсесамоўнай гміны. Толькі цэнтральнае самакіраванне ўсёй Літоўскай правінцыі можа стварыць адпаведныя інстытуты, якіх не можа даць сучаснае расейскае губернскае самакіраванне ў цэнтральных губернях, напрыклад, універсітэт, вышэйшыя навучальныя ўстановы іншых катэгорый, краёвы аддзел рэгуляцыі землекарыстання, банкі для правядзення парцэляцыі, меліяратыўныя банкі ды інш. Паміж самакіраваннем цэнтральным і гмінным, паводле нашага меркавання, павінна знаходзіцца вышэйназванае акруговае самакіраванне, якое ахоплівала б каля чвэрці тэрыторыі сучасных губерняў.

Якое выбарчае заканадаўства з’яўляецца пажаданым для самакіравання?

– Удзел у выбарах павінен быць усеагульны, бессаслоўны, прыведзены ў адпаведнасць з нормай, выплачваемых падаткаў і павіннасцяў.

Якім павінна быць падатковае заканадаўства?

– Падаткаабкладанне і ўсе павіннасці павінны быць размеркаваныя ў адпаведнасці з колькасцю зямлі і яе коштам, прыбыткам з нерухомай маёмасці, прыбыткам з капіталаў і ўсялякіх прадпрыемстваў незалежна ад саслоўнай прыналежнасці. Пры тым, каб падаткі і павіннасці найменш абцяжарвалі людзей, якія не маюць маёмасці.

Якія грамадзянскія правы найбольш патрэбныя ў Літве?

– Роўнасць усіх веравызнанняў, а таксама поўная свабода для ўсіх веравызнанняў і сумлення. Роўнасць у грамадзянскіх правах усіх незалежна ад нацыянальнасці, веравызнання і пола; роўнасць саслоўяў; свабода слова, друку, сходаў, саюзаў і арганізацый; свабода заняткаў і мес-

* Тут і далей вылучана аўтарам (заўвага рэд.)

ца знаходжання; гарантыя грамадзянскай свабоды, г.зн. недатыкальнасць асобы і жылля без рашэння суда; незалежнасць суда ад адміністрацыйных уладаў.

Што неабходна для народу (нацыі)?

– Школы павінны быць перададзены самакіраванню; мовай выкладання ў пачатковай, сярэдняй і вышэйшай школе павінна быць мова, якую будзе патрабаваць мясцовае насельніцтва; пачатковая адукацыя павінна быць усеагульная, усесалоўная і абавязковая. Апроч таго, кожная нацыя павінна мець права заснавання ўласных школ. У Вільні павінен быць універсітэт і незалежна ад яго ў Вільні або ў іншых гарадах Літвы павінны быць палітэхнічны і аграрнамічны інстытуты, а таксама ніжэйшыя і сярэднія прафесійныя школы, у першую чаргу, сельскагаспадарчыя.

Наколькі неабходна вывучэнне і добрае веданне дзяржаўнай расейскай мовы?

– Вывучэнне расейскай мовы ў сярэдніх і вышэйшых школах, безумоўна, неабходнае, таксама як і вывучэнне гісторыі і геаграфіі Расеі.

Ці павінна існаваць поўная свабода заснавання грамадскіх інстытутаў?

– Усе, незалежна ад нацыянальнасці і веравызнання, павінны мець права заснавання ўласных грамадскіх, культурных, спартыўных і клубных інстытутаў, свабодных ад якіх бы ні было абмежаванняў.

Ці павінны краёўцы мець права першынства ў органах самакіравання і ў дзяржаўных установах, а таксама права карыстання краёвымі мовамі?

– Ва ўсіх органах самакіравання, у дзяржаўных установах, а таксама ў судзе краёўцы павінны мець першынство, а краёвыя мовы – польская, літоўская і беларуская – павінны мець належныя ім правы.

Як найлепей можна вырашыць аграрнае пытанне?

– Трэба прызнаць, што насельніцтва краю пастаянна павялічваецца, што прамысловасць застаецца на нізкім узроўні, а г.зн., што лішак насельніцтва не знаходзіць сабе занятка па-за межамі сельскай гаспадаркі або адпраўляецца ў эміграцыю. Неабходна распрацаваць праект такога гаспадарчага развіцця, якое б цалкам адпавядала патрэбам насельніцтва нашага краю. Вопыт Заходняй Еўропы ўказвае на неабходнасць паступовага драблення зямельнай уласнасці на невялікія гаспадаркі. Мы не павінны закрываць на гэты вочы, а цалкам свядома пачаць працу над падрыхтоўкай паступовага пераходу вялікіх зямельных абшараў у рукі вясковага насельніцтва, а менавіта сялянаў, дробнай шляхты ды іншых падобных катэгорый, даючы ім пры гэтым усё, што можа пас-

прыяць паляпшэнню стану зямельных угоддзяў і найбольш эфектыўна выкарыстаць эканамічныя ўмовы для развіцця дробнай прамысловасці. Аграрная праблема ў Літве павінна вырашацца органамі самакіравання эвалюцыйным шляхам у кірунку агульнай камасацыі надзелаў і павялічэння колькасці невялікіх, але моцных гаспадарак праз паступовае набыванне іх уладальнікамі новых угоддзяў і парцэляцыю; праз прадстаўленне ўсялякага крэдыту; развіцця кааперацыі; падрыхтоўку адпаведных інструктараў; ліквідацыю ўсялякіх абмежаванняў, якія не дазваляюць селяніну свабодна карыстацца сваёй уласнасцю; праз урэгуляванне права ўласнасці як для буйных, так і для дробных землеўласнікаў; абавязковую ліквідацыю церазпалосіцы і сервітутаў з правам (у пэўных выпадках) прымусявага адчужэння земляў у адпаведных памерах за аплату па рэальнаму кошту, пры гэтым, аднак, каб не парушыць сістэму гаспадаркі дадзенага фальварку або вёскі.

Скарбовыя, апанажовыя і прыватныя землі, набытыя праз сялянскі банк, органы самакіравання падвернуць распарцэляцці выключна для патрэбаў мясцовага насельніцтва, г.зн. для насельніцтва Літоўскай правінцыі.

Што неабходна зрабіць для сельскагаспадарчых рабочых і рабочых фабрычнай прамысловасці?

– Для сельскагаспадарчых рабочых і рабочых фабрычнай прамысловасці павінны быць распрацаваны спецыяльныя статуты і створаны спецыяльныя інстытуты, якія забяспечаць быт рабочых і іх сем'яў і будуць ствараць падмурак для культурнага і гаспадарчага развіцця масаў. Таксама неабходна стварэнне інстытутаў, якія б разбіралі спрэчкі паміж працадаўцамі і працаўнікамі.

Як трэба ставіцца да пастаянных жыхароў краю рускай нацыянальнасці ды іншых нацыянальнасцяў у Літве?

– Стаўленне да пастаянных жыхароў краю рускай нацыянальнасці ды іншых нацыянальнасцяў павінна быць цалкам братэрскім, як да нашых суграмадзянаў, якія ва ўсіх грамадскіх справах працуюць разам з намі для добра краю.

Як трэба ставіцца да жыдоў?

– Прызнаём жыдоў раўнапраўнымі суграмадзянамі і будзем імкнуцца жыць з імі ў братэрскай згодзе настолькі, наколькі яны самі захочуць застацца актыўнымі грамадзянамі нашага краю і будуць прымаць шчыры ўдзел у грамадскай працы. Не хочам, каб наш край стаў для жыдоў зямлёй выгнання і дзеля таго жадаем адмены рысы жыдоўскай аселасці і магчымасці пражываць на тэрыторыі ўсёй дзяржавы.

Што рабіць, калі не атрымаем лепшага заканадаўства?

– Перш за ўсё трэба даць адукацыю нашым дзецям, бо адукацыя – гэта падмурак усяго. Хто можа, няхай вучыць дзяцей у сваёй хаце.

Будзем збірацца сем'ямі і вучыць дзяцей сумесна. Будзем засноўваць школы паўсюдна, дзе гэта мажліва, выкарыстоўваць асветніцкія арганізацыі і падтрымліваць іх па меры мажлівасці. Будзем ствараць сельскагаспадарчыя і спажывецкія гурткі, асветніцкія таварыствы, ашчадна-крэдытковыя касы, суполкі малочнікаў і гандляроў ды інш. Не адкладаючы, трэба рабіць усё, што можна дзеля ўрэгулявання аграрных адносінаў. Пры гэтым трэба выкарыстоўваць існуючыя павятовыя камітэты па справам зямельных уладанняў. Калі штодня хоць на кропельку нечага прыбудзе, то праз год шмат што будзе зроблена. Трэба вывучаць тыя правы, якія мы маем і карыстацца імі, каб не саступаць безпраўю. Адмовімся ад усялякай раскошы, бо на гэта не маем сродкаў, аднак не будзем іх шкадаваць на ўсё, што спрыяе развіццю асветы, што ўмацоўвае мараль і дух, уздымае асабісты і агульны дабрабыт. Трэба прызвычаіцца да парадку і да пастаяннай працы. Нельга губляць час. З усяго гэтага іншае будзе выходзіць, як нітка з катушкі... і хутка наступіць агульнае паразуменне, а Бог будзе спрыяць нашай працы.

Пераклад з польскай мовы А.Смаленчука

Артыкулы

*Дарынош Тарасюк (Люблін),
доктар гісторыі,
Універсітэт імя Марыі Кюры-Складоўскай*

Польскі друк у Менску ў 1905 – 1918 г.

Перыядычны друк на нацыянальных мовах, у т.л. на польскай, быў дазволены царскімі ўладамі толькі ў перыяд расейскай рэвалюцыі 1905 – 1907 г.¹ У сувязі з гэтым з’явілася мажлівасць адраджэння польскамоўнай прэсы на г.зв. усходніх землях былой Рэчы Паспалітай, на якіх яна была забароненая пасля паражэння студзеньскага паўстання 1863 г. Перамены палякі выкарысталі найперш у Вільні, дзе пачалі выдавацца некалькі польскіх газет.

На пачатковай стадыі адраджэння польскага друку віленскія выданні імкнуліся асвятляць жыццё і дзейнасць палякаў на ўсіх “усходніх землях”. У прыватнасці, змяшчаліся таксама карэспандэнцыі з Менску. Яны публікаваліся ў найбольш папулярнай польскай газеце гэтых тэрыторый, у “Кур’еры літоўскім”². З 1905 г. аўтарамі тэкстаў рубрыкі “З Менску” былі Адам Жаба і Уладзімір Двожачак. У кастрычніку 1907 г. апошні стаў рэдактарам пастаяннай рубрыкі “Кур’ера”, якая называлася “Менскае эха”³. Тут друкавалася інфармацыя мясцовага жыцця, справаздачы пра дзейнасць польскіх арганізацый, а таксама ўздымаліся праблемы, якія найбольш хвалявалі палякаў, што пражывалі на беларускіх землях. Напрыклад, праблема выдання польскай газеты ў Менску. Увосень 1908 г. рэдакцыя “Кур’ера” зліквідавала асобную менскую рубрыку. Прынятае рашэнне тлумачылася невялікай колькасцю дасыланых з Менску матэрыялаў. Аднак, здаецца, што на самой справе рэдакцыі не падабалася бескампрамісная пазіцыя У.Двожачка, які паходзіў з Польскага каралеўства⁴. Ягоныя

¹ I mienny Ukaz Najwyższy co do przepisów tymczasowych o wydawnictwach peryodycznych 24. 11. 1905 // Godlewski S. Reforma konstytucyjna w państwie rosyjskiem. Warszawa, 1906. S. 80-82.

² Jurkowski R. „Kurier Litewski” w latach 1905-1907 // Kwartalnik Historii Prasy Polskiej. R. 22. 1983. Nr 1. S. 79-106.

³ Od Redakcji. Echa Mińskie // Kurier Litewski. 4 (17).10. 1907. Nr 221.

⁴ Нацыянальны гістарычны архіў Рэспублікі Беларусь у Менску (далей НГАРБ). Ф. 295, воп. 1, адз. 7704, арк. 5. Рапарт Менскага паліцмайстра.

артыкулы ўказвалі на слабасць і недахопы дзейнасці беларускіх палякаў. Іх спалучэнне з эндэцкімі поглядамі аўтара рабіла ягоную асобу непатулярнай сярод менскай эліты⁵. Міхал Крыспін Паўлікоўскі назваў У. Двожачка адным “з першых зязюліных як у гняздзе, дзе звычайна шанаваліся традыцыі сужыцца ўсіх народаў Вялікага Княства Літоўскага”⁶.

Інфармацыя пра жыццё палякаў Беларусі з’яўлялася таксама на старонках віленскіх газетаў нацыянальна-дэмакратычнай арыентацыі, а менавіта ў “Дзенніку віленьскім”, “Гоньцу віленьскім” і “Гоньцу подзеным”⁷.

У той час у Беларусі, нават ў яе найвялікшым горадзе Менску большасць мясцовых палякаў не разумела патрэбы выдання лакальнай польскай газеты, быццам забываючы пра тое, што перыядычны друк з’яўляецца адным з найбольш эфектыўных сродкаў уплыву на грамадскасць. Уласную апатыю ў гэтай справе найчасцей апраўдвалі сцвярджэннем, што патрэбы палякаў у перыядычнай інфармацыі цалкам задавальняе польскі віленскі друк. Праўда, гэта не значыць, што не было спробаў (часам паспяховых) выдання лакальных польскіх газет.

5 верасня 1906 г. менскі губернатар выдаў дазвол на выданне “Газеты менскай” пад рэдакцыяй Антоні Іваноўскага, якая павінна была публікаваць усебаковую інфармацыю пра жыццё польскай грамадскасці ў Менску, а таксама асвятляць падзеі жыцця ўсёй дзяржавы і замежжа⁸. Аднак гэтая газета так і не з’явілася.

17 кастрычніка 1905 г. менскі губернатар дазволіў выданне штотыднёвіка “Погонь”, які збіраўся інфармаваць чытача пра падзеі грамадскага і палітычнага жыцця, знаёміць з тэкстамі па рэлігіі, гісторыі і літаратуры. Прашэнне падала менская “Асвятла”⁹. Гэты праект выклікаў вялікую цікавасць сярод беларускіх палякаў, што адлюстравалася ў шэрагу палемічных артыкулаў на старонках віленскага друку. Спрэчкі, галоўным чынам, вяліся вакол таго, ці трэба выдаваць штотыднёвую газету, ці штотыднёвік¹⁰. Урэшце рэшт па фінансавых прычынах ініцыятары адмовілі-

⁵ Jankowski Cz. W ciągu dwóch lat... Przyczynek do dziejów prasy polskiej na Litwie. Warszawa, 1908. S. 133.

⁶ Pawlikowski M. K. Dzieciństwo i młodość Tadeusza Irteńskiego. Londyn, 1959. S. 139.

⁷ НГАРБ. Ф. 295, воп. 1, адз. 7968, арк. 3. Пасведчанне на адкрыццё аддзялення газеты “Гонец віленьскі”... marzec 1909, арк. 8. Пасведчанне на адкрыццё газеты “Гонец подзены”... Kwiecień 1910.

⁸ НГАРБ. Ф. 299, воп. 2, адз. 18432, арк. 45. Ліст менскага губернатара Ф.Ф. Чарнцову... 5.09.1906 г.

⁹ НГАРБ. Ф. 295, воп. 1, адз. 7704, арк. 9. Прашэнне двараніна Двожачка... 20.09.1907; Echa Mińskie // Kurier Litewski. 21.10(3.11)1907. Nr 236. S. 3.

¹⁰ Ślepowron. Nieśwież // Kurier Litewski. 15(28).12.1907. Nr 281; Wł. Dw. Echa Mińskie // Kurier Litewski. 20.03(2.04).1908. Nr 66.

ся выдаваць не толькі штотдзённую газету, але нават штотыднёвік. Таксама не атрымалася перанесці ў Менск з Вільні выданне штотыднёвіка “Пшыяцель люду”¹¹.

Дыскусію выклікала прапанова выдання польскай газеты на расейскай мове, як зразумелай для шырокіх колаў мясцовай грамадскасці. Аўтары прапановы заклікалі кіравацца здаровым рэалізмам. Паколькі няма шансаў выдаваць польскамоўную газету, трэба выдаваць газету на расейскай мове, каб прапагандаваць падзеі жыцця палякаў і ўздзейнічаць на шырокае кола чытачоў¹². Аднак гэтая ідэя выклікала вельмі моцнае абурэнне большасці польскай грамадскасці і вельмі хутка пра яе забыліся¹³.

Першай менскай польскай газетай можна лічыць “Страж імя Марыі” (*Straj imienia Marii*). Яе заснавальнікам быў кнігазнаўца Юзаф Славінскі, які 28 лістапада 1906 г. атрымаў дазвол ад менскага губернатара Якава Эрдэлі. Рэдактарамі “Стражы...” былі ксёндз Францішак Грабоўскі, якога замяніў кнігазнаўца Юзаф Нарэйка, а потым Юзаф Славінскі¹⁴. Межы ўплываў “Стражы...” былі невялікімі, бо газета распаўсюджвалася толькі паміж сябрамі каталіцкай Кангрэгацыі марыян і займалася выключна рэлігійнымі праблемамі¹⁵.

Справу “Стражы...” працягвала з красавіка 1910 г. “Гвезда заранна”, якая выдавалася як “рэлігійна-маральна-грамадскі месячнік, прысвечаны Маці Божай і пашырэнню праўды на зямлі”. Праграма гэтай газеты абяцала, што выданне будзе асвятляць падзеі рэлігійнага жыцця, асветы, гаспадаркі, а таксама будзе інфармаваць пра палітычнае і культурнае жыццё¹⁶. На старонках газеты з’яўляліся невялікія артыкулы, якія датычылі жыцця палякаў у Менску¹⁷. Пазней гэты “месячнік” змяніў сваю назву і выдаваўся як “Чэсьць Марыі” (*Cześć Marii*)¹⁸. Па прычыне невялікіх накладаў і вузкай спецыялізацыі гэтыя выданні не маглі цалкам задаволіць патрэбаў беларускіх палякаў у перыядычным друку.

Калі спробы выдання ў Менску польскамоўнай газеты не прынеслі поспеху, частка мясцовых палякаў сканцэнтравала свае намаганні на выданні польскіх календароў, якія ўспрымаліся як свайго роду замена

¹¹ Z. K. W Nieświeżu // Kurier Litewski. 13(26).11.1907. Nr 254.

¹² Rodak z Mińska. Jeszcze o nowem piśmie w Mińsku // Kurier Litewski. 19.07(1.08).1907. Nr 157.

¹³ Ż. Litwa i Białoruś, Mińsk // Kurier Litewski. 29.07(11.08).1907. Nr 166.

¹⁴ Zienkiewicz T. Polskie życie literackie w Mińsku w XIX i na początku XX wieku (do roku 1921). Olsztyn, 1997. S. 39.

¹⁵ НГАРБ. Ф. 299, воп. 2, адз.з. 18432, арк. 54. Ліст менскага губернатара Ф.Ф.Чарнцову... 28.11.1906, арк. 58.

¹⁶ Тамсама. Арк. 312. Менскі губернатар Г.І. Юзафовічаву... 29.09.1909.

¹⁷ Kronika miejscowa // Gwiazda Zaranna. 1911. Nr 1-2. S. 42.

¹⁸ Zienkiewicz T. Polskie życie literackie w Mińsku... S. 40.

друку. Падрыхтоўка першага календара 1907 г. адбывалася, як успамінаў Мечыслаў Пароўскі, у атмасферы страху перад расейскай цэнзурай¹⁹. Аднак цэнзура ў гэтым выпадку не мела ніякіх прэтэнзій. Улады нагадалі пра сябе толькі пасля выдання Менскага календара на 1910 г. (*Kalendarz Mieski na rok zwyczajny 1910 dostosowany do potrzeb ludności zamieszkałej na Litwie i Rusi*). Яго выдавала рэдакцыя “Стражы імя Марыі” са згоды віленскай цэнзуры. Аднак у Менску паліцыя рэквізавала гэты календар, абвінаваціўшы аўтараў паміж іншым у тым, што яны выкарыстоўвалі польскія назвы вуліц²⁰.

Асобныя календары змяшчалі інфармацыю пра колішнія і сучаснае жыццё палякаў на Меншчыне. Шмат увагі надавалася гісторыі самога Менску. Таксама публікавалася інфармацыя пра польскія арганізацыі і крамы, статыстычныя звесткі пра жыццё лакальнай польскай грамадскасці. У “Календары менскім на 1914 г.”, напрыклад, надрукавалі спіс землеўласнікаў Менскай губерні. Значную частку календароў займалі літаратурныя тэксты менскіх аўтараў, у прыватнасці, Ераніма Друцкага-Любецкага, Вітольда Гоздавы-Гадлеўскага, Вацлава Іваноўскага і Станіслава Вежбіцкага.

Пазней у перыяд актывізацыі польскага руху ў Менску, у перыяд з’ездаў Менскага таварыства сельскай гаспадаркі пачалося выданне г.зв. аднадзённага выдання “Над Свіслаччу”. З чэрвеня 1912 г. да траўня 1914 г. было выдадзена 8 нумароў газеты. Галоўнай задачай “аднадзёнкі” было інфармаванне польскай грамадскасці пра дзейнасць розных польскіх арганізацый Менску і яго нага наваколя. Звычайна гэтая інфармацыя падавалася ў даволі крытычнай форме. Пры гэтым змяшчаліся тыповыя публіцыстычныя тэксты, якія паміж іншым заклікалі да захавання і развіцця палішчыны. У кастрычніцкім нумары за 1913 г. аўтары заклікалі чытачоў набываць тавары толькі ў польскіх крамах²¹.

Рэдактар “аднадзёнкі” імкнуўся разбурыць перакананне мясцовых палякаў, нібыта мясцовыя лакальныя праблемы не заслугоўваюць увагі і лепей пра іх не пісаць. 12 кастрычніка 1912 г. “аднадзёнка” ператварылася ў штотыднёвік з пазначэннем “орган палітычны, грамадскі і літаратурны, прысвечаны справам Менскай і Магілёўскай зямлі”. Да 21 ліста-

¹⁹ Porowski M. Wspomnienia 1904-1918. S. 67 (Нацыянальная бібліятэка ім.Асалинскіх. Sygn. 13542/II).

²⁰ Z Mińska // Gazeta Codzienna. 6 (19). 07. 1910. Nr 95; Zienkiewicz T. Polskie życie literackie w Mińsku... S. 41; Tarasiuk D. Kulturalno-oświatowa działalność Polaków w Mińsku w latach 1905-1914 // На шляхах да ўзаемаразумення. Навуковы зборнік. Пад рэд. А.Мальдзіса ды інш.. Мн., 2000. С. 59.

²¹ Swój. Swój do swego! // Nad Świsłoczą. Październik 1913; Sprawy wyznaniowe // Nad Świsłoczą. Maj 1914.

пада 1912 г. выйшла толькі 6 нумароў газеты. Гэта быў тыповы лакальны правінцыяльны штотыднёвік, адрасаваны палякам Меншчыны і Магілёўшчыны²². Праграма газеты грунтавалася на каталіцызме, польскасці і беспартыйнасці. Адначасна падкрэслівалася неабходнасць умацавання нацыянальнай салідарнасці. У сувязі з гэтым звярталася ўвага на тое, што рэдакцыя не будзе публікаваць артыкулы антыпольскага зместу або тыя, якія “пашыраюць замяшанне ў грамадстве”. Гарантаваўся прыярытэт публікацыяў, мэтай якіх была “карысць пальшчызны”²³. У сувязі з гэтым, напрыклад, ужо ў рэдакцыйным артыкуле першага нумара штотыднёвіка “Над Свіслаччу” сцвярджалася, што беларускае пытанне з’яўляецца штучным стварэннем і нацыянальнай фікцыяй²⁴.

Існаванне газеты, рэдакцыя якой заяўляла, што будзе змагацца за польскія нацыянальныя інтарэсы, ад пачатку было пад пытаннем. Урэшце рэшт царская цензура прызнала артыкулы пятага нумара штотыднёвіка (“Беларусы”, “З судоў” і “Дапамога для Каралеўства”) праявай польскага шавінізму²⁵. Менавіта таму 20 лістапада 1914 г. штотыднёвік быў забаронены як орган друку “шкоднага накірунку”²⁶.

Аднак Двужачак не адмовіўся ад намеру выдання польскага штотыднёвіка ў Менску. Напачатку 1915 г. ягоная жонка Марыя (ён сам адышоў у “цень”) атрымала дазвол на выданне польскамоўнага штотыднёвіка “Погонь”²⁷. Першы нумар выйшаў 7 сакавіка 1915 г. Пазней на непрацяглы перыяд газета стала штотыднёвай. Пасля вяртання да штотыднёвай перыядычнасці выдання “Погонь” выходзіла нерэгулярна. Апроч таго на першай старонцы было пазначана: “Штотыднёвік для ўсіх”²⁸. Ужо ў першым нумары рэдакцыя паведамляла, што газета з’яўляецца працягам выдання “Над Свіслаччу” і таксама будзе стаяць на глебе пальшчызны і каталіцызму. Адпаведна, штотыднёвік абяцаў супрацьдзейнае забабонам, класаваму эгаізму і падтрымку гаспадарчых ініцыятываў²⁹. У навуковай

²² Od redakcji pierwszego i jedyne polskiego organu prasy w Mińsku Lit., tygodnika „Nad Świsłoczą” // Nad Świsłoczą. Maj 1914.

²³ Dworzaczek W. Pierwszy organ polski w Mińsku // Nad Świsłoczą. Maj 1914.

²⁴ Od Redakcji // Nad Świsłoczą. 12(25).10.1914. Nr 1.

²⁵ Nad Świsłoczą. 14.11.1915. Nr 5; НГАРБ. Ф. 299, воп. 2, адз.з. 15951. А. 26. Папарт цензара Дашкевіча... 15. 11. 1915; Структуру расейскай цензуры паказаў Ю.Кушлейка ў кнізе *Książka polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku* (Warszawa 1993. S. 49-55).

²⁶ НГАРБ. Ф. 299, воп. 2, адз.з. 15951, арк. 34. Пастанова Галоўнага начальніка Менскай вайскавай акругі... 20.11.1915. Апошні нумар (№ 6) штотыднёвіка “Над Свіслаччу” быў канфіскаваны царскай цензурай.

²⁷ НГАРБ. Ф. 299, воп. 2, адз.з. 16238, арк. 2. Пасведчанне Менскага губернатара... 17.01.1915.

²⁸ Romanowski A. *Młoda Polska wileńska*. Kraków, 1999. S. 375.

²⁹ Od Administracji // Pogoń. 7(30).03.1915. Nr 1.

літаратуры сустрэкаюцца дзве даты закрыцця газеты – вясна 1916 і вясна 1917 г.³⁰. Магчыма, газета перастала выходзіць увесну 1916 г. альбо ўжо выходзіла нерэгулярна і прыкметнай ролі не адыгрывала.

У сувязі з выразным нацыянальным “тварам” гэтая газета мела праблемы з цензурай. Пра гэта сведчыць, напрыклад, белая “пляма” замест абяцанага артыкула “Judeo-Polonia”³¹. Шмат увагі надавалася арганізацыі дапамогі бежанцам з боку польскіх дабрачынных таварыстваў. Вельмі крытычна ацэньвалася дзейнасць Менскага таварыства сельскай гаспадаркі³².

Прыбыццё ў Менск напрыканцы восені 1915 г. вялікай групы польскіх бежанцаў, сярод якіх знаходзіліся публіцысты і літаратары, якія збіраліся працягваць сваю дзейнасць у бежанстве, спрыяла актывізацыі развіцця польскага друку. Ужо 10 жніўня 1915 г. з прашэннем аб дазvole выдання ў Менску газеты “Польскія справы” звярнуўся да губернатара Уладзіслава Залескі з Варшавы. Аднак яго праект не дачакаўся рэалізацыі³³.

Першай польскай газетай, якая выдавалася ў Менску і мела шырокае кола чытачоў быў “Новы Кур’ер літэўскі”. Яго першы нумар выйшаў 23 жніўня 1915 г., а апошні (№ 556) 29 чэрвеня 1917 г. Першым рэдактарам стаў Юзаф Хласка. Пасля ягонага пераезду ў Маскву (22 верасня 1915 г.) пасаду рэдактара заняў былы кіраўнік віленскіх “Вядомасці ілюстраваных” Казімір Прухнік³⁴.

“Новы Кур’ер літэўскі” запаўняў тую пустку ў распаўсюджванні польскага друку на ўсходняй Беларусі, якая ўзнікла пасля акупацыі “Прывіслінскага краю” і Вільні войскамі цэнтральных дзяржаў. Няўдача расейскіх войскаў зрабіла немагчымым распаўсюджванне на Меншчыне і Магілёўшчыне польскай перыёдыкі. “Новы Кур’ер...” быў адрасаваны як мясцовым палякам, так і бежанцам з Каралеўства Польскага, якія воляй лёсу апынуліся ў Беларусі³⁵. Апроч інфармацыйнай, газета выконвала яшчэ і публіцыстычную функцыю. Аднак, апроч старых рубрык, якія насілі пераважна інфармацыйны характар і паведамлялі пра найноўшыя падзеі, пра ваенную сітуацыю ў Расеі і за яе межамі, на старонках газеты з’явіліся новыя публіцыстычныя рубрыкі. Там публікаваліся артыкулы пра дзей-

³⁰ Zienkiewicz T. Polskie życie literackie w Mińsku w XIX... S. 43; Ślisz A. Prasa polska na Białorusi przed 1921 r. // Roczniki Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego. R. 5. 1966. Nr 1. S. 135.

³¹ Judeo-Polonia // Pogoń. 7(30).03.1915. Nr 1.

³² W Towarzystwie Rolniczym // Pogoń. 25.11(8.12).1915. Nr 48.

³³ НГАРБ. Ф. 295, воп. 1, адз.з. 9047, арк. 1. Прашэнне двараніна У.П. Залескага... 10.08.1915.

³⁴ Ślisz A. Prasa polska na Białorusi... S. 134.

³⁵ Od Redakcji // Nowy Kurier Litewski. 23.08.(5.09).1915. Nr 1.

насць польскіх арганізацыяў дапамогі бежанцам, Польскага таварыства дапамогі ахвярам вайны і Цэнтральнага грамадзянскага камітэту, іншых культурных і палітычных арганізацыяў. Аўтары асвятлялі жыццё і праблемы бежанцаў, разважалі пра будучыню польскай нацыі. Гэтая газета ў першую чаргу інфармавала пра агульную сітуацыю.

Напачатку праблемы жыцця палякаў на беларускіх землях з’яўляліся ў рубрыцы “Актуальныя навіны”³⁶. Пазней зацікаўленасць гэтай тэмай пачала ўзрастаць. Гэта было звязана з тым, што пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. было ліквідавана Галоўнае ўпраўленне друкам у Расеі, г.зн. знікла цензура. Дэмакратызацыя спрыяла актывізацыі польскага палітычнага жыцця, што адлюстравалася ў публікацыях друку. Палітычныя перамены і ўтварэнне Польскай Рады Менскай зямлі абярнуліся ліквідацыяй “Новага Кур’еру літэўскага”, які часта прадстаўляў не вельмі папулярныя сярод мясцовай польскай грамадскасці эндэцкія погляды³⁷.

Ягонае месца заняў “Дзеннік менскі”, які выходзіў як “газета нацыянальная, беспартыйная і дэмакратычная”. Ён выдаваўся з 1 ліпеня 1917 г. да восені 1918 г.³⁸ Ініцыятарам выдання “Дзенніка” стаў Выканаўчы камітэт Польскай рады Менскай зямлі, а выдаўцом спачатку Эдмунд Івашкевіч, а пазней (з 19 лістапада 1917 г.) – Таварыства падтрымкі друку і чытання ў Менску. Дарэчы, яго ўзнікненне таксама было вынікам ініцыятывы згаданага Выканаўчага камітэту, а таксама Фелікса Хільхэна³⁹. Адпаведна, “Дзеннік менскі” прадстаўляў погляды групавак, якія падпарадкоўваліся Польскай радзе. Першымі рэдактарамі газеты былі Ф.Хільхэн і Марыян Масоніўс, а з 23 ліпеня кіраўнік выдаўніцтваў Польскага камітэту Тадэвуш Яворскі, які прыехаў з Масквы.

Газета прызначалася для ўсіх палякаў, якія пражывалі ў Беларусі, як аўтахтонаў, так і бежанцаў з Каралеўства Польскага. Першай яе задачай было своечасовае інфармаванне польскай грамадскасці. Таксама змяшчалася публіцыстыка па праблемах польскай палітычнай думкі. “Дзеннік менскі” заклікаў палякаў да нацыянальнага адзінства, якое лічылася най-

³⁶ Уладзіслаў Глінка ў сваіх успамінах заўважыў, што “Новы Кур’ер літэўскі” даволі аб’ектыўна асвятляе падзеі на тэрыторыях, акупаваных войскамі цэнтральных дзяржаваў, аднак немцаў паказвае з найгоршага боку. (гл. Glinka W. Pamiętnik wielkiej wojny. T. II. Cz. I. Warszawa, 1927. S. 25; Wiadomości bieżące // Nowy Kurier Litewski. 21.09(4.10).1915. Nr 30.

³⁷ Kryński W., Porowski M., Świda A. Do Czytelników! // Nowy Kurier Litewski. 29.06(12.07)1917. Nr 156.

³⁸ 23.01.1918 г. па загаду бальшавіцкіх уладаў “Дзеннік менскі” быў зачынены за звесткі аб магчымай эвакуацыі Менску. Газета пачала выходзіць пад назвай “Тонц менскі”. 22 лютага 1918 была вернутая назва “Дзеннік менскі”. Zawieszenie gazet // Goniec Miński. 25.01.1918. Nr 1.

³⁹ Kronika // Dziennik Miński. 19.11(2.12).1917. Nr 118.

вышэйшай каштоўнасцю, падштурхоўваў да палітычнай дзейнасці і інфармаваў пра розныя праявы польскага жыцця на беларускіх землях. Дэкларавалася пазітыўнае стаўленне да беларусаў⁴⁰. Пры гэтым рэдакцыя пазбягала дыскусіі з іншымі польскімі газетамі, што выходзілі ў Менску.

Аднак імкненне рэдакцыі пазбегнуць адназначнай палітычнай пазіцыі выклікала незадавальненне часткі польскай грамадскасці. З вострай крытыкай “Дзенніка” выступіў, у прыватнасці, У.Двожачак у аднадзённым выданні “На стражы”. Ён абвінавчваў рэдакцыю “Дзенніка менскага” ў тым, што яна не займалася нацыянальным выхаваннем палякаў Беларусі і адначасна сімпатызавала польскім “левым” арганізацыям⁴¹.

“Дзеннік менскі” не здолеў ператрываць прыход балышавікоў да ўлады і звязанае з гэтым увядзенне цензуры, якая датычыла як менскіх выданняў, так і тых, што прывозіліся сюды. Мэтаю цензуры абвешчалася недапушчэнне распаўсюджвання інфармацыя, якая магла выклікаць хваляванні насельніцтва⁴². 21 лістапада 1917 г. з’явіўся закон, які забараняў публікацыю абвестак у недзяржаўных выданнях⁴³. Паводле бюджэту на 1917 г., прыбыткі “Дзенніка” толькі напалову пакрывалі ягоныя выдаткі⁴⁴.

325 студзеня па 21 лютага 1918 г. выдаваўся “Тонец менскі” як “газета нацыянальная, беспартыйная і дэмакратычная”⁴⁵. За выключэннем сваёй назвы гэтае выданне практычна нічым не рознілася ад “Дзенніка”.

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі ў Менску з’явіліся чарговыя польскія штотдзённыя газеты. Польскія сацыялісты, якія імкнуліся пашырыць свае ўплывы, павінны былі мець уласную прэсу. 3 лістапада 1917 г. пачала выдавацца газета “Праўда”, якая з № 25 змяніла сваю назву і ператварылася ў “Польскую праўду”⁴⁶. Яна ўзнікла па ініцыятыве дзеячоў Польскага сацыялістычнага аб’яднання (Polskie Zjednoczenie

⁴⁰ Od Redakcji // Dziennik Miński. 1 (14). 07. 1917. Nr 1.

⁴¹ D. Rada Polska Ziemi Mińskiej a społeczeństwo // Na Straży. Kwiecień 1918.

⁴² Приказ № 1. К населению гор. Минска и окрестностей // Бюллетень Минского Совета рабочих и солдатских депутатов. 27. 10. 1917. № 1.

⁴³ Kronika // Dziennik Miński. 19. 11 (2. 12). 1917. Nr 118.

⁴⁴ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie. Formacje wschodnie. sygn. 122.100.12, bp. Protokół Komisji Rewizyjnej... ze sprawdzenia rachunkowości instytucji podległych Radzie (16-18. 04. 1918); Прыбыткі прыносіла толькі Польская выдавецкая суполка (8069,04 руб.).

⁴⁵ У гэты час выйшлі з друку 12 нумароў разам з 2 дадаткамі “Гоньца менскага”. Выдаўцом №№ 1-7 быў Зянон Козел-Паклеўскі, а рэдактарам – Браніслаў Курчэўскі. З № 8 выдаўцом і адначасна рэдактарам стаў Чэслаў Крупскі.

⁴⁶ Назву “Праўда” змянілі з мэтай прыцягнуць да газеты больш шырокай масы палякаў. Гэтае досыць рацыянальнае з палітычнага пункту погляду рашэнне пазней было выкарыстана як доказ пры абвінавчванні Стэфана Хельтмана ў антырэвалюцыйнай нацыяналістычнай дзейнасці. Dąbal T. Polacy Związku Radzieckiego. Ich pochodzenie, udział w Rewolucji Październikowej i budownictwie socjalistycznym. Szkic historyczno-oświatowy. Moskwa, 1929. S. 73.

Socialistyczne). Са студзеня 1918 г. газета з'яўлялася органам мясцовага Камісарыяту па польскіх справах⁴⁷. Да 19 лютага 1918 г. выйшла з друку 76 нумароў газеты накладам 2–3 тыс. асобнікаў⁴⁸.

“Польская праўда” выконвала інфармацыйную і публіцыстычную функцыі. Яна заклікала палякаў супрацоўнічаць з расейскім рэвалюцыянерамі, абараняць заваёвы рэвалюцыі, “тлумачыла” дзеянні іншых польскіх палітычных групавак⁴⁹. Артыкулы “Польскай праўды” вельмі часта падтрымлівалі бальшавікоў. Газета таксама публікавала звароты і рашэнні рабочых арганізацыяў. Як успамінала Міхаліна Даманьская, “Польская праўда” “жоўцо і атрутай закідвала панскае войска”⁵⁰. Гэтае выданне знаходзілася ў стане вайны з іншымі польскімі выданнямі, што існавалі ў Менску⁵¹. Пасля адступлення з Менску бальшавікоў у лютым 1918 г. газета была ліквідаваная.

15 снежня 1917 г. у Менску пачала выдавацца яшчэ адна штотдзённая польская газета – “Пляцуўка”. Яна выйшла з нацыянальна-дэмакратычнага (эндэцкага) асяродку. Яе выдаўцом і адначасна рэдактарам лічыўся Прухнік, хоць на самой справе газету рэдагаваў Антоні Садзэвіч. Адною з найважнейшых задачаў газеты была барацьба супраць “левых” уплываў сярод польскай грамадскасці. Шмат месца займалі артыкулы з нападкамі на польскіх рэвалюцыянераў і тых дзеячоў, якія выказваліся за супрацоўніцтва з іншымі нацыямі. Яе аўтары заклікалі да паланізацыі ўсіх жыхароў беларускіх земляў. Міхал Касакоўскі ў сваім “Дзённіку” (“Diariusz”) адзначаў, што “Пляцуўка” вяла “вульгарную газетную вайну”. Яна атакавала не толькі “Польскую праўду” і Аляксандра Лядніцкага, але таксама памяркоўны “Дзённік менскі” і настаўнікаў польскіх гімназій у Менску⁵².

Асобнай групай перыядычных выданняў, якія ў час I сусветнай вайны выдаваліся ва ўсходняй Беларусі, былі вайсковыя газеты. Ужо ўлетку

⁴⁷ Ślisz A. Prasa polska w Rosji w dobie wojny i rewolucji (1915-1919). Warszawa, 1968. S. 311.

⁴⁸ Паводле ўспамінаў Вацлава Паньскага “Польская праўда” не мела рэдакцыі ў поўным значэнні гэтага слова. Афіцыйна як рэдактар нумары падпісваў Станіслаў Бэрсан. Па прычыне адсутнасці газетнай паперы № 40-70 былі выдадзеныя на жоўтай паперы для пакункаў, у сувязі з чым газета атрымала назву “рудая”. Heltman S. Robotnik polski w Rewolucji Październikowej na Białorusi. Mińsk, 1927. S. 46-47.

⁴⁹ S. H. Lista Nr 8 // Prawda. 11 (24). 11. 1917. Nr 8; S. H. Histeria // Polska Prawda. 20. 12. 1917 (2. 01. 1918). Nr 39.

⁵⁰ Heltman S. Robotnik... S. 51; Domańska M. Gdy zabrzmiał złoty róg. Warszawa, 1926. S. 41.

⁵¹ i. Stare i nowe dzieje // Prawda. 10 (23). 11. 1917; St. B. Kłamstwa “Dziennika Mińskiego” // Prawda. 24. 11 (7. 12). 1917. Nr 18; S.H. O pewnym tygodniku co się zwie ludowym // Polska Prawda. 13 (26). 12. 1917. Nr 33.

⁵² Diariusz Michała Stanisława Kossakowskiego. S. 537-538 (Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, sygn. III-4); Zabagniona pedagogia // Placówka. 15. 03. 1918. Nr 53.

1917 г., калі актывізавалася дзейнасць палякаў у войску, у Менску з’явіліся газеты для жаўнераў. Самай вядомай з іх была газета “Жоўнеж польскі”, якая з перапынкамі выходзіла з 15 ліпеня 1917 г. да 15 чэрвеня 1918 г. Галоўным рэдактарам газеты ад пачатку да канца заставаўся Хенрык Новадворскі. Змяняліся толькі выдаўцы⁵³. “Жоўнеж польскі” выконваў інфармацыйную, публіцыстычную і выхаваўчую функцыі. Тут публікаваліся матэрыялы пра польскіх жаўнераў, пра фармаванне частак польскага войска ды інш. Яны павінны былі абуджаць патрыятызм і ўмацоўваць нацыянальны дух⁵⁴. Газета вяла вельмі вострую палеміку з “Польскай праўдай”⁵⁵. Часцяком публікаваліся карэспандэнцыі або лісты саміх жаўнераў. З мэтай заахвочвання апошніх да ліставання з рэдакцыяй абвешчаліся нават спецыяльныя конкурсы з узнагародамі за найлепшую карэспандэнцыю⁵⁶. У газеце сачылі за чысцінёй польскай мовы. Дзеля гэта была ўведзеная спецыяльная рубрыка “Правільна гаворым па-польску”⁵⁷.

Яшчэ адной вайсковай польскай газетай (тэрэтычна штотыднёвікам), якая выдавалася ў Менску, былі “Вядомосці вайсковыя”. Яны пачалі выходзіць у Кіеве 16 красавіка 1917 г., а пазней “пераехалі” ў Менск (2 кастрычніка 1917 г.). Газету выдавала Таварыства польскіх вайсковых ведаў. Рэдактарам быў Хенрык Багінскі. Выданне адрасавалася да польскіх афіцэраў. У праграмным артыкуле адзначалася, што прыярытэтам газеты будуць праблемы вайсковага майстэрства з асаблівым ухілам у пытанні тактыкі. Пры гэтым націск рабіўся на нацыянальны характар польскага войска. На старонках “Вядомосцяў...” змяшчаліся артыкулы з вайсковай гісторыі, інфармацыя пра адукацыйную працу ў частках польскага войска і дзейнасць розных грамадскіх арганізацыяў, звязаных з арміяй.

У 1917 – 1918 г. у Менску выдаваліся і іншыя газеты. Выканкам Польскай рады Менскай зямлі ініцыяваў выданне “народнага” штотыднёвіка “Весь і засцянк”, які павінен быў прапагандаваць дзейнасць Рады сярод сялян і засцянкавай шляхты. Рэдакцыя штотыднёвіка імкнулася навучыць насельніцтва чытаць і думаць па-польску, знаёміла з палітычнай сітуацыяй, вяла асвету ў гаспадарчай галіне⁵⁸. Вядома, што першы нумар выйшаў у верасні 1917 г. Час выдання апошняга пакуль не ўстаноўлены⁵⁹.

⁵³ Выдаўцамі “Жоўнежа польскага” былі па чарзе: Адзел асветы Саюза палякаў-вайскоўцаў Заходняга фронту, Польскія ўзброеныя сілы, Галоўны польскі вайсковы камітэт і I Польскі корпус.

⁵⁴ Od Redakcji. “Ż. P.” o sobie // *Żołnierz Polski*. 21.04.1918. Nr 38 (1).

⁵⁵ J. W. Nie podobnej do prawdy “nieprawdzie” // *Żołnierz Polski*. 12.01.1918. Nr 26, Nr 27.

⁵⁶ Konkurs na artykuły // *Żołnierz Polski*. 28.10(10.11).1917. Nr 16.

⁵⁷ Danczewska H. O czasopiśmie “Żołnierz Polski” // *Bibliotekarz Lubelski*. 1996. Nr 127. S. 44-47.

⁵⁸ T. J. Tygodnik ludowy // *Dziennik Miński*. 19.10(1.11).1917. Nr 92.

⁵⁹ Аўтару ўдалося знайсці толькі Nr 4 “Wsi i Zaścianka” ад 28.01(10.02).1918 г.

3 9 снежня 1917 г. да 23 студзеня 1918 г. выдаваўся сатырычны што-тыднёвік “Антыхрыст” як “орган прыстойных людзей”. Ягоным рэдактарам і выдаўцом быў М.Навакоўскі, а літаратурным кіраўніком Стэфан Кеджыньскі, які супрацоўнічаў з “Пляцуўкай”. Праграма штотыднёвіка прадугледжвала аб’ектыўнасць і крытычнасць у ацэнках дзейнасці ўсіх палітычных польскіх арганізацый. У рэдакцыйным артыкуле першага нумара адзначалася: “[...] Прышоў, каб да вашага ядwabнага салодкага жыцця дадаць трохі палыну [...], каб не забываліся, што недзе на свеце ёсць народ, які страціў усё апроч гонару”⁶⁰. У ананімовых тэкстах з адвольным сарказмам высмейваліся як “правыя”, так і “левыя”.

Паводле Анджэя Сьліша, з паловы 1917 г. у Менску выдавалася моладзевая газета “Пшышшосц” (рэд. К.Лешчыньскі). Газета кіравалася лозунгам “працы і дзеянняў дзеля добра Айчыны”⁶¹.

Таксама нельга не згадаць пра аднадзёнкі. Трэба назваць выданне “На стражы”, якое з’явілася ў Менску ў красавіку 1918 г. Яе рэдактар У.Двожачак, які знаходзіўся ў канфлікце з большасцю польскіх дзеячоў, зрабіў на старонках газеты даволі крытычны агляд жыцця польскай грамадскасці ў Менску⁶². У 1918 г. выйшла аднадзёнка “Сеў Белёны” (“Siew Bellony”), падрыхтаваная Менскім аддзелам Польскага таварыства дапамогі ахвярам вайны ў супрацоўніцтве з Аддзелам апекі над помнікамі мастацтва і культуры ў Менску.

У заключэнне трэба адзначыць, што польская прэса ўсходняй Беларусі не развівалася так актыўна, як гэта было ў Пецярбургу, Маскве, Вільні або ў Кіеве. Апроч рэлігійных выданняў да І сусветнай вайны ў Менску не выходзіла аніводнага польскага перыядычнага органа. Варта задумацца, што перашкаджала развіццю польскага друку? Адною з прычынаў было тое, што доўгі час (да 1915 г.) Менск знаходзіўся ў ценю Вільні, якое было тым цэнтрам, што пашыраў свае ўплывы на ўсю Літву і Беларусь. Таксама трэба адзначыць пэўную правінцыйнасць Менску, што моцна перашкаджала рэалізацыі культурных праектаў. Горад не меў вялікай прыцягальнай сілы для польскай інтэлігенцыі. Тым не менш польскі друк, асабліва ў 1917 – 1918 г. адыграў істотную ролю ў развіцці польскага культурнага, грамадскага і палітычнага жыцця ў Беларусі.

Пераклад з польскай мовы Алеся Смаленчука

⁶⁰ Do wszystkich... wszystkich... wszystkich... // Antychryst. 9 (22). 12. 1917. Nr 1.

⁶¹ Ślisz A. Prasa polska w Rosji... S. 333. Аўтару не ўдалося знайсці аніводнага нумара гэтай газеты.

⁶² Na kresach wschodnich // Na Straży. Kwiecień 1918; Redakcja “Płacówki”. W bolesnej sprawie // Na Straży. Kwiecień 1918.

*Марыюш Кажэніўскі (Люблін),
доктар гісторыі,
Універсітэт імя Марыі Кюры-Складоўскай*

Польскія арганізацыі ў Віцебску ў гады першай святовай вайны

Гады першай святовай вайны, лібералізацыя рэпрэсійнай палітыкі расейскага царызму, выбух свабоды пасля яго падзення, бальшавіцкі пераварот, усе гэтыя падзеі для палякаў у Расеі азначалі з’яўленне новых магчымасцяў павелічэння культурнай, дабрачыннай, гаспадарчай і палітычнай актыўнасці. Дзейнасць у розных кірунках праводзілі як буйныя дыяспары палякаў, якія вялі яе задоўга перад вайной, напр., у Адэсе, Маскве, Кіеве, Пецярбурзе, так і малыя, якія раней падвяргаліся ціску ўладаў, або займаліся толькі дабрачыннасцю.

Адной з галоўных прычынаў распачынення ці змены дзейнасці мясцовых польскіх арганізацый было, несумненна, з’яўленне ў расейскіх, украінскіх, беларускіх губернях вялікай колькасці бежанцаў з Каралеўства Польскага.

Прысутнасць уцекачоў істотна прычынілася да актывізацыі дзейнасці і ўзмацнення польскай меншасці на названых абшарах. Сярод “польскіх выспаў у расейскім моры” асабліва актывізаваліся невялікія супольнасці. Яны не толькі дапамагалі ахвярам вайны, але пачыналі культурную, асветную і інш. справы, якія раней не рэалізоўваліся з розных прычынаў (напр. фінансавых, юрыдычных). Гэтае назіранне можна аднесці і да невялікай польскай супольнасці Віцебскай губерні і самога Віцебска.

Гэты артыкул прысвечаны дзейнасці польскіх арганізацый пасля лютаўскай рэвалюцыі, створаных як мясцовымі, так і наехаўшымі палякамі. Трэба зазначыць, што наяўныя крыніцы дазваляюць на даволі агульнае, калі не выбарачна прадставіць актыўнасць польскіх арганізацый у Віцебску.

Шырыню дзейнасці палякаў у горадзе над Дзвіной вызначала іх колькасць. Першы ўсерасейскі спіс насельніцтва з 1897 г. паказаў, што ў Віцебску паводле моўнага крытэрыю жылі 3287 палякаў, а рыма-католікаў – 4608. Увогуле ў горадзе ў канцы 19 ст. было 65 871 жыхароў (па іншых даных – 66 143), з якіх амаль палову складалі жыды (33 – 34 тыс.), расейцаў і беларусаў налічвалася ад 23 да 27 тыс.¹

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Витебская губерния. Петербург 1899. Т. 5. Ч. 1. С. 1; Ч. 2. С. 55.

Здаецца, польская калонія ў Віцебску была буйнейшым скапленнем палякаў ва ўсёй губерні. У Віцебскім павеце іх жыло 5628 (паводле моўнага крытэрыю), а рыма-каталікоў – 9872. Паводле ацэнкі Пятра Эбэрхардта, у Віцебскім павеце было 8800 палякаў². У Віцебскай губерні колькасць польскамоўных жыхароў у 1897 г. ацэньвалася ў 17 400, але каталікоў было нашмат больш – 65 900³.

Розніца, якія вынікаюць з нагоды выкарыстання аўтарамі перапісу моўнага і канфесійнага крытэрыяў, па меншай меры падцвярджаюць іх імкненне паменшыць колькасць палякаў на абшарах забранага краю. Здаецца, можна прыняць меркаванне Пятра Эбэрхардта, што на этнічнай Беларусі каталіцкі касцёл паўсюдна атаясамляўся з г.зв. польскім касцёлам, значыць ягоных вызнаўцаў можна прызнаць палякамі*. Значыць, колькасць палякаў у Віцебску ў канцы 19 ст. складала трохі болей чым 4600 асобаў⁴. Гэтая лічба істотна не змянілася і ў часы першай святовай вайны.

Паводле ацэнак Цэнтральнага грамадзянскага камітэту губерняў Польскага Каралеўства (Centralny Komitet Obywatelski – СКО) у 1915 – 1918 г. колькасць ягоных падапечных вагалася ў межах ад 6011 да 11799 бежанцаў. А пад апекай польскіх ратаўнічых арганізацый у пачатку 1916 г. знаходзілася 9774 асобы⁵. Валянціна Найдус сведчыла, што на яе абшары было 23 500 палякаў⁶.

Пэўнае ўяўленне пра іх колькасць на Віцебшчыне дае перапіс, выкананы падчас грамадзянскай вайны ў 1920 г. Цэнтральным статыстычным упраўленнем, які сцвярджаў, што ў гэтай частцы Беларусі знаходзілася 14 394 палякі, а напярэдадні вайны – 33 927. Належыць дадаць, што гэты перапіс не ўлічваў часткі Дрысенскага і Полацкага паветаў Віцебскай губерні⁷. Колькасць польскіх жыхароў нязначна вырасла пасля прыезду ўцекачоў з Польскага Каралеўства ў сярэдзіне 1915 г. Паводле ацэ-

² Тамсама. Ч. 2. С. 55; Eberhardt P. Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie. Warszawa 1988. S. 57.

³ Eberhardt P. Polska ludność kresowa... S. 53-54.

* З называння ў гутарковай мове каталіцкага касцёла “польскім” не вынікае польскасць усіх ягоных вернікаў. У навейшых працах праф. Эбэрхардт не прызнае канфесійную прыналежнасць каталікоў за этнічны крытэрыі (*заўв. рэд.*).

⁴ Тамсама. S. 54.

⁵ Korzeniowski M. Na wygnañczym szlaku..., Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915 - 1918. Lublin 2001. S. 135.

⁶ Najdus W. Uchodźcy polscy w Rosji w latach 1917-1919 // Kwartalnik Historyczny. 1957. T.LXI. Nr. 6. S. 26.

⁷ Heltman W. Ludność polska Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich // Kalendarz-Informator na 1924 rok. Moskwa 1924. S.53.

нак ЦГК у чацьвёртым квартале 1916 г. у Віцебску, Веліжу, Суражу, і Гарадку разам затрымалася 1308 бежанцаў⁸.

У справаздачы Усерасейскага Цэнтральнага бюро пра колькасць бежанцаў падаецца, што ў Віцебскай губерні было паселена 54 225 уцекачоў розных нацыянальнасцяў, з якіх у гарадах затрымалася 1 676⁹.

Пачаткі актыўнасці польскай калоніі ў Віцебску прыпадаюць, як прынята лічыць, на канец 1905 г., калі пасля кастрычніцкага маніфесту Мікалая II былі створаныя магчымасці для нацыянальнай працы. Да 1905 г. адзінай, здаецца, легальнай формай польскай актыўнасці ў Віцебску і ваколіцы было створанае вясной 1876 г. Віцебскае Сельскагаспадарчае Таварыства, заданнем якога была шырока трактаваная дзейнасць на ніве сельскай гаспадаркі. Як заўважыў Раман Юркоўскі, ад 1902 г. ім кіравалі выключна палякі. Пасля Станіслава Лапацінскага (член Дзяржаўнага Савету, асоба незвычайна папулярная і заслужаная для развіцця польскага жыцця на Віцебшчыне) мейсца старшыні заняў Уладзімір Нітаслаўскі, яго намеснікам стаў Браніслаў Пжысецкі, а сакратаром – Хуберт Гласка¹⁰.

Асаблівую актыўнасць, якая выходзіла за межы сельскагаспадарчага развіцця, Таварыства развіла ў 1905 – 1906 г., калі стала месцам шырокага абмеркавання грамадска-палітычных праблемаў і правядзення польскай перадвыбарчай кампаніі ў Дзяржаўную Думу¹¹. У 1905 г. было створана рымска-каталіцкае Таварыства дабрачыннасці, якім кіраваў С.Лапацінскі. Гэтая арганізацыя стварыла асяродак і школу для 150 дзяцей, “бескарысна” кіраваную Здраеўскай¹². У 1908 г. на сходзе сяброў было прынята рашэнне пра пашырэнне дзейнасці асяродка праз навучанне бедных дзяўчат. На стварэнне чытальні пры таварыстве ўдзельнікі сходу сабралі 300 рублёў і прынялі рашэнне пра стварэнне “нечага накшталт польскага клубу, менавіта штотыднёвых сходаў мясцовых палякаў”¹³.

Невядома ці была рэалізаваная гэтая ініцыятыва. Здаецца, замысел стварэння “польскага клубу” трэба трактаваць як чарговы этап развіцця актыўнасці палякаў у Віцебску. Гэтаксама можна інтэрпрэтаваць тэатральныя пастаноўкі на польскай мове, запрашэнні трупаў, напрыклад люблінскай, для выступаў у мясцовым тэатры, ці аматарскія тэатральныя вечары, у якіх бралі ўдзел таксама прадстаўнікі мясцовых уладаў.

⁸ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далей – ААН). Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego w Piotrogradzie (далей – СКО). Sygn 67. Справка о числе беженцев, призываемых витебским отделением СКО 4 четверти 1916 г. С. 107.

⁹ ААН, СКО. Sygn. 36. С. 332.

¹⁰ Больш пра таварыства гл.: Jurkowski R. Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864-1904. Warszawa 2001. S. 265-292, 291.

¹¹ Тамсама. С. 286.

¹² Witebsk. Objawy kultury polskiej // Kraj. Nr 13 z 4/17. V. 1907. S. 14.

¹³ Litwa i Ruś. Z Witebska // // Kraj. Nr 27 z 1/14. II. 1908. S. 3.

Пачатак вайны парадаксальным чынам паспрыяў узросту актыўнасці польскай калоніі ў Віцебску, у тым ліку разгортванню дзейнасці арганізацый дапамогі ахвярам вайны. У Віцебску і губерні сярод некалькіх дзесяткаў тысячаў бежанцаў розных нацыянальнасцяў былі не толькі выхадцы з польскіх губерняў, як мяркуецца, у асноўным інтэлігенцыя, але і эвакуяваныя работнікі Варшаўска-Венскай чыгункі, напэўна запатрабаваныя ў буйным віцебскім чыгуначным вузле¹⁴.

Спачатку дапамогу бежанцам аказвала рымска-каталіцкае Таварыства Дабрачыннасці, якім кіраваў Мацей Ямант, а пасля яго выязду ў Пскоў – Каверскі¹⁵. Пры Таварыстве паўстаў Польскі камітэт дапамогі ахвярам вайны (Komitet Polski Pomocy Ofiarom Wojny) з секцыямі і падсекцыямі¹⁶. Як пісаў у канцы студзеня 1916 г. Людвік Лескі, які па даручэнню Рады з'езджаў польскіх арганізацый дапамогі ахвярам вайны (RZPOPOW) аб'язджаў раёны дзейнасці польскіх ратаўнічых арганізацый, працамі камітэту ў Віцебску кіравалі: Адам Буйніцкі (старшыня кіраўніцтва Змянскага таварыства ўзаемнага крэдыту і нам. Старшыні Віцебскага сельскагаспадарчага таварыства); ягоны намеснік - Аляксандар Ражноўскі (присяжны адвакат, старшыня Віцебскага губерніяльнага земства, пазней таксама старшыня Польскага камітэту), сакратар – М.Нядзвецкі. На чале Бюро Камітэту стаў Каверскі, які ў той час быў яшчэ прадстаўніком Санітарна-харчовай секцыі (SSi). Лескі пісаў, што ён дапамагаў усім бежанцам незалежна ад нацыянальнасці, бо ў Віцебску “да нядаўняга часу быў толькі польскі камітэт, іншыя нацыянальнасці сваіх не мелі”¹⁷.

Польскі камітэт меў аддзелы ў Дзвінску, Рэчыцы, Себязжу, Веліжу і Лепелі¹⁸. Здаецца, гэтая арганізацыя была самастойнай і незалежнай ад Польскага таварыства дапамогі ахвярам вайны (РТРОВО). Існуюць меркаванні, што пазней камітэт далучыўся да РТРОВО. У працолах Кіраўніцтва віцебскай акругай СКО трапляецца поўная назва гэтай арганізацыі і прапанова далучэння яе да РТРОВО.

У Віцебску акрамя іншых добрачынных арганізацый стварала свае пляцоўкі Санітарна-харчовая секцыя (узнікла ў жніўні 1915 г.), якая выступала як аўтаномная частка РТОВО, але фактычна была цалкам самастойнай. Яе заданнем была дапамога бежанцам там, дзе недастала адд-

¹⁴ Najdus W. Uchodźcy polscy w Rosji w latach 1917-1919. S. 27.

¹⁵ AAN, СКО. Sygn. 94. Pismo Osuchowskiego do Rady Zjazdów w Moskwie. S. 799-800.

¹⁶ Mądzik M. Z działalności Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny na Białorusi w latach I wojny światowej // Zapiski Historyczne. 1996. T. LXI. Z. 1. S. 70.

¹⁷ AAN, СКО. Sygn. 94. Sprawozdanie L.Leskiego dla Rady Zjazdów POPOW w Moskwie z 24.I.1916. S. 784, 787.

¹⁸ Mądzik M. Z działalności... S. 65.

зелаў Таварыства, а прадстаўнікі СКО яшчэ не дабраліся. Яна ахапіла сваёй дзейнасцю петраградскую, пскоўскую, віцебскую, менскую, магілёўскую і два паветы чарнігаўскай губерняў, дапамагала выгнанцам у прыфрантавой паласе, або ў час іх перамяшчэння ў глыб Расеі. Прадстаўніком Секцыі ў Віцебску быў ужо ўпамянуты Каверскі¹⁹.

Арганізацыяй, якая істотна ўплывала на характар дабрачыннай дзейнасці, быў, несумненна, СКО. Здаецца, структура гэтай арганізацыі з'явілася ў Віцебску ўжо восенню 1915 г. разам з утварэннем у канцы кастрычніка Паўночна-Заходняга рэгіёну з цэнтрам у Магілёве. У яго межах, як сцвярджае прэса з пачатку 1916 г., знаходзіўся адзін з трынаццаці інструктарскіх аддзелаў, г.зн. віцебскі, якім кіраваў Хэлмоўскі. Большыя ўплывы ў Віцебску СКО здабыў пасля рэфармавання ягонай структуры ў канцы 1916 г. Тады замест Паўночна-Заходняга рэгіёну былі створаны дзве акругі: у Магілёве на чале з Яўхімам Галлерам і ў Віцебску пад кіраўніцтвам Эдварда Залескага²⁰.

Існаванне некалькіх арганізацый ускладняла працу, прыводзіла да яе дублявання. Таму 15 студзеня 1916 г. на паседжанні Польскага камітэту ў Віцебску быў праведзены падзел дабрачыннай працы паміж рознымі арганізацыямі. У прынятай пастанове было напісана: “Цэнтральны Камітэт (СКО) аказвае дапамогу, паводле свайго статуту па меры патрэбы, толькі высяленцам з Польскага Каралеўства – адкрывае прытулкі і народныя школы для тых высяленцаў паралельна з прытулкамі і народнымі школамі, адкрытымі Польскім камітэтам, дае матэрыяльную дапамогу сярэдняй школе і ўвогуле іншым секцыям Польскага камітэту, аплачвае школьныя ўступныя складкі для дзяцей з Каралеўства і іншыя патрэбы каралявлякаў. Петраградскае Таварыства (Санітарна-Харчовая секцыя) бярэ на сябе харчаванне (акрамя сталоўкі, якая застаецца пры Польскім камітэце), адкрывае харчовыя крамы, выдае “кроплю малака”, стварае дом здароўя і прытулак, бярэ ўдзел у Секцыі адзежы, іншыя секцыі вядзе Польскі камітэт”²¹.

Даволі вялікую актыўнасць Польскі камітэт выяўляў на ніве асветы. Ён меў весці дзве пачатковыя школы для 180 дзяўчат і хлопцаў. Да поспехаў арганізацыі трэба залічыць адкрыццё сярэдняй школы, у якой удалося стварыць шэсць класаў са 110 вучнямі. Сваю дзейнасць школа пачала без фармальнага дазволу ўладаў, які быў атрыманым пазней з дапамогай RZ РОРОВО. Дырэктарам стаў адвакат А.Ражноўскі, кіраўніком Глінскі – настаўнік і кіраўнік школы ў Седльцах у Каралеўстве Польскім.

¹⁹ AAN, СКО. Sygn. 94. Sprawozdanie ... S. 788.

²⁰ Korzeniowski M. Na wygnanym szlaku... S. 87-89.

²¹ AAN, СКО. Sygn. 94. Sprawozdanie... S. 786.

Адначасова Камітэт меў сталоўку для інтэлігенцыі, якая штодня выдавала 150 абедаў.

На адлегласці дзевяці вёрстаў ад Віцебска ў вёсках Сямёнаўка і Лялюты Польскі камітэт стварыў г.зв. польскае паселішча, якім спраўна кіраваў Баляслаў Струсевіч (аграном). У 28 найманых дамах знайшлі прытулак 230 бежанцаў (у тым ліку 70 дзяцей школьнага ўзросту). Планавалася павялічыць лічбу жыхароў яшчэ на 150 асобаў (сярод іх 50 дзяцей школьнага ўзросту) і перавясі 100 дзяцей да мясцовага інтэрнату. У паселішчы працаваў шпіталь на 12 ложкаў і аптэка²².

Санітарна-Харчовая секцыя, паводле намераў яе закладальніка і прадстаўніка Стэфана Міцкевіча, мелася весці гарбатню і танную сталоўку для інтэлігенцыі. Акрамя таго, Секцыя стварыла часовы, а таксама сталы прытулак за горадам, планавала адкрыць пункт ахарчвання пад Віцебскам у Лепелі, Уле, Бешанковічах і Веліжы²³. У самым Віцебску стварыла шавецкую майстэрню з 14 шаўчыхаў і краму для бежанцаў-палякаў і выдавала дапамогу на малако (г.зв. “кропля малака”).

Вялікую дзейнасць праводзіў таксама СКО, хоць яна датычылася толькі выхадцаў з Каралеўства. Калі ў снежні 1916 г. ён меў у Віцебскай губерні толькі 9 прытулкаў для дзяцей (на 560 асобаў), 9 прытулкаў для дарослых (287 асобаў) і першыя два гады не вёў ніводнай школы, то ў канцы снежня 1917 г. СКО агарнуў апекай 11 799 бежанцаў, меў 17 прытулкаў і школаў для 984 дзяцей²⁴. У самым Віцебску на 1 кастрычніка 1916 г. у СКО быў толькі адзін прытулак для 110 дзяцей, а ў ваколіцах места – прытулак для 30 (па іншых даных – 60) дзяцей у Маркоўшчыне. Лічыцца, што быў там таксама прытулак для дарослых і пачатковая школа (ці школы)²⁵. На ўтрыманне прытулкаў у 1915 – 1916 г. СКО выдзеліў каля 64 194 руб. 80 кап., у 1917 г. – 70 937 руб. 05 кап. Утрыманне школаў забрала толькі 1342 руб. 97 кап. Сваім падапечным СКО дапамагаў таксама жыллём, вопраткай, фінансамі, даваў рэлігійную, працоўную і санітарную дапамогу. У 1916 – 1918 г. меў прызначыць на гэтыя справы 966 305 руб. 22 кап.²⁶

²² Тамсама. S. 787.

²³ Z objazdu po Litwie // Sztandar. 1915. nr. 8 z 29 XI/XII. S. 5 - 6.

²⁴ AAN, СКО. Sygn. 67. Dziennik posiedzeń Rady Okręgowej Witebskiej СКО z 29 XI/12 XII 1917 r. Protokoł nr 9. S. 152;

²⁵ AAN, СКО. Sygn. 460. Chrucki A. 2-gi Zjazd Instruktorów СКО rejon pół-zach. // Dziennik Kijowski. 1916. nr 34 z 4 II 1916 г. (выразка з газеты); AAN, СКО. Sygn. 67. Dziennik posiedzeń Rady Okręgowej Wygnańczej Witebskiej СКО z 23 I/5 II 1918 г. Protokoł nr 13. S. 165.

²⁶ AAN, СКО. Sygn. 67. Dziennik posiedzeń ... S. 153-154; Korzeniowski M. Na wygnańczej szlaku...S. 177.

Вялікую ўвагу Камітэт надаваў рэлігійнай дапамозе бежанцам, якую ў Віцебскай губерні мелі весці два ксяндзы для 5499 бежанцаў і 1916 падапечных РТРОУ. Істотную дапамогу выгнанцам аказвала таксама мясцовае рымска-каталіцкае духавенства. У самым Віцебску гэтым займаліся: парафія св. Антонія, кіраваная ксяндзом-дэканам Бенядзіктам Андрусевічам і св. Барбары, якой кіраваў ксёндз Ігнат Рудзіс. У віцебскай парафіі таксама меліся капліцы ў Гародні, Цяхаве, Хоціме, Лужыне, Леонтаве, Скуратаве, Сердцы і ў самым Віцебску²⁷.

Ацэнка дзейнасці польскіх ратаўнічых арганізацый, нягледзячы на значныя іх высілкі, была крытычнай. У справаздачах пісалася пра ўвогуле невялікія вынікі. Няшмат нібыта рабілі асобныя секцыі Польскага Камітэту, а Цэнтральны грамадзянскі камітэт (СКО), як вядома, займаўся толькі бежанцамі з Польскага Каралеўства.

Таксама крытычна было ацэнена Таварыства дабрачыннасці. На думку прадстаўніка СКО ў Віцебску, яно, праўда, складалася з шанаваных усімі людзей добрай волі, але адсутнасць сродкаў абмяжоўвала іх дзейнасць, скіраваную толькі на бежанцаў у самым Віцебску²⁸. Не лепшую ацэнку выставіў яму пасланнік Рады з'ездаў, які пісаў, што: “Таварыства Дабрачыннасці не толькі церпіць на анэмю, але праца некаторых яго сяброў шкодная для бежанцаў...” Па меркаванню аўтара справаздачы Асухоўскага, Таварыства дабрачыннасці “трэба пакінуць для працы ...” Для пэўнасці фінансавання раіў захаваць Каверскага “як функцыянера не Петраграду (РТРОУ – М.К.), але Рады (з'ездаў – М.К.) у Маскве ...”²⁹

Пэўныя сумненні выклікаў таксама стан устаноў, кіраваных Санітарна-Харчовай секцыяй, як тое відаць з негатыўнай ацэнкі дапамогі прадуктамі ў Віцебску. Людвік Пэнскі, аўтар ацэнкі, пісаў, што бежанцы атрымлівалі яе ў форме абедаў у прызначаных пунктах. Аднак пункты аказаліся будамі з дошак, пад якімі бежанцы гадзінамі чакалі на дрэнную ежу, нярэдка ў цяжкіх атмасферных умовах³⁰.

Польскі Камітэт адмоўна аднёсся да расшэння Санітарна-харчовай секцыі злучыцца з “Северопомощью” – расейскай арганізацыяй, якая займалася бежанцамі ў зоне Паўночна-Заходняга фронту. У выніку Польскі камітэт пад канец студзеня 1916 г. вырашыў аддзяліцца ад секцыі. Яго дзеячы ў асобах Валяр’яна Рагінскага (вайсковы доктар з Кольна ў

²⁷ Rada Zjazdów Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny. Okólnik sekcji statystyczno-informacyjnej. Cz. II. Moskwa 1916. S. 11; Ks. Kumor B. Kościół i katolicy w cesarstwie rosyjskim (do roku 1918), // Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSRR. Studia historyczno-demograficzne. Lublin 1993. S. 41.

²⁸ Korzeniowski M. Na wygnanym szlaku...S. 332.

²⁹ AAN, СКО. Sygn. 94. Pismo Osuchowskiego ... S. 799-800.

³⁰ Mądziak M. Z działalności... S. 71.

Ломжинской губ.), А.Буйніцкага, А.Ражноўскага і Бомаса у размове з Л.Лескім сцвердзілі: “... што тут у Віцебску можна было б цалкам абыйсціся без дапамогі “Северопомоши”, тым больш, што дапамогі той і не было. На ўсіх робяць немалое ўражанне зьяленыя шыльды, якія прадстаўляюць польскія інстытуты на чужой для нас мове”³¹. Прадстаўнік Санітарна-харчовай секцыі ў Віцебску Каверскі прызнаў рашэнне яе кіраўніцтва памылковым, выказаў здзіўленне наконт працарскай палітыкі і дзейнасці “петраградскіх дзеячаў”, сцвярджаючы, што палякі – сябры секцыі сталі царскімі чыноўнікамі³².

Спрэчнасці, якія ускладнялі працу польскіх арганізацый у Віцебску, аднак не перашкодзілі ў рэалізацыі агульных пачынанняў. Пасля звяржэння царызму і бальшавіцкім перавароце віцебскія палякі сталі перад неабходнасцю акрэслення свайго стаўлення да новых уладаў, ініцыятываў апошніх па дапамозе бежанцам. Першачарговай справай была арганізацыя вяртання бежанцаў дадому, спалучэнне сваіх дабрачынных высілкаў і стварэнне адзінай арганізацыі. Паступовы працэс злучэння СКО з Польскім Камітэтам у Віцебску распачаўся ад пачатку студзеня 1918 г.

У планах рээвакуацыі польскага насельніцтва прыфрантавы Віцебск адыгрываў асаблівую ролю, бо на тутэйшыя акругі СКО прыпала задача прыняцця бежанцаў і падрыхтоўка іх вяртання. Уяўленне пра спосаб рэалізацыі гэтай справы дае дакумент Акруговай Рады СКО ў Віцебску з паседжання 29 лістапада (12 снежня) 1917 г. “Галоўныя прыныцыпы арганізацыі зваротнай хвалі палякаў у Віцебскай губерні”. СКО у Віцебску меў абавязак прыгатаваць арганізаванае вяртанне ўсіх бежанцаў-палякаў з Віцебскай, Курляндскай і Ковенскай губерняў. Пры гэтым планавалася ў акрэсленых гарадах, напрыклад, Віцебску, Полацку, Дзвінску, Вялікіх Луках і інш. аказваць бежанцам дапамогу адзежай, прадуктамі і стварыць санітарна-лекарскія пункты. Бежанцы меліся выязджаць арганізаванымі групамі, дапамогу атрымлівалі іх кіраўнікі, таму структуры камітэту павінны былі зрабіць спісы ўсіх бежанцаў, іх асабістых патрэбаў і месцаў, да якіх хацелі вярнуцца. На дарозе вяртання тыя бежанцы, якія не мелі грошай, павінны былі атрымаць бясплатны праезд чыгункай, паёк і харчы для жывёлаў на тры дні³³.

СКО актыўна супрацоўнічаў у справе вяртання бежанцаў з іншымі польскімі арганізацыямі. Па яго ініцыятыве пачалося стварэнне агульнай віцебскай арганізацыі па вяртанню бежанцаў. Да яе ўтварэння не

³¹ ААН, СКО. Sygn. 94. Sprawozdanie... S. 790.

³² Тамсама.

³³ ААН, СКО. Sygn. 67. Zasady naczelné przy organizowaniu fali powrotnej wygnañców-Polaków guberni witebskiej zatwierdzone przez Radę Okręgową СКО 29 XI/12 XII 1917 г. S. 129-130; Korzeniowski M. Na wygnańcym szlaku... S. 367.

дайшло, бо прадстаўнікі польскіх арганізацый не змаглі даехаць да месца з'езду (быў запланаваны на 4/17 лютага 1918 г.) па прычыне перапынку ў чыгуначным руху³⁴.

СКО у Віцебску надалей працягваў займацца рээвакуацый палякаў. Ён даваў дакументы (выдаў усяго каля 3 тыс.), якія пацвярджалі сталяе месца жыхарства рээмігрантаў у Польскім Каралеўстве; адзначаў іх цяжкае становішча ў каранцінных пунктах, адзначаючы частку іх як канцлагеры. Каб дапамагчы ў вяртанні, выслаў свайго прадстаўніка ў акупаваную немцамі частку Віцебшчыны³⁵.

Актыўная пазіцыя Камітэту была тым больш дарэчы, бо рух вяртання быў вельмі інтэнсіўны. Паўставалі незалежныя ад СКО ініцыятывы паразумення з немцамі і атрымання ад іх згоды не пераезд праз лінію фронту. Здаецца, віцебскі СКО не толькі сачыў за дзейнасцю г.зв. Віцебскай камісіі і інш., але схіляўся да выкарыстання вынікаў іх перамоваў з немцамі. Так можна ацаніць спробу сабраць інфармацыю пра іншыя арганізацыі і намер перанясення да Дзвінска бюро акругі.

Увогуле планы польскіх дабрачынных арганізацый па рээвакуацыі польскіх бежанцаў з Расеі рэалізаваць не ўдалося па прычыне складанай унутранай сітуацыі. Бальшавіцкія ўлады зліквідавалі гэтыя арганізацыі ў 1918 г.

Лютаўская рэвалюцыя стварыла ўмовы для інтэнсіўнага развіцця розных польскіх палітычных арганізацый, якія маглі весці сваю дзейнасць адкрыта без усялякіх абмежаванняў. У гэтай плыні паўстаў у Віцебску Дэмакратычны Саюз на чале з Казімірам Бжоўскім³⁶. Адною з першых польскіх арганізацый, узнікшых пасля падзення царызму, быў вайсковы клуб, пазней ператвораны ў Саюз палякаў-вайскоўцаў (Związek Wojskowych Polaków далей – ZWP), які распачаў сваю дзейнасць ужо ў сакавіку 1917 г. У віцебскім гарнізоне яго арганізатарамі былі “разпалітыкаваныя афіцэры і падафіцэры на чале з харунжым Стэфанам Вэйхэртам”³⁷. Наступствам было стварэнне 4 красавіка 1917 г. камітэту салдацкіх дэпутатаў, якія прадстаўлялі салдатаў-палякаў віцебскага гарнізону і клубу палякаў-вайскоўцаў.

³⁴ AAN, СКО. Sygn. 67. Pismo E.Zaleskiego do СКО w Piotrogradzie z 26 1/8 II 1918 r. S. 135; Protokół nr 19 z posiedzenia Zarządu Okręgu Witebskiego СКО z 4/17 III 1918 r. S. 192.

³⁵ Korzeniowski M. Na wygnanym szlaku... S. 375.

³⁶ AAN, СКО. Sygn. 67. Pismo СКО w Witebsku do Zarządu Głównego w Piotrogradzie z 6/19 XII 1917 r. S. 131; Wrzosek M. Polski Związek Demokratyczny w Mińsku na Białorusi w r. 1917 // Kwartalnik Historyczny. 1970. R. 77. N. 2. S. 347.

³⁷ Miodowski A. Związki Wojskowych Polaków w Rosji (1917 – 1918). Białystok 2004. S. 30 (przypis 28).

Здаецца, што ад самага пачатку ZWP у Віцебску быў пад моцным уплывам Польскай сацыялістычнай партыі-лявіцы (PPS-Lewica) і Сацыял-дэмакратыі Польскага Каралеўства і Літвы (SDKPiL). Адам Мядоўскі лічыць, што сацыялістычная агітацыя прынесла вынікі, бо “дэмаралізаваныя камандзіры і шэрая жаўнерская маса, склаўшыя гэты саюз” у канцы сакавіка 1917 г. вырашылі навязаць кантакт з Віцебскай Радай рабочых і салдацкіх дэпутатаў. У канцы красавіка была прынятая рэзалюцыя, у якой запатрабавана выясненняў ад генерала Тадэуша Былеўскага, хто ўпаўнаважыў яго да фармавання дывізіі польскіх стральцоў; наступная рэзалюцыя была скіраваная супраць вядзення агітацыі і вярбоўкі ў “польскую армію”³⁸.

У канцы снежня 1917 г. віцебскі ZPW прыняў бок Саюзу палякаў-вайскоўцаў-лявіцы (ZPWL) і адначасова навязаў цеснае супрацоўніцтва з бальшавіцкім Вайскова-рэвалюцыйным камітэтам, у які накіраваў свайго прадстаўніка Рамана Рашкоўскага-Чэрапавіцкага³⁹. Амаль адначасова пад уплывам Саюзу быў створаны польскі рэвалюцыйны аддзел – артылерыйскі атрад у Віцебску. Ён выйшаў, як заўважыў Мечыслаў Вжосак, з польскага атраду Чырвонай гвардыі, створанага 1 студзеня 1918 г. па ініцыятыве С.Вейхарта. Колькасць яго байцоў расла даволі хутка, дзякуючы прыходу добраахвотнікаў з дывізіёну цяжкай артылерыі ў Мазурына пад Віцебскам, які ўваходзіў у склад I Польскага корпусу генерала Юзафа Доўбар-Мусніцкага⁴⁰. У выніку быў сфармаваны Польскі рэвалюцыйны дывізіён цяжкай артылерыі імя 1 студзеня. Яго камандзірам стаў Стэфан Чэрніцкі (Чэрнецкі), сябра PPS-Lewicy. Дапамагалі яму ў арганізацыі ўпамянугы Рашкоўскі і Антоні Лепперт, таксама сябры лявіцы PPS.

Па версіі Эдварда Залескага, гэтая вайсковая частка ўзнікла 6-7 (19-20) студзеня 1918 г. пасля разгрому атраду польскіх збройных сілаў. Маючы вайсковую сілу, “польская лявіца” атрымала сяброўства ў розных віцебскіх бальшавіцкіх камітэтах. Адначасова пасля прыбыцця прадстаўніка Народнага камісарыяту па польскіх справах Рамана Лагвы яна павінна была заняцца апекай, г.зн. пераняць кантроль над польскімі арганізацыямі на Віцебшчыне. Небяспечнымі для польскіх арганізацый былі дзеянні Бушмана, кіраўніка мясцовага бальшавіцкага Рэўкому, які пры-

³⁸ Miodowski A. Związki Wojskowych Polaków w Rosji... S. 30; Zaleski. Polska lewica wojskowa w Rosji w okresie rewolucji 1917 – 1918. Warszawa, 1971. S. 214.

³⁹ Zaleski. Polska lewica wojskowa w Rosji... S. 214.

⁴⁰ Wrzosek M. Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914-1918. Warszawa 1990. S. 489; Zaleski. Polska lewica wojskowa w Rosji... S. 215, 250.

⁴¹ AAN, CKO. Sygn. 67. Pismo CKO w Witebsku do Zarządu Głównego Komitetu w Piotrogradzie z 7 III/22 II 1918 r. S. 182; Pismo CKO w Witebsku do Zarządu Głównego Komitetu w Piotrogradzie z 6/19 XII 1917 r. S. 134-135.

ступіў да ліквідацыі бежанскіх і нацыянальных арганізацый. Замест іх ён ствараў лакальныя бальшавіцкія Рады бежанцаў. Дзеянні бальшавікоў былі вынікам рашэння II Усерасейскага з'езду бежанцаў пра арганізацыю такіх радаў на дэмакратычнай аснове⁴¹.

Для пераймання кантролі над польскім насельніцтвам спрабавана стварыць бальшавіцкую Польскую раду бежанцаў. У выніку перамоваў з польскімі арганізацыямі ў Віцебску быў дасягнуты кампраміс – да выбараў у Польскую раду бежанцаў (у сярэдзіне сакавіка) 4/17 лютага 1918 г. была створана Часовая польская рада бежанцаў, якая “намінальна прыймае галоўнае кіраўніцтва, а ў сапраўднасці займаецца здабыццём ад Губернскага камісарыяту па справах бежанцаў сродкаў на патрэбу дабрачынных арганізацый”⁴². У гэтую Раду меліся ўвайсці па два прадстаўнікі СКО, Польскага камітэту, Санітарна-Харчовай секцыі, па аднаму з Выканаўчага камітэту Віцебскай зямлі, па тры прадстаўнікі чыгуначнікаў-палякаў і бежанцаў, па два дэлегаты ZWP і PPS. У прэзідыуме Рады польскія арганізацыі атрымалі тры месцы: прэзідэнта (А. Ражноўскі), віцэ-прэзідэнта (В. Рагінскі), сакратара (Тэадор Шрэттар – гіпатэчны сакратар з Ломжы, ганаровы сябра СКО). Супрацоўніцтва з бальшавікамі не ўратавала польскія арганізацыі ад ліквідацыі.

Дзейнасць польскіх арганізацый у Віцебску была скіраваная не толькі на дапамогу ахвярам вайны, але на падтрымку польскасці. Польскія арганізацыі рэалізоўвалі перш за ўсё мэты і патрэбы мясцовай польскай супольнасці, і адначасова імкнуліся да іх рэалізацыі, дапасоўваючыся да бурлівай і пераменлівай расейскай рэальнасці часоў Вялікай вайны.

Пераклад з польскай мовы Аляксандра Краўцэвіча

⁴² AAN, СКО. Sygn. 67. Pismo E.Zaleskiego do Zarządu Głównego Komitetu w Piotrogradzie z 22 II/7 III 1918 r. S. 183.

Рэцэнзія

П.А.Лойка. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст. – Мн.: БДУ, 2002. – 100 с.

Манаграфія прысвечана таму адзінаму ў 500-гадовай гісторыі ВКЛ перыяду, калі дробная і сярэдняя шляхта была вызначальнай палітычнай сілай у дзяржаве і праз павятоваы соймакі ўдзельнічала ва ўстанаўленні палітычнага курсу княства. Да таго паслялюблінскага 50-годдзя і пасля яго ва ўсіх уладных структурах верхаводзіла магнацтва.

Класічныя даследаванні па гісторыі станаўлення шляхецкага саслоўя і парламентарнай сістэмы ВКЛ М.Максімейкі, Ф.Ленантовіча, І.Лапо перапыняюцца на 16 ст. Польская гістарыяграфія, традыцыйна зацікаўленая гісторыяй элітарных саслоўяў Рэчы Паспалітай – за выключэннем Г.Візнера і А.Закжэўскага – вывучае каронную шляхту і з ёй нярэдка атаясамлівае шляхту вялікакняжацкую.

Праблемы, што разглядаюцца ў гэтай невялікай па аб’ёму, але глыбокай па зместу працы вядомага знаўцы беларускай гісторыі 16 – 18 ст. – станаўленне і юрыдычнае афармленне шляхецкага саслоўя, унутры- і міжсаслоўныя статусні шляхты, сфера палітычных інтарэсаў шляхты беларускіх зямель у 70-я г. 16 – 20-я г. 17 ст., узровень яе сацыяльнай актыўнасці і ментальнасць, пазіцыі “народу шляхетнага” ў вырашэнні кардынальных пытанняў тагачаснага грамадства – не знайшлі належнага адлюстравання ў беларускай гістарыяграфіі.

Кніга складаецца з трох раздзелаў:

- Стан шляхты беларускіх зямель у перадлюблінскі перыяд.
- Палітычныя інтарэсы і сацыяльная актыўнасць шляхты беларускіх зямель у апошняй трэці 16 – першай трэці 17 ст.
- Грамадска-палітычная свядомасць шляхты беларускіх зямель.

У іх на высокім прафесійным узроўні зроблена навуковая рэканструкцыя ўдзелу шляхты ў грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай паслялюблінскага паўстагоддзя. Праблема разглядаецца, галоўным чынам, на матэрыяле рэпрэзентатыўных архіўных крыніцаў з дакументасховішчаў Менска, Санкт-Пецярбурга, Варшавы і Кракава і па-майстэрску тонка ўпісаных у канву навуковага наратыву.

Першы раздзел кнігі прысвечаны трохсотгадоваму працэсу афармлення шляхецкага саслоўя ад паказу яго тытулатурна-тэрміналагічных аспектаў, шляхоў росту прыватнага землеўладання ў 15 – 16 ст. да прасочвання гісторыі кансалідацыі разнастайных элементаў саслоўя на грунце дзяржаўнага заканадаўства ў 14 – 16 ст.

На 16 ст., як слухна адзначана ў манаграфіі, былі вызначаны два галоўныя крытэры, па якіх жыхары ВКЛ маглі залічвацца да катэгорыі прывілеяванага шляхецкага саслоўя: валоданне зямельнай уласнасцю і адбыванне ваеннай службы. Межы саслоўя былі ані празрыстыя, ані замураваныя. Разглядаюцца

шляхі яго папаўнення: легальныя каналы пранікнення ў шляхецтва і нелігітымныя махінацыі па яго набыцці; захады вялікакняжацкай улады па ўвядзенню кантролю над працэсам шляхетызацыі грамадства.

У манаграфіі акрэслены тры катэгорыі прывілеяванага стану паводле іх уплыву на палітычнае жыццё краіны. 1) Магнаты-лагыфундысты, якія ўтваралі вышэйшую і наймагутнейшую эліту шляхты. Палітычная ўлада ў перадлюблінскі перыяд цалкам знаходзілася ў іх руках. 2) Сярэдняя шляхта – найбольш палітычна актыўная ў другой палове 16 ст. Яна палітычна ўмацоўвалася на павятовым узроўні і праводзіла лінію па перацягванні вызначальнасці ў палітычным курсе краіны на соймавыя, а не на радна-соймавыя пасяджэнні. 3) Дробная шляхта, чый голас практычна не гучаў у вышэйшых шляхецкіх прадстаўнічых органах. Але для 16 ст. нельга сказаць, што ён не быў там чутны, бо, абапіраючыся на настроі асноўнай шляхецкай масы, палітыкі сярэдняга павятовага ўзроўню ўмацоўвалі свае пазіцыі на вышэйшым соймавым грунце і вымушалі радных дзяржаўных лідэраў звяртацца да падтрымкі рэгіянальных цэнтраў.

Прасочана, як да 60-х г. 16 ст. сярэдне- і маламаёмаснае прадстаўніцтва шляхецкага саслоўя ўсіх зямель ВКЛ дамаглося значнага пашырэння сваіх палітычных правоў і фармальна дасягнула юрыдычнай роўнасці з князямі і буйной значцю. Стварэнне ў 1565 г. павятовых соймаў была чарговай саступкай з боку раней усеўладнай магнатэрыі дробнаму і сярэдніму шляхецтву, якое імкнулася да вызначальнага палітычнага голасу ў сваім гаспадарстве.

Найбольш удалым у манаграфіі з’яўляецца другі яе раздзел “*Палітычныя інтарэсы і сацыяльная актыўнасць шляхты беларускіх зямель у апошнія трыці XVI – першай трыці XVII ст.*”. У ім акрэсліваюцца канкрэтныя сферы палітычных інтарэсаў шляхты беларускіх зямель, узровень яе сацыяльнай актыўнасці, пазіцыі “народу шляхецкага” ў вырашэнні кардынальных праблем тагачаснага грамадства.

Увядзенне прывілеяў Жыгімонта Аўгуста 1564 г. павятовых соймаў у ВКЛ П.Лойка называе апафеозам шляхецкіх перамог і здабыткаў сярэдзіны 60-х г. 16 ст. Менавіта праз паветы пралягаў шлях апанентаў магнатэрыі да палітычнага Алімпа ў ВКЛ.

Дэтальна паказана, як у паслялюблінскае паўстагоддзе цэнтр цяжару палітычнага жыцця ВКЛ усе больш пераносіўся на павятовы ўзровень. Вымушаныя прашляхецкія крокі магнацка-арыстакратычнага цэнтра, якія былі выкліканы знешне- (Інфлянцкая вайна) і ўнутрыпалітычнымі складанасцямі, паступова пераўтваралі павет ва ўплывовую, а ў некаторых момантах (бескаралеўе) – вызначальную дамінанту дзяржаўнай улады. Гэта заканамерна, сцвярджае аўтар, бо на працягу 60–70-х 16 ст. па меры ажыццяўлення дзяржаўнага адміністрацыйна-судавага рэфармавання на “польскі лад” павет становіўся ўнутрызамкнёнай тэрытарыяльнай адзінкай мясцовага самакіравання, дзе канцэнтравалася асобныя адміністрацыя, палітычны цэнтр і выбарчая курыя, судовыя органы і ваенная харугва. Павет усё больш настойліва заяўляў пра сябе як пра самастойную сілу, якая ў крытычных сітуацыях бярэ ініцыятыву ў свае рукі і дыстанцыруецца ад вышэйшай улады. Пытанні, рашэнне якіх раней было прэрагатывай толькі вышэйшай значці, цяпер выносі-

ліся на абмеркаванне шырокага кола шляхты. Соймікавая павятовая практыка дазваляла шляхце ўсіх зямель ВКЛ прымаць удзел у палітыка-заканадаўчай дзяржаўнай дзейнасці.

У манаграфіі разглядаюцца механізм склікання соймаў, іх прэагатывы і разнавіднасці (трыбунальскія, рэляцыйныя, каптуровыя, генеральныя, надзвычайныя і інш.). Заўважана, што шляхецкая сацыяльная актыўнасць залежала ад многіх фактараў: эканамічнага развіцця рэгіёна і ўзроўню заможнасці землеўладальнікаў, унутры- і знешнепалітычнай сітуацыі. Цікавае назіранне аўтара: актыўнасць павятовых соймаў на заходняй тэрыторыі Беларусі пераўзыходзіла ўсходнюю частку. Гэта абумоўлівалася меншай шчыльнасцю насельніцтва і памежным з Расеяй становішчам рэгіёна.

Безумоўна, уся шляхта пагалоўна ніколі не выступала на сваіх палітычных сходах. Даследчык літаральна “вылічвае” палітычна актыўную і ўплывовую частку павятовай шляхты – ад 20 да 60 асоб на павет, 1380 чалавек – на ВКЛ. Яна складала 3,5 % “народу шляхецкага”.

Манаграфія дае добрае ўяўленне пра тое кола жыццёва важных пытанняў – ад міжнародных, агульнадзяржаўных рэспаспалітаўскіх, вялікакняжацкіх да ваяводска-павятовых і асабістых, – якія абмяркоўваліся і вырашаліся на соймавых пасаджэннях таго часу. Галоўнай сярод іх была праблема дзяржаўнай бяспекі. На дакументальным матэрыяле паказана, як шляхецкае вока пільна сачыла за абмеркаваннем шматлікіх аспектаў міжнародных зносін на ўсіх дзяржаўных заканадаўча-ўладных прыступках.

Аналіз крыніцаў прывёў аўтара да высновы, што ў першыя паслялюблінскія дзесяцігоддзі шляхта беларускіх зямель успрымала Польшчу ўсё яшчэ як суседнюю дзяржаву, праяўляла насяржанаць, а часамі непрыязныя настроі ў дачыненні да польскіх “братоў”. Пры падтрымцы рэгіянальных улад цэнтральны ўрад ВКЛ стараўся пры выпадку дыстанцыравацца ад заходняга партнёра і вытрымліваць палітычную лінію, скіраваную на самастойнае бачанне і вырашэнне ўнутры- і знешнепалітычных праблем. Так, дзяжурным пытаннем на соймах прыкладна паўтара дзесяцігоддзі пасля Любліна з’яўлялася матываванае патрабаванне ад каралеўскай персоны аб вяртанні ў межы ВКЛ украінскіх абшараў. Неаднойчы на павятовых соймах у канцы 16 – першай трэці 17 ст. гучалі патрабаванні, каб вызначыць канкрэтныя межы паміж ВКЛ і Польшчай, а менавіта правесці дакладны падзел Берасцейскага ваяводства і Гарадзенскага павета з Падляшшам, Мазырскай зямлі з Кіеўскім паветам. Асцяжляецца тэрытарыяльны канфлікт з Польшчай з-за Смаленска, у 1611 г. здабытага войскам Рэчы Паспалітай падчас ваеннай выправы супраць Расеі.

Матэрыялы павятовых соймаў паказваюць, што асноўнымі прычынамі канфліктаў ВКЛ з Каронай былі традыцыйныя тэрытарыяльныя прэтэнзіі і грашовыя ўзаемаразлікі, у першую чаргу фінансаванні войска і знешнепалітычных ваенных і дыпламатычных акцый. Аднак пры ўсіх спрэчках і тэндэнцыях ВКЛ да аўтанамізацыі, пры ўсіх намерах ліцвінскай шляхты скарэляваць акт Люблінскай уніі, незадаволенасці рэалізацыяй яго артыкула аб валютным і мытным саюзе, пры ўсіх фінансавых і матэрыяльных прэтэнзіях у ВКЛ да Каралеўства Польскага ні слова аб скасаванні уніі не было вымаўлена з ліцвінскага боку. Вялікакняжацкую шляхту нельга падазраваць у сепаратызме, які меў бы на мэце аддзяленне

ВКЛ ад Польшчы, разрыў унійнага саюзу, заключае даследчык. А гарантаванасць неўмяшальніцтва польскай шляхты ва ўнутраныя справы ВКЛ збліжала ліцвінскі наблітэт з кароннай палітычнай элітай, рыхтавала глебу для інкарпарацыі шляхты ВКЛ у “польскі народ шляхетны”. У 20-я г. 17 ст. адбылося аб’яднанне палітычных інтарэсаў шляхецкіх станаў Польшчы і ВКЛ.

Пастаяннай праблемай для шляхты ВКЛ была ўсходняя мяжа. Пазіцыя шляхты беларускіх зямель у адносінах з Масквой, як пераканаўча даказана скрозь прызму соймавых дэбатаў, была нязменная і грунтавалася на імкненні жыць з ёй у міры. Манаграфія знаёміць з пазіцыяй беларускай шляхты адносна ілжэдзімітрыяды. Ваенная экспансія на ўсход не прымалася шырокім колам саслоўя нават падчас інтэрвенцыі Рэчы Паспалітай у Расейскую дзяржаву. Апошняя прынесла прынесла шляхце беларускіх зямель, па-першае, матэрыяльна-фінансавыя праблемы; па-другое, унесла раскол у адносіны “палітычнага народу” і цэнтральнай улады, што паклала пачатак дэцэнтралізатарскім тэндэнцыям у дзяржаўна-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай.

У пытаннях стасункаў з суседнімі краінамі (у тым ліку з Крымам) шляхта беларускіх зямель у большасці выпадкаў выступала ў якасці пацыфіскага фактара, які адхіляў мажлівыя войны Рэчы Паспалітай з імі. У дачыненні да краін больш аддаленых (Венгрыі, Італіі, Малдавіі ды іншых) стаўленне павятовай шляхты было цалкам міралабівым.

Затое, як сведчыць праведзенае даследаванне, далёка не на пацыфісцкі лад была настроена шляхта ў пытаннях абароны сваіх правоў. Лейтматывам усіх соймавых пасяджэнняў быў шляхецкі пастулат, класічна сфармуляваны з’ездам Ашмянскага павета ў 1606 г.: “Мы народ вольны і правы ды вольнасці нашы парушаны быць не могуць”. (Дарэчы, з манаграфіі мы даведваемся пра вялікую актыўнасць ашмянскай шляхты.) Любое парушэнне норм Статута 1588 г. – гаранта прававога і маёмаснага статусу шляхты ў сваёй дзяржаве – пільна адсочвалася і прыпынялася, як гэта паказана на прыкладзе супрацьстаяння з каралём у сувязі з прызначэннем ім паляка на пасаду віленскага біскупа.

Беларускую шляхту хвалілі рэлігійныя пытанні. Яе сур’ёзную занепакоенасць і неадназначную рэакцыю, як гэта паказана ў працы П.А.Лойкі, выклікала заключэнне Берасцейскай царкоўнай уніі. На соймаках абмяркоўваліся міжэтнічныя стасункі, у першую чаргу адносіны з жыдамі і татарамі, кадравая і іншыя ўнутрыпалітычныя праблемы.

Неабдымнай была мясцовая праблематыка шляхецкіх соймакаў: цяжкасці гандлёва-эканамічныя (дазвол на кірмашы, ліквідацыя мыт, пабудова мастоў і г.д.), зямельныя (зямельныя падараванні, спрэчкі, абарона пушчаў і г.д.), судовыя-правовыя (удасканаленне судовай дзейнасці, крымінальныя разборкі) і інш.

Папярэдняе соймакавае абмеркаванне ўсіх тых пытанняў, што выносіліся на соймавы форум Рэчы Паспалітай, з’яўляліся своеасаблівай формай грамадскага плэбісцыту, якія ўплываў і карэктаваў палітыку каралеўскага двара і сената. Вярхоўная ўлада ў асобе караля разумела і ўспрымала настроі “вернападданага” ёй палітычнага народу“, улічвала рэальныя ўладныя мажлівасці і ставіла задачу супрацоўніцтва са шляхецкім станам у выпрацоўцы асноўных вектараў дзяржаўнай палітыкі. Праўда, каралеўскія абцяцанні не заўсёды выкон-

валіся. Шляхецкія сходы неаднойчы абураліся, што іх іх рашэнні не бяруцца да ўвагі вышэйшай уладай.

Але паступова час, калі шырокае кола шляхты выступала ў ролі вызначальніка палітычнага курсу краіны, адыходзіць у мінулае. Недзе з 30-х г. 17 ст., як канстатуе аўтар манаграфіі, соймакавая эйфарыя беларускай шляхты праходзіць. Адасабляючыся ад цэнтра, паветы становяцца палітычна-баявой адзінкай у руках магнацкіх кланаў, а павятовая шляхта – шараговымі байцамі за інтарэсы сваіх патронаў

У трэцім раздзеле манаграфіі “Грамадска-палітычная свядомасць шляхты беларускіх зямель” даследуюцца элементы палітычнай свядомасці дзяржаўнай эліты. Прасочваецца эвалюцыя сэнсавага нападўнення дэфініцыі “Айчына” (па-старабеларуску “Отчизна”) у разуменні шляхты. Спачатку тэрмін ужываўся ў вузкім разуменні, а менавіта для пазначэння спадчынных родавых уладанняў. У 10–20-я г. 16 ст., калі адбывалася дзяржаўна-станавая кансалідацыя вярхоў грамадства ВКЛ, у вызначэнне “Айчына” была прыўнесена ўсведамленне агульнадзяржаўнага, вялікакняжацкага патрыятызму. У паслялюблінскі перыяд адначаны тры варыянты разумення беларускай шляхтай Айчыны: 1) Айчынай вызначалася ВКЛ, а Рэч Паспалітая разглядалася як агульнае дзяржаўнае ўтварэнне; 2) Рэч Паспалітая паўставала як Айчына ў выглядзе Кароны Польскай і ВКЛ; 3) атаясамленне Рэчы Паспалітай і Айчыны. Падобны падыход асабліва ярка працяўляўся з канца 16 ст., калі прэтэнзій да “братоў-палаякаў” памешчала (далучэнне да “залатых” вольнасцей шляхецкіх, спраўнае дзеянне статутowych норм, прылучэнне Смаленшчыны да ВКЛ), а супольныя рокашы, інтэрвенцыя на ўсход, абарона ад ворагаў з поўначы і поўдня інкарпаравалі шляхту ВКЛ у “польскі народ шляхетны”. У гэтай сітуацыі Рэч Паспалітая станавілася для яе агульнай “Айчынай-магкай”. Бліжэй да сярэдзіны 17 ст. Рэч Паспалітая стала лічыцца ліцвінскай шляхтай сваёй Айчынай. Здрада Айчыне лічылася найвялікшым, недаравальным злачынствам.

У свядомасці шляхты таго часу дэфініцыя “Айчына” практычна атаясамлівалася з тэрмінам “паньства” (дзяржава). Інстытут дзяржавы ўспрымаўся як звыш дадзеная святыня. Фарміраваўся дзяржаўны патрыятызм. Гарантам моцы, стабільнасці, росквіту дзяржавы ва ўяўленні ліцвінскай шляхты і яе ідэолага і акумулятара шляхецкіх ідэй Льва Сапегі была грамадская згода, жыццё ў “міласці і згодзе”, а самай вялікай заганай – унутраныя канфлікты. Пытанне аб міры ў агульным рэчпаспалітаўскім доме стаяла на парадку дня практычна ўсіх соймавых пасяджэнняў.

На працягу другой паловы 16 ст., нават у экстрэмальных для існавання дзяржавы моманты, шляхта дамагалася захавання і выканання сваіх правоў і вольнасцяў. Выраз пра захаванне і выкананне шляхецкіх правоў і вольнасцяў можна назваць дзяжурным у соймаковых пастановах, але не марным, бо дзеля абароны сваіх прывілеяў шляхта са зброяй у руках падымалася супраць караля, як было, напрыклад, у час рокашу 1606 – 1607 гг.

Шляхецкае грамадства не дапускала падзелу ў правах і вольнасцях на “вышэйшых” і “ніжэйшых”. У яго свядомасці была непарушнай ідэя роўнасці: у

прывілеях, паходжанні, мажлівасці ўдзелу ў палітычным жыцці. Для абазначэння грамадска-палітычнай агульнасці шляхецкага стану Рэчы Паспалітай выкарыстоўвалася дэфініцыя “братэрства”.

Несумненна, што манаграфія П.А.Лойкі заняла годнае месца ў гістарыграфіі паслялюблінскай гісторыі Беларусі. Разам з тым, яна выклікае шэраг заўваг. На жаль, аўтар абыходзіць увагай вельмі цікавы і малавядомы сюжэт аб рэакцыі беларускай шляхты на грандыёзны план Стэфана Баторыя паходу на Стамбул праз Маскву, у пошуках падтрымкі якога ён спецыяльна прыехаў у ВКЛ.

Зразумела імкненне аўтара будаваць сваю манаграфію на арыгінальных, невядомых раней гістарычных крыніцах, што бачна і з яе рэлігійнага сюжэта. Але ж цяжка згадзіцца з тым, што па-за ўвагай даследчыка засталася цэлая серыя прац П.Жуковіча па гэтай тэме: “Борьба против унии на современных ей литовско-польских сеймах (1595–1600 гг.)” (СПб., 1897), “Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.)” (СПб., 1901), “Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.)” (У 6 вып. СПб., 1903–1912).

Хоць П.А.Лойкі і паказвае неадназначнасць пазіцыі беларускай шляхты адносна заключэння і распаўсюджвання уніяцтва, аднак жа робіць акцэнт на яе негатыўным стаўленні да Берасцейскай уніі. Між тым, папярэднія даследаванні ўкраінскімі гісторыкамі беларускіх соймавых і судовых матэрыялаў далі наступны прагноз: стаўленне шляхты да царкоўнай уніі было больш спакойным, чым яго падала дарэвалюцыйная гістарыяграфія, і пасля грунтоўнага вывучэння крыніц не выключаны перагляд канцэпцыі барацьбы шляхты з уніяй як аднабаковай.

Скрозь прызму шляхецкай актыўнасці аўтар манаграфіі ўмела раскрыў многія праблемы жыцця ВКЛ даследуемага перыяду. У выніку становяцца больш зразумелыя многія рэаліі тагачаснай беларускай гісторыі, матывы ўчынкаў нашых продкаў, захады дзяржаўных мужоў, наогул логіка падзеяў. Манаграфія дае асалоду пачуць і адчуць мову, якой гаварылі нашы продкі шляхецкага паходжання на мяжы 16 – 17 ст. А сама кніга напісана каларытнай сучаснай мовай.

Аўтар выключна аб’ектыўны ў сваіх ацэнках і заключэннях. У той жа час відавочна, што ён не застаўся пабочным назіральнікам соймавых страсцей, а нібы акнуўся ў эпоху, разам са шляхтай удзельнічаў у соймаках, дзе дыскутаваў, абураўся, прасіў, паграбаваў.

Манаграфія адлюстроўвае ўдзел шляхты беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай праз павятовыя соймакі. Не менш цікавым было бы прасачыць, як прадстаўнікі беларускіх павятаў потым адстойвалі інтарэсы мясцовай шляхты на агульнадзяржаўным узроўні. Але гэта ўжо прадмет іншай кнігі.

Манаграфія Паўла Лойкі з’яўляецца арыгінальнай і таленавітай працай, асабліва каштоўнай для даследчыкаў паслялюблінскай эпохі і шляхецкай праблематыкі.

Святлана Марозава (Гародня)

Навуковая хроніка

Вынікі конкурсу на лепшую навуковую кнігу па гісторыі Беларусі за 2003–2004 г.

Беларускае гістарычнае таварыства працягвае выяўленне лепшых навуковых выданняў па гісторыі краіны. Конкурс праводзіцца шляхам апытання сяброў БГТ з дапамогай спецыяльных анкетаў.

Апошняе апытанне паказала, што найлепшай кнігай па гісторыі Беларусі, выдадзенай за двухгоддзе 2003 – 2004, прафесійныя гісторыкі, згуртаваныя ў БГТ, лічаць кнігу нямецкага даследчыка Райнера Лінднера *Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX – XX ст.* (Пер. з нем. Л.Баршчэўскага; нав. рэд. Г.Сагановіча. СПб., Неўскі прасцяг, 2003. – 540 с.). Замоўчаная афіцыйзам і голасна прагучаўшая ў незалежных гістарычных асяродках, кніга стала несумненным поспехам не толькі яе аўтара, але і арганізатара беларускага выдання Генадзя Сагановіча (кніга выйшла ў серыі “Альбартэніка” бібліятэкі часопіса “Беларускі гістарычны агляд”). Віншаванні калегам Лінднеру і Сагановічу!

Перамога працы пра гістарычную навуку паказвае, па-першае, на сёняшнюю актуальнасць праблемы маральнасці і грамадскай пазіцыі гісторыка; па-другое, выяўляе запатрабаванне гісторыкаў на “разлічэнне” з мінулым, ацэнку ўсяго шляху, пройдзенага беларускай гістарычнай навукай. Адстаронены погляд збоку, з-за межаў краіны аказаўся вельмі дарэчы.

На другім месцы апынуліся: малатыражная (усяго 100 асобнікаў) кніга Сяргея Токця *Беларуская вёска на мяжы эпох: Змены этнічнай самасвядомасці сялянства ва ўмовах распаду традыцыйнага аграрнага грамадства (на матэрыялах Гарадзенічыны 19 – першай трэці 20 ст.* (Гродна: ГрДУ, 2003 – 191 с.) і навукова-папулярнае выданне Захара Шыбекі (2500 асобнікаў) *Нарыс гісторыі Беларусі (1795 – 2002)* (Мн.: “Энцыклапедыкс”, 2003 – 490 с.).

Рупнасцю Сяргея Токця ці не ўпершыню сярод шматлікіх прац па эканамічнай гісторыі сялянства з’явілася даследаванне ягонай самасвядомасці. Яно, несумненна заслугоўвае лепшага выдання, чым у састарэлай тэхнічна і маральна друкарні Гарадзенскага універсітэту.

Кніга прафесара Шыбекі – адна з найлепшых сінтэзаў нацыянальнай гісторыі апошніх стагоддзяў, спецыяльнага прадстаўлення не патрабуе.

Сярод лепшых кнігаў знайшліся таксама:

Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 3. Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII–XVIII стст.) Лю.Бохан, В.Голубеў, У.Емельянчык і інш.; Рэдкал.: М.Касцюк (гал.рэд.) і інш. Мн.: Экаперспектыва, 2004. – 344 с.)

Мірановіч Яўген. *Найноўная гісторыя Беларусі*. СПб. Неўскі прасцяг, 2003. – 243 с.:іл.)

Падокшын Сямён. *Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры*. Мн.: Бел. Навука, 2003 – 316 с.

Чарняўскі Міхаіл. *Ілюстраваная гісторыя старадаўняй Беларусі: Перабытны перыяд*. Мн.: Выд. Цэнтр БДУ, 2003. – 144 с.: іл.

Звяртае на сябе ўвагу безумоўная перавага кнігаў, выдадзеных у прыватных выдавецтвах, г.зн. пры адсутнасці дзяржаўнага патранату. Практычна ўсё, што сёння ёсць цікавага і вартага ў беларускай гістарычнай навуцы, творыцца фінансавана і ідэалагічна незалежна ад дзяржаўнага апарату. Гісторыкі навучыліся самастойна не толькі мысліць, але і выжываць. Гэта паказвае на патэнцыял і добрыя перспектывы нашай справы.

Аўтар-пераможца конкурсу, будзе ўзнагароджаны дыпламам Беларускага гістарычнага таварыства.

Аляксандр Краўцэвіч

“Гвалт улады супраць свабоды сумлення: рэпрэсіўная палітыка Савецкай дзяржавы супраць хрысціянскіх цэркваў і веруючых (ідэйныя асновы, механізм рэалізацыі, гістарычныя наступствы)”

Гэтая канферэнцыя, якая праходзіла ў сталіцы Украіны, была прысвечана 60-годдзю ліквідацыі грэка-каталіцкай царквы. Яе ладзілі Нацыянальны ўніверсітэт “Кіева-Магілянская Акадэмія” (Кіеў) і Украінскі каталіцкі ўніверсітэт (Львоў). Канферэнцыя адбывалася ў адным з будынкаў знакамітай Кіева-Магілянскай акадэміі, заснаванай у першай палове 17 ст. праваслаўным кіеўскім мітрапалітам Пятром Магілай.

Арганізатары канферэнцыі лічылі галоўнай задачай высвятленне гістарычнай абумоўленасці царкоўна-дзяржаўных узаемаадносін у мінулым, што абярнулася брутальнай знявагай свабоды сумлення і жорсткім пераследам за веру, трагічныя наступствы якіх адчуваюцца і сёння. Да ўдзелу ў канферэнцыі былі запрошаныя вядомыя гісторыкі, багасловы, філосафы і палітолагі, а таксама прадстаўнікі Цэркваў (архімандрыйт Сяргей Гаек, харкаўскі архіепіскап Ігар Ісачэнка, мітрапаліт Любомір Гузар і інш.), палітыкі і дзяржаўныя службоўцы. Яны прадстаўлялі Украіну, Беларусь, Расею і Польшчу. Разам са слухачамі колькасць удзельнікаў канферэнцыі складала каля 100 чал.

На працягу двух дзён абмяркоўваліся даклады, якіх было прачытана 24. Адбылося пяць сесій: 1) Рэлігійныя аспекты дзяржаўнай палітыкі царскай Расеі на Украіне; 2) Ліквідацыя уніі на ўкраінска-беларускіх землях пасля падзелу Рэчы Паспалітай; 3) Агрэсіўная ідэалогія і барацьба таталітарнага рэжыму з рэлігіяй у 1917 – 1939 г.; 4) Савецкая рэлігійная палітыка на Украіне падчас Другой сусветнай вайны; 5) Дзяржаўная “ліквідацыя” уніі ў Галічыне і Закарпацці ў 1946 – 1949 г. На сесіі заслухоўвалася па 3–4 рэфэраты, а потым адбывалася іх абмеркаванне. Дыскусію “заводзілі” папярэдне “замоўленыя” па кожнай праблеме “навуковыя правакатары” з ліку вядомых даследчыкаў канфесійнай гісторыі. Потым у ёй удзельнічалі ўсе ахвотныя.

Грунтоўныя даклады расейскіх даследчыкаў – Алены Беяковай з Масквы і Міхаіла Шкароўскага з Санкт-Пецярбурга – раскрылі той прававы і палітычны фон, на якім адбывалася ліквідацыя грэка-каталіцкай царквы адпаведна ў 19 ст. ў Расейскай імперыі і ў 20 ст. у СССР.

Інкарпараваная ў дзяржаўную сістэму Расейскай імперыі праваслаўная царква, як адзначала А.Беякова, выпрацавала досвед барацьбы супраць непрызнаных імперскай уладай цэркваў на стараабрадцах. Як і стараабрадніцтва, уніяцтва разглядалася царызмам як народная вера. Ва уніях афіцыйны Пецярбург бачыў не самастойную царкву, а падманутых, “отгорженных” ад праваслаўя, і па праву гаспадара ў дзяржаве лічыў неабходным уніяцкую царкву знішчыць, далучыўшы яе або да праваслаўнай царквы, або да рыма-каталіцкай.

Асноўная роля ў ганеннях на уніятаў належала чыноўнікам Міністэрства ўнутраных спраў, якія з 1827 г. сталі кіраваць справамі уніятаў і з рэлігіяй нічога агульнага не мелі. Непрызнанне юрыдычнага статусу уніяцкай царквы грунтавалася на непрыяці гэтай канфесіі. Асабліва ўвага, паводле даследчыцы, была ўдзелена фармаванню добранадзейнага духавенства. З’явіліся тры градацыі святароў: добранадзейныя, пакорныя і сумнеўныя. Нязгода ўз’яднацца разглядалася як непакора начальству. Пакуль у Пецярбургу “ізабразалі” мірнае “безмятежнае торжество” ўз’яднання, турмы Украіны і Беларусі папаўняліся арыштантамі. Народную стойкасць у абароне веры падтрымлівала інтэлігенцыя. Дакладчыца згадала знакамитага юрыста А.Ф.Коні, які назваў афіцыйна створаную бачнасць добраахвотнасці і масавасці уз’яднання уніятаў “адміністратывным міражом”, за якім стаяў гвалт. Савецкая свабода сумлення, па словах А.Беяковай, пераўтварылася ў гэтка ж адміністрацыйны міраж, за якім стаяў крывава пераслед.

Цікавыя падлікі, факты і назіранні прагучалі ў выступленні Мар’яна Радвана. Даследуючы стаўленне царскай улады да рыма-каталіцкай царквы ў т.з. “заходніх губернях”, ён устанавіў імёны 800 каталіцкіх святароў, высланых адтуль у Сібір на працягу 1863 – 1870 г. Тады ж былі зачыненыя 202 касцёлы. Адною са стратэгічных ліній урадавай палітыкі вучоны назваў паралізацыю дзейнасці вышэйшай іерархіі, куды прызначалі старых, слабых і недзяездольных асобаў, якім было лёгка навязваць сваю волю. Царскі ўрад правільна разлічыў – трэба ўдарыць там, дзе пазіцыі рыма-каталіцкай царквы былі найбольш моцныя. Такой была Віленская епархія, кіраўнікоў якой увесь час заключалі ў турмы, высылалі.

Рэфэраты даследчыкаў Ігара Скочыляса са Львова “Падзенне Калоса: культурныя і палітычныя абставіны “хуткай” ліквідацыі уніі на Падоллі ў канцы 18 ст.” і Алы Кірыдон з Палтавы “Украінская праваслаўная царква (1921–1936) у кантэксце дзяржаўна-царкоўных адносін у Савецкай Украіне” выклікалі асабліва цікавасць удзельнікаў канферэнцыі акцэнтам на тэарэтыка-метадалагічныя падыходы да асвятлення праблемы.

Ад Беларусі з дакладам выступала аўтарка гэтых радкоў, якая распавяла пра прычыны, механізм ліквідацыі уніяцкай царквы ў Беларусі ў 1780 – 1839 г. і рэакцыю грамадства.

Савецкая ўлада, як адзначалася на канферэнцыі, унаследавала механізмы сваёй рэпрэсіўнай палітыкі ад царскага рэжыму і ў 20 – 30-я г. 20 ст. апрабавала іх на ўсіх без выключэння цэрквах і верніках. Некалькі пакаленняў людзей былі пазбаўленыя свабоды веравызнання, што прывяло да згасання векавых традыцый веры, прагрэсуючай бездухоўнасці і дэмаралізацыі грамадства.

Сярод праслуханых на канферэнцыі рэфератаў, з якіх адзін здаваўся цікавейшы за другі, мяне найбольш уразіла выступленне даследчыка з Пецярбурга, аўтара шэрагу кніг па праблематыцы канферэнцыі Міхаіла Шкароўскага “Ганенні на Рускую праваслаўную царкву і Украінскую грэка-каталіцкую царкву ў кантэксце савецкай рэлігійнай палітыкі другой паловы 40-х гадоў 20 ст.” Пярэдадзень Вялікай Айчыннай вайны, як адзначаў дакладчык, вызначаўся ганеннямі савецкай улады на ўсе канфесіі і спыненнем іх легальнага існавання. Разам з тым меў месца моцны царкоўны супраціў. Адрэджэнне рэлігійнага жыцця на акупаванай фашыстамі тэрыторыі паўплывала на змену савецкай палітыкі адносна Царквы. Прыкладна з сярэдзіны 1942 г. наступае адліга, якая, аднак, закранула, не ўсе цэрквы.

Вясной 1943 г., пасля значных перамог на фронце, калі Сталін пачаў распрацоўваць планы перадзелу свету, ён карэнным чынам змяніў адносіны да царквы. Паводле М.Шкароўскага, ён выношваў планы зацвярджэння першыства Маскоўскага патрыярхату ў праваслаўным свеце, стварэння “маскоўскага Вагькана”. З восені 1943 г., пасля прыёму іерархаў Сталіным, Маскоўская патрыярхія актывізавалася. Але яе выкарыстанне ў знешнепалітычных планах Сталіна было нядоўгім. З канца 40-х г. “благоволение” Сталіна да Маскоўскага патрыярхату закончылася. Ад палітыкі асцярожнага прызнання РПЦ ён пераходзіць да палітыкі яе выпячнення з усіх сфераў жыцця. Зноў пачаліся рэпрэсіі, новы віток якіх прайшоўся на хрушчоўскі час.

Ахвярай той камуністычнай палітыкі стала УГКЦ. Новадалучаныя да СССР у 1939 г. тэрыторыі, як падкрэсліў у сваім дакладзе Аляксандр Лысенка з Кіева, характарызаваліся высокай ступенню рэлігійнасці і нацыянальнай свядомасці насельніцтва. Крэмль не выпускаў з поля зроку рэлігійнае жыццё на гэтых тэрыторыях. У планах ператварэння РПЦ у дзяржаўную царкву УГКЦ была асуджаная на знішчэнне. Высокі маральны аўтарытэт грэка-каталіцкай царквы не дазволіў уладзе хутка яе расхістаць. Існавала моцная пагроза масавага супраціву духавенства і веруючых. Тады быў выкарыстаны “метад Аляксандра Македонскага”.

На канферэнцыі былі ўсебакова разгледжаныя абставіны афіцыйнай ліквідацыі савецкай уладай Украінскай грэка-каталіцкай царквы. Агаворвалася роля ў тых падзеях Сталіна і старшыні Савета народных камісараў Украінскай ССР Хрушчова. Была звернутая ўвага на неабходнасць урэшце адкінуць гістарычныя фальсіфікацыі пра добраахвотнасць “уз’яднання” грэка-католікаў Украіны і “гераізм” Ініцыятыўнай групы Г.Касцельніка. Разглядаўся працэс руйнавання структур УГКЦ.

Абмяркоўваліся мадэлі паводзінаў людзей, якім прыйшлося выбіраць паміж адмовай ад сваёй веры і асуджэннем за “контррэвалюцыйную дзейнасць”. Адз-

началася, што дзяржава ставіла людзей у сітуацыю без выбару, а на афіцыйным узроўні сцвярджалася, што гэта іх выбар.

Гісторыя ліквідацыі УГКЦ разглядалася як найперш гісторыя мужа нага супраціву, нязломнасці духа і вялікай сілы веры, якая была адзінай зброяй соцен безыменных пакутнікаў за веру. Такім чынам, даследаванне праблемы набыло на канферэнцыі новае гучанне – адбыўся выхад на антрапалагічны падыход.

У працэсе работы канферэнцыі ў навуковы абарот быў уключаны каласальны эмпірычны матэрыял, да таго ж грунтоўна інтэрпрэтаваны. Праблематыку высвятлялі з розных гістарычных перспектываў. Шмат гаварылася пра ўрокі, якія трэба зрабіць з мінулага. Спроба ўдзельнікаў канферэнцыі разгледзець падзеі 1946 г. у шырокім гістарычным кантэксце і разабрацца ў механізмах насілля ўдалася. Наколькі ўдалася іх другая мэта – быць пачутымі – пакажа час.

У актавай зале Кіева-Магілянскай акадэміі, дзе праходзіла канферэнцыя, Львоўскі музей гісторыі рэлігіі спецыяльна арганізаваў выставу “Рэпрэсаваная царква”. На выставе былі прадстаўлены ўнікальныя экспанаты з фондаў музея: прапагандысцкія антырэлігійныя плакаты 20 – 30-х г. 20 ст.; дакументы аб падрыхтоўцы і правядзенні Львоўскага царкоўнага сабору і ролі ў гэтым дзяржаўнай улады; фотаздымкі з сабору; партреты арыштаваных епіскапаў; карта СССР з пазначанымі на ёй канцлагерамі; некаторыя асабістыя рэчы рэпрэсаваных іерархаў і вернікаў; вышытыя на ткані абразы, якія выкарыстоўваліся ў набажэнстве сасланымі ў Сібір грэка-католікамі; і інш. Стэнды выставы адлюстроўвалі таксама “катакомбны” перыяд існавання Украінскай грэка-каталіцкай царквы (перыяд падпольнай дзейнасці на Украіне ў 1946-1989 г.), яе легалізацыю і адраджэнне ў 1989 – 1990 г.

Адбылася таксама прэзентацыя выданняў Украінскага каталіцкага ўніверсітэту, чья навуковая прадукцыя вядомая высокім навуковым узроўнем (на Беларусі найбольш вядомыя матэрыялы “Берасцейскіх чытанняў”). Асабліва цікавай здалася заснаваная на багатай базе крыніцаў кніга Багдана Бацюркава “Украінска грэка-каталіцкая царква і Радянска дзяржава (1939-1950) (Львів, 2005. 268 с.), якая ўтрымлівае сюжэты і па гісторыі уніяцкай царквы Беларусі.

Святлана Марозава (Гародня)

“Шляхі да нацыянальнага адраджэння: беларуская і чэшская мадэлі”

Пад такой назвай ад 4 па 6 ліпеня 2006 г. у Празе, у Карлавым універсітэце адбылася міжнародная навуковая канферэнцыя. Даследчыкі з Чэхіі, Беларусі, Польшчы і Нямеччыны абмяркоўвалі асаблівасці нацыянальнага адраджэння двух народаў, параўноўвалі адзін з найбольш удалых у Цэнтральна-Усходняй Еўропе чэшскі “нацыянальны праект” з беларускім.

Беларусь была прадстаўлена гісторыкамі Захарам Шыбекам, Андрэем Кіштывавым, Паўлам Церашковічам, Генадзем Сагановічам (усе Менск), Алесем Смаленчуком і Сяргеям Токцем (абодва Гародня), лінгвістамі і літаратураз-

наўцамі Сяргеем Запрудскім, Язэпам Янушкевічам, Ірынай Багдановіч і Міхасём Скоблам (усе Менск). Чэхія – прафесарамі і навукоўцамі Карлава універсітэту Міраславам Грохам, Янам Рыхлікам, Любошам Швецам, Ганнай Гладковай ды інш., Польшча – гісторыкам і сацыёлагам Рышардам Радзікам (Люблін), а таксама беларускімі гісторыкамі Яўгенам Мірановічам і Алегам Латышонкам (абодва Беласток), Мікалаем Івановым (Аполе), Нямецчына – Мілашам Рэзнікам (Хемніц) і Аленай Тэмпер (Ляйпцыг). Удзел у дыскусіях таксама прынялі Ян Сокал і Францішка Сакалова (Карлаў універсітэт), беларуская даследчыца Ганна Сурмач.

Варта заўважыць, што Прага ўпершыню ў сваёй гісторыі прымала такую прадстаўнічую дэлегацыю беларускіх навукоўцаў, у выступях якіх адлюстраваліся і здабыткі, і праблемы айчыннай гістарыяграфіі нацыянальных працэсаў.

Усе ўдзельнікі канферэнцыі дэманстравалі высокі навуковы ўзровень, але хочацца асобна адзначыць рэфераты Міраслава Гроха (“Нацыі як прадукт сацыяльнай камунікацыі?”), Паўла Церашковіча (“Беларусы ў кантэксте нацыянальнага адраджэння народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы”), Яна Рыхліка (“Фармаванне “нацыянальнай гісторыі” як падставы нацыянальнай ідэі і нацыянальнай ідэалогіі”), Рышарда Радзіка (“Беларускі і чэшскі нацыянальныя рухі ў 19 ст. (да 1914 г.) – падабенства і розніца”), Сяргея Токця (“Соцыёкультурныя ўмовы развіцця беларускага нацыянальнага руху ў 19 – пачатку 20 ст.”), Захара Шыбекі (“Беларускі нацыянал-камунізм – небяспека дэнацыяналізацыі або адзіны шанс самасцвярджэння?”) і Алега Латышонка (“Ад гісторыі ВКЛ да гісторыі Беларусі. Станаўленне беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі”).

Ажыўленыя дыскусіі адбываліся таксама пасля выступаў іншых навукоўцаў. У цэнтры абмеркаванняў аказаліся праблемы прычынаў адноснай няўдачы (запозненасці) беларускага нацыянальнага праекту, ролі гістарычнай памяці ў выпрацоўцы нацыянальнай ідэалогіі, соцыёкультурных умоваў беларускага і чэшскага нацыянальных адраджэнняў, значэння сацыяльных праектаў у нацыянальных працэсах, чэшска-беларускіх палітычных і культурных узаема сувязяў ды інш.

Абмен думкамі атрымаўся надзвычай цікавым і карысным і для гасцей канферэнцыі, і для яе гаспадароў. Магчыма, яна паспрыяе ажыўленню чэшска-беларускага навуковага супрацоўніцтва ў галіне гуманітарных навук. Яно можа быць вельмі карысным для абодвух бакоў. Нам ёсць што абмяркоўваць, і мы размаўляем на агульнай мове – мове гістарычнай навукі.

Матэрыялы канферэнцыі будуць апублікаваныя ў асобным зборніку, апроч таго з некаторымі рэфератамі, перакладзенымі на беларускую мову, можна будзе пазнаёміцца на старонках “Гістарычнага альманаху”.

Хочацца выказаць падзяку куратарам гэтага навуковага праекту прафесарам Яну Сокалу і Ганне Гладковай, а таксама яго каардынатару бакалаўру Алене Івановай, якая была адным з галоўных арганізатараў прыезду беларускай дэлегацыі. Яна ж апекавалася беларускімі, польскімі і нямецкімі ўдзельнікамі канферэнцыі. Правядзенне канферэнцыі стала магчымым дзякуючы падтрымцы Міністэрства замежных спраў Чэхіі.

Алесь Смалянчук (Гародня)

Кніжны анонс

Andrej Kotljarchuk. In the Shadows of the Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania in the European Crisis of the mid-17th Century.

Suderturns hugskola, 2006. - 347 s.

Кніга Андрэя Катлярчука дэманструе беларускі погляд на палітычныя падзеі 1645 – 1667 гг., заснаваны на шырокім коле крыніц. Манаграфія, фактычна, уключае гісторыю Вялікага Княства Літоўскага ў еўрапейскі кантэкст на якасна новым узроўні. Англійская мова выдання моцна спрыяе ўвядзенню сучаснай беларускай навукі ў еўрапейскую гістарыяграфію. Трэба адзначыць, што суседнія краіны (Расея, Украіна, Літва) апошнія дзесяць гадоў прыкладаюць вялізарныя намаганні, каб пазнаёміць англамоўных чытачоў з вынікамі ўласных даследаванняў. Перакладаюцца манаграфіі, публікуюцца часопісы на замежных мовах і г.д. А вось у Беларусі навуковая прадукцыя на англійскай мове практычна адсутнічае. Магчыма, кніга Андрэя Катлярчука стане пачаткам пэўнага беларускага “прарыву” ў Еўропу.

Ва *Уводзінах* (с. 1-26) пералічваюцца асноўныя задачы даследавання, сярод якіх варта адзначыць аналіз прычынаў скасавання уніі з Польшчай і заключэння Кейданскай уніі 1655 г., ацэнка значэння ВКЛ у шведскай палітыцы, характарыстыка ролі Радзівілаў у гэтых падзеях і інш. Аўтар падрабязна спыніўся на паняцці “крызісу”, ягонага разумення і інтэрпрэтацыі ў еўрапейскай навуцы. Аналізуючы гістарыяграфію праблемы, А.Катлярчук заўважыў, што Кейданская унія ў польскай гістарыяграфіі трактуецца выключна негатыўна, як і яе галоўныя героі Януш і Багуслаў Радзівілы. Істотным недахопам, на думку аўтара, з’яўляецца слабая вывучанасць польскімі гісторыкамі дакументаў, якія захоўваюцца ў шведскіх сховішчах, і ігнараванне дзяржаўных інтэрэсаў ВКЛ. Адначасова адзначаецца пазітыўнае стаўленне да Кейданскай уніі беларускай і літоўскай гістарыяграфіі. Аўтар таксама ахарактарызаваў крыніцазнаўчую базу даследавання, якая складаецца з матэрыялаў бібліятэк і архіваў Швецыі, Беларусі, Літвы, Польшчы і Расеі. Асабліваю каштоўнасць маюць “шведскія” дакументы, большасць якіх упершыню ўводзіцца ў навуковы зварот.

Варта адзначыць, што імёны і прозвішчы падаюцца аўтарам у польскай форме напісання, паводле польскамоўных дакументаў сярэдзіны 17 ст. Але ў 17 ст. таксама існавала старабеларуская форма напісання імёнаў у трыбунальскіх, гродскіх, земскіх кніжках, якую можна было б выкарыстаць. Напрыклад, літоўскія гісторыкі звычайна падаюць літоўскую форму напісання імёнаў у тэкстах на англійскай мове. Наогул, выпрацоўка адзінай формы напісання імёнаў і прозвішчаў з’яўляецца актуальнай праблемай для беларускіх даследчыкаў, якія пішуць на замежных мовах.

Раздзел *Separatism and policy of Poland* (с. 27-89) прысвечаны аналізу сітуацыі ў ВКЛ пасля падпісання Люблінскай уніі. Даволі грунтоўна прадстаўлены адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел у ВКЛ, апісаная складаная рэлігійная сітуацыя. Шмат увагі надаецца стаўленню шляхты ВКЛ да Польшчы і

шматлікім палітычным канфліктам. Напрыклад, канфлікт пасля перадачы Трубецка Маскоўскаму княству, што было зроблена ў інтарэсах польскага боку, быў улагоджаны толькі пасля таго, як ВКЛ атрымала Лоеў і Любеч¹. Таксама грунтоўна характарызуецца пратэстанцкі рух у ВКЛ і асабліва пазіцыя “партыі” Радзівілаў, іх палітыка адносна сваіх кліентаў і прадстаўнікоў іншых рэлігій, стасункі з пратэстантамі з Еўропы, падтрымка эмігрантаў-пратэстантаў, якія пераязжалі ў ВКЛ на сталае месца жыхарства.

У раздзеле *Forward Looking Security: Sweden's Approach (У пошуках бяспекі: шведскі падыход)* (с. 91-183) даследуюцца ўмовы заключэння Кейданскай уніі і змест самога пагаднення. Аўтар дэталёва прадставіў ваенную сітуацыю на пачатку вайны 1655 – 1667 г., размяшчэнне войскаў, іх колькасць і інш. Падрабязна раскрытыя ўмовы уніі, змест дакументаў, падпісаных прадстаўнікамі ВКЛ і Швецыі. Прыведзены спіс асобаў, якія паставілі свае подпісы пад пагадненнем. Аўтар падкрэсліў, што Кейданская унія была вымушаным крокам, а дзеянні Радзівілаў цалкам апраўданыя абставінамі вайны. Паводле дакументаў, гэта не быў акт капітуляцыі, як сцвярджаюць польскія гісторыкі, а пачатак стварэння новай федэратыўнай дзяржавы, дзе ВКЛ і Швецыя мелі роўныя правы. Унія змяніла баланс сілаў у Еўропе. Шведскія войскі занялі амаль усю тэрыторыю, дзе знаходзіліся пратэстанцкія цэнтры. Стаўленне шляхты ВКЛ да Кейданскай уніі было неадзначным. Рабаўніцтва шведскіх войскаў і іншыя канфлікты прывялі да ўзнікнення руху супраціўлення. Праўда, не апошняю ролю ў гэтым адыграла Масква.

Раздзел *The Grand Duchy of Lithuania as a contested territory (Вялікае княства Літоўскае як тэрыторыя спрэчкі)* (с. 185-268) распавядае пра сутыкненне інтарэсаў Швецыі, Масковіі і Украіны з-за тэрыторыі ВКЛ. Суседзі, карыстаючыся ваеннай сітуацыяй рэалізавалі свае захопніцкія планы. Гэта адлюстравалася нават у тытулатуры шведскага караля, маскоўскага цара і ўкраінскага гетмана. У выніку пачалася вайна паміж Швецыяй і Масковіяй. Украіна і Масковія ўвайшлі ў канфлікт з-за Беларусі. Яна ж стала прычынай сутыкнення Украіны з Швецыяй. Эліта ВКЛ была вымушана заключаючы пагадненні з рознымі бакамі, каб захаваць свае ўладанні і статус. Аўтар вельмі падрабязна прааналізаваў ваенныя падзеі, інтарэсы кожнага боку, яго планы адносна ВКЛ і наступствы для Вялікага Княства. Па сутнасці, усе прадстаўленыя краіны разглядалі ВКЛ як здабычу. Але пры яе падзеле ім не ўдалося дасягнуць згоды.

У *Падсумаванні (General Conclusions)* (с. 269-290) звяртаецца ўвага на вялізарныя страты насельніцтва ВКЛ, а таксама на тое, што фізічнае знішчэнне

¹ Аўтар памыляецца, сцвярджаючы, што ўладальнік Трубецка Юры Трубецкі дабрахвотна перайшоў на бок Масквы і замест Ежы стаў называцца Юрыям. У тагачасных дакументах ён фігураваў пад двума імёнамі, у залежнасці ад таго на старабеларускай ці старапольскай мове яны пісаліся. Ён пераехаў у Маскву па патрабаванню стрыечнага дзёда Аляксея Мікіціча Трубецкага, які пагражаў спаліць маёмасць і забіць усіх вязняў у Маскве і спустошыць Ваўкавыскі павет, дзе пражываў Юры. Перад ад'ездам ён падараваў маёмасць, атрыманую ад дзёда Яна Друцкага Сакалінскага і яго жонкі Зоф'і, свайму апекуну К.Валадкевічу (*заўвага Н.С.*).

многіх прадстаўнікоў старой шляхты спрыяла палітычнаму “прарыву” маладзейшай генерацыі. Сур’ёзным наступствам вайны стала адхіленне ад кіруючых пасадаў пратэстантаў і праваслаўных, якія пайшлі на супрацоўніцтва, адпаведна, з пратэстанцкай Швецыяй альбо праваслаўнай Масковіяй. Гэта спрыяла далейшаму ўмацаванню пазіцый каталіцкай шляхты, што, ў сваю чаргу, вяло да паланізацыі.

Януш і Багуслаў Радзівілы ахарактарызаваныя А.Катлярчуком як патрыёты ВКЛ. Паводле аўтара, яны дзейнічалі на карысць сваёй Радзімы, а менавіта Вялікага Княства. Крах Кейданскай уніі 1655 г. быў звязаны з адсутнасцю адзінства ў шляхецкім асяроддзі, якое было арыентаванае на розныя краіны. Да таго ж Швецыя разглядала ВКЛ як акупаваную тэрыторыю, а не як роўнага прадстаўніка канфедэрацыі. Шведская адміністрацыя ўвяла цяжкія падаткі, што выклікала незадавальненне насельніцтва. Крызіс сярэдзіны 17 ст. вымусіў шляхту ВКЛ кансалідавацца для супраціўлення. Вайна 1655 – 1667 г. вельмі моцна змяніла палітычнае, эканамічнае, рэлігійнае і культурнае жыццё ў краіне. Памяць пра яе ўплывала на палітычныя падзеі яшчэ доўгі час.

У кнізе апублікаваныя дзве карты. Першая прадстаўляе адміністрацыйны і канфесійны падзелы ВКЛ, а другая – ваенныя аперацыі шведскіх войскаў на тэрыторыі ВКЛ у 1654 – 1667 г. Сярод ілюстрацый варта адзначыць публікацыю планаў Гародні і Берасця (1655), панарамы Берасця (1657). У дадатках змешчаныя пераклады з латыні на ангельскую мову тэкстаў дэкларацыі прадстаўнікоў розных тэрыторый ВКЛ шведскаму каралю Карлу X Густаву 17.08.1655 г. і пагаднення паміж ВКЛ і Швецыяй 20.10.1655 г., а таксама слоўнік дзяржаўных і павятовых пасадаў. Манаграфію завяршае спіс крыніцаў і літаратуры.

Наталля Сліж (Гародня)

Соболевская О., Гончаров В. Евреи Гродненщины: жизнь до катастрофы. Донецк: Норд – Пресс, 2005. – 375 с.

Сярод прац па гісторыі жыдоў новая кніга Вольгі Сабалеўскай і Уладзіміра Ганчарова займае адметнае месца. На старонках свайго даследавання аўтары імкнуцца прасачыць гісторыю жыдоў Гарадзеншчыны з 1795 па 1939 г. Кніга мае тры главы, кожная з якіх прысвечана асобнаму аспекту жыцця жыдоўскай абшчыны: сацыяльнаму, эканамічнаму, культурнаму.

Даследаванне пабудавана на шырокай базе крыніц з архіваў Беларусі, Украіны, Польшчы (Галоўны архіў старажытных актаў) і Ізраіля (Цэнтральны архіў гісторыі жыдоўскага народу).

На першых старонках кнігі аўтары падкрэсліваюць розніцу паміж “жыдом” і “чалавекам жыдоўскага паходжання” і ўводзяць паняцце “літвак”. Да апошніх яны адносяць прадстаўнікоў жыдоўскай супольнасці заходняга рэгіёна Беларусі, якія мелі сваю культурную спецыфіку.

Адметнасць дадзенаму даследаванню надае яго яскравая культуралагічная накіраванасць. Напрыклад, аўтары акрамя яркіх бытавых замалёвак робяць аналіз унутранага свету жыдоў, суадносінаў паміж сацыяльным і індывідуальным. Асобна разглядаецца соцыяцэнтрызм культуры літвакаў, аналізуец-

ца іх грамадскае жыццё, структура і функцыі кагалаў, узаемаадносіны дзяржава і абшчын, мадэрнізацыйныя змены сярэдзіны 19 ст. ды інш.

Ад апісання паўсядзённага жыцця жыдоў 19 ст. аўтары пераходзяць да характарыстыкі іх палітычных прыхільнасцяў. Пры гэтым заўважаецца, што “спецыфічнай рысай жыдоўскага жыцця Гарадзеншчыны ў пачатку 19 ст. з’яўляецца яго палітызацыя. Калі ў 60 – 80-я гг. 19 ст. зыход у палітыку азначаў адрыву ад жыдоўскага свету, то ў 10 – 20-х гг. 20 ст. палітычная барацьба пранікла ўнутр яўрэйскай абшчыны” (с. 103). У выніку кагал ператварыўся з рэлігійна-адміністрацыйнага органу ў палітычную і нацыянальную арганізацыю (с. 132).

Разгляд асаблівасцяў эканамічнага жыцця жыдоў Гарадзеншчыны ў канцы 18 – пачатку 20 ст. пачынаецца з аналізу ўплыву на гэтую сферу палітычных і эканамічных працэсаў у Расейскай імперыі, што прыводзілі да скарачэння былых відаў дзейнасці і парушэння гендэрнага стэрэатыпа ў гаспадарчай сферы. У якасці прыкладу разглядаецца заняпад ў сярэдзіне 19 ст. факторства (маклерства).

Асаблівую цікавасць выклікаюць старонкі, на якіх разглядаецца гандлёвая дзейнасць жыдоў. Перад чытачом паўстаюць сапраўдныя замалёўкі з натуры. Разам з аўтарамі акунаецца ў атмасферу прыдарожнай карчмы, знаёміцца з асаблівасцямі “пантофлевай пошты”. Адметны стыль выкладання дазваляе адчуць атмасферу жыдоўскіх прадпрыемстваў 19 ст., пазнаёміцца з купцамі і прадпрымальнікамі, уладальнікамі майстэрняў, фатографамі, балагуламі, сойферамі ды інш.

Асобны раздзел прысвечаны асвятленню пытання арганізацыі жыдоўскіх земляробчых калоній як на Гарадзеншчыне, так і на Украіне. Аналіз развіцця эканамічнага жыцця дае аўтарам падставы заявіць пра няўдачу дадзенага напрамку палітыкі самаўладдзя ў адносінах да жыдоў.

Эканамічнае жыццё абшчыны развівалася ў цеснай сувязі з культурнымі працэсамі. Іх разгляду прысвечана трэцяя глава даследавання. У ёй чытачу прапаноўваецца падарожжа па вулачкам жыдоўскага кварталу з наведаннем сінагогі, жыдоўскага дому і казармаў для рабочых. Наступныя старонкі аддадзены асвятленню рэлігійнага жыцця канца 19 – пач. 20 ст. і пытанню матываў хрышчэння.

Вялікая ўвага ў даследаванні нададзена асвятленню ролі сям’і ў жыдоўскім грамадстве, традыцыям шлюбу і разводу. Аўтары выкарысталі матэматычныя метады для высвятлення зменаў, якія адбыліся ў падыходах да шлюбу ў жыдоў Гарадзеншчыны з сярэдзіны 19 па першую чвэрць 20 ст. Асобна разглядаецца месца жанчыны ў традыцыйным жыдоўскім свеце, у адносінах да дзіцяці, у нараджэнні і выхаванні дзяцей. Дадзеныя параграфы, аднак, не вызначаюцца багаццем фактычнага матэрыялу і аналізам крыніц. Ім больш характэрны пераказ твораў польскіх і расейскіх даследчыкаў.

Значна больш цікавым падаецца аналіз “маральнага і немаральнага”. Ведучы гаворку аб мадэрнізацыйных працэсах нельга было не закрануць праблему “крызісу маральнасці” канца 19 – пач. 20 ст. Дадзены параграф – гэта цалкам аўтарская распрацоўка праблемы прастытуцыі і існавання “дамоў цяпімасці”.

Даследаванне атрымалася грунтоўным і цікавым не толькі для спецыялістаў, але і для ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй жыдоўскай супольнасці на Беларусі. Хочацца пажадаць аўтарам поспехаў у далейшым навуковым пошуку.

Дзмітры Крывавічэй (Менск)

Numizmatika, 2004. Nr 20 (Symposium Kremnica 2003. Dejiny petazn v strednej a v̄chodnej Eurype: Predn̄bľky = Money History in Central and Eastern Europe: Proceedings. Bratislava 2004) – 210 s.

Чарговы нумар часопіса Славацкага нумізматычнага таварыства апублікаваў матэрыялы канферэнцыі “Гісторыя грошаў у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе” (Крэмніца, 2003).

Прыблізна трэцяя частка тэкстаў тычыцца гісторыі крэмніцкага манетнага двара з 14 па 20 ст., астатнія – гісторыі грашовага абарачэння у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе з антычных часоў да Навейшага часу. Гісторыя Крэмніцы прысутнічае ў артыкулах пра здабычу рудаў каштоўных металаў у Крэмніцкім горна-рудным басейне (А.Фінк), пра будынку манетнага двара (П.Зорычак), знаходкі крэмніцкіх манет 1328 – 1526 г. (Я.Хунк), медаль на візіт імператара ў 1751 г. на манетны двор (Д.Кянічак) ды інш.

Гісторыі Вялікага Княства Літоўскага тычацца артыкулы пра даціроўку старажытнейшых манет ВКЛ канца 14 ст. (Э.Рэмецас), тэхніку манетнай справы віленцаў у 17 ст. (Э.Рэмецас і І.Сінчук), праблемы адходаў пры выразанні манетных кружкоў (В.Капіцкі), узнікненне нумізматычнага калекцыяніравання ў Літве ў 19 – пач.20 ст. (Д.Грымалаўскайтэ), грашовае абарачэнне ВКЛ (В.Смілгавічус) ды інш.

Артыкулы надрукаваныя на славацкай, польскай, рускай, ангельскай мовах. Рэзюме падаецца на славацкай ці ангельскай мовах. Наогул, варта адзначыць, што “Нумізматыка” – амаль адзіны ў Еўропе навуковы часопіс, рэдакцыя якога прымае матэрыялы на ангельскай, нямецкай, французскай, іспанскай, румынскай, венгерскай і на ўсіх славянскіх мовах з пазнейшым іх перакладам на славацкую.

Е-mail рэдакцыі: zbysek.sustek@savba.sk

Іван Сінчук (Менск)

Die Prussia-Sammlung. Der Bestand der Sammlung im Museum für Geschichte und Kunst Kaliningrad = Коллекция “Пруссия” в фондах Калининградского областного историко-художественного музея. Bremen, 2005 – 112 s.

Пры падтрымцы фонда ЦЭЙТ-Штыфтунг Эбелін і Герд Буцэрыус у Гамбургу і Археалагічнага зямельнага музея ў Шлезвігу выйшла з друку незвычайная двухмоўная кніга. Яе аўтары – нямецкія і расейскія даследчыкі – сумесна аналізавалі знаходку ў Калініградскім (Кёнігсбергскім) форце № 3 каля

30 тыс. розначасовых экспанатаў (2000 г.). Сярод іх археалагічныя знаходкі каменнага веку, ранняга жалезнага веку, позняга сярэднявечча.

Пошукі былі ініцыяваныя пасля з’яўлення ў 1999 г. рэчаў, што паходзілі відавочна з калекцыі “Прусія”, якая да 1945 г. была размешчаная ў Каралеўскім замку. Яна пачала складацца ў сярэдзіне 19 ст. на грамадскіх пачатках і з цягам часу набыла значную навуковую вартасць. У 1945 г. яе не паспелі эвакуіраваць. У выніку самая каштоўная частка трапіла ў сховішча форта № 3.

Летам 1945 г. спецыяльная экспедыцыя у руінах Кёнігсбергскага замка знайшла вялікую колькасць музейных экспанатаў. Яны былі спакаваныя ў 400 скрыняў і 24 мяхі і зніклі назаўсёды ў фондасховішчах Расеі. Далейшыя пошукі у руінах узарванага Кёнігсбергскага замка ў 1950-1960-х г. далі няшмат знаходак. Але ў 1967 – 1969 гг. у час раскопак у замку былі знойдзеныя інвентарныя кнігі фондаў музея з апісаннямі рэчаў і малюнкамі. З дапамогай гэтых кніг удалося атрыбутаваць дэспартызаваныя знаходкі з форту № 3.

Пра гэты форт як месца захоўвання старажытных рэчаў пісалі шматлікія сведкі, але з-за пошукаў “Бурштынавага пакою” звесткам не надавалі ўвагі. У форце стаяла савецкая вайсковая частка, і рэчы спакойна даляжалі да 1981 г. Потым іх проста выкінулі на вуліцу. “Смещем” са срэбра і золата засыпаліся выбоіны на тэрыторыі форта!

Уступны артыкул пра каллекцыю “Прусія” напісалі дырэктары Шлезвігскага і Калінінградскага музеяў К.ф.Карнап-Борнгейм і Е.Пенкіна. Пра стогадовую гісторыю стварэння каллекцыі “Прусія” распавёў Т.Ібсен, а пра гісторыю калінінградскай часткі калекцыі – А.Валуеў. Аўтарам нарыса пра кёнігсбергскіх археолагаў стаў В.Навакоўскі.

Зараз вялікая частка адрэстаўраваных знаходак выстаўлена у асобным зале Калінінградскага гісторыка-мастацкага музея.

Іван Сінчук

Замки и укрепления Немецкого ордена в северной части Восточной Пруссии: Справочник / Авт.-сост. А.П.Бахтин. Калининград, 2005 – 208 с.

Выданне забяспечана навуковым апаратам (больш за 500 спасылак), геаграфічным і імянным паказальнікамі, што надае ёй вартасць навуковага інвентара. Для зручнасці чытача ёсць слоўнік, пералік ландмайстраў Прусіі і хохмайстраў Нямецкага ордэна.

Ва Уступе асвятляецца гісторыя Нямецкага ордэна і Усходняй Прусіі, даецца апісанне асноўных элементаў комтурскіх замкаў і спалучаных з імі пабудоваў (фірмары-шпіталі, бані, данцкеры), фартыфікацыйных і архітэктурных асаблівасцяў ды інш. Таксама падаюцца асноўныя гістарычныя падзеі, што тычацца замкаў. Апісанне кожнага замка забяспечанае графічнымі і фотаілюстрацыямі. Такім чынам, падрабязна апісана 50 замкаў (Кройцбург, Кёнігсберг, Аленбург, Брандэнбург, Нойхаўзен, Шалаўэрбург, Повунден, Цігенберг, Арнаў, Норденбург, Домнаў, Таплакен, Норкитген, Пройсіш-Айлаў, Інстэрбург, Цільзіт ды інш.).

Заўважым, што адпаведна сучаснай інструкцыі аб перадачы нямецкіх геаграфічных назваў у расейскай мове, частка мясцін набыла нязвыклія назвы, напр., замест Прэйсіш-Эйлаў падаецца Пройсіш-Айлаў. Па сутнасці кніга – першае рускамоўнае даследаванне аб ордэнскіх замках.

Варта асобна адзначыць, што праціўнікаў ордэна ў тэксце аўтар заве згодна з гістарычнай традыцыяй ліцвінамі.

Іван Сінчук

Miestu praecitis. 1. Vilnius, 2004 – 383 p.

Першы выпуск зборніка працаў Інстытута гісторыі Літвы “Мінулае гарадоў” прысвечаны у першую чаргу матэрыяльнай культуры. Рэдактар і складальнік зборніка Г. Вайткявічус падрывае артыкул пра керамічную вытворчасць у Вільні 14 – 17 ст., Ю. Пошкене – распавяла пра сярэднявечную кераміку замка і горада Трокаў, Д. Страздас – пра печы-камянкі ў Вільні. Змяненню ролі археалогіі ў сучасным свеце і праблемах захавання спадчыны гістарычных гарадоў прысвечаны артыкул Р. Чапайтэне. Надзвычай цікавы артыкул В. Вайнілайціса, О. Валёнене тычыцца камп’ютэрных рэканструкцый будынкаў традыцыйнай архітэктуры. Сучасныя спецыяльныя метады даследавання прадстаўлены ў публікацыі А. Селскене, А. Селскіса, В. Пакштаса, Р. Гірайціса.

Іван Сінчук

Монеты и медали (Сборник статей по материалам коллекции отдела нумизматики). Вып. II. Москва, 2004 – 268 с.

Дзяржаўны музей выяўленчага мастацтва імя А.С.Пушкіна выдаў другі зборнік артыкулаў па матэрыялах аддзелу нумізматыкі музея. Асноўныя раздзелы – антычныя манеты, усходнія манеты, медалі і архіўныя матэрыялы. Паколькі антычнасць, куфічная нумізматыка і нумізматыка Залатой Арды маюць непасрэднае дачыненне да беларускай гісторыі, то матэрыялы зборніка знойдуць свайго беларускага чытача.

Увагу напэўна прыцягне артыкул Л.А.Заваротнай аб прыватнай калекцыі А.Г.Голікава (1865-1940), якая складалася з 10 600 антычных, заходнееўрапейскіх і ўсходніх манет. Яны паступілі ў калекцыю музея як дар уладальніка. Дзейнасць А.Г.Голікава як даследчыка, эксперта і калекцыянера асвятляецца на фоне дзяржаўных рэквізіцый, што звычайна сарамліва замоўчваюцца (напр., дэкреты СНК “Аб адмене права спадчыны”, “Аб рэгістрацыі, прыёме на ўлік і ахове помнікаў мастацтва і культуры, якія знаходзяцца ва ўладанні прыватных асобаў, таварыстваў і ўстановаў”, “Аб рэквізіцыях і канфіскацыях” ды інш.). У гэтым зборы ёсць незвычайная рэч – медны солід Рэчы Паспалітай з гербам ВКЛ 1661 г. часоў Яна Казіміра з контрмаркай. У калекцыі А.Г.Голікава таксама захоўваўся даволі рэдкі тынф 1708 г., які адносіцца да г.з. польска-расейскай эмсіі і звязаны з падзеямі Паўночнай вайны.

Дадаецца бібліяграфія апублікаваных працаў А.Г.Голікава і спіс 18 рукапісаў артыкулаў 1923 – 1939 г., якія захоўваюцца ў аддзеле нумізматыкі Дзяр-

жаўнага музею выяўленага мастацтва. Адным з найбольш цікавых з'яўляецца рукапіс “Крытычнае расследаванне аб “загадковых фігурках” на златніках і срэбраніках вялікіх князёў Кіеўскіх Уладзіміра і Яраслава Мудрага”.

Іван Сінчук

The great numismatic collections on the Baltic: From coin collections of the sovereigns to national research institutions. St. Petersburg, 2005 – 189 p.

Выданне складаецца з матэрыялаў Міжнароднага сімпозіума, прысвечанага гісторыі нумізматычных калекцый балтыйскага рэгіёну, які адбыўся пад Санкт-Пецярбургам 21–25 кастрычніка 2003 г. Кніга выйшла на ангельскай мове. Дапамогу ў выданні аказалі Нацыянальны музей Даніі і Фінляндыі, Каралеўскі нумізматычны кабінет Швецыі, Расейскі Эрмітаж і Санкт-Пецярбургскі ўніверсітэт.

Уступ належыць аднаму са складальнікаў зборніка дацкаму нумізмату Й.С.Енсену, які таксама падрыхтаваў матэрыял пра гісторыю каралеўскай калекцыі манет і медалёў у Капенгагене. Фінскі даследчык Т.Тальвіо засяродзіў увагу на развіцці буйных музейных нумізматычных збораў Паўночнай Еўропы, а дацкі даследчык Я.Візэн – на гісторыі Каралеўскага кабінету манет у Стэкгольме. Шведскі нумізмат Л.О.Лагерквіст падрыхтаваў нарыс збіральніцкай дзейнасці буйнога палітычнага дзеяча Карла Густава Цесіна і каралевы Луізы Ульрыкі Шведскай, яго суайчыннік Х.Нільссон апісаў гісторыю Мінцкабінету ўніверсітэту Упсалы.

Расейскі бок большую частку высылкаў аддаў асвятленню гісторыі нумізматычнай калекцыі Эрмітажу. Ю.Л.Дзюкаў распавёў пра фармаванні часткі калекцыі антычных манет, В.М.Поцін і К.В.Ляпёхіна засяродзіліся на нумізматычных схільнасцях Пятра III і, у сувязі з гэтым, на пробным нямецкім альбертусталере 1753 г., А.С.Шчукіна – на шведскіх медалях у калекцыі Я.Я.Рэйхеля, В.А.Калінін – на рускіх манетах гэтай калекцыі, К.В.Ляпёхіна – на гісторыі фармавання расейскай часткі калекцыі Аддзела нумізматыкі Эрмітажа. Артыкул даследчыка В.Ф.Столбы прысвечаны гісторыі недзяржаўнай калекцыі – збору антычных манет вялікага князя Аляксандра Міхайлавіча, унука расейскага імператара Мікалая I.

Іншыя музеі паўночнага рэгіёну Расеі прадстаўлены артыкулам П.Р.Гайдуюка і Л.І.Пятровай пра гісторыю складання нумізматычнай калекцыі Наўгародскага дзяржаўнага музею, якая налічвае каля 124 тыс. экспанатаў, у т.л. 68 скарбаў. Калекцыя старажытных расейскіх манет Наўгародскага музея па значнасці з'яўляецца трэцяй ў Расеі (пасля Эрмітажа і Дзяржаўнага гістарычнага музея). Цікава, што такую вагу яна набыла дзякуючы паступленням 1978, 1979, 1984 г. прыватных калекцый сучасных расейскіх збіральнікаў. Уражвае дадатак да артыкула – праект выдання ў трох тамах наўгародскай калекцыі расейскіх манет канца 10 – 17 ст. (каля 9 800 ас. манет і 66 скарбаў). Між іншым, у зборах музея знаходзяцца 7 срэбранікаў часоў Кіеўскай Русі, 21 плацёжны злітак, 14 старажытных манет ВКЛ, 8 – Кіеўскага княства, часоў падпарадкавання ВКЛ.

Іван Сінчук

Moneta radiniai Lietuvoje: Tarptautinei numizmatikos konferencijai skirtos parodos katalogas / Sudarл E.Remecas = Coin Finds in Lithuania: Catalogue of the Exhibition arranged in connection the International Numismatic Conference / Comp. E.Remecas. Vilnius, 2006. – 56 p.

З нагоды міжнароднай канферэнцыі, якая была прысвечаная 150-годдзю Нацыянальнага музея Летувы, была адкрыта выстава “Знаходкі манет у Летуве”. Да пачатку выставы быў выдадзены каталог, які не толькі пералічвае 420 адзінкавых манет і чатыры скарбы, але ўтрымлівае кароткі агляд тапаграфіі знаходак манет у Летуве памерам у 30 старонак аўтарства Эдуардаса Рэмецаса.

Агляд забяспечаны трыма картамі па храналагічным перыядам: 1) знаходак 14-15 ст. (з падзелам на стагоддзі згодна з аплікацыей), 2) знаходак 16 ст., 3) знаходак 17 ст. Сярод паўсотні каляровых ілюстрацый знаходзяцца неардынарныя рэчы, якія напэўна прыцягнуць увагу беларускага чытача – медны фальсіфікат пражскага гроша 14 ст., першыя манеты ВКЛ 14 ст. надзвычай рэдкіх тыпаў (партрэт – звер з пляцёнкай, шчыт з крыжом – звер з пляцёнкай, легенда – звер з пляцёнкай, Пагоня – Калюмны з падвоенымі контурамі), адзін з рэдкіх тыпаў монет, якія адносяць да Ноўгарад-Северскага Карыбута, вельмі рэдкі медны двухкапеечнік Аляксея Міхайлавіча.

У тэксце паведамляецца пра знаходкі на тэрыторыі Віленскага манетнага двара адходаў вытворчасці вальцаваных солідаў Яна Казіміра 1653 г., кружкаў і ажура бітых срэбных шасціграшовікаў і медных солідаў часу Ціта Лівія Бараціні (1664-1666). Можна пабачыць унікальную знаходку летувіскіх археолагаў – віленскі скарб 2003 г. з манетамі першай паловы 17 ст. у зяленапаліваным збане і двух цэлых скарбонках зялёнай і празрыстай палівы.

З гістарычнага пункта гледжання надзвычай цікавыя знаходкі расейскіх манет першай паловы 18 ст., якія ў вялікіх колькасцях знаходзяцца не толькі ў Летуве, але і на іншых тэрыторыях, што адыйшлі да Расейскай імперыі толькі ў канцы 18 ст. Па сённяшні дзень не атрымалася знайсці тлумачэння гэтаму факту.

Асабліва падрабязна апісваюцца нумізматычныя знаходкі з віленскага Ніжняга замку, выяўленнем якіх шмат гадоў займаецца супрацоўнік аддзела нумізматыкі Нацыянальнага музея Летувы і Цэнтра археалагічных даследаванняў замкаў Эдуардас Рэмекас. Храналагічна ахоплены час з антычнасці да першай паловы 20 ст., а тэрытарыяльна прадстаўленыя манеты розных еўрапейскіх краінаў і Залагой Арды.

Карыстанне кнігай палягчае дакладная прывязка ілюстрацый да тэкста, паслядоўнасць у датыроўках названых рэчаў, наяўнасць ангельскага перакладу.

Іван Сінчук

Tarptautine numizmatikos konferencija, skirta Lietuvos nacionalinio muziejaus 150-mečiui. Pranešimų tezės. Vilnius, 2006 m. balandžio 26-28 d. = Internacional Numismatic Conference Marking the 150th anniversary of the National Museum of Lithuania. Lecture summaries. Vilnius, April 26-28, 2006 = Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Тезисы докладов. Вильнюс, 26-28 апреля 2006 г. [Vilnius, 2006] – 238 p.

Да міжнароднай нумізматычнай канферэнцыі, якая была прысвечана 150-годдзю Нацыянальнага музея Летувы, выйшаў трохмоўны летувіска-ангельска-расейскі том тэзісаў дакладаў яе ўдзельнікаў з Летувы, Польшчы, Расеі, Беларусі, Украіны, Славакіі, Эстоніі, Латвіі.

Гаспадары канферэнцыі прадстаўлены тэзісамі дакладаў Д.Грымалаўскайтэ (Нумізматычная калекцыя Віленскага музея старажытнасцяў), Р.Ёнайціса і Д.Грымалаўскайтэ (Віленскі скарб 1630-х гг.), Э.Рэмецаса (Манеты Вялікага Княства Літоўскага з Пагоняй і шчытом з крыжам), Д.Жукаўскаса (Скарб “палачкападобных” зліткаў з расклёпанымі канцамі), Э.Іванаўскаса (Новыя знаходкі “драцяных” манет ВКЛ), В.Юшкайтэ (Археалагічныя знаходкі манет на тэрыторыі замка Тракайскага паўвострава), Л.Квізікіявічюса (падробка крэдытных білетаў ў Віленскай губерні), З.Дуксы (Віленскія калекцыянеры 19 ст.), С.Саяўскаса (Першыя манеты ВКЛ).

Беларусь прадстаўлена тэзісамі дакладаў І.Шталянкова (Плацежныя зліткі), В.Калясінскага (Адна з першых манет ВКЛ з выяваю льва з лілеяй і калюмнамі), В.Какарэкі (Дзейнасць Гарадзенскай губернскай камісіі па выяўленню скарбаў), І.Колабай (Фальсіфікацыя расейскіх манет 18-19 ст.), В.Філінава (Грашова-рэчавы скарб з-пад Воршы), В.Рабцэвіча і А.Іова (Ананімны скарб з фондаў Нясвіжскага музея), Ю.Барэйшы (Адна з першых манет ВКЛ з партрэтнаю выяваю і нібыта крыжам у шчыце), Д.Гулецкага (Паўгрошы ВКЛ Жыгімонта Старога), І.Сінчука (Беларуска-літоўскі трохфракцыйны рублёва-златава-грошавы лік канца 18 – пач. 19 ст.), В.Шышанава (Калекцыя А.Р.Брадоўскага ў Віцебскім музеі).

Расейскія даследчыкі адзначыліся надзвычай змястоўнай тэматыкай і грунтоўнай прапрацоўкай новых праблемаў гісторыі грашовага абарачэння ВКЛ. Сярод іх тэкстаў асабліва вызначаюцца арыгінальнасцю тэзісы, якія прадставілі І.Шыракоў (Манеты-“памінкі” у дыпламатычных адносінах Масквы і Літвы ў 15 ст.), Я.Ганчароў і А.Трасцянскі (Манеты рускіх удзелаў Гедымінавічаў), В.Зайцаў (Манеты з контрмаркамі Свідрыгайлы як уладара паловы маскоўскага вялікакняскага домена – Каломны), А.Храменкоў (Праект 1732 г. па нелегальнаму вывазу ў Рэч Паспалітую расейскіх палушак), Г.Ковеневай (Калекцыя медалёў Віленскага музея старажытнасцяў).

Украінскія даследчыкі прадстаўлены тэзісамі дакладаў: А.Пагарэльца, Р.Савава (Пачатак бішчя манет на паўднёвых землях ВКЛ у др. пал. 14 ст.), С.Церскага (Археалагічныя знаходкі манет і зліткаў 14 – пачатку 15 ст. на Валыні), Р.Шуста (Манеты ВКЛ у грашовым абарачэнні ўкраінскіх земляў 16 – 17 стст.), К.Хромава (Ноўгарад-северскае наслядоўніцтва джучыдскім дырхэмам 14 ст.),

С.Клімоўскага (Пачатак біцця манет Кіеўскага ўдзельнага княства 14 ст.), Г.Казубоўскага (Грашовае абарачэнне ВКЛ у др. пал. 15 ст.), З.Зразюка (Гісторыя нумізматычнай калекцыі Кіеўскага ўніверсітэту св.Уладзіміра).

Сярод тэкстаў польскіх даследчыкаў вылучаюцца тэзісы Б.Пашкевіча (Заходнія ўплывы на першыя манеты ВКЛ), М.Менцлэўскага (Гісторыя калекцыі медалёў са збораў Станіслава Аўгуста), А.Яворуцкай-Драт (Банкноты і каштоўныя паперы са збору Э.Гуттэн-Чапскага).

Сярод дакладаў прэзідэнта “Асацыяцыі нумізматаў Балтыі” куратара нумізматычнай калекцыі Музея гісторыі Эстоніі І.Лемуса (Навуковая дзейнасць даследчыка эстонска-літоўска-латышскіх старажытнасцяў Карла фон Шмідта).

Іван Сінчук

Numizmatika. Metra.ltis 2003-2004. T.4-5. Vilnius, 2006. – 496 p.

Чарговы 4-5 том “Нумізматыкі” Нацыянальнага музея Летувы захаваў свой дызайн і добрую паліграфічную якасць. Структура ўключае артыкулы (з падзелам на нумізматыку, медальернае мастацтва і фалерыстыку, баністыку), публікацыі (знаходкі, музейныя калекцыі, архіўныя матэрыялы), дыскусіі, бібліяграфію, рэцэнзіі і анатацыі, навуковую хроніку. Характэрнай рысай тома з’яўляецца вялікая доля артыкулаў, якія прысвечаны медальернаму мастацтву.

На расейскай мове – тры тэксты: украінскага даследчыка У.Шлапінскага пра манеты ВКЛ на львоўскім рынку 16 – першай паловы 17 ст., І.Сінчука аб гурце як адной з характарыстык расейскіх манет, В.Рузаса і І.Сінчука пра антыкварную падробку медалю “За усмирение польского мятежа 1863-1864” са збораў Нацыянальнага музею Летувы.

Нумізматычныя артыкулы тычацца знаходак венгерскіх манет на тэрыторыі ВКЛ (Э.Рэмецас), удакладненню датавання грашовай рэформы Аляксандра 1495 г. (Л.Квізікявічус), новых знаходак першых манет ВКЛ (Т.Астраўскас), манет Барыса Гадунова са скарбаў Нацыянальнага музея Летувы (В.Смільгявічус), знаходцы скарбу залатых манет у 18 ст. па архіўным дадзеным (В.Аляксеюнас), знаходцы скарбу ў сярэдзіне 19 ст. па архіўным дадзеным (Л.Квізікявічус), манетных знаходак 2000 – 2004 гг. (Э.Васіляўскас).

Баністыка прадстаўленая адным грунтоўным артыкулам пра абарачэнне фальшывых папяровых грошаў у другой палове 19 ст. у Віленскай губерні, які ўводзіць у навуковы зварот вялізарную колькасць новых архіўных дадзеных пра выкрыванне фальшывых банкнотаў (Л.Квізікявічус).

Іван Сінчук

Тарас А.Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV – XVII вв. Мн.: Харвест, 2006 – 800 с.

Навукова-папулярная праца Анатоля Тараса, скіраваная да расейскага чытача, уяўляе сабой надзвычай рэдкі на Беларусі тып гістарычнай літаратуры. Яе задачай з’яўляецца азнаямленне расейскага чытача з беларускім бачаннем гісторыі расейска-беларускіх узаемаадносінаў. Справа, якой павінна займацца

дзяржава (напрыклад, летувісы маюць англамоўныя гістарычныя часопісы), у нас – удзел паасобных энтузіястаў.

Аб’ёмная кніга складаецца з чатырох частак (ад чатырох да сямі глаў у кожнай). Частка 1 *Войны Маскоўскай Русі з Вялікім Княствам Літоўскім у 14 – 16 ст.* уключае аповяд пра Літву і пачаткі літоўска-беларускага гаспадарства і апісанне ліцвінска-маскоўскіх войнаў 14 – першай паловы 16 ст. Другая частка прысвечаная барацьбе за Лівонію – *Лівонская вайна цара Івана IV (1558 – 1561 г.)*. Трэцяя частка дэталёва апісвае крызісныя для Маскоўскай дзяржавы падзеі 17 ст.: *“Вялікая смута” у Маскоўскай Русі*. Чацвёртая частка выкладае чарговы шэраг войнаў ад Смаленскай да Трынаццацігадовай – *Войны Маскоўскай Русі з Рэччу Паспалітай у 17 ст.*

У канцы кнігі змешчана бібліяграфія і спіс вялікіх князёў літоўскіх, каралёў Рэчы Паспалітай, вялікіх князёў і цароў маскоўскіх. Кніга ілюстраваная партрэтамі, картамі, малюнкамі, выкананымі ў чорна-белым колерах.

Аповяд вядзецца ў г.зв. “аб’ектыўнай” манеры, без выразнага заангажавання ў які-небудзь бок. Адначасова аўтар завастае ўвагу на фальшывых стэрэатыпах расейскай гістарыяграфіі (многія з якіх расейцы ўспрымаюць як гістарычную праўду, напрыклад, пра вызваленчую місію маскоўскіх войскаў у адносінах да беларусаў) і паказвае іх неадпаведнасць рэальным падзеям. Добра ажыўляюць выклад ўстаўкі тэкстаў дакументаў ці цікавыя фрагменты прац гісторыкаў. Дэталёвае апісанне шматлікіх бітваў, эпизодаў дыпламатычных місій і г.д. прыцягвае ўвагу чытача. Кнігу можна смела рэкамендаваць для пазнавальнага чытання таксама і беларускім грамадзянам.

Аляксандар Краўцэвіч

Габрусевіч С.А., Марозава С.В. Прафесар Ігнат Анацэвіч. Жыццё. Спадчына: гістарычны нарыс. – Гродна: ГрДУ. – 216 с.

Кніга двух гарадзенскіх даследчыкаў прысвечаная прафесару Віленскага ўніверсітэту Ігнату Анацэвічу. Ён быў адным з прадстаўнікоў г.зв. “віленскай гістарычнай школы” першай паловы 19 ст., якая моцна прычынілася да станаўлення беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі. Ігнат Анацэвіч стаў першым беларускім даследчыкам гісторыі ВКЛ, знаўцам крыніцаў па беларускаму і літоўскаму сярэднявеччу, спецыялістам па археаграфіі.

Галоўны герой кнігі – знакавая постаць беларускай навукі і культуры першай паловы 19 ст. Між тым на Радзіме да нядаўняга часу яму былі прысвечаныя толькі кароткія біяграфічныя нарысы даведкава-энцыклапедычнага характару. Кніга Сяргея Габрусевіча і Святланы Марозавай у вялікай ступені запоўніла гэтую пустку. На падставе шырокага кола крыніцаў прааналізаванае жыццё і дзейнасць чалавека, якога можна лічыць адным з пачынальнікаў беларускай гістарыяграфіі.

Апроч аўтарскага тэксту ўвагу чытача, безумоўна, павінны прыцягнуць выбраныя творы Ігната Анацэвіча, сярод якіх *Заўвагі да ўсеагульнай гісторыі*, *Уступ да працы Яна Альбертрандзі Праўленне Генрыха Валуа і Стэфана Ба-*

торыя, каралёў польскіх ды інш. Таксама варта звярнуць увагу на бібліяграфію прац славутага віленскага прафесара.

Алесь Смалянчук

Надсан А. Pro patria aliena. Кляштар беларускіх айцоў марыянаў у Друі (1924-1938). Мінск, 2006. – 160 с.

Бібліятэка часопіса “Беларускі гістарычны агляд” папоўнілася кнігай Аляксандра Надсана, прысвечанай кляштару беларускіх айцоў марыянаў у Друі у міжваенны час. У назве кнігі (у перакладзе на беларускую мову *Для чужој Бацькаўшчыны*) адлюстравуецца трагічны лёс друйскай марыянаў, якія можна баранілі свае нацыянальныя і рэлігійныя правы ва ўмовах Польшчы, дзе словы “паляк” і “каталік” многімі ўспрымаліся як сінонімы.

Як пазначыў ва *Уступе* сам аўтар, у кнізе “робіцца спроба прасачыць гісторыю Друйскага кляштару марыянаў ад ягонага заснавання да 1938 г. на фоне тагачаснай палітычнай і рэлігійнай сітуацыі ў Заходняй Беларусі, а таксама ватыканскай *ostpolitik*, што выяўлялася ў дзейнасці Папскай камісіі *Pro Russia*” (с. 6). Як і ранейшыя працы айца А.Надсана яна напісаная на падставе шматлікіх і пераважна раней невядомых архіўных дакументаў, частка якіх знаходзіцца ў фондах Бібліятэкі імя Францішка Скарыны ў Лондане. Большасць гэтых дакументаў паходзіць з збораў біскупа Чэслава Сіповіча.

Алесь Смалянчук

Герольд = Litherland. № 1-2 (13-14). Горадня, 2004.

Выйшаў з друку чарговы нумар навуковага геральдычнага часопіса (выдавец і рэдактар Аляксей Шаланда). Асноўная частка матэрыялаў гэтага нумару, прысвечаная былому Ваўкавыскаму павету Наваградскага ваяводства ВКЛ. Генадзь Семянчук паклапаціўся сабраць і падрыхтаваць да друку частку матэрыялаў навуковай канферэнцыі з нагоды 500-годдзя надання Ваўкавыску Магдэбургскага права (1503-2003).

У раздзелах *Артыкулы* і *Паведамленні* варта адзначыць публікацыі А.Шаланды *Сапраўдны гербунік шляхты Ваўкавыскага павету ВКЛ у другой палове 16 – 18 ст.*, Г.Брэгера *Жодзішкі Ашмянскага пав.* і яго ўладальнікі ў *16 – пачатку 20 ст.*, Ю.Гардзеева *Матэрыялы да генеалогіі і эпіграфікі ў Гарадзенскім фарным касцёле*, С.Амелькі *Дзейнасць дабрачынных таварыстваў шляхты ў Беларусі ў канцы 18 – сярэдзіне 19 ст.* ды інш. Увагу даследчыкаў прыцягне таксама раздзел *Крыніцы*, у якім змешчаныя *Пергаміны 1700-1775 гг. у фондах Гарадзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея* (А.Шаланда) і *Попіс шляхты Ваўкавыскага павету 1621 г.* (Г.Семянчук).

Алесь Смалянчук